

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 5

2011
КИЇВ

АРХЕОЛОГІЯ: від джерел до реконструкцій

УДК 902/904(477)
ББК Т4(45)2/4я43
А 874

Серія присвячена публікаціям досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії киммерійців та скифів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела. Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх хто цікавиться давньою історією України.

Серия посвящена публикациям исследований по археологии и древней истории Украины. Освещаются вопросы социально-экономического развития и культурных связей населения Украины в каменном и медно-бронзовом веках, страницы по истории киммерийцев и скифов, материальная и духовная культура античных греков в Северном Причерноморье, этногенез и ранняя история славян, развитие древнерусских городов и сел. Издаются новые археологические материалы, разведки по истории археологии и архивные источники.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех кто интересуется древней историей Украины.

A series is devoted to publications of investigations on archaeology and ancient history of Ukraine. Questions of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, pages of Cimmerian and Scythian history, material and spiritual culture of antique Greeks in Northern Black Sea Coast, ethnogenesis and early history of Slavs, development of the Ancient Russian cities and villages are under observing. New archeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This series is intended for archeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in ancient history of Ukraine.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ СЕРІЇ:

Толочко П. П. (голова), академік НАН України

Івакін Г. Ю. (заступник голови), член-кореспондент НАН України

Корвін-Піотровський О. Г. (відповідальний секретар), кандидат історичних наук

Залізник Л. Л., доктор історичних наук

Козак Д. Н., доктор історичних наук

Крижицький С. Д., член-кореспондент НАН України

Моця О. П., член-кореспондент НАН України

Отроценко В. В., доктор історичних наук

Скорий С. А., доктор історичних наук

Збірник наукових праць представлено дослідженнями науковців різних країн, присвяченими висвітленню актуальних проблем археології та історії від найдавніших часів до епохи середньовіччя. Основою, що об'єднала під однією обкладинкою матеріали різних епох, стало прагнення дослідників максимально використати потенціал археологічних джерел для відтворення життя та побуту давнього населення Східної Європи.

Сборник научных работ представлен исследованиями ученых разных стран, посвященными освещению актуальных проблем археологии и истории с древнейших времен до эпохи средневековья. Основой, объединившей под одной обложкой материалы разных эпох, стало стремление исследователей максимально использовать потенциал археологических источников для воссоздания жизни и быта древнего населения Восточной Европы.

The digest of scientific works presents of researches of scientific from different countries that are sanctified to illumination of aktual problems of archaeology and history from the most ancient times to the middle ages epoch. Basis that united materials of different epochs under one cover is aspiration of researchers to use a maximum of potential of archaeological sources for the recreation of life and way of life of ancient population of Eastern Europe.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ВИПУСКУ:

Отроценко В. В. (відповідальний редактор), доктор історичних наук

Башкатов Ю. Ю. (відповідальний секретар) співробітник відділу археології ранніх слов'ян

Відейко М. Ю., кандидат історичних наук

Гонкало О. В., кандидат історичних наук

Козак Д. Н., доктор історичних наук

Магомедов Б. В., доктор історичних наук

Петраускас О. В., кандидат історичних наук

Стахів М. П., завідувач музеєм ВАТ «Потавський ГЗК»

Стахів Т. А., директор Комсомольського міського історико-краєзнавчого музею

Супруненко О. Б., кандидат історичних наук

Терпиловський Р. В., доктор історичних наук

ISBN 978-966-02-5429-9 (серія)
ISBN 978-966-02-6146-4 (Вип. 5)

© Інститут археології НАН України, 2011

ЗМІСТ

<i>ПЕРЕДМОВА</i>	5
<i>ВСТУП</i>	6
<i>БАШКАТОВ Ю. Ю., ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В.</i> До історії скансенів у Європі	7
<i>ПЕРЕВЕРЗЄВ С. В., СОРОКУН А. А.</i> Неолітичні наземні конструкції поселень Романків 1 та Романків 3 (за матеріалами досліджень 2009 року)	17
<i>ЗАГОРОДНЯЯ О. Н.</i> Функциональный анализ орудий труда поселения Червонэ Озеро-1 Картамышского археологического микрорайона	24
<i>ОВЧИННИКОВ Е. В.</i> Проблеми реконструкцій трипільських наземних будівель (за результатами розкопок поселення Чаплинка)	31
<i>БУРДО Н. Б.</i> Реконструкция жилищ и поселений трипольской культуры: от рисунков В. Хвойки до 3D-моделирования	38
<i>ВИДЕЙКО М. Ю.</i> Реконструкція основних елементів комплексу військового озброєння носіїв трипільської культури	53
<i>ЛЫСЕНКО С. Д.</i> Реконструкция погребального обряда восточного ареала тшинецкого культурного круга (по материалам исследований последних лет)	66
<i>ИВАНОВА С. В.</i> Оружие вкладах эпохи бронзы	72
<i>ПРОБЕЙГОВА А. С.</i> Реконструкция каменного домостроения поселения поздней бронзы на р. Лугань	81
<i>ГЕЙКО А. В.</i> Ремонт глиняного посуду (за матеріалами неоліту — раннього заліза)	85
<i>ФИДЕЛЬСКИЙ С. А.</i> Жилища чернолесской культуры Днестро-Днепровского лесостепного междуречья (типология и сравнительный анализ)	88
<i>ГЕЙКО А. В.</i> Технологія виготовлення глиняного посуду у VII — на початку III ст. до н. е. в Дніпровському лісостеповому Лівобережжі.	97

ФАЙЗУЛЛИНА Д. Ф. Реконструкция головных уборов населения Волго-Камья раннего железного века.	102
КОТЕНКО В. В. Баштові комплекси поселення Маслини у Північно-Західній Тавриді	111
СИННИКА В. С. К вопросу о семантике конских погребений на скифском могильнике III—II вв. до н. э. у с. Глиное на Левобережье Нижнего Днестра.	119
МАГОМЕДОВ Б. В. Наземные дерево-глиняные постройки черняховской культуры	125
ВАРАЧЕВА К. Г., ФИЛАТОВ Д. А. Слабообожженная керамика на могильнике черняховской культуры Войтенки 1: методы консервации и реставрации.	131
ГОПКАЛО О. В. К реконструкции черняховского убора и костюма	135
КРАКАЛО І. В. Про поховальні пам'ятки черняхівської культури в придніпровській зоні Кременчуцького та Глобинського районів Полтавщини	144
МИЛАШЕВСЬКИЙ О. С. Ліпна кераміка північно-західної традиції черняхівських пам'яток межиріччя Дніпра та Псла	152
АКИМОВ Д. В. Наземная постройка городища Крутогорье на Верхнем Дону: проблемы реконструкции и интерпретации	159
СУПРУНЕНКО О. Б., ЛЯМКІН В. В., СИДОРЕНКО О. В. Унікальний поховальний комплекс початку гунського часу в кургані в околицях Комсомольська	168
ВОЛОДАРЕЦЬ - УРБАНОВИЧ Я. В. Гончарні майстерні балки Канцерка	177
АПАРЄЕВА Е. К., КРАСИЛЬНИКОВ К. И. Подворья как признак хозяйственного уклада населения салтово-маяцкой культуры	186
ПУГОЛОВ Ю. О. Двоярусні будівлі роменської культури	193
ГОРБАНЕНКО С. А. Методи інтерпретації сільськогосподарських матеріалів	201
НУРЖАНОВ А. А. Некоторые особенности архитектуры дворцового комплекса городища Кулан	215
СЕРГЄЄВА М. С. Обработка та використання рожистого рогу у Київській Русі.	222
ТАРАНЕНКО С. П., ЯНЧЕНКО В. В. Рослинний ландшафт Верхнього Києва у давньоруський час. Спроба реконструкції	227
ВІДЕЙКО М. М. Питання реконструкції озброєння учасників Грюнвальдської битви: Київська хоругва	231
БОГУСЛАВСКИЙ Г. С. Некоторые проблемы археологического изучения средневекового городского ремесла (по материалам Белгорода на Днестре).	241
НАШІ АВТОРИ.	248
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	250

ПЕРЕДМОВА

Полтавське Подніпров'я давно приваблювало вчених численними і різноплановими пам'ятками археології. Найперші стаціонарні розкопки під Комсомольськом відбулися 21 рік тому на березі затоки Барбара. За сприяння та підтримки Комсомольської міської ради та керівництва Полтавського гірничо-збагачувального комбінату вже більше 10 років на території, підпорядкованій Комсомольській міській раді, щорічно проводяться археологічні дослідження.

Близькість водних артерій — Дніпра, Сули, Псла, Ворскли у поєднанні з іншими природними багатствами місцевості призвели до того, що ця територія стабільно привертала увагу давньої людини у різні періоди історії краю. Саме тут, на перехресті давніх торгових та міграційних шляхів народів і культур, починаючи з доби мезоліту до середньовіччя, зосереджено різночасові пам'ятки. Накопичено великий науковий та експозиційний матеріал, завдяки чому археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я вже добре відомі як в Україні, так і за її межами. Багаті колекції рухомих пам'яток зберігаються у Кременчуцькому краєзнавчому та Комсомольському історико-краєзнавчому музеях. На часі науково-археологічна реконструкція, тобто створення музейного комплексу на основі будівель за матеріалами археологічних досліджень.

Досвід створення подібних комплексів за кордоном налічує близько 100 років. Виставкові архео-етнографічні музейні комплекси є найсучаснішим і найпопулярнішим різновидом музейної роботи, що привертає відвідувачів оригінальністю і наочністю показу, можливістю спробувати свої сили у різних видах побутової діяльності давньої людини, так би мовити, вжитись у давно минулий час. Усі вони побудовані за принципом реконструкції і базуються на надійному науковому підґрунті. Реконструкції будівель і навіть садиб давнини добре відомі за експозиціями провідних музеїв України, проте наукова реконструкція комплексу з різночасових поселень на теренах Комсомольська, створення музею під відкритим небом — це крок уперед у музейній справі нашої держави і сприяння подальшому розгортанню наукової, освітньої, туристичної роботи.

Перша міжрегіональна наукова конференція «Проблеми реконструкції за археологічними джерелами: житло, одяг, зброя, ремесло», що проходила у Комсомольську 22—25 вересня 2011 року на базі об'єднаного музею міста Комсомольська і ВАТ «Полтавський ГЗК», дала вагоме підґрунтя для початку створення архео-етнографічного музейного комплексу на березі Дніпра, а також для облаштування експериментального майданчика для науковців, студентів та учнівської молоді.

Комсомольський міський голова С.А. Супрун

ВСТУП

Питання реконструкцій за археологічними даними є дуже цікавим та перспективним напрямком діяльності сучасної науки. Накопичення матеріалів призводить до проблеми їх інтерпретації у вирішенні якої останні десятироки років чималу роль відіграє експериментальна археологія.

Історія реконструкцій поселень за результатами археологічних досліджень налічує біля 90 років. За цей час пройдено великий шлях як у науковому, так і у методичному плані. Приєднання відтворених поселень до мережі європейських музеїв-скансенів, які цього року відзначають 120 річчя, також відіграло певну роль. Реконструкція пов'язана не лише зі спорудами. Широке розповсюдження отримали експерименти з відтворення знарядь праці, керамічних виробів, одягу, прикрас, зброї тощо. На базі цих поселень проводиться як науково-дослідницька діяльність, пов'язана з вивченням ремесел, побуту і господарства давніх культур, так і значуща музейно-просвітницька діяльність. Велика кількість таких реконструйованих поселень стали значними туристичними центрами, які відвідують тисячі туристів. Адже саме відтворені житла, господарчі та ремісничі споруди, робота майстрів з виготовлення керамічного посуду, тканин, обробки металу тощо, поєднані з театралізованими виставами, присвяченими певним моментам історії, цікаві не лише фахівцям, але і всім небайдужим до історії та археології.

У запропонованому збірнику представлено статті спеціалістів з різних періодів археології та історії, об'єднані темою реконструкцій на базі археологічних даних.

Ю. Ю. Башкатов, Р. В. Терпиловський
(Київ)

ДО ІСТОРІЇ СКАНСЕНІВ У ЄВРОПІ

У статті подано історію становлення та розвитку скансенів у Європі. На основі досвіду створення таких музеїв розглянуто можливість створення скансена на півострові Барбара.

Ключові слова: Європа, скансен, реконструкція.

Музеї під відкритим небом (скансени) є одним з найцікавіших явищ у культурному житті Європи. Історія їх виникнення сягає рубежу XIX — XX ст. і налічує вже 120 років. Саме у час бурхливого розвитку промисловості та початку світової індустріалізації у Північній Європі виникають перші музеї просто неба. Вважається, що відлік їх історії почався в 1891 р., коли шведський дослідник і етнограф Артур Хазелиус відкрив доступ публіки до об'єктів на острові Дьургарден (Djurgården), який сьогодні виявився практично в центрі Стокгольма. Це були житлові будинки і господарські будівлі, вивезені в 1885 р. з села Мору. Так з'явився Скансен — музей-село, перший у світі музей просто неба (рис. 1).

Ідея отримала досить швидкий розвиток. У 1918 р. в Північній Європі існувало вже 50 музеїв, причому в Швеції таких музеїв в цей час нараховувалося вже не менше 30. Ініціаторами їх створення були або приватні особи, або наукові чи культурні товариства, іноді — місцеві адміністрації. Головне завдання, яке ставили перед собою творці музеїв — формування колекцій найбільш давніх будівель країни. Хоча переважно були представлені будівлі XIX століття, тут можна було зустріти і окремі середньовічні об'єкти або будівлі пізніші, але побудовані за старовинними зразками [Севан, 2006, с. 60—69].

Більш ніж столітній період розвитку європейських музеїв просто неба фахівці розділяють на

три основних періоди [Чайковский, 1991, с. 13]. Перший — від відкриття стокгольмського Скансена до 1918 р., а точніше — до кінця Першої світової війни, другий — з 1919 до 1958 р. і третій — з 1959 р. по сьогоднішній день.

Першими ідеї музеїв під відкритим небом були підтримані у Норвегії. В 1894 р. королівська колекція будівель на півострові Бигдой в Осло перетворилася на музей, який в 1902 р. відкрився для публіки. Інший найбільший норвезький музей просто неба прийняв відвідувачів в 1904 р. в Ліллекхаммері. Його засновником і першим директором був лікар Андрій Сандвиг, що почав в 1894 р. формування колекції (на першому етапі — приватної) старовинних будівель. Варто відмітити, що ще в 1872 р. А. Хазелиус висловлював ідею створення пан-скандинавського музею і вивозив в Скансен об'єкти з Норвегії, які є сьогодні безперечними пам'ятками.

Число музеїв просто неба, що з'явилися в Норвегії до 1918 р., вражає. Більшість музеїв створювалися в південній частині країни, але деякі знаходилися і далеко на півночі. Багато норвезьких музеїв просто неба створено на основі пам'яток, що зберігаються на своєму місці — «in situ». Спочатку декілька таких об'єктів зберігалися як меморіальні пам'ятки, пов'язані з життям і діяльністю видатних людей Норвегії, вони і стали основою наступного розвитку скансена.

У іншій північній країні — Данії, з чотирьох музеїв просто неба, що виникли до 1918 р., найцікавішими з точки зору динаміки розвитку музейної справи стали музеї в районі Лінгбі під Копенгагеном і в Орхусі. У перший з них, створений в 1897 р. біля замку Розенберг, були перевезені і поставлені в парку два сільських

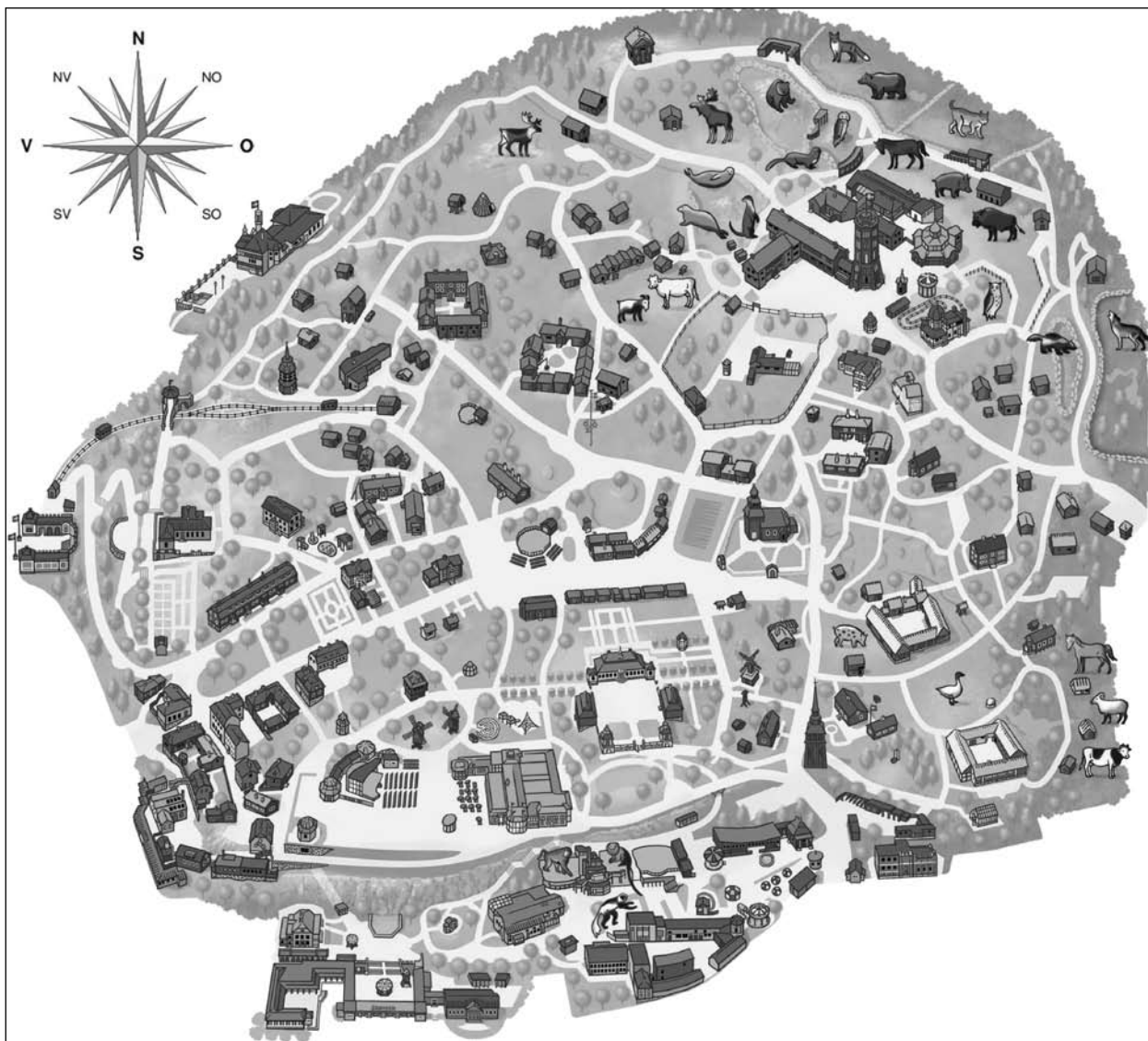

Рис. 1. План-схема музею Скансен (<http://www.skansen.se/artikel/skansenkarta>)

будинки (пізніше об'єкти перевезли на інше постійне місце). І якщо в цьому музеї зберігалися сільські споруди, то створення музею «Старе місто» в Орхусі було орієнтовано на збереження міської культури і побуту Данії. Офіційно цей музей відкрито у 1914 році.

Особливим досягненням музейної справи Данії вважався музей «Сеурсаарі» (1909), який став предметом гордості фінського народу, який до 1917 року не мав своєї держави, оскільки територія країни була розділена між Швецією і Росією. Створенням цього музею його засновник Аксель Олаі Нейкель, відомий дослідник фінської народної культури, переконливо продемонстрував, що фінський народ існує і має власну культуру. На той час на території нинішньої Фінляндії існували ще чотири музеї, зокрема у шведській мовній зоні. В період їх створення (в Турку і в Куопіо) вони мали більше шведських музейних предметів, ніж фінських. Сьогодні ці музеї представляють безперечний інтерес не лише наявністю

пам'яток архітектури, але і етнографічними колекціями, демонстрацією народних традицій та обрядів фінського населення.

У Голландії перший музей такого типу з'явився тільки в 1912 р. (в Арнемі). На сьогодні, цей музейний комплекс є досить відомим в Європі і продовжує динамічно розвиватися [Чайковский, 1991, с. 12—13].

Ідеї розвитку нового виду музейної справи наприкінці XIX ст. набули поширення і в Німеччині. У проектах музеїв, що створювалися, відчувається помітний вплив досвіду роботи скансенів, що вже діяли на той час в Стокгольмі та в Осло. Слід сказати, що в багатьох європейських країнах того періоду і пізніше на розвиток музейної справи сильно вплинув краєзнавчий рух [Музейное дело России, 2003].

У Німеччині перші пропозиції щодо збереження пам'яток і організації музеїв-скансенів виникли за ініціативою місцевого учителя і краєзнавця Фосса. У 1899 р. вперше були пе-

ренесені споруди садиби першої половини XVII ст. з Нижньої Сілезії. Так в передмісті Берліну з'явився головний музей-скансен Німеччини. У 1907 р. одночасно створюються ще три нових музеї. Ці невеликі музеї стали свідомством того, що ідеї охорони народної культури і власне архітектурних об'єктів, що перевозяться або зберігаються на місці, продовжували поширюватися по Європі.

На початку XX ст. в Нижній Саксонії виникло ще декілька подібних музеїв. У міському парку Шпеккенбюттель в 1909 р. був організований музей, в який звезли вісім різних об'єктів і одночасно провели на основі місцевих археологічних досліджень повну реконструкцію середньовічної садиби. Усі вищезгадані музеї відігравали важливу роль в активізації місцевого патріотизму, але жоден з них не отримав такого високого музейнознавчого визнання, як музей просто неба в Кенігсберзі (так званий «Національний пам'ятник»). Для відвідувачів він був відкритий у 1913 р. і в його основі лежали принципи і методологія шведського скансена.

У інших європейських державах (в Австрії, Швейцарії, Угорщині, Чехії, Естонії та ін.) з тих або інших причин такі комплекси в цей час не створювалися, але ідеї їх організації часто висловлювалися у зв'язку з традиційними етнографічними і господарськими виставками, що проводилися в Європі в той період щорічно.

На значну частину другого періоду розвитку музеїв під відкритим небом (1919—1958 рр.) припадає час між світовими війнами та Друга світова війна. Чималу роль в тому, що розвиток цієї справи по Центральній Європі дещо загальмував, відіграла і світова економічна криза кінця 1920-х — початку 1930-х рр. Однак підйом національних рухів все ж не дав остаточно занепасти ідеї створення музеїв просто неба. Між двома світовими війнами в Європі створюється 227 музеїв такого типу [Севан, 2006, с. 60—69].

В цей час країни північної Європи продовжують утримувати впевнене лідерство у цьому процесі. І знову панівне положення тут зайняла Швеція: 135 скансенів, два з них — за плярним колом. Лідерство Швеції підтверджувалося не лише зростанням числа музеїв, але і новаторським підходом: в 1920 р. за ініціативою місцевої патріотично налагодженої громадськості був створений шахтарський скансен в Лудвіку (Даларна). Він став першим музеєм, в якому методами, що раніше використовувалися в етнографічних скансенах, проводилась робота з пам'ятками промислової техніки. А через чотири роки, в 1924 р., в музеї-садибі Естартп відновили технологію ведення традиційного сільського господарства із застосуванням старовинних знарядь праці і механізмів.

У сусідній Норвегії, де в період між світовими війнами також активно розвивалося будівництво музеїв просто неба, виникло не менше

60 скансенів. Характерно, що вони формувалися буквально в усіх провінціях країни — від півдня до півночі. Найбільші із створених на той час музеїв, де налічувалося більш ніж 30 пам'яток в кожному, з'явилися в 1924 і 1930 рр. Найцікавіший з нових музеїв Норвегії цього періоду — скансен в Рьорусі. Тут демонструється життя різних соціальних груп населення: шахтарів, фермерів з високогір'я і корінного населення Лапландії.

Для Фінляндії це був сприятливий час для розвитку музейної справи, що призвело до в створення, починаючи з 1923 р., низки музеїв просто неба у рамках Союзу фінських музеїв. Серед дванадцяти музеїв цього періоду особливе місце займає знаменитий «Музей ремесел на монастирському пагорбі» в Турку, відкритий у 1937 р. Він був організований в комплексі будівель 1770—1820 рр., в яких представлено широкий спектр господарських і промислових споруд, зокрема близько 30 різних майстерень. Такий музей і називається «музей in situ». Сьогодні це один з відомих європейських методичних центрів, де відновлені міські житлові будівлі різного періоду, включаючи все XX ст.

Інші фінські музеї, як правило, характеризувалися меншими розмірами і мали локальне значення. Вони знаходяться як в містах, так і в сільській місцевості. Відомий і улюблений городянами і туристами музей сільської народної архітектури розташований на околиці Хельсінкі, на острові в парку Сауресаарі. Музей «Робітничий квартал Амури» в місті Тампере є першою спробою показу міських споруд в динаміці їх розвитку: з 1882 по 1973 р., тобто практично по теперішній час. Споруди повоєнного часу демонструють набір усіх елементів побуту, дизайну, громадського і комунального життя того періоду, що так близькі відвідувачам старшого віку. Тут же демонструються інтер'єри рубежу сторіч і сучасних житлових кімнат, спальень, загальних кухонь та саун, магазин. Музей організовує дитячі свята, гуртки ремесел, ігор і ін. Участь дітей в роботі музею стала правилом.

У період між світовими війнами виникали і активно розвивалися музеї просто неба в багатьох інших країнах: Великобританії, Угорщині, Німеччині, Данії, Ісландії, Литві, Польщі, Росії, Румунії, Чехії, Швеції, Югославії. Деякі з них не лише були великими комплексами, але мали істотне значення в розвитку музейної справи. Один з самих ранніх і цікавих музеїв Чехії розташований в Моравії «Рожнів під Радгопшем». Концепція цього музею була запропонована ще перед Першою світовою війною. Але його будівництво було розпочато у 1925 р. Протягом усього наступного часу цей скансен постійно розвивався. Перший його сектор «Дерев'яне містечко» було створене за малюнком старої частини міста Рожнова, яке руйнувалося і перебудовувалося. На територію музею перенесли найцікавіші історичні будів-

лі заможних жителів міста, історія сімей яких детально вивчалася, і створювали центральну ринкову площу. Пізніше тут же була відновлена церква з кладовищем, на якому стали ховати визначних людей міста, у тому числі першого директора музею.

Наступним етапом було будівництво і відкриття (1968) сільського сектора «Волоського села» і пізніше (1983) так звану «Млинову долину» з відновленням повного циклу роботи водяного млина, де демонструється приготування борошна, пилорама з розпилюванням колод, маслобійне устаткування. Таким чином був створений тематичний відділ музею, а в будинку, що стоїть поряд з ним, який було придбано у хазяїна млина, нинішня його хазяйка розповідає про історію будівель про свою сім'ю і пригощає пирогами, випеченими з меленого борошна. Усе це сьогодні називається «Живим музеєм».

На острові Мен у Великобританії в 1938 р. був створений музей, концепція якого представляє безперечний інтерес, оскільки в її основі був розвиток усього сільського поселення. Музей складає значущу частину житлового поселення і включає окрім пам'яток народної архітектури, що охороняються, близько 100 га сільського ландшафту: лугів, полів і частково лісу.

Деяко пізніше за цим зразком був створений музей в Шотландії. Подібна організація музею просто неба значно випередила концепції і підходи до організації музеїв «in situ», які пізніше отримали розвиток по всьому світу (наприклад, в Угорщині, село Холлоко). Тут, мабуть, уперше в такому великому масштабі була реалізована ідея змішаного типу музею, коли на одній території об'єднуються існуючі будівлі з їх мешканцями і споруди, що перевозяться з різних місць, представляють історико-культурну цінність, які стають складовою частиною усього поселення і його ландшафту.

Політичні пристрасті та зміни в політичній системі помітним чином позначалися на появі і розвитку або стагнації або закритті музеїв. Не були виключенням і музеї даного типу. Так, в 1934 р. в Німеччині був підготовлений проект створення музею просто неба, який повинен був розміститися в Берліні і який мав стати своєрідним подарунком фюреру до 45-річчя. Ідея так і залишилася в проекті, відомо, що передбачалися перевезення і демонстрація на території музею по одній типовій сільській садибі з кожної провінції Німеччини.

Активізація створення музеїв просто неба була відображена в діяльності Міжнародної ради музеїв (ICOM — International Council of Museums). На першій конференції в Парижі, що відбулася практично відразу після закінчення Другої світової війни (у 1948 р.) заслуховували доповідь, присвячену музеям просто неба. Проблеми їх розвитку розглядалися і на Генеральній конференції ІКОМ, що відбулася

9 липня 1956 р. в Женеві. Діяльність музеїв отримала високу оцінку, була визнана необхідністю організації спеціальної наукової конференції для обговорення проблем розвитку музеїв цього типу. Через рік ця конференція відбулася в Копенгагені і в Стокгольмі, де зустрілися представники 13 держав (в основному західноєвропейських). Конференція прийняла Декларацію, в якій були сформульовані цілі музею просто неба, дана його наукова дефініція [Чайковский, 1991, с. 19—20].

У 1953 р. в Бельгії (Бокрийк) був відкритий фламандський музей під відкритим небом. І в його основі і створенні організатори скористалися іконографією XVI ст., у тому числі картинами Пітера Брейгеля. Старовинні зображення послужили основою для реконструкції зовнішнього вигляду перевезених в музей будівель. Спочатку, як і у багатьох країнах, зберігалася тільки сільська дерев'яна архітектура з різних регіонів Фландрії. Пізніше на території музею з'явився міський сектор, відновлений з перевезених історичних житлових споруд XV—XVI ст. Антверпена, а також копії історичних будівель міста, які були знесені у зв'язку з модернізацією міського середовища. Але використання таких споруд виявилось досить складним, оскільки не був вирішений концептуальний рівень появи такої забудови в музеї. Використання лише у комерційних цілях пам'яток або відтворених об'єктів, їх презентація в музеї, розташованому недалеко від унікального старого Антверпена, який і так відвідує велика кількість туристів, виявилися справою нерентабельною і складною. Ставилося питання про продаж або передачу в оренду цих споруд, що знаходяться на балансі музею і вимагають ремонту і постійної підтримки. Цей приклад лише показує, що модні течії і напрями в музейній діяльності чинять не завжди позитивний вплив на його розвиток і призводять іноді до складних проблем.

До групи найбільш примітних музеїв, створених в даний період, слід також віднести музеї в Північній Ірландії. Одним з них був музей Ольстера просто неба, неподалік від Белфаста. Рішення про його створення було прийняте парламентом в 1958 р., і з самого початку роботи музею його управління здійснюється Радою опікунів. На відведеній під музей території неподалік від міста увага спочатку була зосереджена на сільській культурі і способі життя, що проявлялося у відповідному наборі пам'яток і колекцій музею. Намагаючись показати ремісничу діяльність у минулому, в музеї налагодили виготовлення лопат; підковування коней та ковальську справу; ткацьке виробництво, зокрема виготовлення скатертин. Розвиваючи цей принцип, музей прагнув достовірно показати як споруду, так і той вид діяльності, який їй відповідає.

Ферма, яка розташована в оточенні полів і лугів, викликає більший інтерес у відвідувачів,

ніж та, яка відновлена в парковому середовищі. У поєднанні зі звуками та запахами, при повному оснащенні інструментами і інвентарем, така експозиція не вимагає багатослівного пояснення або додаткової дидактичної допомоги. На музейних фермах розводять породистих тварин, яких потім продають або демонструють на виставках. Іноді проводять змагання по оранці землі на конях, використовуючи традиційні методи землеробства початку XIX ст. Такий вид діяльності, орієнтований головним чином на міських жителів, не знайомих з якою-небудь технологією обробки землі, демонструє неформальний підхід до освіти відвідувачів музею, діяльному показу специфіки культури старовини.

Цікавим фактом в розвитку музею стало його розширення в 1989 р. за рахунок включення житлових будинків міського району, який став експозиційним майданчиком музею. Тут розташовано багато пам'яток різного часу будівництва, що викликають інтерес, як у місцевих жителів, так і туристів. Для усіх місцевих відвідувачів музей грає і важливу примиренську роль, роблячи це найменш формальним чином. При розширенні території музею з включенням житлових і різних громадських будівель, з урахуванням сучасного політичного життя в Північній Ірландії ставилося завдання рішення багатьох соціально-культурних і релігійних проблем. Наприклад, колекція експонованих будівель включає до свого складу храми трьох конфесій: римо-католицької, англіканської та кальвіністської. Музей постійно залучений в рішення сучасних завдань країни наявними у нього засобами, використовуючи як власну територію з колекціями просто неба, так і пам'ятки в структурі міста. Постійно організуються різні виставки, інформаційні і освітні програми, семінари, свята тощо.

Серед музеїв, створених в європейських країнах до кінця 1958 р., переважали невеликі локальні музеї, які будувалися безпосередньо в селах або в малих містах самими жителями, при певній підтримці місцевої влади. Характерним прикладом можуть служити музеї Ісландії, де ідея формування системи малих скансенів обговорювалася ще в передвоєнні роки. Як правило, невеликі музеї створювалися на основі історичних садиб XVI ст., які переходили у власність держави, а потім в них і навколо них створювалася музейна зона. Перший музей такого типу виник в 1943 р., інші пізніше. Єдиним великим музеєм просто неба в Ісландії є скансен в Рейк'явіку. Основою цього музею послужила садиба, історія якої ведеться з 1466 р. У 1948 р. її покинули мешканці, і в 1957 р. вона була перетворена на музей. Навколо садиби згодом були встановлені ще 23 будівлі, перевезеної з інших районів країни.

Таким чином, до завершення другого етапу розвитку цього типу музейних установ в Європі

було створено значне число музеїв, особливо в Швеції, Норвегії, Фінляндії. Важливо, що саме в цей час були створені музеї просто неба в тих країнах, де їх раніше не було (у Австрії, Бельгії, Болгарії та ін.). У післявоєнні роки сформувалися цілий ряд музеїв, в яких активно розроблялись і перевірялись нові методи консервації пам'яток, нові напрями наукових досліджень, нові види музейної діяльності.

Сучасний етап розвитку музеїв просто неба відмічений кількісним зростанням та поширенням по усій території Європи. Зусиллями Асоціації європейських музеїв під відкритим небом впроваджуються нові принципи створення і функціонування цього типу музеїв, у виробленні яких важлива роль належить конференціям.

У Німеччині багато із створених в останні десятиліття музеїв, кожен з яких можна поставити в ряд кращих музеїв Європи, відомі як методичні і дослідницькі центри, наукові публікації яких користуються повагою далеко за межами країни. Особливістю ряду німецьких музеїв стала орієнтація їх експозицій на демонстрацію пам'яток науки і техніки XIX — початку XX ст., багато з яких перебувають в робочому стані. Такі музеї або частини їх колекцій стали називати «технічними» (чи промисловими). У одному з них експонується унікальна трансформаторна станція 1912 р. У музеї, відкритому в 1975 р. в тоді ще Західному Берліні, основна експозиція будується навколо археологічних розкопок поселення, що датується 1200—1220 рр. Тут була проведена реконструкція села, забудованого садибами, що складаються з великої кількості житлових і господарських будівель. У музеї експонуються численні археологічні знахідки, у тому числі знаряддя праці, одяг, прикраси, залишки давніх споруд та ін.

Говорячи про археологічні розкопки, слід згадати і відомий підземний музей у Великобританії в місті Йорк. Цей музей, що цілком ґрунтується на результатах розкопок, перетворений на центр місцевої історичної культури. Експозиція житлових будівель основана на фундаментах, які були виявлені під час сучасного будівництва в центрі міста. Основна концепція будується на ідеї зворотного відліку часу: відвідувач, рухаючись в тунелях на невеликих вагонетках, потрапляє в «минуле». Доходячи до історичного часу розкопок, він пересувається по «живій» вулиці рибальського поселення, де штучним чином відновлено життя: манекени жителів демонструють різні ремісничі групи. Тут і теслярі, і ковалі, і рибалки з уловом. Жінки готують їжу і годують дітей. Шум, розмови людей, запах моря і риби, крик чайок і прибою — усе це є реальною театральною картиною минулого життя, яке достовірно реконструйоване на матеріалах розкопок та історичних джерел, що представлені за допомогою нових творчих музейних і виставкових рішень.

Відвідувачі можуть ознайомитися з процесом розкопок, що проводяться на цьому місці, а також побачити демонстрацію голографічних експонатів і матеріалів наукових досліджень.

Такого ж типу підземний музей можна бачити в Австрії в Ретці, де в середньовічному купецькому місті збереглися підземні винні льохи — штольні, які проходять в різних напрямках і не пов'язані із структурою самого міста. Довжина деяких з них сягає до декількох сотень метрів. Спочатку ці штольні реально використовувалися купцями, їх будувала під будинком кожна сім'я. Сьогодні це цікавий туристичний маршрут по підземеллю, що супроводжується низкою музейно-виставкових, можна сказати, театральних експозицій з дегустацією вин і їх продажем. Подібні льохи можна бачити і в унікальному місті Зноймо в Чехії.

Концепції цих підземних музеїв орієнтовані на розвиток туризму, що призводить у свою чергу до розвитку або виноробства на цій території (особливо в першому випадку — до організації «Винних маршрутів»), або до культурного туризму (у другому випадку) з орієнтацією на демонстрації пам'яток і ремесел. Таким чином, ці музеї можна розглядати як своєрідні «репліки» музеїв просто неба, що використовують просторовий принцип демонстрації споруд і їх деталей. Вони можуть і сприяють розвитку територій і їх жителів, рішенню проблем зайнятості населення і збереженню історичних культурних ландшафтів.

У Франції довгий час не було жодного музею просто неба, хоча ідеї їх створення виникали ще в 1930-і рр., але тільки в 1968 р. авторів перших проектів Жоржу Анрі Рів'єру вдалося реалізувати свою концепцію. Це була для свого часу унікальна ідея екомuzeю — особливий території з пам'ятками, що знаходяться на ній, і людьми, котрі проживають на ній. Концепція екомuzeю отримала визнання в широких кругах французької громадськості. Про це свідчить той факт, що з 1970 по 1986 р. тут було створено ще 22 подібні музеї. Найпопулярнішим з них став «Екомuzeй де От-Альзас» в Унгерхаймі (Верхній Рейн), відкритий для відвідувачів в 1984 р. Важлива тенденція — активна співпраця місцевого населення з музеями, робота добровільних помічників музею під керівництвом невеликої групи музейних працівників. Більшість таких музеїв використовують існуючі садиби, квартали або маленькі села (наприклад, Гордеї поблизу Авіньйона) з метою пізнання і оскільки державна підтримка діяльності музеїв повсюдно зменшується, на перший план виходять економічні програми їх змісту і діяльності, що у свою чергу міняє підходи до проектування і використання музеїв. Концепції музеїв перетворюються від «суто музейної роботи» до активної культурно-масової, що спричиняє за собою зміну музейного простору. Музей залишаючись установою освітньою

і виховною, міняє свою спрямованість у бік реалізації більш діяльного підходу і залучення населення різних соціальних груп у свою орбіту. Чимало подібних музеїв стає культурними і освітніми центрами, де музейна діяльність охоплює лише частину їх загальної програми розвитку.

Як окремий напрямок розвитку скансенів виділяється відтворення об'єктів та побуту за археологічними даними. Він тісно пов'язаний з експериментальною археологією. У 1976 р. було скликано I Міжнародний конгрес з проблем експериментальної археології, через два роки — другий, в 1980 р. — третій, що відбувся в Лондоні. У 1990 р. утворено Європейську асоціацію по сприянню та розвитку експериментальної археології яка проводить регулярні семінари та конференції. Окремо можна виділити 1993 рік коли відбулись одразу Міжнародний колоквиум «Реконструйовані поселення в Європі» (Бельгія) та Міжнародний симпозиум з проблем створення «археопарків» «Інтерпретація минулого: презентація археологічних поселень відвідувачам» (Ізраїль). За результатами цих наукових зібрань було розроблено концепції сучасних археологічних скансенів. Їх поділено на два головних підтипи: археологічні скансени-«діснейленди» та археологічні «діснейленди». Цей поділ обумовлений як типом пам'яток, так і науковим та просвітницьким навантаженням яке несе конкретний «археопарк». Перша група може створюватись на місцях де автентичні пам'ятки зберігаються *in situ*, а до них додаються реконструйовані об'єкти, в яких демонструються ремесла, спосіб життя та господарство. До другої групи можуть бути віднесені скансени утворені в місцях де збереження об'єктів *in situ* неможливо, але природні умови дозволяють оголосити цю місцевість природно-археологічним заповідником. До його складу можуть входити відтворені за археологічними даними об'єкти, ремісничі майстерні, театри реконструкції [Кепін, 2005, с. 82—83].

Однак роботи з відтворення археологічних об'єктів розпочалися більш ніж на 50 років раніше. Так, у 1922 р. на берегах Боденського озера в Швейцарії з'явилися відновлені в первинному вигляді поселення кам'яної та бронзової доби з будинками на палях. Зараз це чудовий музей просто неба який відвідують щорічно понад сто тисяч чоловік.

Ще далі по цьому шляху пішли польські експериментатори, що досліджували городище доби раннього заліза в Біскупіні, неподалік від Познані (Польща). Городище виникло у 30-х рр. VIII ст. до н. е. на острові площею біля двох гектарів посеред озера і проіснувало близько 150 років. Воно припинило своє існування в результаті підйому рівня води. Завдяки консервуючій дії озерного мулу збереглися не тільки нижні частини дерев'яних споруд,

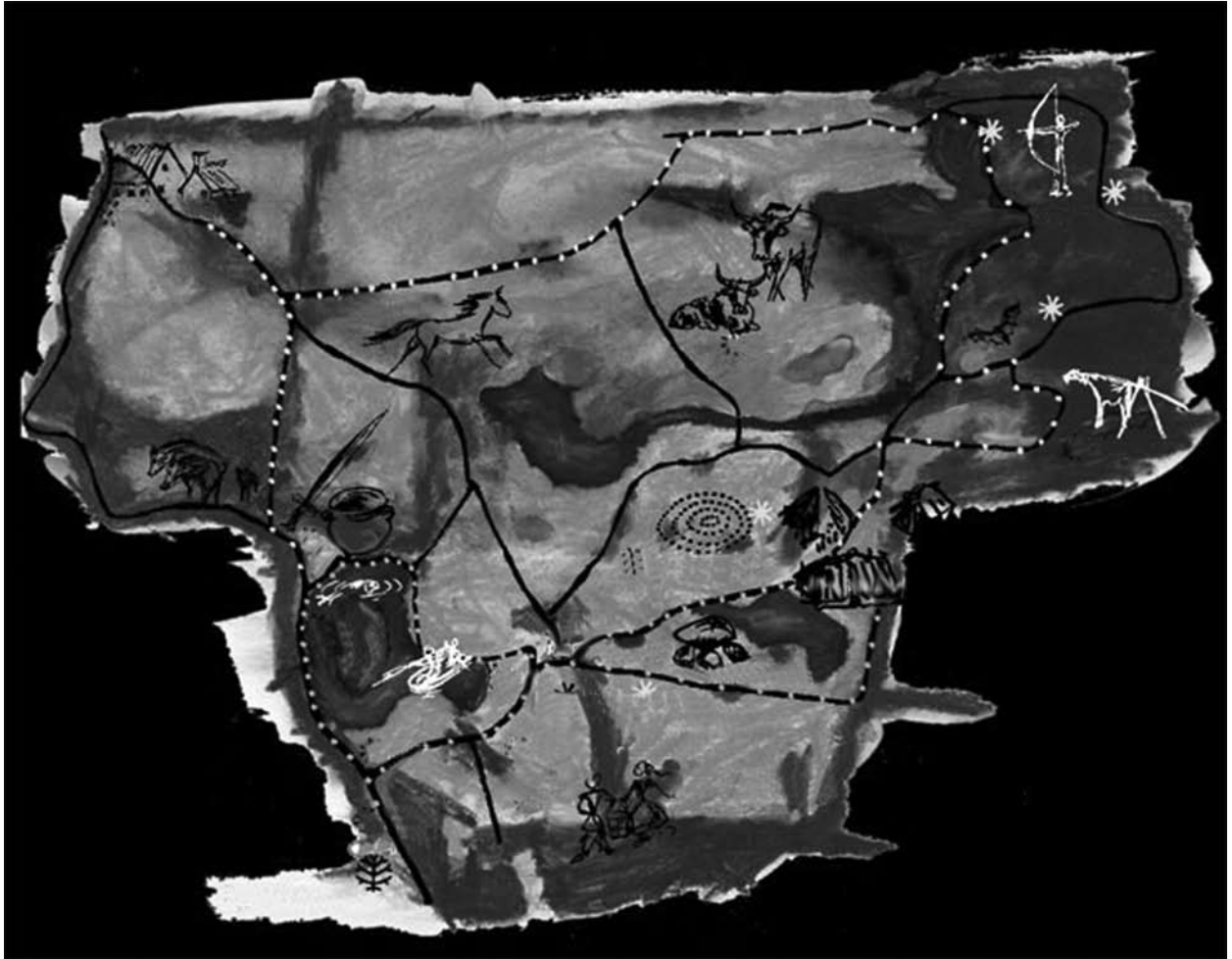

Рис. 2. План-схема музею в Лейрі (<http://www.sagnlandet.dk/Map-of-Sagnlandet-Lejre.300.0.html>)

але й безліч предметів органічного походження. Це дало можливість відновити частину городища в первинному вигляді. Більш того, з 1936 р. польські археологи почали імітувати і досліджувати в Біскупіні різні старовинні ремесла і технології — обробляти дерево і кістку, відливати бронзові вироби, обробляти землю, навіть готувати їжу і жити у відновлених будинках. А у 1939 р. одинадцять учасників експерименту, озброєних глиняними кулями і щитами, спробували на трьох човнах штурмувати реконструйовану частину оборонної стіни. Три захисники, укриті за стіною, за декілька хвилин, за допомогою таких же куль, примусили нападників до втечі.

10 серпня 1956 р. біскупінські експериментатори вперше в світовій практиці провели спалювання моделі стародавнього будинку. Будинок був побудований точно за планом його стародавнього прообразу, в його інтер'єрі поміщені були точні копії стародавніх предметів і їжа. Пожежа була знята на кіноплівку аж до згасання, а попелище залишене незайманим для майбутніх археологів. Експериментатори планують таким шляхом отримати відповіді на питання про те, які сліди залишають певні предмети після спалювання.

У 1964 р. в Лейрі (Данія) було побудовано експериментальне село, яке живе за зразком побуту епохи раннього заліза (рис. 2). Воно оточене невеликими, примітивно обробленими ділянками полів, огорожами з худобою, виведеною шляхом зворотного схрещування у вигляді, що приблизно відповідав тваринам тієї епохи. У поселення приїжджають студенти, школярі з своїми батьками і, керуючись вказівками археологів, живуть побутом предків, віддалених від них багатьма тисячоліттями. Подібні експерименти незабаром стали проводити і в інших країнах [Малинова, Малина, 1988, с. 16].

У 1982—1984 рр. проводились роботи з реконструкції житлових і господарських споруд стародавніх слов'ян в Чехословаччині на поселенні Бржезно. Там були реконструйовані споруди каркасно-плетневої і каркасно-стовпової конструкцій, широко представлені також на поселеннях ранніх слов'ян на території України [Pleinerova, 1985, р. 3—25].

Більшість найбільш значущих та відомих музеїв під відкритим небом Україна успадкувала з Радянських часів. До найбільш відомих можна віднести Музей народної архітектури та побуту України «Пирогів» в Києві. Він був заснований 6 лютого 1969 р. Цьому передувало

Рис. 3. План-схема музею в Пирогово (<http://pirogovo.com.ua/ua/>)

ли громадські ініціативи, зокрема, публікація відкритого листа про створення музею народної культури в Києві від 14 серпня 1965 р. в газеті «Літературна Україна». Урядова програма була розроблена дослідниками народної архітектури і етнографії. Колектив музею виконав експедиційно-пошукову роботу із створення архітектурних і художньо-побутових фондів і експозиції в стислі терміни до відкриття в 1976 р.

На площі музею зосереджено 275 архітектурних експонатів народного будівництва XVI—XX ст. Садиби з сільськими будинками і господарськими будівлями сформовані з документальною достовірністю і згруповані відповідно до особливостей планування поселень того або іншого історико-етнографічного і географічного регіону. У музей також були перевезені дерев'яні церкви, вітряки та інші пам'ятники архітектури і побуту (рис. 3).

У фондах музею зберігається більше 70 тисяч предметів побуту, витворів народного мистецтва, знарядь праці. Найцікавішими в експозиції є обладнані інтер'єри будівель.

У музеї зібрана величезна колекція народно-го одягу, меблів, дерев'яного і глиняного посуду, чоловічого і жіночого одягу, одна з кращих колекцій народних музичних інструментів.

Не менш важливим є створений завдяки зусиллям М.І. Сікорського в 1979 р. Переяс-

лав-Хмельницький державний історико-культурний заповідник, який з 1999 р. отримав статус Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» у місті Переяслав-Хмельницький. До його складу входять 371 пам'ятка історії і архітектури українського народу, 25 тематичних музеїв, у фондах яких зберігається величезна кількість експонатів, що мають світове значення (рис. 4). Це 11 церковних споруд, 16 вітряних млинів, колекція давньої кам'яної скульптури та поховальних споруд діб міді та бронзи (69 одиниць). Представлена колекція знахідок трипільської культури, скіфського часу, черняхівської культури, знахідки з території давнього Переяслава. У музеях зберігається цікава колекція козацького часу, яка включає: одяг, керамічні вироби, військове спорядження та зброю XV—XVIII ст. (80 одиниць), ікони XVIII—XX ст. (1400 одиниць), велику колекцію друкарських видань (10000 одиниць), етнографічні колекції: українських рушників (4000 одиниць), українського народного одягу (10000 одиниць), знарядь праці (8000 одиниць), музичних інструментів, предметів побуту та багато інших експонатів.

«Закарпатський музей народної архітектури та побуту» — музей просто неба в місті Ужгород (Україна), складається з архітектурних пам'яток старовинного закарпатського села і

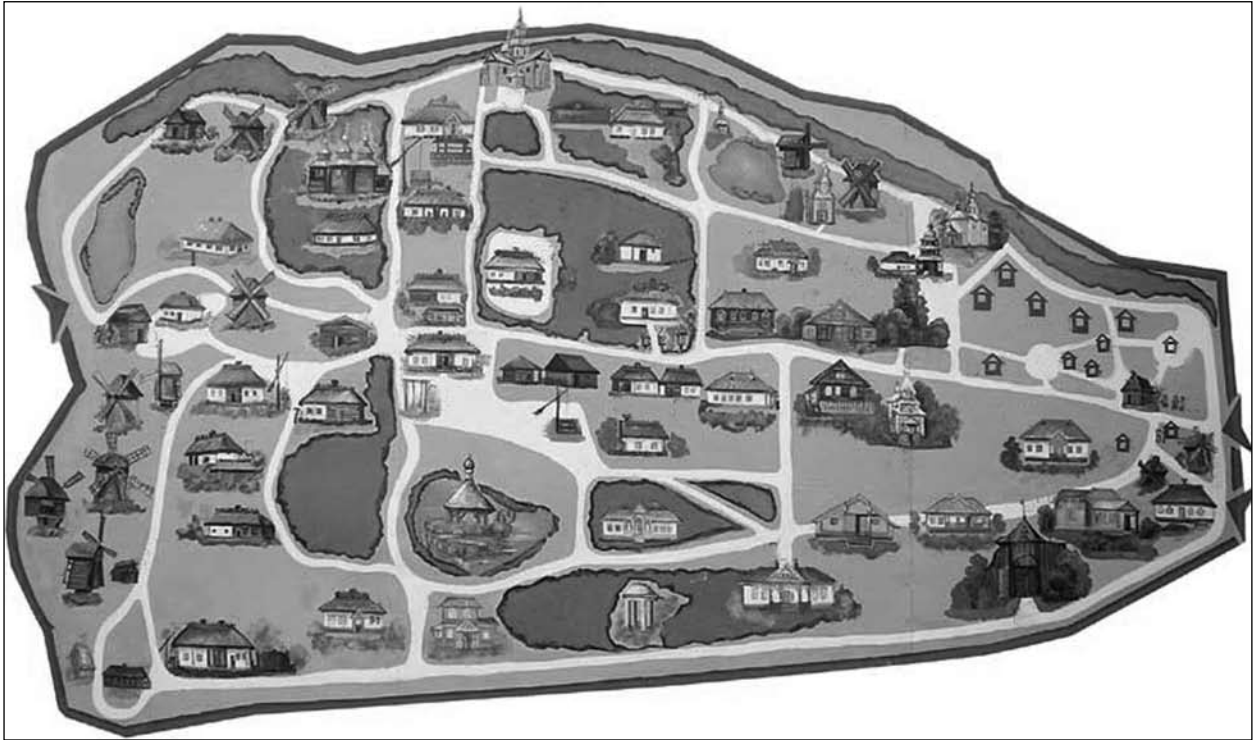

Рис. 4. План-схема музею в Переяславі-Хмельницькому (<http://www.thisisukraine.org/>)

зразків прадавніх і найбільш поширених видів народного прикладного мистецтва. Він почав створюватися у 1965 р., а відкритий для відвідувачів з червня 1970 р. займає площу 4 га, розташований поблизу території Ужгородського замку. У музеї представлені зразки житла і садіб закарпатців низовинних районів (русинів-долин'ян, румун і угорців), а також гор'ян (бойків і гуцулів). У музеї просто неба розміщено сім садіб, шість житлових будівель, церква, дзвіниця, школа, кузня, млин, корчма. У музеї зберігається понад 14 тисяч експонатів.

«Шевченківський гай» — музей просто неба у Львові. Офіційна назва — Музей народної архітектури і побуту «Шевченківський гай». Він розташований на лісистих пагорбах Розточчя (продовження Подільської височини), поблизу парку «Високий Замок», на території ландшафтного парку «Знесення» і був відкритий у 1971 р. Його територія в 60 га умовно розділена на шість етнографічних зон: бойківську, лемківську, гуцульську, буковинську, подільську, волино-подільську. На території «Шевченківського гаю» знаходиться більше 120 пам'яток архітектури із західних областей України, серед них шість церков. Найстаріший експонат — селянська хата 1749 р. Є також кузня, школа, лісопильня, сукновальня, водяний та вітряний млини. Цінними експонатами є сільська садиба з будинком 1812 р. та стайнею 1903 р. з села Либохори Турківського району, бойківська хата 1909 р. з села Тухолька, Сколівського району. Шедевр народної архітектури — дерев'яна церква 1763 р. з села Кривки Турківського

району — пам'ятка національного значення. У діючій експозиції зберігається більше 20 тисяч предметів побуту і народної творчості. Музей вдало об'єднує ландшафт з пагорбів, відновлену рослинність Карпат і дбайливо перенесені історичні будівлі з різних регіонів Західної України.

Відкриті та побудовані в Україні за останні роки скансени мають комерційну направленість і здебільшого пов'язані з історією XVII — початку XX ст. До них можна віднести «Мамаєву слободу» в Києві, «Хутір пана Савки» в Лютежі, козацький курінь в Григоро-Бригадирівці, етнографічний комплекс «Українське село» в с. Бузова під Києвом. Зменшеною копією стародавнього Києва має стати парк «Київська Русь» в с. Копачів під Києвом. Були спроби відтворити за матеріалами трипільської та черняхівської культур «археодром» під селом Ржищів на Київщині та трипільські будівлі в с. Тальне (Черкаська обл.). Частково було реконструйовано кілька будівель VIII—X ст. на території Канівського заповідника.

Проект створення на півострові Барбара скансену цілком вкладається в європейське бачення другого типу «археопарків» — археологічних «дівнейлендів». В наявності відокремлена територія яка може бути прив'язана до міських інфраструктур (шляхи, готелі та ін.). За багаторічну роботу археологічних експедицій накопичено цікаві матеріали які можуть стати основою для реконструкцій жител, побуту, господарства різних епох. Для виконання цього плану необхідно створення творчої групи

з археологів, музейних працівників та архітекторів, які б користуючись європейським досвідом могли створити унікальний на сьогодні для України проект.

Європейські музеї просто неба демонструють сьогодні велику різноманітність. Це багато в чому обумовлено тим, що вони мають значно більше можливостей в сучасному інформаційному просторі, оскільки охоплюють не лише окремі пам'ятки зі своєю експозицією, але і просторове середовище, яке здатне перетворюватися залежно від проектних рішень вчених, архітекторів та музейників. Музейні ремісничі майстерні представляють зразки своїх виробів для наслідування і реального користування. У сфері шкільної та вищої освіти музеї пропонують свої території як майданчики для проведення уроків історії із можливим залученням театралізованих вистав. Вивчаються пам'ятки і їх оточення, культурні ландшафти і традиції місцевих жителів (обряди, приготування їжі, одяг, пісенна творчість та ін.). Такі музеї стають не тільки центрами туризму для сільських і міських територій, але й інформаційними осередками, де можна працювати при необхідності на комп'ютері, користуватися бібліотекою і т. п. Таким чином, можна стверджувати, що за скансенами, при правильній організації, професійному підході і умілому менеджменті — майбутнє музейної справи.

Кепін Д.В. Музеефікація об'єктів археологічної спадщини в Європі. — К., 2005.

Малинова Р., Малина Я. Прыжок в прошлое: эксперимент раскрывает тайну древних эпох. — М., 1988. Музейное дело России. — М., 2003.

Севан О.Г. Музеи под открытым небом Европы // Обсерватория культуры. — 2006. — № 3. — С. 60—69.

Чайковский Е. Музеям под открытым небом — 100 лет // На пути к музею XXI века. Музеи-заповедники. — 1991. — С. 10—26.

Pleinerova I. Zivot ve staroskovanske vesnici z pohledu archeologickych experimentu v Brezne u Loun // Almanach okresni knihovny v Lounech. — 1985. — Р. 3—25.

Ю. Ю. Башкатов,
Р. В. Терпиловский

К ИСТОРИИ СКАНСЕНОВ В ЕВРОПЕ

Статья посвящена истории скансенов в Европе, насчитывающей уже 120 лет. Рассмотрена как история развития идей по созданию музеев под открытым небом, так и отдельных комплексов (их экспонатов, развитию). Отдельно освещены вопросы реконструкций по археологическим данным. Также в статье кратко описаны основные скансены Украины, современное развитие данной идеи в нашей стране и возможности создания археопарка в г. Комсомольск Полтавской области.

Yu. Yu. Bashkatov
R. V. Terpylovsky

TO THE HISTORY OF SCANSENS IN EUROPE

The article is sanctified to history of scansens in Europe, already counting 120 years. Both history of development of ideas is considered on creation of museums under open-skies and separate complexes (their exhibits, development). The questions of reconstructions from archaeological data are separately lighted up. Also in the article the basic are briefly described scansens Ukraine, modern development of this idea in our country and possibility of creation of archaeopark in Komsomol'sk of the Poltava region.

С. В. Переверзев, А. А. Сорокун

(Київ)

НЕОЛІТИЧНІ НАЗЕМНІ КОНСТРУКЦІЇ ПОСЕЛЕНЬ РОМАНКІВ 1 ТА РОМАНКІВ 3 (за матеріалами досліджень 2009 року)

У статті йдеться про неолітичні поселення Романків 1 і Романків 3. Поселення Романків 1 відкрите і раніше досліджене Д.Я. Телегіним; протягом 2009 р. автори статті продовжили дослідження цієї пам'ятки. Поселення Романків 3 відкрито і досліджено протягом весни—осені 2009 р. Під час досліджень поселення Романків 3 виявлено систему ям і згорілих дерев'яних стовпів, інтерпретованих як наземна тимчасова будівля. 2 аналогічні за формою та розмірами об'єкти виявлено під час дослідження стоянки Романків 1.

Ключові слова: неолітичні поселення, Романків 1, Романків 3, наземні конструкції.

Навесні 2009 р. під час експертизи земельної ділянки виявлено багатопарову (мезоліт — пізньосередньовіччя) стоянку Романків 3 [Переверзев, Сорокун, Пічкур та ін., в друк]. Поселення розташоване за 20 км південніше Києва у правобережній заплаві Дніпра, на східному березі болота Клопотовське, яке за неолітичної доби, скоріше за все, було однією з дніпровських проток. Влітку того ж року проведено науково-рятивні археологічні розкопки поселення на площі 48 м². Крім того закладено два шурфи: 2 × 2 м і 1 × 1 м. Таким чином, загальна досліджена площа складає 53 м². Під час досліджень виявлено таку стратиграфію:

- світло-сірий супісок (до 25 см);
- темно-сірий супісок (до 25 см);
- світлий супісок з темними прожилками (до 20 см). Зникає за 4—5 м від урізу води;
- темний супісок зі значними включеннями органіки (до 50 см);
- світло-жовтий (до білого) супісок, в верхній частині з темними прожилками. Материк (простежений до 70 см) (рис. 2).

У світло- і темно-сірому супісках знайдені поодинокі фрагменти ранньослов'янської і

пізньосередньовічної кераміки. Основна кількість матеріалу доби бронзи і пізньотрипільського часу знаходилася у темно-сірому і світлому супіску, а також частково у темному супіску. Неолітичні знахідки були сконцентровані у нижній частині світлого і темного супісків і в білому супіску. У білому супіску знайдено і поодинокі матеріали, що зараховані до таценьки-кудлаївської культури (вістря і 2 відщепи).

При дослідженні кв. В—Е — 1—5 у світло-жовтому супіску виявлено систему стовпових ям і ямок діаметром від 5 до 50 см і глибиною до 20 см, що утворюють овал довгими сторонами витягнутий вздовж берега розміром приблизно 2 × 3,5 м. У межах об'єкта і по його периметру було виявлено значну кількість згорілої деревини (стовпів) товщиною 5—15 см, рештки якої залягали на рівні зафіксованого впуску ям (рис. 1).

Загалом конструкція має 8 стовпових ям по овальному контуру. У перетині ями досить прямі, це є свідченням того, що основні несучі жердини було встановлено горизонтально і будівля мала перекриття. Східна стінка утворена з поставлених у лінію 3 жердин. Північна та південна стінки мають найглибші ями, що певно позначають розміщення основних елементів які тримали конструкцію по осі. З західної сторони між двома жердинами простежено прохід розміром дещо більше 1 м. Східна та західна стінки знаходяться паралельно одна до одної. У середині будівлі помітно кілька ямок, що певно слугували опорою даху. На відстані 1,5 м на захід від будівлі зафіксовано вогнище. З боку берега, можливо, знаходився паркан, проте зафіксоване розташування горілих жердин може бути пов'язане і з природним схилом тераси.

Цікавою групою об'єктів є неглибокі конічні ямки (до 10 см глибиною). Основна їх концент-

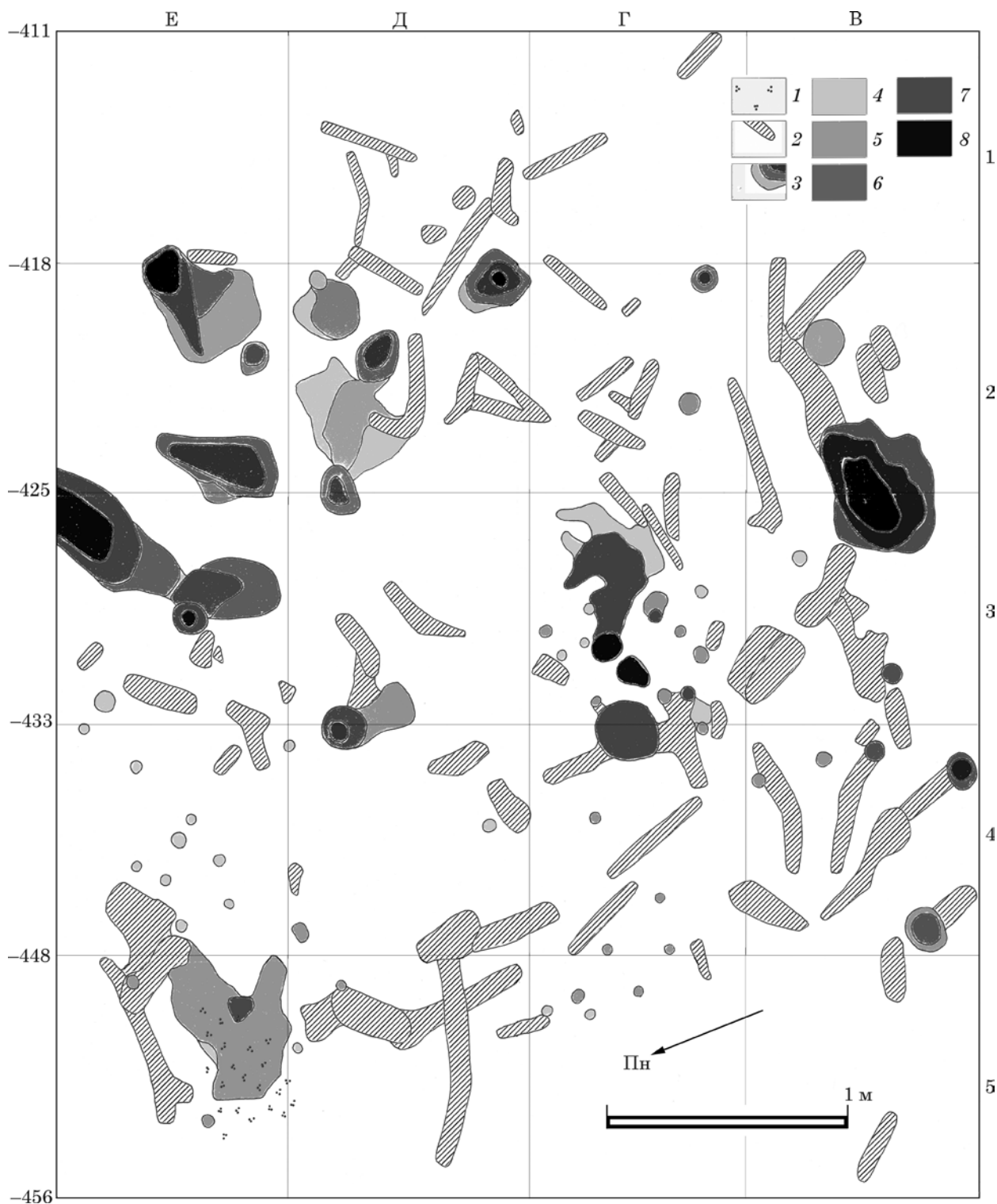

Рис. 1. Романків 3, 2009; рештки горілої наземної конструкції: 1 — прокал, 2 — горіла деревина, 3 — яма; глибини, см: 4 — до 3, 5 — до 5, 6 — до 7, 7 — до 10, 8 — 12 і більше

рація розташована компактно у трьох місцях. У першому випадку це по правий бік з входу до будівлі (там же було виявлено єдиний фрагмент миски і кістяний штамп). У другому — на відстані 1 м перед входом (також з правого боку). У третьому — з лівого боку перед входом, навколо вогнища. Особливості розташування цих об'єктів, їх форма та розмір дають можливість

припустити, що вони є місцями для зберігання горщиків. Якщо їх розташування навколо вогнища зрозуміле, то розміщення у правій частині будівлі може вказувати на жіночу частину помешкання.

Планіграфічно місце розташування будівлі фіксується значним зменшенням концентрації матеріалу (рис. 3).

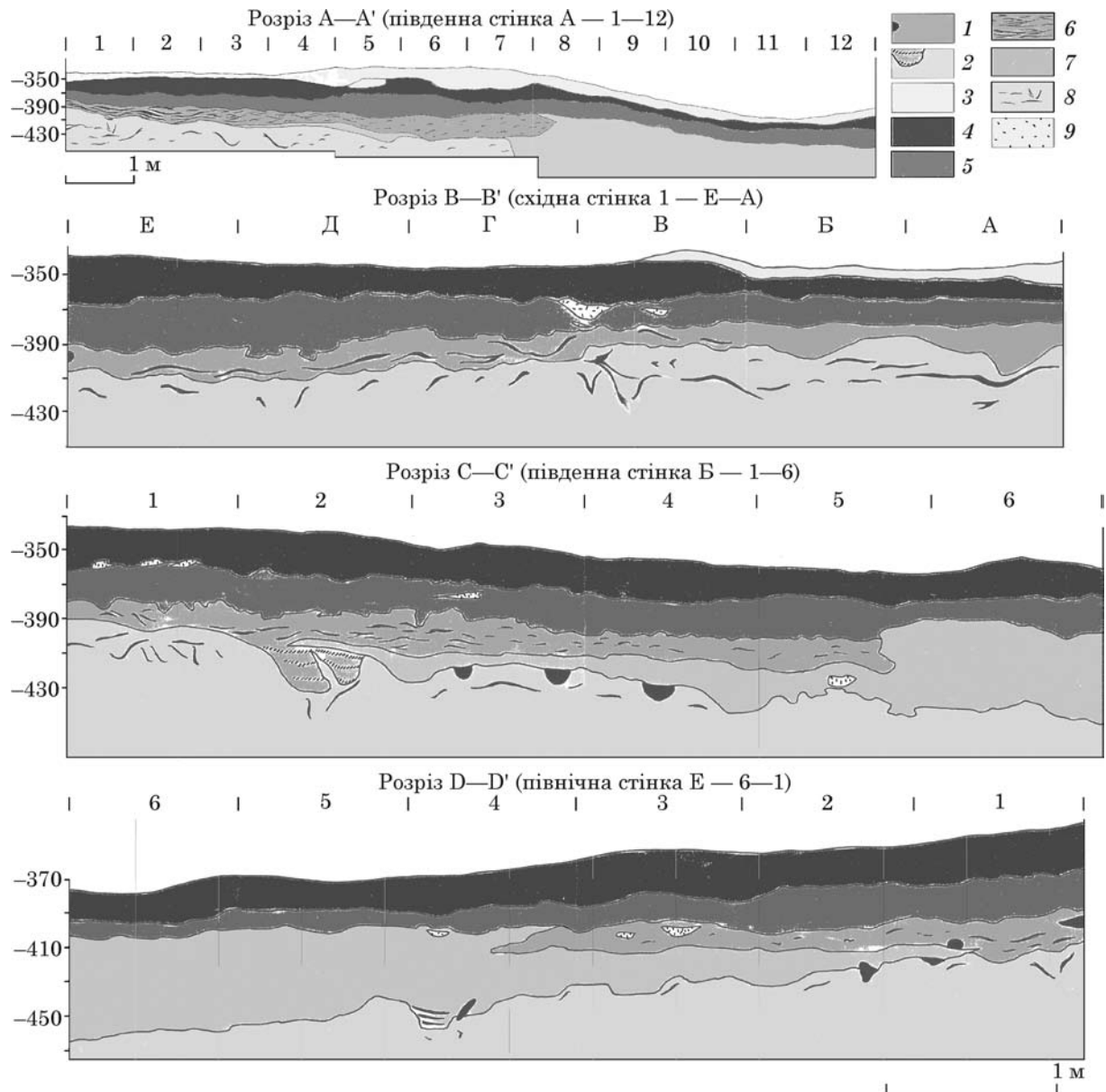

Рис. 2. Романків 3, 2009; стратиграфія пам'ятки: 1 — горіла деревина, 2 — зольне заповнення, 3 — рушений шар, 4 — світло-сірий супісок, 5 — темно-сірий супісок, 6 — світла супісь з темними прожилками, 7 — темний супісок, 8 — світло-жовта супісь з темними прожилками, 9 — лінзи світлого піску

Були зроблені попередні висновки, що виявлений об'єкт є залишком згорілої наземної недовготривалої, напевно, житлової літньої будівлі.

Подібної форми та розмірів два об'єкти виявлено на протилежному березі б. Клопотівське на поселенні Романків 1 (рис. 4), де влітку 2009 р. експедицією ОАСУ Інституту археології НАН України проведено науково-рятувні археологічні розкопки раніше відомої неолітичної пам'ятки Романків 1 [Телегін, 1995, с. 110—120; Переверзев, Сорокун, 2010, с. 254—269].

Стоянка Романків 1 була виявлена Д.Я. Телегіним у 1984 р. під час будівництва дороги Київ—Обухів. Розкопана на площі 200 м² протягом 1984—1985 рр. експедицією під керівництвом відкривача. Під час тих досліджень зафіксовано 4 стратиграфічні і 2 культурні

шари: верхній, датований пізньотрипільським часом (перша чверть III тис. до н. е.) і нижній, неолітичний, зарахований дослідником до другого етапу дніпро-донецької етнокультурної спільноти (IV тис. до н. е.). На підставі аналізу кераміки поселення Романків 1 Д.Я. Телегіним, окрім відомих дніпро-донецького та струмільсько-гастятинського типів кераміки, було виділено романківський тип, що, на думку дослідника, тягнє до неоліту Волині [Телегін, 1995, с. 117—119].

Улітку 2009 р. стоянка Романків 1 досліджена на площі 332 м². Під час досліджень квадратів З—М — 1—4 у білому піску зафіксовано значну кількість стовпових ямок і ям діаметром від 5 до 20 см. Вони були належним чином зафіксовані та відпрацьовані.

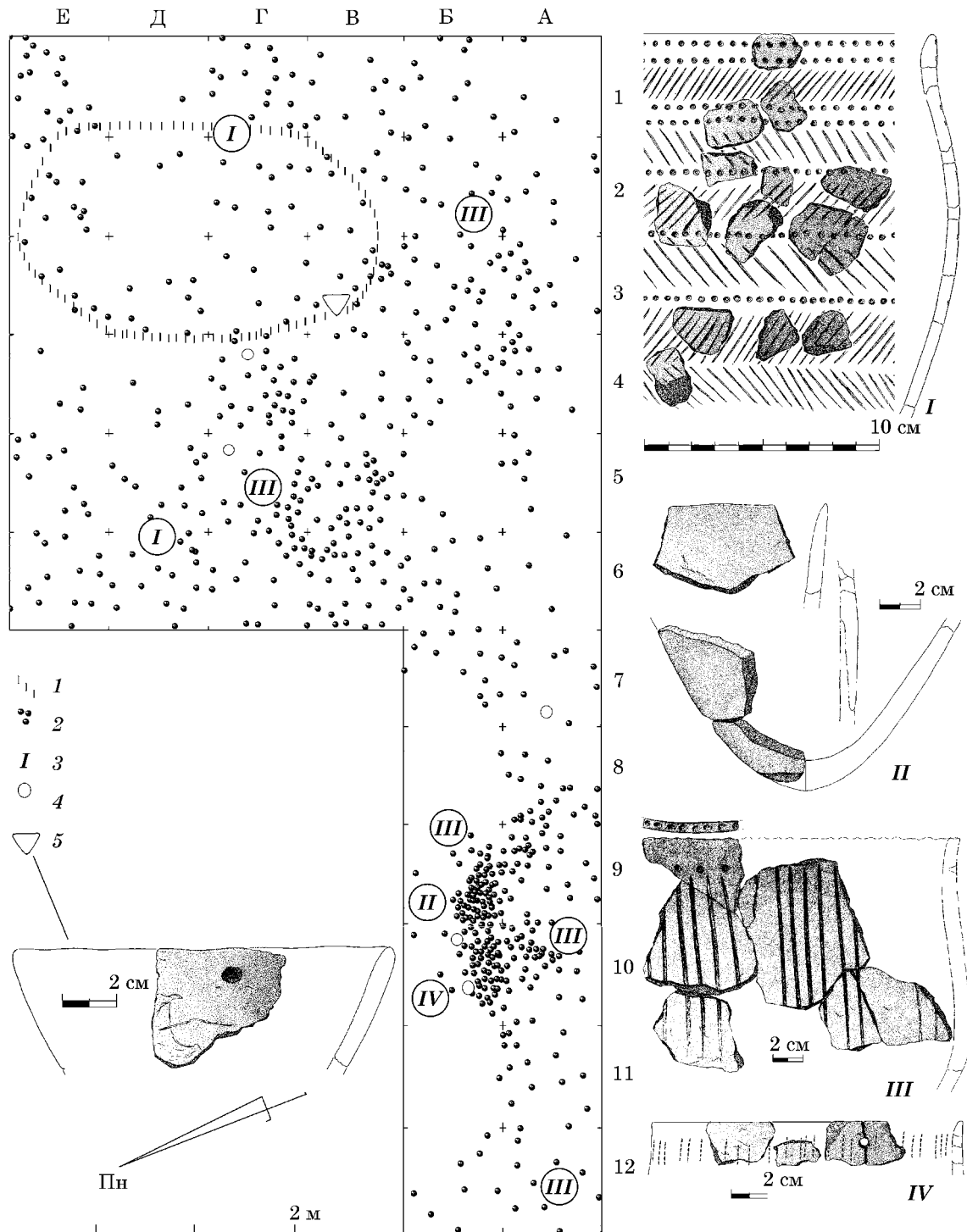

Рис. 3. Романків 3, 2009; план розкопу з позначеннями знахідок неолітичної кераміки: 1 — межа наземної конструкції, 2 — неолітична кераміка, 3 — концентрація розвалу, 4 — фрагмент кераміки з отвором, 5 — миска

Будівля № 1. Овальна площадка розміром $3,5 \times 2$ м, що має додаткове внутрішнє коло 2×2 м. Північна сторона пошкоджена сучасною ямою. Утворена щонайменше з 14 ямок. Найбільші ямки знаходяться з тилового боку. Близько 10 менших ямок зафіксовано в центральній частині (підпорка даху?). Східна стінка утворена з 5 поставлених в ряд жердин. Західна стінка паралельна східній і утворена з

4 жердин. З північного боку будівля частково пошкоджена пізнім перекопом, а в західній частині обмежена дорожнім насипом. Конічні ямки розміщені в центральній частині. За призначенням будівля могла використовуватись як і аналогічна конструкція, виявлена на поселенні Романків 3 (рис. 4).

Будівля № 2. Конструкція розміщена паралельно першій і прилягає до неї зі східної сто-

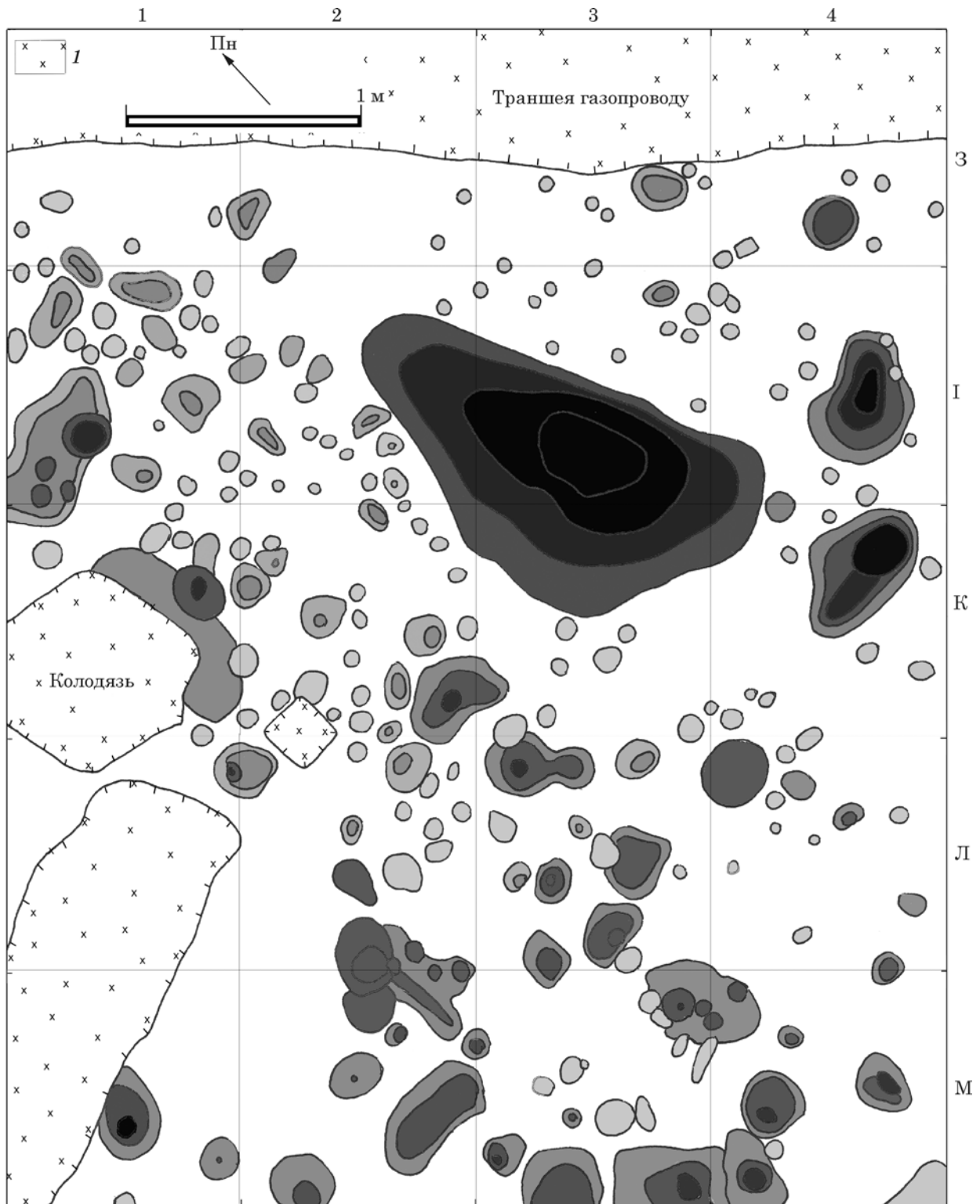

Рис. 4. Романків 1, 2009; решітки двох наземних конструкцій: 1 — пошкоджені ділянки; **експлікацію** див. на рис. 1

рони. Має овальну форму утворену з 6 ямок глибиною до 30 см, та 3 глибиною до 10 см. Найбільші ями знаходяться з західного (тильного) боку. Відстань між ямами зі східного боку становить 1,7 м. По центру будівлі виявлено велику яму розмірами $1,9 \times 1,0 \times 0,6$ м. Дрібні конусні ямки простежено по всій площі за винятком вхо-

ду. Найбільша їх концентрація з правого боку від входу (вдвічі більше, ніж з лівого). Подібним до житла з Романків 3 є те, що найбільші ями розташовані по осі конструкції у південній і північній частинах. Всередині помітні 7 ямок, що, певно слугували для опори даху. Загальні розміри складають $3,4 \times 2,2$ м. Вхід знаходився зі

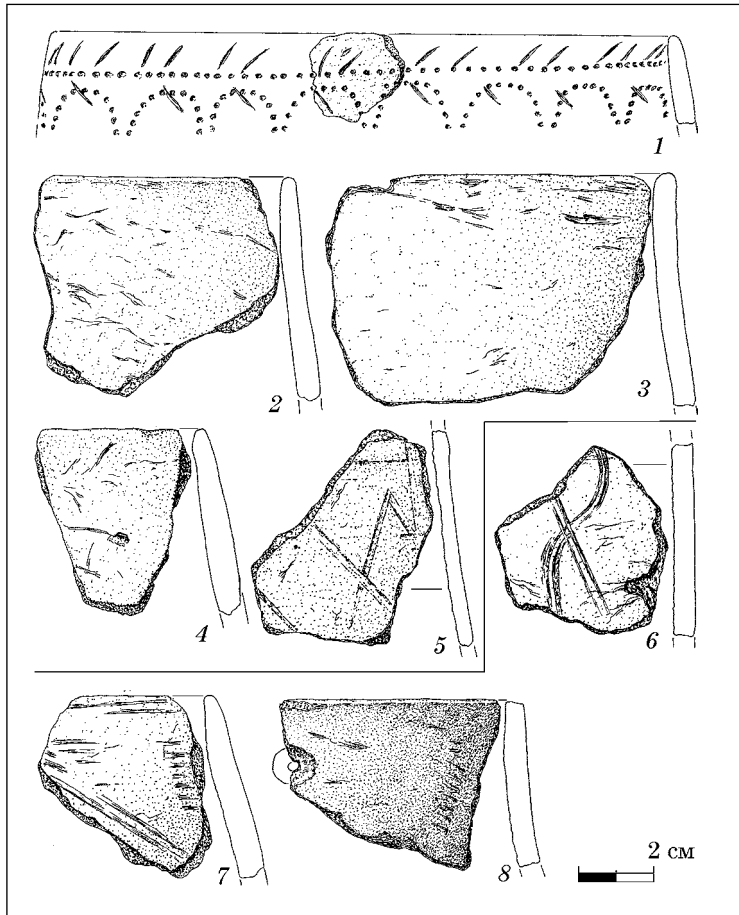

Рис. 5. Романків 1, 2009: 1—5 — керамічні вироби, знайдені в межах конструкції 1 (кв. З—К — 1—4), 6—8 — керамічні вироби, знайдені в межах конструкції 2 (кв. Л—М — 1—4)

На жаль, нами не виявлені житлові зони поселень Романків 1 і 3. Цей факт може бути пояснений кількома причинами. На території стоянки Романків 1 у 1980-ті рр. йшло будівництво дороги; під час цього будівництва саме й було втрачено значну площу поселення. Ця місцевість також увесь час змінювалась під впливом антропогенних факторів протягом останніх років. Саме там могла бути розташована житлова зона поселення. Проте не можна не припускати існування палових жител. У такому випадку його залишки, можливо, треба шукати на північний схід від стоянки в б. Клопотівське. Відсутність жител на поселенні Романків 3 беззаперечно пов'язане з незначною площею розкопу. Добра збереженість культурного шару на обох поселеннях, який ближче до берега перекривається торфами, дає підстави припускати, що подальші дослідження пам'яток дозволять виявити значну кількість об'єктів.

Характер крем'яного і керамічного комплексів неолітичного шару поселень Романків 1 і 3 дозволяють зарахувати їх до киево-черкаського варіанту дніпро-донецької культурно-історичної області. За періодизацією Д.Я. Телегіна вигляд крем'яного комплексу поселення цілком відповідає розвиненому періоду киево-черкаської культури дніпро-донецької культурно-історичної області, або другий період за Н.С. Котовою [Котова, 2002, с. 33]. Це підтвердили і радіокарбонні дати, отримані в Київській лабораторії за зразками кераміки зі значною домішкою органіки з поселення Романків 1, відібрані з різних груп. Отримані дати (4810 ± 110 BP, 4970 ± 120 BP) показали час функціонування стоянки на межі 5 — 4 тис. до н. е. (4350—3400 BC — за Н.С. Котовою час існування 2 періоду киево-черкаської культури).

сходу в сторону болота. Напевно, використовувалася як господарче приміщення, наприклад, для зберігання запасів (рис. 4).

Аналогічно до житла з Романкова 3, вогнищ всередині будівель не виявлено, проте значна їх кількість зафіксована попереду, ближче до води. Так само, перед входом починалася більша насиченість матеріалом і знахідки компактно розміщених розвалів керамічного посуду (рис. 5).

Зафіксовані конструкції нетипові для регіону, проте їх достовірність підтверджується отриманими розрізами, а планіграфічні роботи показали певну систему їх розташування. Побічним підтвердженням достовірності об'єктів є повна відсутність кротовин на суміжних квадратах розкопу і майже повна відсутність на дослідженій площі взагалі.

Котова Н.С. Неолитизация Украины. — Луганск, 2002.

Переверзев С.В., Сорокун А.А. Дослідження неолітичної стоянки Романків 1 на Київщині // Кам'яна доба України. — 2010. — Вип. 13. — С. 254—269.

Переверзев С.В., Сорокун А.А., Пічкур Є.В., Кириленко О.С. Неолітична стоянка Романків 3 та її дослідження // Кам'яна доба України. — 2011. — Вип. 14. — У друці.

Телегин Д.Я. Неолитическая керамика Романковского типа в Киевском Поднепровье // РА. — 1995. — № 1. — С. 110—119.

С. В. Переверзев, А. А. Сорокун

НЕОЛИТИЧЕСКИЕ НАЗЕМНЫЕ КОНСТРУКЦИИ ПОСЕЛЕНИЙ РОМАНКОВ 1 И РОМАНКОВ 3 (по материалам исследований 2009 года)

Неолитическое поселение Романков 3 открыто весной—осенью 2009 г. и исследовано на площади 53 м². Также проведены раскопки ранее исследованного неолитического поселения Романков 1 на площади 332 м². Памятники расположены в 20 км южнее Киева в правобережной пойме Днепра на восточном и западном берегах болота Клопотовское, которое в неолитическое время, скорее всего, было одним из днепровских протоков. Во время раскопок на поселении Романков 3 в материковом песке выявлена система ям и сгоревших деревянных столбов, интерпретированных авторами как наземная недолговременная, вероятно летняя, постройка. При раскопках поселения Романков 1 выявлено 2 аналогичных по форме и размерам объекта, 1 из которых возможно является хозяйственной постройкой. Аналогий в регионе обнаружено и исследовано не было.

Предварительно памятники причислены к развитию по Д.Я. Телегину (второму по Н.С. Котовой) этапу киево-черкаской культуры днепро-донецкой культурно-исторической области, что подтвердили радиоуглеродные даты, полученные в Киевской лаборатории.

S. V. Pereverzev, A. A. Sorokun

NEOLITHIC SURFACE CONSTRUCTIONS OF SETTLEMENTS OF ROMANKIV 1 AND ROMANKIV 3 (by the materials of researches in 2009)

The Neolithic settlement Romankiv 3 was found in Spring 2009 and was investigated on the area of 53 m² during Spring—Autumn of the same year. Also the earlier known Neolithic settlement Romankiv 1, which was investigated before, was excavated on the area 332 m². Both sites are situated 20 km on the South from Kiev in the right bank of floodplain of Dniپر and lay on the East and West banks of Klopotovskoje swamp. This swamp, likely, during the Neolithic period, could be one of the Dniپر lade. During the excavation of the Romankiv 3 settlement they found the system of pits and burned wooden poles in the mainland sand. Authors interpreted this system as a ground short-lived building, probably summer one. During the excavation of Romankiv 1 settlement two similar by the form and size objects were found. One of them could be the outbuilding. There are no similar sites in this region. Authors previously associate these sites with the developed period of Kievo-Cherkasskaya culture of Dniپر-Donetskaya cultural-historical area (by D. Telegin) or to the second period of Kievo-Cherkasskaya culture of Dniپر-Donetskaya cultural-historical area (by N. Kotova). C¹⁴ testing of artifacts in Kiev laboratory confirmed this assumption.

О. Н. Загородняя
(А л ч е в с к)

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ОРУДИЙ ТРУДА ПОСЕЛЕНИЯ ЧЕРВОНЭ ОЗЕРО-1 КАРТАМЫШСКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО МИКРОРАЙОНА

Статья посвящена технико-морфологическому и трасологическому анализу орудий труда, связанных с горно-добывающей, горно-обогащательной и металлообрабатывающей деятельностью населения эпохи поздней бронзы Донбасса. Выделены группы характерных инструментов, а также выявлены особенности древней технологии и социальной организации.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Червонэ озеро, Картамышский археологический микрорайон, бережновско-маевская срубная культура, орудия труда.

В последнее десятилетие значительно увеличилась источниковая база по металлопроизводству срубной общности, особенно бережновско-маевской срубной культуры (БМСК), в связи с активным исследованием горно-металлургических памятников Картамышского археологического микрорайона в Донбассе. На всех составляющих его объектах — рудниках Червонэ озеро-I, Червонэ озеро-IV, техногенном участке рудника Червонэ озеро-I, поселениях Червонэ озеро-1 и Червонэ озеро-3 — выявлены выразительные свидетельства производственной деятельности, представляющие все циклы металлопроизводства. Наиболее массовыми находками являются орудия, связанные с производством металла, общее количество которых на сегодняшний день превышает 900 экземпляров. С формированием качественно новой источниковой базы, дающей основание для Ю.М. Бровендера говорить о функционировании на территории Донецкого края мощного горно-металлургического центра в эпоху поздней бронзы [Бровендер, 2005, с. 13], появилась необходимость анализа и систематизации орудий металлопроизводства в рамках отдельных культур срубной общности.

Результаты изучения орудий металлопроизводства, происходящих из памятников Картамышского археологического микрорайона, систематически публикуются [Килейников, 1996, 1997, 2005; Панковский, 2005; Бровендер, 2006, 2007, 2008; Бровендер, Загородняя, 2007, 2009; Загородняя, 2007]. Данная публикация посвящена характеристике орудийного комплекса поселения Червонэ озеро-1.

Поселение Червонэ озеро-1 выявлено в 1996 году совместной украинско-российской экспедицией на участке, примыкающем к южному и юго-западному склонам породного отвала карьера рудника Червонэ озеро-I. Ориентировочно общая площадь поселения составляет 10000 м². С 2007 по 2010 гг. совместными усилиями ученых Донбасского государственного университета, Института археологии НАН Украины и Воронежского государственного университета Российской Федерации осуществлялись его исследования [Бровендер, Загородняя, 2007а, 2009а, 2010; Бровендер, Загородняя, Ключнева, 2008]. Работы проводились на двух участках, условно названных сектором А, расположенным в районе южного склона породного отвала, и сектором Б — в районе юго-западного. Вскрытая раскопками площадь составила 704 м² (494 м² и 208 м² соответственно). Полностью исследованы две производственные постройки (постройка 1 в секторе Б и постройка 2 в секторе А), и частично постройка 3 (сектор А). В их заполнении встречены каменные и костяные орудия, литейные формы, шлаки, ошлакованный камень, ошлакованная керамика.

В целом на исследованной площади поселения выявлена достаточно выразительная серия орудий и их обломков в количестве 173 экзем-

плярров. В своем большинстве они выполнены из камня (146 экз.), незначительная коллекция — из кости (22 экз.) и глины (5 экз.). Все орудия были изучены трасологически с использованием микроскопа МБС-10 при максимальном увеличении Ч98, поверхности отдельных изделий — металлографического микроскопа «Olympus» с модулем ДИК (дифференциального-интерференционного контраста) со значительными увеличениями (Ч100, Ч200, Ч500). На основе технико-морфологических особенностей изделий, макро- и микропризнаков сработанности их рабочих поверхностей, а также применения опыта экспериментального моделирования с целью идентификации следов износа были выделены четыре функциональные группы орудий, соответствующие конкретному технологическому циклу металлопроизводства — горнодобывающему, горно-обогатительному, металлообрабатывающему. В пределах каждой из выделенных групп обозначены конкретные типы инструментов, задействованные в определенной функции.

В качестве сырья для изготовления орудий из камня использовались породы преимущественно местного происхождения — медистый и кварцитовидный песчаник. Функционально определены 114 изделий. Представлены они тремя группами — горнодобывающей, горно-обогатительной и металлообрабатывающей.

Группа горнодобывающих орудий на поселении Червоне озеро-1 немногочисленна (18 экз.). В ней представлены функциональные типы мотыг, кайл, молотов. Все орудия данной группы изготовлены из кварцитовидного песчаника.

Мотыги (4 экз.) весом 1—1,5 кг, имеют подтрапецевидную форму с широким рабочим лезвием, в профиле — скошенным на одну сторону (рис. 1, 1, 2). Микрокартина износа рабочей поверхности характеризуется двусторонним ее изнашиванием, выраженным заглаженностью выступающих участков. На передней и задней сторонах лезвийной части фиксируются мелкие сколы. Орудия использовались в рукояти, на что указывают изготовленные пикетажем желобки для ремней крепления на боковых гранях и уплощенная площадка для упора рукояти, так, что лезвие мотыги располагалось перпендикулярно к ее оси. Данный тип орудия применялся при вскрышных землекопных работах на рудниках [Килейников, 1996, с. 3—4].

Кайла (5 экз.) весом до 2 кг, изготовлены из крупнозернистого кварцитовидного песчаника, имеют уплощенно-клиновидную форму с узким окончанием лезвия (рис. 1, 3—5). На трех орудиях прослежены желобки для ремней крепления рукояти. На рабочих поверхностях фиксируются многочисленные крупные сколы. Обуховая поверхность на орудиях, использо-

вавшихся без рукояти, имеет следы пришлифовки от контакта с рукой. Присутствие вышеуказанных признаков сработанности говорит об ударном воздействии орудия по твердому материалу, в частности рудному минералу, для отделения кусков руды от монолита.

Третий функциональный тип горнодобывающих орудий — молоты — представлен 8 целыми изделиями и одним фрагментированным. Массивные орудия, весом 2,2—2,9 кг, изготовлены из серого кварцитовидного песчаника (рис. 1, 6, 7). Молоты имеют уплощенную широкую рабочую поверхность, в профиле — клювовидную. Микрокартина износа выражается в наличии глубокого микрорельефа рабочих плоскостей и деформации зерен, свойственных орудиям ударного воздействия о твердый материал. Очевидно, молоты использовались как в процессе горной проходки, так и для дробления руды в процессе ее добычи. Наличие признаков соединения с рукоятью в виде желобков для ремней крепления и опорной площадки указывает на рукояточный способ использования четырех орудий.

Среди каменных орудий наиболее многочисленной является группа горно-обогатительных (59 экз.). Данная группа представлена рудодробильными / рудотерочными плитами, рудодробильными / рудотерочными камнями-пестами. Изготовлены они преимущественно из медистого песчаника, единичные изделия — из кварцитовидного (5 экз.).

Рудодробильные / рудотерочные плиты (11 экз.) представляют собой массивные песчаниковые изделия с характерными углублениями на рабочей поверхности (рис. 1, 8, 9). Орудия неустойчивой формы — трапецевидной, сегментовидной, подпрямоугольной. Типологически их можно разделить на имеющих одну рабочую поверхность (6 экз.) и две (5 экз.). Рабочие поверхности отличаются наличием лунковидных углублений диаметром 3—5 см. Микрокартина изнашивания рабочих поверхностей указывает на сочетание ударных и терочных операций в ходе дробления медной руды, что выражается в забитости, а также наличии рельефных линий различных направлений и пришлифовки. На одной из плит фиксируются окислы меди. Рабочая поверхность остальных орудий слегка уплощена, имеет слабо выраженные углубления в центре от мелких ударов. Показательно, что аналогичные следы фиксируются и на поверхностях экспериментальных орудий, на которых дробились и растирались куски медной руды в виде халькозина.

Рудодробильные и рудотерочные камни-песты (48 экз.) представлены изделиями разнообразной формы (подокруглой, подпрямоугольной, трапецевидной, удлиненной), имеющими четкую ограненность рабочих поверхностей. В своем большинстве они изготовлены из медистого песчаника, лишь 4 экземпляра — из квар-

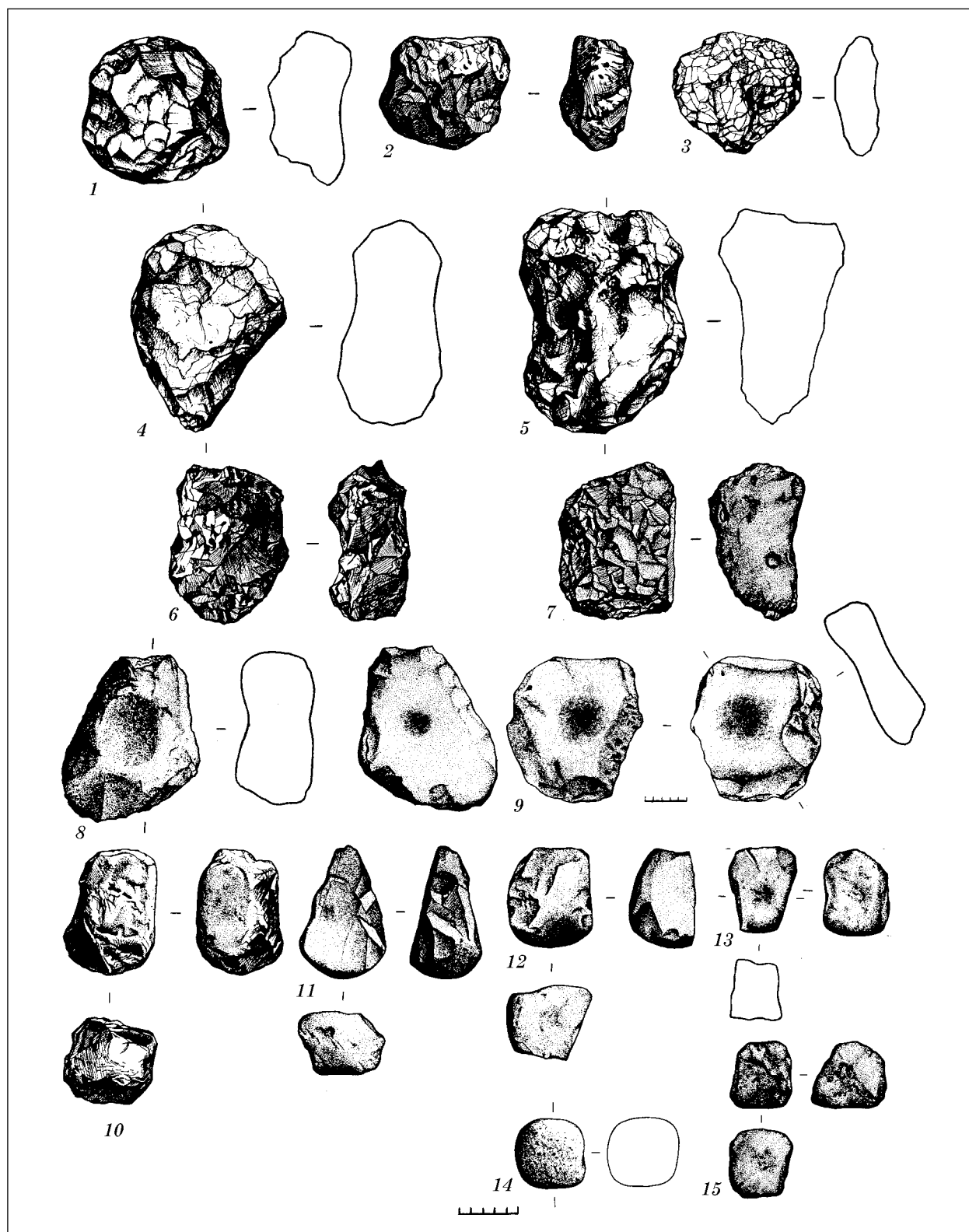

Рис. 1. Орудия металлопроизводства поселения Червонэ озеро-1: 1—15 — камень

цитовидного (рис. 1, 10). Все орудия ручного способа использования. Они имеют одну (рис. 1, 10—12), две (рис. 1, 13) и более рабочих поверхностей (рис. 1, 14, 15). При увеличении наблюдается картина сработанности, характеризующаяся мелкой сбитостью и сглаженностью выступающих участков, наличием единичных

линейных следов в виде бороздок в результате растирания руды.

Обращают на себя внимание песты удлиненной формы с одной торцевой рабочей поверхностью (пяткой) (10 экз.) с визуально фиксируемыми небольшими углублениями — следами от ударов (рис. 1, 11, 12). Мик-

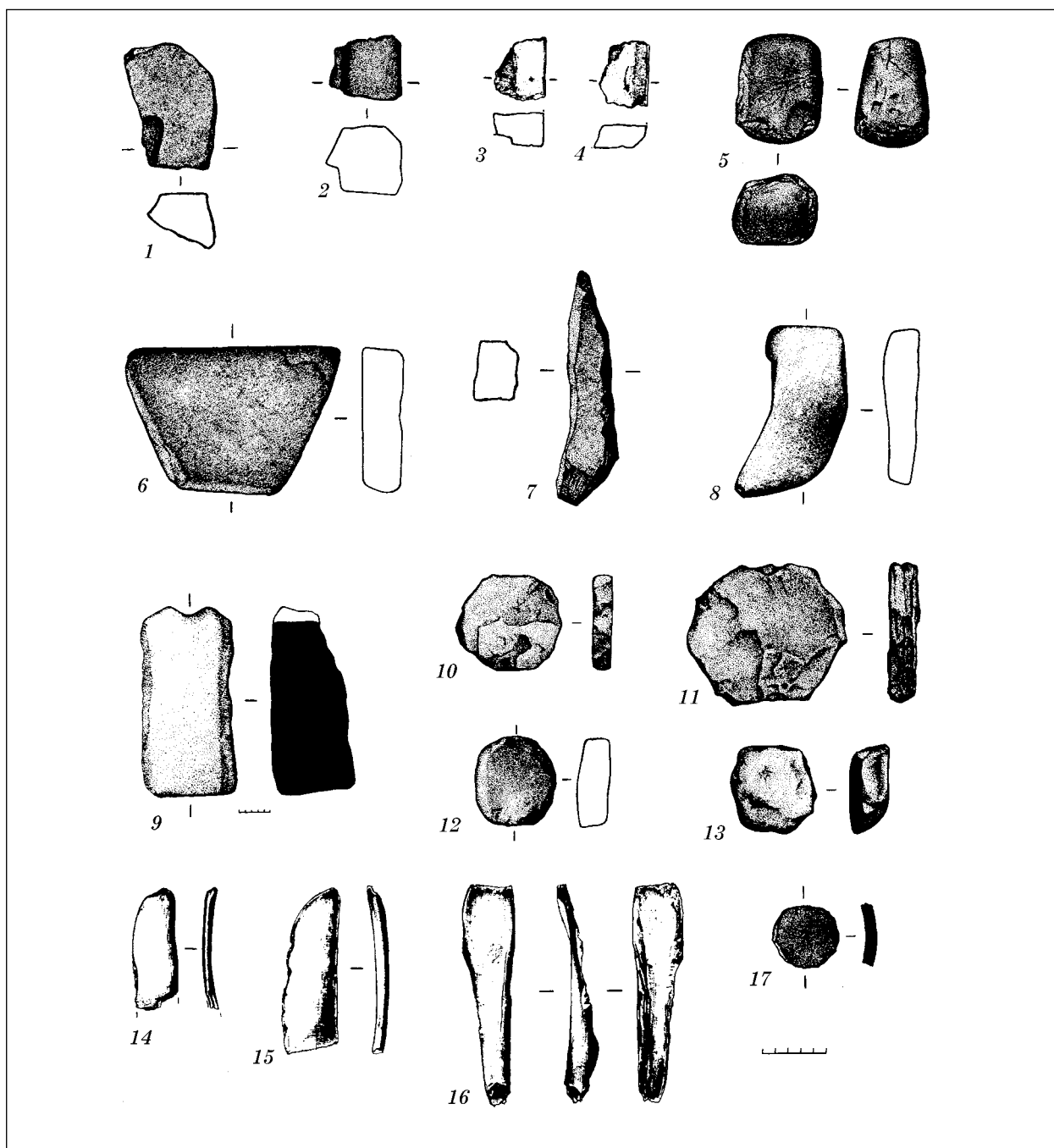

Рис. 2. Орудия металлопроизводства поселения Червонэ озеро-1: 1, 2, 5—13 — камень; 3, 4, 17 — керамика; 14—16 — кость

ропризнаки выкрошенности в центре рабочей плоскости и округлость граней также свидетельствуют о сочетании ударных и терочных операций.

Функциональная группа металлообрабатывающих каменных орудий в материалах поселения Червонэ озеро-1 насчитывает 37 экземпляров.

Литейные формы (3 экз.) представлены обломками изделий, изготовленных из песчаника (рис. 2, 1, 2). На двух фрагментах частично прослеживаются негативы отливаемых изделий (возможно, негатив ушка кельта). Но пос-

кольку все литейные формы фрагментированы, точно установить конкретный тип изделий не представляется возможным.

Молоток (1 экз.) представлен изделием подпрямоугольной формы, изготовленным из кварца (рис. 2, 5). Стороны изделия тщательно отшлифованы. Имеет две противоположные рабочие поверхности, микрокартина износа которых характеризуется наличием точечных микроуглублений — следами от проковки металлических изделий, а также наличием металлического блеска. На изделии прослеживаются признаки соединения с рукоятью в виде

изготовленного пикетажем желобка на ребре и углубления для упора рукояти на одной из широких плоскостей.

Наковальня (1 экз.) изготовлена из песчаника, представлена орудием подпрямоугольной формы. Орудие имеет одну рабочую поверхность, отличающуюся глубоким микрорельефом и наличием многочисленных следов от точечных ударов. Последние локализуются преимущественно в центре рабочей поверхности. Размеры изделия: $14 \times 10,2 \times 4,5$ см.

Среди группы металлообрабатывающих орудий выделяется функциональный тип каменных абразивов, используемых для заточки металлических изделий (рис. 2, 6—8). Их количество составляет 32 экземпляра. Для изготовления использовались, как правило, плитки песчаника различной формы толщиной 1,5—3 см. Характерной особенностью орудий данной группы является наличие одной или двух противоположащих рабочих поверхностей, на которых фиксируются следы пришлифовки, выраженные желобчатым макрорельефом. Микрокартина износа характеризуется общей нивелировкой рабочих поверхностей, деформацией зерен песчаника. Одно изделие представлено обломком крупной плитки песчаника толщиной 3 см, боковые грани которого подправлены пикетажной техникой. Размеры изделий различны: от $3,7 \times 2,1 \times 1,6$ см до $13,1 \times 7,7 \times 2,7$ см.

Среди функционально неопределенных изделий выделяется группа так называемых каменных дисков (17 экз.), представленных плитками песчаника подокруглой и подовальной форм (рис. 2, 10—13). По периметру грани изделий грубо оббиты. Признаки утилизации отсутствуют. Одно изделие (предположительно диск) — в виде обломка с тщательно отшлифованными верхними и боковыми гранями. Диаметр изделий от 4 до 12 см. В настоящее время функциональное определение каменных дисков затруднительно. Некоторые исследователи предполагают их использование в качестве крышек [Каргалы, 2005, с. 181; Готлиб, Подольский, 2008, с. 62]. Этому не противоречит находка крупного обломка каменного диска, по периметру двух широких плоскостей которого фиксируются следы нагара, на поселении Давыдо-Никольское финала эпохи бронзы (Луганская обл., раскопки 2010 г. А.С. Пробейго-ловы).

Кроме того, в коллекции присутствуют 8 обломков изделий со следами обработки и/или утилизации, однако определить конкретный функциональный тип по фрагментам достаточно сложно.

Интересными являются находки очажных камней (3 экз.), обнаруженных в площади раскопа производственной постройки 2 в районе максимального скопления свидетельств металлургического (шлаки, ошлакованные камни и керамика) и металлообрабатывающего (литей-

ные формы) производства (рис. 2, 9). На одной из торцевых граней каждого изделия выразительно фиксируется желобок, выполненный с помощью пикетажной техники.

ИЗДЕЛИЯ ИЗ КОСТИ

Группа костяных изделий насчитывает 22 экземпляра. Изготовлены они из ребер крупного рогатого скота, трубчатых костей и лопатки.

Орудия из ребер (19 экз.) (рис. 2, 14, 15). Их особенностью является характерная сработанность торцевой части кости. В большинстве случаев рабочий край скошен на одну сторону, реже — сработан симметрично. Орудия в разной степени пропитаны медной зеленью. Их размеры: от $7,2 \times 4$ см и до $20,5 \times 4,2$ см. Микрокартина износа характеризуется округлостью и равномерной заполировкой рабочего края, а также наличием многочисленных тонких линейных следов поперечного направления либо под небольшим углом к краю, что свидетельствует о его воздействии по мягкому материалу. Указанные следы позволяют нам предположить, что орудия из ребер имеют отношение к окончательному этапу обогащения руды — флотации, где ими производилось размешивание перетертой рудной массы в кожаных емкостях с водой.

Обломки орудий из расколотов вдоль трубчатой кости (2 экз.). На одном из них прослеживаются следы резки острым металлическим предметом. Сильная фрагментированность изделий не дает возможности делать заключения об их функции. Однако на некоторых гранях изделий удалось проследить следы «шкурной» заполировки, аналогичные следам на орудиях из ребер.

Орудие из лопатки (1 экз.) (рис. 2, 16). Кость сильно пропитана медной зеленью. Вся поверхность орудия заполирована, торцы имеют округлые очертания. Ближе к центру изделия на боковых гранях прослеживаются следы прорезания пазов острым предметом для привязывания и заполировка от трения веревки (ремня). Очевидно, данное орудие использовалось в комплексе с рукоятью, скорее всего, подобно орудиям из ребер в обогащательном процессе металлопроизводства.

ИЗДЕЛИЯ ИЗ КЕРАМИКИ

На поселении Червонэ озеро-1 керамические изделия немногочисленны и представлены группой металлообрабатывающих орудий — литейными формами, и функционально неопределенными — дисками.

Литейные формы (2 экз.) (рис. 2, 3, 4) сильно фрагментированы, поэтому определить тип отливаемого изделия невозможно. Вероятно, одно из изделий являлось крышкой литейной формы, что отмечено по следам нагара.

Диски (3 экз.) изготовлены из боковин лепных сосудов. Грани двух из них оббиты, одного — отшлифованы. Диаметр — от 4,8 см до 6 см (рис. 2, 17). Функциональное назначение остается невыясненным.

ВЫВОДЫ

В основу функционального анализа коллекции орудий труда, выявленной на поселении Червонэ озеро-1 в результате раскопок 2007—2010 гг., были положены технико-морфологический и экспериментально-трасологический методы. Изучение следов, связанных с добычей, обогащением руды и металлообработкой, на рабочих поверхностях орудий, а также их идентификация со следами на поверхностях экспериментальных орудий, позволили выделить отдельные функциональные группы, соответственно — горнодобывающую, горно-обогательную и металлообрабатывающую. Для каждой группы обозначены конкретные типы инструментов.

Подавляющее большинство каменных орудий среди функционально определенных составляют орудия, используемые в горно-обогательном цикле металлопроизводства (51,8 %). Горнодобывающий цикл представляют 15,8 % орудий, металлообрабатывающий — 32,5 %. Соотношение количества орудий различных функциональных групп в пределах поселения Червонэ озеро-1, а также их сопоставление с аналогичными, происходящими из других памятников Картамышского археологического микрорайона позволяет говорить о специализированном характере каждого из них. Так, отсутствие свидетельств металлообработки в материалах техногенного участка рудника Червонэ озеро-1 и преобладание орудий горного цикла над металлообрабатывающим на поселениях Червонэ озеро-1 и Червонэ озеро-3 свидетельствует об изготовлении металлических изделий в объеме, необходимом исключительно для внутреннего потребления их обитателей [Бровендер, Загородняя, 2009, с. 260].

Следует отметить, что изделия из кости являются редким явлением на поселении Червонэ озеро-1, в отличие от техногенного участка рудника Червонэ озеро-1, специализацией которого являлось обогащение руды, что подтверждается наличием отходов производственной деятельности в виде мощного слоя перетертого медистого песчаника [Бровендер, Загородняя, 2009, с. 260]. Количество орудий из ребер в материалах техногенного участка достигает 240 единиц.

Выводы о функциональном назначении орудий из кости носят предварительный характер (исходя из трасологического и контекстуального анализа) и нуждаются в подтверждении по результатам проведения экспериментов. Ранее считалось, что орудия дан-

ных типов использовались в качестве рудодобывающих копалок и совков [Килейников, 2005, с. 82].

Таким образом, функциональное изучение указанной серии орудий с позиций комплексного анализа открывает реальные перспективы для выхода на решение вопросов, связанных с технологической и социальной организацией труда носителей бережновско — маевской срубной культуры на территории Донецкого горно-металлургического центра, что, в конечном счете, позволит выйти на уровень реконструкций процесса металлопроизводства в рамках культур и культурно-исторических общностей.

Бровендер Ю.М. Картамышский производственный комплекс Донецкого горно-металлургического центра эпохи поздней бронзы (некоторые итоги исследований) // Проблемы гірничої археології: М-ли II-го міжнар. Картамиського польового археол. семінару. — 2005. — С. 11—30.

Бровендер Ю.М. Производственная постройка-2 поселения эпохи бронзы Червонэ озеро-3 // Эпоха металла Восточной Европы (история исследования, публикации) / Археологія восточноєвропейської лесостепі. — 2006. — Вып. 20. — С. 129—145.

Бровендер Ю.М. Техногенный участок рудника Червонэ озеро-1 Картамышского археологического микрорайона (некоторые итоги исследований) // Проблемы гірничої археології: М-ли V-го Картамиського польового археол. семінару. — 2007. — С. 33—68.

Бровендер Ю.М., Загородняя О.Н. Формально-типологический анализ орудий металлопроизводства бережновско-маевской срубной культуры (по материалам памятников Картамышского археологического микрорайона) // Проблемы гірничої археології: М-ли VI-го міжнар. Картамиського польового археол. семінару. — 2007. — С. 52—68.

Бровендер Ю.М., Загородняя О.Н. Исследования на Картамыше в 2007 году // Археологічні дослідження на Сході України. — 2007а. — С. 41—46.

Бровендер Ю.М. Итоги раскопок техногенного участка на Картамышском рудопроявлении // Древности. — 2008. — С. 184—203.

Бровендер Ю.М., Загородняя О.Н., Ключева И.Н. Исследования на Картамыше в 2008 году // Археологічні дослідження на Сході України. — 2008. — С. 23—30.

Бровендер Ю.М., Загородняя О.Н. Орудия металлопроизводства поселения Червонэ озеро-3 Картамышского археологического микрорайона // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — 2009. — С. 251—262.

Бровендер Ю.М., Загородняя О.Н. Раскопки поселения Червонэ озеро-1 Картамышского горно-металлургического комплекса эпохи бронзы // Археологічні дослідження на Сході України. — 2009а. — С. 26—31.

Бровендер Ю.М., Загородняя О.Н. Раскопки поселения Червонэ озеро-1 Картамышского комплекса горно-металлургических памятников эпохи бронзы в 2010 году // Археологічні дослідження на Сході України. — 2010. — С. 26—30.

Загородняя О.Н. Каменные орудия труда поселения Червонэ озеро-1 Картамышского археологического микрорайона в 2007 г. (по данным трасологичес-

ких исследований) // Проблемы истории и археологии Украины: М-лы VI Междунар. науч. конф. — 2008. — С. 14—15.

Готлиб А.И., Подольский М.Л. Све — горные сооружения Минусинской котловины. — СПб, 2008.

Каргалы. — М., 2004. — Т. III.

Килейников В.В. Трасологический анализ каменных орудий труда с рудника Червонэ озеро // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век): М-лы междунар. конф. — 1996. — Ч. 2. — С. 3—4.

Килейников В.В. Костяные орудия труда с рудника Червонэ озеро Картамышского рудопроявления // Пятьдесят полевых сезонов археологов Воронежского университета. — Археология восточноевропейской лесостепи. — 1997. — Вып. 10. — С. 103—105.

Килейников В.В. Новые трасологические данные об орудиях труда с памятников Картамышского рудопроявления в Подонцовье // Проблемы гірничої археології: М-ли II-го міжнар. Картамиського польового археол. семінару. — 2005. — С. 80—85.

Панковський В.Б. Деякі результати технологічного та функціонального аналізу кістяних знарядь Червоного озера-1 // Проблемы гірничої археології: М-ли II-го міжнар. Картамиського польового археол. семінару. — 2005. — С. 189—192.

О. М. Загородняя

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЗНАРЯДЬ МЕТАЛОВИРОБНИЦТВА ПОСЕЛЕННЯ ЧЕРВОНЕ ОЗЕРО-1 КАРТАМИСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНО- ГО МІКРОРАЙОНУ

В останнє десятиріччя у зв'язку з дослідженням пам'яток Картамиського археологічного мікрорайону доби пізньої бронзи в Донбасі спостерігається значне зростання джерельної бази з металовиробництва бережнівсько-маївської зрубної культури (БМЗК). Функціональний аналіз знарядь вважається одним з актуальних питань в контексті вивчення металови-

робництва. В основі вивчення колекції знарядь металовиробництва поселення Червоне озеро-1 — техніко-морфологічний та експериментально-трасологічний методи. Спостереження слідів, пов'язаних з видобутком, збагаченням руди і металообробкою, на робочих поверхнях знарядь дозволило виявити окремі функціональні групи, відповідно — гірничо-видобувну, гірничо-збагачувальну та металообробну. Для кожної групи характерні специфічні типи інструментів. Функціональний аналіз цієї колекції розкриває важливі аспекти давньої технології та соціальної організації носіїв БМЗК, що у підсумку дозволяє вийти на рівень реконструкції процесу металовиробництва в рамках окремих культур і культурно-історичних спільнот.

О. М. Загородняя

FUNCTIONAL ANALYSIS OF METAL PRODUCTION TOOLS OF SETTLEMENT CHERVONE OZERO-1 OF KARTAMYSH ARCHAEOLOGICAL DISTRICT

In recent 10 years great increase of metal production sources of Berezhnovka-Mayevka Timber-grave culture is observed in connection with investigation of Kartamysh archaeological district of the Late Bronze Age in Donbass. Functional analysis of tools is considered to be one of the topical directions in context of metal production studying. Research of metal production tools of settlement Chervone ozero-1 is based on morphological, traceological and experimental methods. The observation of traces on surfaces of these tools has allowed identifying different stages of metal production. They are mining, ore processing and metal-working. Within the functional groups specific types of tools are allocated. Functional analysis of this collection reveals important aspects of ancient technological and social work organization of timber-grave community people. This fact allows reaching the level of reconstruction process of metal production within cultures and cultural-historical communities.

Е. В. О в ч и н н и к о в

(К и ї в)

ПРОБЛЕМИ РЕКОНСТРУКЦІЙ ТРИПІЛЬСЬКИХ НАЗЕМНИХ БУДІВЕЛЬ (за результатами розкопок поселення Чаплинка)

У статті наведено матеріали розкопок 2008 р. будівлі на трипільському поселенні Чаплинка групи Західного Трипілля. Будівля мала два яруси: верхній у вигляді дерев'янно-глинобитної «платформи», і нижній — з трьома глинобитними вимостками на земляній долівці.

К л ю ч о в і с л о в а: Чаплинка, трипільська культура, домобудівництво, площадка, платформа, технологічний випал конструкцій.

Тема вивчення трипільського домобудівництва залишається дискусійною від часів відкриття культури [Хвойко, 1901, 1904; Штерн, 1906; Трипільська культура, 1926]. Основні принципи вивчення решток наземних будівель — «площадок» та їх реконструкцій були оформлені у вигляді концепцій наприкінці 1930-х рр. [Кричевський, 1940; Кульська, Дубицька, 1940; Пассек, Кричевський, 1946] та у 1970—80-ті рр. [Маркевич, 1964; 1981; 1990; Зінковський, 1973; 1975; 1982]. Визначальна різниця між ними стосується двох основних моментів: 1-й — настил-«платформа» укладений на землю або піднятий над нею, 2-й — випал конструкцій відбувся під час будівництва або є наслідком пожежі [Колесников, 1993].

Останнім часом, завдяки експериментальним дослідженням у галузі трипільського домобудівництва [Чабанюк, 2003; 2006] дискусія загострилася [Корвін-Піотровський, 2006; Бурдо, 2007]. Цілком слушні побажання «досліджувати технологію за допомогою моделювання», «удосконалювати методи досліджень» і «залучати методи інших наук» [Колесникова, 2006, с. 56] не знайшли відгуку у колег.

Проте дослідження будівельних матеріалів із використанням методів природничих наук

проводилися нещодавно¹. Результати цих досліджень надають можливість стверджувати, що принципи домобудівництва для всіх типів споруд (наземних, заглиблених та виробничих) були близькими і спрямованими на найкраще забезпечення теплозбереження та гідроізоляції у приміщеннях. Для досягнення цього застосовувались різноманітні будівельні прийоми, у т. ч. технологічний випал [Шевченко, 2001—2002; , 2003 Овчинников, Шевченко, 2003; 2005; Шевченко, Овчинников, 2005]. На жаль, ці роботи залишаються непоміченими, хоча саме інформації про речовий склад археологічних решток часто не вистачає авторам експериментів, результати яких лише «подібні до археологічних трипільських площадок» [Чабанюк, 2006] (Додамо від себе, досить віддалено нагадують — автор є спостерігачем і учасником кількох експериментів, що проводилися на базі Трипільської експедиції Інституту археології НАНУ).

Також без уваги залишаються особливі випадки в трипільському домобудівництві, наприклад, перекриття заглибленого приміщення глинобитною конструкцією типу «площадка» [Цвек, 1980, с. 164—165]. Різноманітні варіанти поєднання глинобитно-дерев'яного настилу з одночасно функціонуючою заглибленою частиною будівлі зафіксовані на поселеннях канівської групи «Західного Трипілля». Підпінні ями влаштовувались під потужними черіями печей (хут. Незаможник, Зелена Діб-

1. Визначення зроблені Н.О. Шевченко, обладнання для обробки та фіксації зразків надано О.Н. Пономаренко (д. г. н., зам. директора Інституту геохімії, мінералогії та рудоутворення) і Г.Г. Павловим (к. г. н., доцент кафедри мінералогії, геохімії і петрографії геологічного факультету КНУ ім. Т. Шевченка).

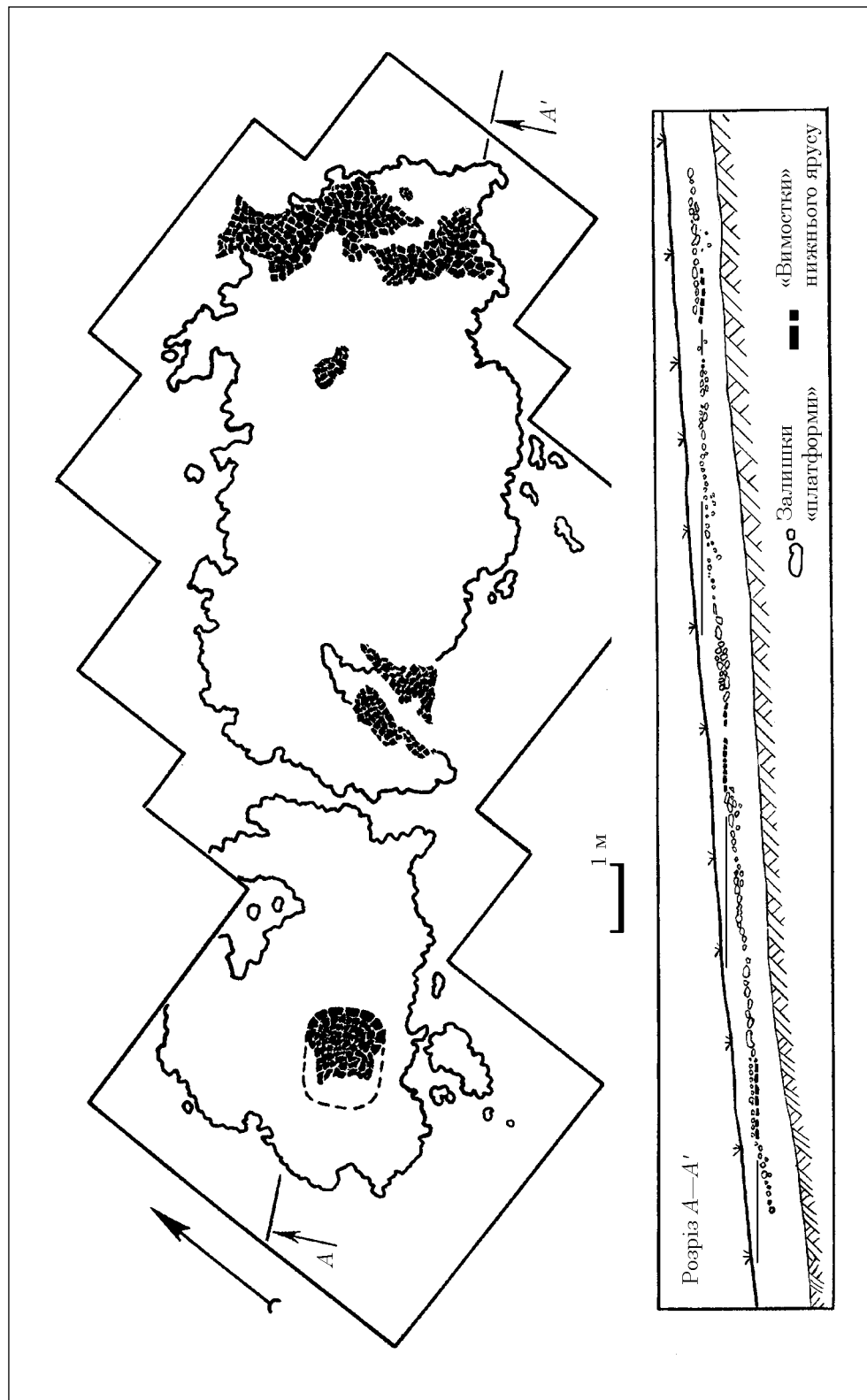

Рис. 1. Чаплинка, уроч. Бурти, трипільське поселення, наземна будівля-«площадка»

рова). Компонування останніх в єдині об'єкти зафіксовано вперше і є новим типом тепло-технічних споруд у Трипіллі¹. Їх детальне вивчення часто суперечить поглядам, в яких повністю відкинуті можливості використання технологічного випалу конструкцій [Овчинников, 2001—2002].

На нашу думку, протистояння думок викликано тим, що вчені намагаються виявити основоположні принципи будівництва, «притаманні будь-яким трипільським наземним будівлям будь-якого часу та регіону» [Корвін-Піотровський, 2006] та віднайти «сталу архітектурну традицію», яка цілком відповідала б «сталій сакральній традиції» [Бурдо, 2007, с. 45]. Якщо «сотні трипільських селищ упродовж понад двох тисяч років спалювалися під час ритуальної пожежі» [там само], то будівельні прийоми, безперечно, змінювалися.

Прийоми житлобудівництва, притаманні населенню певних локальних груп у певний час існування, відмічені у ряді робіт. Так, наприклад, на матеріалах поселення Шкарівка безпідставність застосування концепції дво'ярусності до пам'яток середнього етапу в Буго-Дніпровському межиріччі переконливо доводить О.В. Цвек [1976]. На різноманітність у домобудівництві різних регіонів Кукутень-Трипільля вказували і інші дослідники [Черныш, 1982; Попова, 1990]. Характеризуючи архітектуру поселень Середнього Побужжя, С.А. Гусев вважає, що наявність вільного житло-господарського простору і демографічна неперенасиченість в окремих регіонах не привели до появи будівель з подвійними житловими рівнями [Гусев, 1995, с. 83—85]. Нові дані про домобудівництво у ще одному з мікрорегіонів Трипільля отримані під час розкопок наземної будівлі у верхів'ях Гнилого Тікича (басейн Південного Бугу).

У липні 2008 р. на трипільському поселенні Чаплинка (урочище Бурти), було вперше проведено стаціонарні археологічні розкопки. Роботи були здійснені завдяки сумісним зусиллям співробітників Інституту археології, Черкаської обласної археологічної інспекції (ст. н. с. О.В. Назаров) та студентів-практикантів Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини (керівник О.В. Барвінок).

Пам'ятка відкрита в 1982 р. Оленою Петрівною Балабан, місцевою вчителькою історії, яка провела тут шурфування, збір підйомного матеріалу та склала візуальний план поселення. Матеріали знаходяться у місцевих шкільних музеях та музеї історії села Боярка. У 1987 р. під час зборів інформації до «Зводу пам'яток археології...» поселення обстежувала С.І. Смоляр [1987, с. 3—4].

Поселення Чаплинка (урочище Бурти) розташоване строго на північ від центру однойменного села Лисянського району Черкаської обл. в напрямку так званих «Буртів» — залишків великого скіфського кургану, переоформленого у скупчення пагорбів під час землерийних робіт у пізньому середньовіччі. Поселення знаходиться між «Буртами» та північною околицею села на мисоподібному виступі плато, обмеженому двома ярами — безіменним та яром Березняк (верхів'я Гнилого Тікичу). Попередньо пам'ятка віднесена до володимирівсько-томашівської локальної групи (варіанта) «Західного Трипільля» і синхронізована із його другою небелівською фазою.

Площа пам'ятки складає приблизно 15 га. Наземні будівлі розташовані по колу з проміжком у західній частині біля невеличкого відрогу мису.

Наземна глинобитна будівля-«площадка» №1 мала видовжену форму. Її довжина — 15,6 м, ширина — від 3 до 6 м. Товщина нашарувань сягає 0,2—0,25 м. Глибина залягання масиву будівельних залишків від сучасної поверхні 0,2—0,3 м. Таке неглибоке, практично в орному шарі, розташування залишків спричинило погану збереженість верхньої частини «площадки». Будівельні залишки залягають приблизно в одній горизонтальній площині відносно сучасної поверхні, не утворюючи скупчень у вигляді так званих «гребенів», тощо. Вже після першої розчистки об'єкт умовно був розподілений на 3 частини. Південно-західна частина «площадки» відділена від основного масиву перпендикулярною вузькою лакуною. Північно-східна частина, що, начебто, складає єдине ціле із центральною, була, в свою чергу, відділена широкою смугою слідів оранки, якою були подрібнені і перемішані із чорноземом верхні шари «плиток». В центральній частині об'єкту простежено сліди плуга, яким зруйновано навіть частину нашарувань нижнього ярусу. Так, в кв. А-4, 5 на одному рівні із поверхнею «площадки» залягають *in situ* ділянки плитчастої намащеної на землю «вимостки». Тобто, шари верхнього настилу повністю зсунуті з трохи піднесеної «вимостки», а сама «вимостка» була частково зруйнована плугом, на що вказує повздовжня лакуна в її центральній частині. В подальшому, з огляду на проведені стратиграфування ділянок, таке розділення «площадки» на три частини виявилось цілком виправданим.

Особливості деталей, послідовність покладення шарів «площадки» загальні для всіх ділянок дослідженої будівлі².

За вже добре відомими «стандартами» конструкцій трипільських наземних будівель визначаємо основну конструкцію об'єкту — т. зв.

1. Аналогічно збудованою можна вважати гончарну піч (дві печі?) з поселення Бодаки [Скакун, Самзун та ін., 2006].

2. Окремі випадки обумовлюються із позначенням конкретних місць за сіткою квадратів.

платформу. Остання являє собою горизонтально покладені глинобитні нашарування на дерев'яному помості, які у функціонуючому будинку виконували роль або «долівки», або міжярусного («горищного») перекриття. До «платформи» відносяться два основні типи будівельних решток: нижній її шар — «вальки», та «плитки», що вкладалися безпосередньо на «вальковий» шар. Відзначимо, що, нажаль, при розбиранні залишків об'єкту в жодному разі не знайдено *in situ* сполучення «плиток» і «вальків». Це, безперечно, є наслідком оранки, в результаті якої верхній шар «плиток» був знесений, а його зразки ми бачимо вже виключно в перевідкладеному стані. Проте, все ж таки вдалося виявити характерні риси, що були притаманні будівельним спорудам саме цього поселення.

Нижній «вальковий» шар «платформи» розтріскався на шматки, що відповідають, очевидно, їхнім первісним розмірам — від 15—17 до 25—45 см, з товщиною близько 8—9 см. Склад будівельного розчину — озалізнена глина із домішкою полови злаків. «Вальки» лежать в горизонтальному положенні, здебільшого щільно покладені один до одного (найкраще це зафіксовано за масивними фрагментами в центральних ділянках).

Фрагменти верхнього «плитчастого» шару «платформи» розміщуються під різними кутами (до 45—90°). «Плитчастий» шар представлений здебільшого уламками товщиною близько 4,5 — 4,7 см, але в деяких квадратах (кв. А²-4) мають більшу товщину — 9—10 см. Розмір уламків різний — від дрібних до більш крупних, що сягають іноді 20 × 15 см. Склад будівельного розчину — озалізнена глина без домішок. Зразки міцні, на відміну від більш пухких за рахунок рослинної домішки «вальків». Випав також здебільшого більш рівномірний та високотемпературний, що спричинено меншою товщиною шару. Проте, відповідно до збільшення товщини (у тому ж кв. А²-4), трапляються і недостатньо випалені зразки, які мають у середині чорний колір.

Окремі зразки «плиток», знайдені у кв. А²-4, В¹-5, дають можливість відновити будівельні прийоми, за допомогою яких відбувалося формування «плитчастого» шару. Крихти підсушеної глини розподілялися рівномірним шаром (товщина 2—4 см) на вже висушених «вальках», потім заливалися рідким глинистим розчином і трамбувалися. Верхній бік «плиток» вирівняний, але не завжди ретельно.

Під час розбирання завалів «площадки» зафіксовані фрагменти «плиток» із потовщеннями та характерними закраїнами, які можна пов'язувати з місцями стиків «платформи» із торцевими стінами будинку або внутрішніми перегородками. Так, у Пд-3х кінці будівлі (кв. В¹-5) знайдені три масивні фрагменти (найбільший з них мав розміри 26 × 16 × 9 см)

з однією вирівняною поверхнею, яка потовщується з одного боку, що мав згладжену торцеву сторону.

В центральній частині (кв. А-4) виявлено скупчення зразків, яке привернуло особливу увагу тому, що тут ще до початку розбирання «площадки» був наочно представлений елемент нижнього ярусу будинку. В цьому місці крупний уламок «валька» «платформи» стояв на ребрі під кутом 90° впритул до намащеного на землю шару «вимостки», що розтріскався на дрібні тонкі «плитки». Вже під час розбирання з'ясовано, що випав будівельних матеріалів від різних конструкцій у цьому місці йшов водночас. Уламок «валька» за міцністю (крихкий) та режимом випалу (низькотемпературний, здебільшого відновлювальний, про що свідчать кольори від жовто-коричневого до чорного), аналогічний зразкам «вимостки». Наявні сліди спікання фрагментів. Очевидно, маємо випадок фіксації падіння елемента «платформи» на «долівку» нижнього ярусу. Тобто, можна впевнено говорити про двохярусність будівлі, а також про пожежу, як причину руйнування будинку.

Крім того, тут також знайдені фрагменти, що відрізнялися від більшості будівельних решток «платформи»: 1. «Плитки» товщиною 9—10 см із горбкуватим верхом, виготовлені за технологією «шар підсушеної крихти + заливання рідким розчином + трамбування»; 2. «Плитки» товщиною 6—7 см, також із нерівною поверхнею (другий шар черіня?); 3. Фрагменти з «білої» глини товщиною 3 см, які мають заокруглення, характерні для склепінь, а два з них — закраїну типу вінця грушеподібної посудини, але без характерного для «піфосів» ретельного облицювання (отвір димоходу?)¹.

Віднесення цих елементів саме до верхнього ярусу не викликає сумнівів — на нижньому ярусі тут знайдена *in situ* вже згадана вимостка, намащена на земляну підлогу будинку. Додамо, що деякі з виявлених фрагментів, наприклад, товсті недбало оброблені «плитки», зазвичай розглядаються як залишки печей. Проте, з огляду на руйнацію «платформи» під час загибелі будинку, а також пошкодження оранкою, інтерпретація скупчення як залишків печі має виключно гіпотетичний характер.

Дерев'яна основа «платформи» реконструюється за відбитками плах з нижнього боку глинобитних фрагментів «вальків». Найкраща збереженість зафіксована в центральній, найбільш міцній частині «площадки» — кв. А-3, А-4, Б-3, Б-4. Простежена довжина відбитків сягає 1,5 м, ширина плах складала 12—15 см. Плахи покладені щільно, деревина добре підігнана та оброблена, з рівними боками, про що свідчать дуже незначні затьоки рідкого розчину між плахами.

1. Один з уламків ошлакований (поодинокий випадок на «площадці»!)

На лінії, що розподіляє кв. В'-5 і Г'-5, — умовна торцева південно-західна стіна будівлі, — знайдені шматки глинистої «обмазки» жовтуватого-сірого кольору із великою кількістю полови, відбитками лози. В кв. В'-6, В'-7 у шматках «обмазки» виявлені одночасно відбитки лози і плах. Очевидно, тут зафіксовані ймовірні місця стику дерев'яних елементів каркасу будівлі. Ці зразки відносяться до конструкції стін або даху.

Знайдені також фрагменти аналогічної «обмазки» із облицюванням червоно-коричневого кольору, що походять, ймовірно, від «штукатурного» покриття деталей інтер'єру (стіл?).

До нижнього ярусу відносяться глинобитні настили-«вимостки» на знівельованій земляній поверхні. Вони були виявлені під залишками «платформи» і мали характерні сліди, що відрізняють нашарування, намащені на землю — відсутність відбитків дерев'яного настилу, товщина не більше 3—4 см. Нівелювання трьох таких ділянок, спричинене кутом нахилу краю плато у бік берегового схилу, фіксується на трьох різних рівнях.

«Вимостка» південно-західної частини будівлі добре збережена, має кінці, за якими можна реконструювати її форму в плані як підквадратну або підпрямокутну із сильно заокругленими кутами та вірогідними розмірами $1,15 \times 1,3$ м. Утворена з двох шарів (товщина кожного 2—3 см) — нижнього «білоглиняного» та верхнього «червоноглиняного». Обидва шари пофарбовані зверху у червоно-коричневий колір. Кінці монтувалися по-сірому, в результаті чого вони становлять одне ціле із «вимосткою», але з окремих шматків, що за товщиною відповідають загальній товщині обох шарів. «Вимостка» по своїх кутах мала вертикально підвищені виступи-фігури (конусоподібні або антропоморфні) — на пласкій поверхні верхнього шару тієї частини, що збереглася, зафіксовані два місця їх монтування (виступаючі краї підмазки).

«Вимостка» північно-східної частини «площадки» (кв. В-2, В-3, Г-2, Г-3) мала досить великі розміри. З огляду на ще одну ділянку, що збереглася у кв. Б, В-3, ця частина будівлі була повністю вкрита глинобитним настилом-«долівкою». Загальна площа її основної збереженої частини сягає $4,6 \times 2$ м. Одношарова південна частина розтріскалася на окремі «плитки» розмірами у плані до 4×5 см, 6×7 см і товщиною подекуди до 3—4 см. Поверхня вирівняна недбало, горбкувата, проте, останнє могло бути спричинено також і нерівномірним просіданням ґрунту. Випал «долівки» здебільшого відновлювальний, колір попелясто-сірий, але місцями набуває і цегляного відтінку. Температура випалу досить висока — зразки міцні, їх верхня сторона ущільнена. Склад будівельного розчину — добре вимішана глина без домішок. На «вимостці-долівці» *in situ* знайдені дрібні уламки керамічного посуду (побутове сміття?),

які також мають аналогічні ознаки відновлювального випалу (повторне випалювання під час пожежі?).

Північна частина «вимостки» площею близько 2×1 м підвищена над рівнем «долівки» за рахунок додаткового шару глини. Для верхнього шару «подіуму» використана «біла» глина. Зовнішня сторона ретельно вирівняна, пофарбована в темно-червоний колір та заполірована. Матеріалом нижнього шару «подіуму» і «долівки» є озалізнена глина. Тобто, монтувалася ця частина «вимостки» одночасно із основною частиною — «долівкою», але була виділена за рахунок додаткового верхнього біло-глиняного шару.

Відзначимо, що на фрагментах нижнього шару «подіуму» також збереглися сліди темно-червоної фарби. Це вже не перший випадок, коли при оформленні трипільських будівель фарбуються та ретельно оформлюються поверхні, що не будуть видимі після закінчення будівництва.

Особлива увага була приділена оформленню кінця «подіуму», який нагадує конструкції відомих „подіумів” на томашівських «площадках». Тут використаний товстий шар однорідного будівельного розчину, покладений у вигляді повздовжнього, вмонтованого «заподліцю» із верхньою стороною «подіуму» валика, який закріплює і поєднує в одне ціле обидва шари «подіуму» та виокремлює останній на загальній площі «долівки». Матеріалом для оформлення кінця «подіуму» слугував розчин «долівки». Кінець «подіуму» також пофарбований. З огляду на невеликі розміри збереженого фрагменту краю «подіуму», його первинну форму та розміри визначити важко. Фіксується лише спрямованість вздовж довгій осі будівлі.

«Вимостка» у центральній частині будівлі потерпала від оранки (про що вже йшлося вище). Збережений лише її нижній шар з озалізненої глини із близькими техніко-технологічними характеристиками до вищеописаних. Слідів фарбування не виявлено, що, можливо, спричинено недостатньо високою температурою випалу. Але зі східного краю «вимостки» (кв. А-4) знайдені фрагменти вже більшої товщини — до 4—4,5 см, які, ймовірно, також відносяться до конструкції вимостки (потовщені краї?). Один з фрагментів (товщина 2,5—3 см) має сліди підмазки від рельєфної деталі, яка виступала над пласкою поверхнею. Аналогічні сліди знайдені на «вимостці» у Пд-Зх частині будівлі. Отже, можна припустити, що «вимостки» центральної і південно-західної частин «площадки» були за своєю конструкцією (наявність скульптурних деталей або вмонтованих посудин) подібні і виконували функції вівтарів.

В південно-західній частині будівлі під будівельними завалами «платформи» знайдений фрагмент тарної посудини — «піфоса» (бокова частина з краєм дна). Розміри фрагменту

50 × 35 см. Виготовлений з матеріалу, близького матеріалу «вальків» — глина з домішкою половини. Зовнішня поверхня ущільнена і вирівняна, але не дуже ретельно. Уламок лежав зовнішньою стороною вниз, зберігаючи первинну форму, але розтріскався, що спричинено низькою температурою випалу. Ймовірно, випал посудини відбувся разом із випалом всієї споруди під час руйнації. На це вказує те, що зовнішня сторона, якою посудина прилягала до землі після падіння, випалена найгірше. Пониження температури зафіксовано у зміні кольору та міцності уламка.

Стратиграфія об'єкту вказує на те, що, ймовірно, будівля складалася з трьох приміщень. Зафіксовані три рівня нівелювання схилу плато. Крім того, на це вказують і розрив в будівельних завалах між південно-західною та центральною частинами. Відносно північно-східної частини відзначимо, що, хоча її завали становлять одне ціле з центральною, проте переважна більшість відбитків «платформи» спрямована тут не впоперек довгій вісі, а навпаки — вздовж.

Отже, простежено два рівня будівельних залишків, які відповідають певним архітектурним конструкціям споруди. 1-й — нашарування будівельних розчинів на дерев'яному горизонтальному помості «платформи», що виконувала функцію горіщного перекриття. 2-й — глинобитні «вимостки», вкладені на підготовлену, знівелювану та вирівняну земляну поверхню, які виступали в ролі або культових підвищень-вівтарів, або повністю вкривали підлогу окремого північно-східного помешкання («долівка»). В останньому випадку «вимостка-долівка» мала додаткове підвищення — «подіум».

Під час розкопок «площадки» № 1 були знайдені: уламки керамічного посуду, фрагменти антропоморфної пластики, ритуальні керамічні предмети, знаряддя праці — кам'яні розтирачки, лоцило, керамічне грузило. Під час прокопки ґрунту під «площадкою» знайдені по краях завалів будівлі три кубки, що стояли *in situ* вертикально нижче рівня «обмазки» на 25—30 см. Очевидно, це будівельні пожертви, що були вкопані або поставлені в шар нівелюючої підсіпки під стіни майбутньої будівлі ще на початку будівництва.

Таким чином, матеріали з розкопок поселення Чаплинка вказують на повноцінне використання першого ярусу (поверху?) будівлі. Особливу увагу привертають культові ділянки — «вівтар», «вимостка-подіум», які зведені у повному об'ємі під час будівництва житла на земляній долівці. Для них використані спеціально відібрані будівельні розчини та фарби. Ці об'єкти були випалені, хоча і не по всій площі, на товщину до 6-8 см, чого ми ніколи не спостерігаємо під час експериментів. Будівля була зруйнована у пожежі, на що вказує випал «платформи», що впала. Повторний випал от-

римали і уламки кераміки, які залишилися на долівці (побутове сміття). Проте, це не виключає і первинного випалу долівки та «вимостки» першого ярусу під час будівництва, який, знову ж таки, не вдається здійснити під час сучасних експериментальних досліджень. Тобто, аргументацію на користь будь-якої «єдино вірної» концепції трипольського домобудівництва треба посилювати, у тому числі і за рахунок подальшого копінткого дослідження решток матеріальної культури.

Археологічні пам'ятки трипольської культури на території України. Реєстр // ЕТЦ. — К., 2004. — Т. I. — С. 674.

Бурдо Н.Б. Реконструкція будівель трипольської культури // Трипольська культура. Пошуки. Відкриття. Світовий контекст (до 100-річчя від дня народження О. Ольжича): Зб. наук. праць. — 2007. — С. 29—48.

Гусев С.О. Трипольська культура Середнього Побужжя рубежу IV — III тис. до н. е. — Вінниця, 1995.

Зиньковский К.В. Новые данные к реконструкции трипольских жилищ // СА. — 1973. — № 1. — С. 137—150.

Зиньковский К.В. До проблеми трипольського житлобудування // Археологія. — 1975. — Вип. 15. — С. 13—21.

Зиньковский К.В. Значение моделирования в исследовании остатков построек на поселениях трипольской культуры // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья: Сб. науч. тр. — 1982. — С. 19—32.

Исследование поселений-гигантов трипольской культуры в 2002—2004 гг. — К., 2005.

Колесников О.Г. Трипольське домобудівництво // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 63—74.

Колесникова В.А. Еволюція уявлень про трипольські площадки // Міжн. наук.-практ. конф. «Технології і проблеми культурної адаптації населення Південно-Східної Європи в епоху енеоліту»: Тез. доп. смт Вишнівець, 8—10 серп. 2006 р. — 2006. — С. 54—56.

Корвин-Пиотровский А.Г. Проблемы изучения трипольского домостроительства // Міжн. наук.-практ. конф. «Технології і проблеми культурної адаптації населення Південно-Східної Європи в епоху енеоліту»: Тез. доп. смт Вишнівець, 8—10 серп. 2006 р. — 2006. — С. 65—68.

Кричевский Е.Ю. Трипольские площадки: По раскопкам последних лет // СА. — 1940. — Т. 6. — С. 20—45.

Кульська О.А., Дубицька Н.Д. Будівельні матеріали трипольської // Трипольська культура: Зб. наук пр. — 1940. — Т. 1. — С. 325—334.

Маркевич В.И. Трипольское поселение Варваровка VIII // Тез. докл. первого симпозиума по археол. и этногр. Юго-запада СССР. — 1964. — С. 15—16.

Маркевич В.И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев, 1981.

Маркевич В.И. Домостроительство племен культуры Триполье-Кукутени // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара (Тальянки, 1990 г.). — 1990. — С. 47—51.

Овчинников Е.В. До питання про трипольське житлобудівництво (за результатами розкопок поселень

хутір Незаможник і Зелена Діброва) // ЗНТШ. — 2002. — Т. 244. — С. 115—139.

Овчинников Э.В., Шевченко Н.А. Минеральное сырье в домостроительстве Триполья // Археоминералогия и ранняя история минералогии: М-лы междунар. семинара, Сыктывкар, Республика Коми, Россия. 30 мая — 4 июля 2005 г. — 2005. — С. 86—89.

Овчинников Е.В. Дослідження на трипільському поселенні Чаплинка // АДУ 2010. — 2010. — С. 304—308.

Пассек Т.С., Кричевский Е.Ю. Трипольское поселение Коломыйщина [Киев. обл.]: Опыт реконструкций // КСИИМК. — 1946. — Вып. 12. — С. 14—22.

Попова Т.А. Жилищно-хозяйственные и оборонительные комплексы поселений Поливанова Яра // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара (Тальянки, 1990 г.). — 1990. — С. 65—69.

Скакун Н.Н., Самзун А., Старкова Е.Г., Яковлева Л. Гончарная печь и производство керамики на трипольском поселении Бодаки // Міжн. наук.-практ. конф. «Технології і проблеми культурної адаптації населення Південно-Східної Європи в епоху енеоліту»: Тез. доп. Свт Вишнівець, 8—10 серп. 2006 р. — 2006. — С. 73—76.

Смоляр С.І. Звіт про обстеження археологічних пам'яток Лисянського району Черкаської області. у 1987 р. // НА ІА НАН України. — Ф. е. № 1987/192.

Трипільська культура на Україні: Зб. іст.-філолог. відділу Укр. акад. наук. — 1926. — В. 1. — № 40.

Хвойка В.В. Каменный век Среднего Поднепровья // Тр. XI АС в Киеве в 1899 г. — 1901. — Т. 1. — С. 736—812.

Хвойко В.В. Раскопки 1901 г. в области Трипольской культуры // Записки отделения русской и славянской археологии Императорского русского археологического общества. — 1904. — Т. V, вып. 2. — 25 с.

Цвек Е.В. Домостроительство и планировка трипольских поселений: По материалам раскопок в с. Шкаровка [Киев обл.] // Энеолит и бронзовый век Украины: Исслед. и м-лы. — 1976. — С. 46—57.

Цвек Е.В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья (к вопросу о восточном ареале культуры Кукутени-Триполье) // Первобытная археология — поиски и находки: Сб. науч. тр. — 1980. — С. 163—185.

Чабанюк В.В. Досліди з моделювання трипільського житлобудування // Трипільські поселення-гіганти: М-ли міжнар. конф. — 2003. — С. 185—189.

Чабанюк В.В. Досліди з трипільського житлобудування // Міжн. наук.-практ. конф. «Технології і проблеми культурної адаптації населення Південно-Східної Європи в епоху енеоліту». Тез. доп. смт Вишнівець, 8—10 серп. 2006 р. — 2006. — С. 49—50.

Черныш Е.К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. / Археология СССР: в 20 т. — М., 1982. — С. 166—347.

Шевченко Н.А. Исследование вещественного состава строительных материалов и керамики из гончарной печи трипольского поселения у х. Незаможник методом минералого-петрографического анализа // Stratum plus. — 2001—2002. — № 2. — С. 275—296.

Шевченко Н.А., Овчинников Э.В. Минералого-петрографическое исследование материалов из раскопок 2002—2004 гг. на поселении трипольской культуры у с. Тальянки // Исследование поселений-гигантов трипольской культуры в 2004—2005 гг. — К., 2005. — С. 94—105.

Шевченко Н.А., Овчинников Э.В. Строительные материалы и конструктивные элементы в трипольском домостроительстве // Трипільські поселення-гіганти: М-ли міжнар. конф. — 2003. — С. 194—198.

Штерн Э.Р. Доисторическая греческая культура на юге России // Тр. XIII АС в Екатеринославе в 1905 г. — 1906. — Т. 1. — С. 9—95.

Э. В. О в ч и н н и к о в

ПРОБЛЕМЫ РЕКОНСТРУКЦИЙ ТРИПОЛЬСКИХ НАЗЕМНЫХ ПОСТРОЕК

(по результатам раскопок
поселения Чаплинка)

В 2008 г. впервые проведены стационарные раскопки на трипольском поселении Чаплинка, уроч. Бурты. Памятник относится к владимировско-томашовской группе (2-я небелевская фаза) «Западного Триполья». Постройка имела два яруса: верхний представлен в виде деревянно-глинобитной «платформы»; нижний представлен тремя глинобитными вымостками на земляном полу. Они образованы из нескольких слоев специально отобранных глинистых растворов с окраской каждого слоя, тщательно оформленными краями. Безусловно, они были возведены в полном объеме за один прием в период строительства дома.

Постройка была разрушена в пожаре, который послужил причиной повторного обжига керамики и, возможно, вышеупомянутых деталей интерьера. Во всяком случае, подобные факты не наблюдаются при проведении экспериментальных исследований трипольского домостроительства. Тем не менее, исключать возможность технологического обжига отдельных конструкций во время строительства.

E. V. O v c h i n n i k o v

PROBLEMS OF RECONSTRUCTIONS OF TRIPOLIAN OVERGROUND SETTINGS

(by results of excavations
of Chaplinka settlement)

In 2008 the stationary excavations at the first time conducted on a tripolian settlement Chaplinka (natural boundary Burty). The monument belongs to Vladimir-tomashy group (2nd nebelev phase) of «West Tripolie». Building had two tiers: the overhead one is presented as a wooden-clay-mudded «platform»; the lower one is presented by three clay-mudded daises on the earthen floor. They are formed from a few layers of the specially selected clay solutions with colouring of every layer, carefully executed rims. Undoubtedly, they were done fully for one reception in the period of building of house. Building was destroyed in a fire, that served reason of the repeated burning of ceramics and, maybe, the above-mentioned details of interior. Nevertheless, there are no grounds to eliminate possibility of the technological burning of separate constructions during building.

Н. Б. Бурдо

(К и е в)

РЕКОНСТРУКЦИЯ ЖИЛИЩ И ПОСЕЛЕНИЙ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ: ОТ РИСУНКОВ В. ХВОЙКИ ДО 3D-МОДЕЛИРОВАНИЯ

Более чем вековой период изучения трипольских жилищ и поселений свидетельствуют о высоком уровне архитектуры древнеземледельческих племен. Такие особенности трипольского домостроительства, как использование в качестве основных строительных материалов глины и дерева, каркасно-столбовые конструкции стен, купольные печи, двухэтажность построек, а также ритуальное сожжение поселений свидетельствуют о древних архитектурных традициях, уходящих корнями в европейский неолит.

К л ю ч е в ы е с л о в а: трипольская культура, В.В.Хвойка, глинобитное жилище, сакральный цикл, 3Д моделирование.

Трипольская культура — один из ярчайших феноменов энеолитической Европы. Остатки глинобитных жилищ в виде скоплений обожженной глины и разнообразного инвентаря — наиболее характерные объекты, представляющие древнеземледельческую цивилизацию Триполье-Кукутень, распространенную в V — нач. III тыс. до н. э. в лесостепной зоне от Карпат до Днестра. В пределах Украины известно более 2000 трипольских поселений [ЕТИЦ, т. I, с. 564—700], площадью от 0,5 до 400 га.

За более чем столетний период изучения Триполья накопилось достаточно много исследований, так или иначе связанных с проблемой реконструкции трипольских построек. Естественно, с течением времени менялись методика раскопок, подходы к интерпретации открытых объектов и методы реконструкции.

На рубеже XIX и XX вв. первооткрыватель трипольской культуры киевский археолог В.В. Хвойко исследовал на поселениях вокруг местечка Триполье неподалеку от Киева и в других местах десятки «площадок» — так он назвал остатки трипольских построек в виде

скоплений обожженной глины, а также ямы, которые исследователь интерпретировал как землянки.

Среди ученых конца XIX — начала XX вв., проводивших раскопки памятников трипольской культуры (называвшейся в то время также «домикенской культурой» и «культурой расписной керамики»), В.В. Хвойко [Хвойка, 2008, с. 20] был единственным археологом, предложившим не просто интерпретацию открытых им построек, но и графическую реконструкцию трипольской землянки (табл. 4, 34). Это была скорее художественная, чем научная реконструкция. Как и некоторые современники В.В. Хвойки, он полагал, что остатки глинобитных построек в виде скоплений обожженной глины свидетельствовали о духовной жизни трипольцев [Хвойка, 1901, с. 803], так как были ритуальными сооружениями, по выражению Э.Р. Штерна «домами мертвых» [Бурдо, 2006, с. 17—21]. Противоположной точки зрения придерживался С.С. Гамченко [Гамченко, 1926, с. 41, рис. 27], также предложивший схематическую реконструкцию трипольского дома, напоминающего, по собственному выражению исследователя, по конструкции улей (табл. II, 15).

1. ДИСКУССИЯ О РЕКОНСТРУКЦИИ ТРИПОЛЬСКИХ ЖИЛИЩ

Открытие В.В. Хвойкой необычных археологических объектов — площадок вызвало оживленную дискуссию об их интерпретации. Споры о реконструкции и назначении трипольских глинобитных построек продолжались до второй половины 1930-х гг. [Бурдо, 2010, с. 32], когда в результате работ Трипольской экспеди-

ции Е.Ю. Кричевский обобщил исследования по трипольским жилищам [Кричевский, 1940, с. 479—592]. В результате была выработана интерпретация площадок, как многослойных полов глинобитных жилищ, обожженных при строительстве кострами. При раскопках на этих «полах» находят многочисленный инвентарь, преимущественно развалы сосудов. Напомним, что именно так за сорок лет до того трактовал остатки в виде площадок М.Ф. Беляшевский [Беляшевский, 1900].

Детали реконструкции процесса строительства жилищ и подготовки строительных материалов в работах Е.Ю. Кричевского и Т.С. Пассек можно свести к двум вариантам. В соответствии с первым вариантом, предложенным Н.Ф. Беляшевским, площадка — это многослойный пол сложной конструкции, состоящий из уложенного поперек постройки настила, на котором последовательно укладывались слои разного вида глины с различными примесями. Он обожжен в ходе строительства дома с помощью костра. В свою очередь Е.Ю. Кричевский выделил несколько вариантов «монументальных трипольских построек» на основании классификации площадок, которые различались конструкцией «фундамента» — площадки. Из этой классификации следует, что различные типы площадок соответствуют остаткам конструкций разного типа.

Так, Е.Ю. Кричевский считал, что в некоторых домах полы в виде настила из дерева и глины обжигались кострами в соответствии с первым вариантом реконструкции. Кроме того, он допускал и другой вариант — обжиг фрагментов глиняных конструкций многослойного пола на стороне. Исследователь также полагал, что в других случаях часть обожженной глины на конкретных площадках может быть связана с обмазкой стен дома, сгоревшего при пожаре [Кричевский, 1940, с. 559—564]. В соответствии с первым вариантом были реконструированы жилища из Владимировки [Пассек, 1949, с. 83] и Коломийщины I.

Строительным материалом признавалось дерево, вальки и плитки из глины, обожженные на стороне. Из вальков строили «основания стен» и перегородок, пол, свод печи (вальковая обмазка «вместе с глиной покрывала плетеный каркас из лозы»). Из плиток делали многослойный пол, облицовку возвышений, толстые плитки служили подами печей [Пассек, 1941, с. 31—33].

Таким образом, основополагающим моментом концепции Е.Ю. Кричевского и Т.С. Пассек является интерпретация трипольской площадки как остатков пола и размещенных на нем деталей интерьера жилища, конструкции которого обжигались в процессе строительстве.

Принципиально иная интерпретация трипольских площадок была предложена

В.И. Маркевичем для памятников трипольской культуры на севере Молдавии [Маркевич, 1981, с. 76—88], а затем распространена на домостроительство Триполья-Кукутень в целом [Маркевич, 1990]. Новые принципы реконструкции трипольских жилищ поддержала Е.К. Черныш [Черныш, 1973].

Начиная с начала 1970-х гг. в работах К.В. Зиньковского обосновано применение идей В.И. Маркевича для интерпретации феномена трипольских площадок в целом для всех этапов на всей территории распространения Триполья [Зиньковский, 1973]. С того времени начинается убедительное внедрение в трипольведение этой, новой концепции трипольского домостроительства [Бурдо, 2010].

В соответствии с концепцией Маркевича-Зиньковского площадка также представлялась полом глинобитного дома, сооруженным в виде деревянного настила, забутованного глиной. Однако настил этот был уложен поперек короткой оси жилища на стены, являлся перекрытием и служил полом чердака или второго этажа. Обжиг глиняных конструкций жилища и деталей интерьера в соответствии с новой концепцией объяснялся преднамеренным сожжением жилищ, которое было обусловлено ритуалом. На основании данной концепции М.Ю. Видейко была предложена визуализация процесса возникновения трипольской площадки на примере материалов раскопок конкретных объектов [Видейко, 2004а, с. 318—319].

2. ОСНОВНЫЕ ВЕХИ В РЕКОНСТРУКЦИИ ТРИПОЛЬСКИХ ЖИЛИЩ

Первые научно обоснованные реконструкции трипольских жилищ и поселения Коломийщина I были созданы Т.С. Пассек и Е.Ю. Кричевским на основании исследований Трипольской экспедиции [Пассек, Кричевский, 1946]. Впоследствии Т.С. Пассек [Пассек, 1949] были опубликованы графические реконструкции домов из Коломийщины I (табл. III, 24—26) и Владимировки (табл. II, 13). Реконструкции жилища № 3 из Сабатиновки 2, предложенные М.Л. Макаревичем [Макаревич, 1960], были выполнены в соответствии с концепцией Кричевского-Пассек (табл. I, 5—6). Эта постройка, определенная, как святилище (табл. I, 6), несмотря на большую недостоверность [Бурдо, 2004, с. 363—364], получила широкую известность.

В 1980-е гг. появились реконструкции трипольских жилищ, выполненные в соответствии с концепцией Маркевича-Зиньковского. В.И. Маркевичем [Маркевич, 1981, с. 23, 37]. На основании раскопок конкретных объектов были предложены детальные графические реконструкции жилищ поселений Варваровка 8 (табл. III, 21), Бринзень 3 (табл. IV, 32).

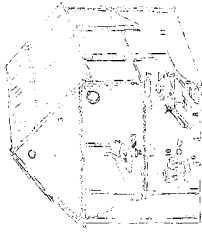
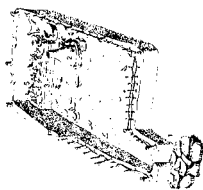
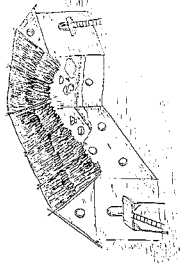
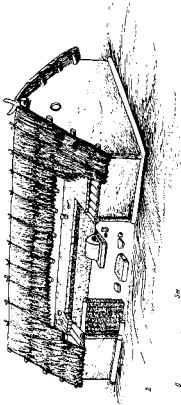
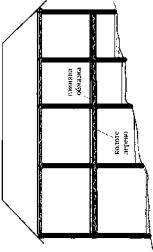
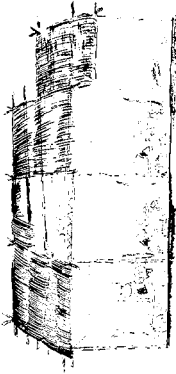
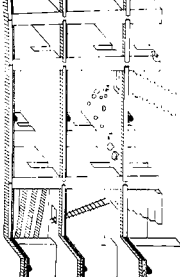
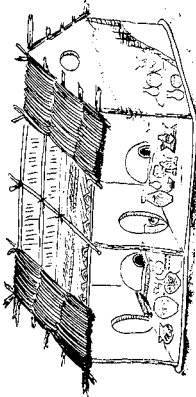
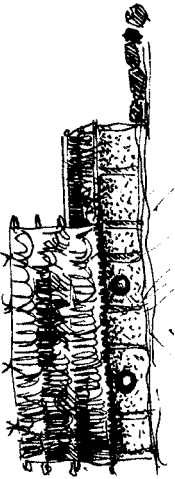
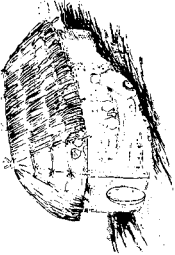
1		Тимково, Триполье А, Бурдо, Відейко, 1985, с. 80	6		Сабатиновка 2, ж. 3 - святилище, Триполье А, Макаревич, 1960.
2		Александровка, ж. 2, Триполье А Відейко, 2000, рис. 1, 21.	7		Ленковцы, Триполье А, Черныш, 1982, табл. LIX, 2.
3		Александровка, ж. 14, Триполье А Відейко, 2000, рис. 1, 23.	8		Клищев, ж. 10, Триполье В 1 – В 2, Засць, 2001, рис. 28.
4		Александровка, интерьер ж. 14, Триполье А, Зиньковский, 1990, с. 76, рис. 1	9		Клищев, ж. 11, Триполье В 1 – В 2, Засць, 2001, рис. 25
5		Сабатиновка 2, ж. 3, Триполье А Відейко, 2000, рис. 1. 14.	10		Биликовцы, Триполье В 1 – В 2, Засць, 2001, рис. 42.

Табл. 1. Графические реконструкции жилищ трипольской культуры: 1 — Тимково, 2—4 — Александровка, 5—6 — Сабатиновка 2, 7 — Ленковцы, 8—9 — Клищев, 10 — Биликовцы

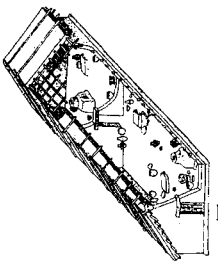
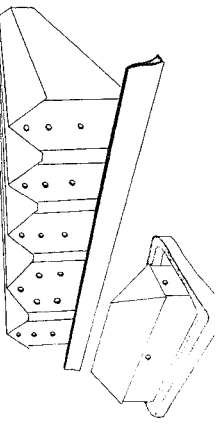
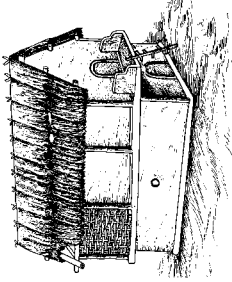
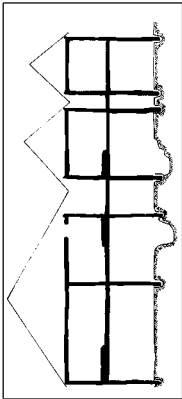
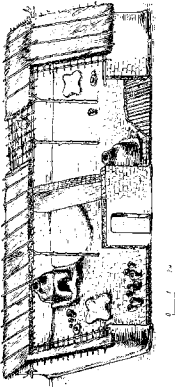
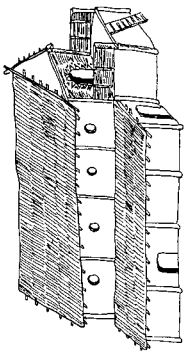
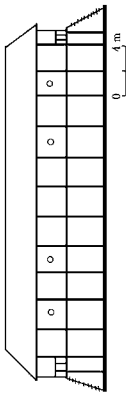
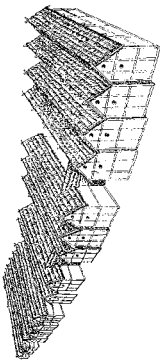
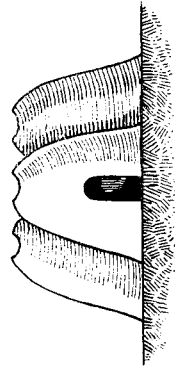
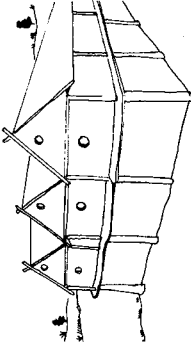
11		Мирополе, Триполье В 2. Цвек, 2006, рис.16, 5	16		Майданецкое, ЖХК Ж, Триполье С 1 Шмаглей, Видеко, 2000-2001, рис. 11.
12		Раковец, Триполье В 2, Черныш, 1982, табл. LIX, 1.	17		Майданецкое, ЖХК «О», «П», «Т». Шмаглей, Видеко, 2000-2001, рис. 16.
13		Владимировка, ж. 3, Триполье В 2, Пассек, 1949, рис. 38б	18		Майданецкое, ЖХК И, Триполье С 1 Видеко, 2000, рис. 1. 37.
14		Коломийщина 2, Триполье В 2, Видеко, 2000, рис. 1. 36. 2	19		Майданецкое, «жилая стена», Видеко, 2000, рис. 1. 27.
15		Стена, Триполье С 1 Гамченко, 1926, рис. 27.	20		Майданецкое, ЖХК 1, 2, 3, Шмаглей, Видеко, 2000-2001, рис. 21

Табл. II. Графические реконструкции жилищ трипольской культуры: 11 — Мирополе, 12 — Раковец, 13 — Владимировка, 14 — Коломийщина 2, 15 — Стена, 16—20 — Майданецкое

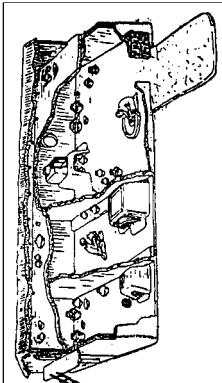
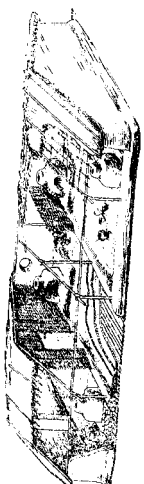
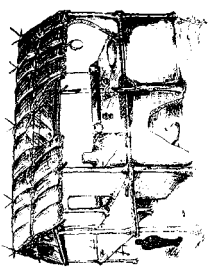
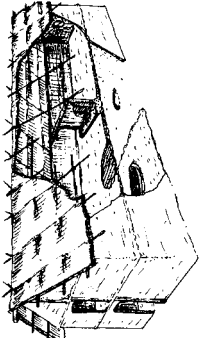
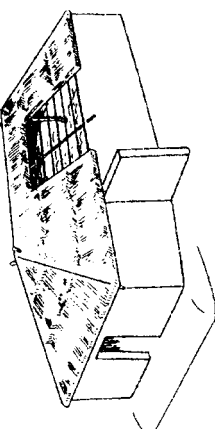
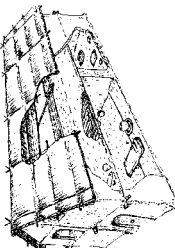
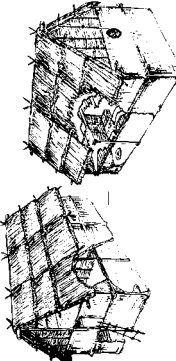
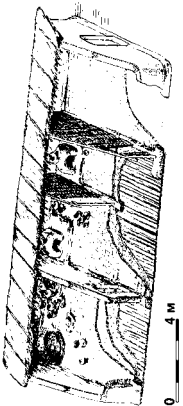
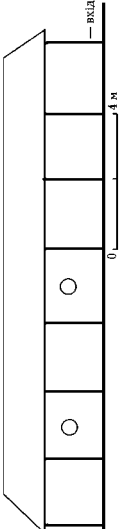
21		Варваровка 8, ж. 3, Триполье С 1, Маркевич, 1981, рис. 19.	26		Коломийщина 1, ж. 24, Триполье С 1, Пассек, 1949, рис. 72, 1.
22		Тальянки, Триполье С 1 Круц и др., 2001, рис. 60.	27		Рипница 1, ж. 1, Триполье С 1, Рижов, 2002, рис. 5а.
23		Зелена Діброва, ж. 2, Триполье С 1, Овчинников, 2002, рис. 12.	28		Рипница 1, ж. 2, Триполье С 1, Рижов и др., 2004, рис. 13.
24		Коломийщина 1, ж. 2, Триполье С 1, Пассек, 1949, рис. 72, 3.	29		Рипница 1, ж. 3, Триполье С 1, Рижов и др., 2004, рис. 5-6.
25		Коломийщина 1, ж. 11, Триполье С 1, Пассек, 1949, рис. 72, 2.	30		Хомине, Триполье С 1, Відейко, 2000, рис. 1.43.

Табл. III. Графические реконструкции жилищ трипольской культуры: 21 — Варваровка 8, 22 — Тальянки, 23 — Зелена Діброва, 24—26 — Коломийщина 1, 27—29 — Рипница 1, 30 — Хомине

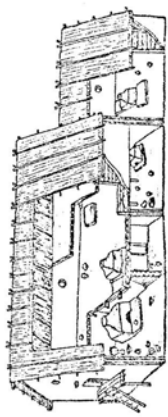
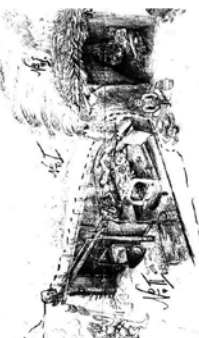
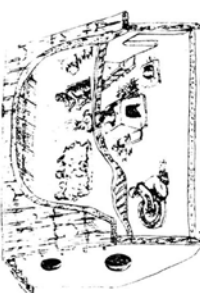
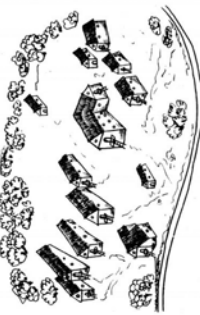
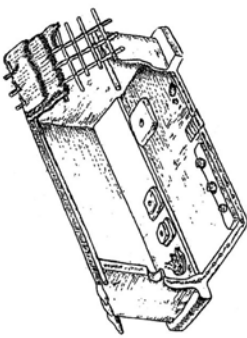
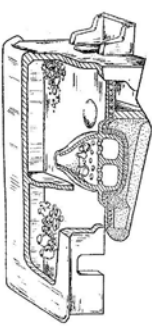
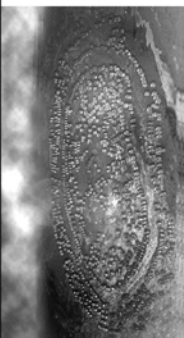
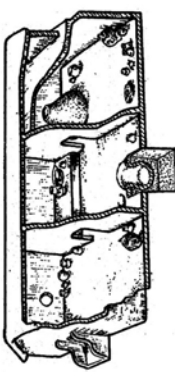
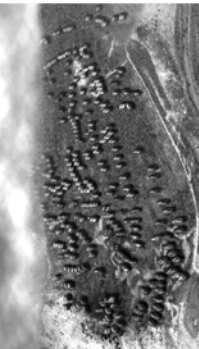
31		Косеновка, Триполье С 2, Бузян, Якубенко, 1990, рис. 2.	36		Кирилловская землянка, Хвойка, 2008, с. 20
32		Брынзены 3, ж. 25, Триполье С 2 Маркевич, 1981, рис. 46, 3	37		Александровка, Триполье А. Пагокова и др., 1989, с. 7, рис. 2, 1.
33		Шкаровка, святилище, Триполье В 1-В 2, Цвек, 2006, рис. 2, 2.	38		Коломийщина 1, Триполье С 1, Пассек, 1949, рис. 71.
34		Веселый Кут, гончарная мастерская. Триполье В 1-В 2. Цвек, 2006, рис. 5, 1.	39		Майданешкое, Триполье С 1, Дудкін, Відейко, 2004, с.309, рис. 10.
35		Тростяничок, гончарная мастерская. Триполье В 2. Цвек, 2006, рис. 5, 2.	40		Ямполь, Триполье С 1, Дудкін, Відейко, 2004, с.304.

Табл. IV. Графические реконструкции построек и поселений трипольской культуры: 31 — Косеновка, 32 — Брынзены 3, 33 — Шкаровка, 34 — Веселый Кут, 35 — Тростяничок, 36 — Кирилловская стоянка, 37 — Александровка, 38 — Коломийщина 1, 39 — Майданешкое, 40 — Ямполь

Е.К. Черныш [Черныш, 1982, с. 273] опубликовала графическую реконструкцию общего вида жилища с чердаком из Ленковцев (табл. I, 7) и глинобитного двухэтажного дома из Раковца (табл. II, 12).

Раскопки хорошо сохранившихся остатков жилища на раннетрипольском поселении Тимоково (табл. I, 1) позволили создать его детальную графическую реконструкцию [Бурдо, Видейко, 1985, с. 80] и 3D-версию реконструкции (табл. V, 4). На основании материалов из раскопок А.Л. Есипенко была предложена графическая реконструкция (табл. IV, 37) поселения Александровка [Патокова, Петренко, Бурдо, Полищук, 1989, с. 7, рис. 2, 1), а также схематическая реконструкция внешнего вида (табл. I, 3) и интерьера (табл. I, 4) жилища № 14 [Зиньковский, 1990, рис. 1].

По материалам раскопок на поселении Майданецкое (табл. II, 14—20) был предложен ряд графических реконструкций отдельных жилищно-хозяйственных комплексов и раскопанных участков поселения [Шмаглей, Видейко, 2001—2002, рис. 11, 16, 21, 22), а также созданы 3D-модели различных построек и внешний вид протогорода Майданецкое, воссозданный по данным магнитной съемки, проведенной В.П. Дудкиным и материалам раскопок [Видейко, 2008, с. 50, 64, 67, 69, 72, 78, 84, 87].

Г.А. Бузян и Е.А. Якубенко [Бузян, Якубенко, 1990, с. 64] предложили графическую реконструкцию одной из исследованных построек на поселении Косеновка (табл. IV, 31).

И.И. Заяц [Засец, 2001, с. 56—58, 81] основываясь на материалах раскопок, предложил графические реконструкции дома с углубленным полом с поселения Биликовцы (табл. I, 10), а также жилищ № 10 и 11 из Клищева (табл. I, 8—9).

Е.В. Цвек [Цвек, 2006, рис. 2; 5) на основании раскопок созданы графические реконструкции жилища из Мирополья (табл. II, 11), построек, служивших, по мнению исследовательницы, гончарными мастерскими на поселениях Тростянички (табл. IV, 35) и Веселый Кут (табл. IV, 34), а также святилища на поселении Шкаровка (табл. IV, 33).

С.Н. Рыжов предложил детальные графические реконструкции трех жилищ (табл. III, 27—29) на поселении Рипница 1 [Рижов, 2002, с. 30; Рыжов, и др., 2004, с. 59—61, 69].

Реконструкция процесса строительства трипольского дома (табл. III, 23) была предложена Э.В. Очинниковым на основании раскопок поселения Зелена Диброва [Овчинников, 2002, рис. 12].

Анализ интерпретации трипольских площадок и созданных разными авторами реконструкций построек предложен в работе, посвященной архитектуре трипольских поселений [Видейко та ін., 2005, с. 10—80; Видейко, 2000, рис. 1.36, 1.55, 1.58, 1.90]. В этих работах пред-

ложены также новые реконструкции общего вида домов, остатки которых были исследованы Трипольской экспедицией под руководством Т.С. Пассек во Владимировке (табл. V, 8) и Коломыйщине 2 (табл. II, 14).

На сегодняшний день созданы графические реконструкции более 30 построек с разных поселений всех этапов трипольской культуры (табл. I—IV).

3. Экспериментальное моделирование трипольских жилищ

Первые эксперименты, связанные с изучением трипольского домостроительства, проводились в 1930-е гг. во время работы Трипольской экспедиции [Кульська, Дубіцька, 1940]. В ходе этих исследований проводился экспериментальный обжиг глиняных образцов, а задачи реконструкции трипольского дома не ставились. Целью эксперимента было объяснение обжига глины от конструкций жилищ. Собственно эксперимент заключался в том, что обжигу подверглись глиняные конструкции старой хаты на окраине с. Халепье. Результатом опыта был вывод об обжиге на стороне глиняных строительных конструкций из которых впоследствии сооружался пол дома и детали интерьера [Кульська, Дубіцька, 1940, с. 326—333].

3.1. ОПЫТЫ К.В. ЗИНЬКОВСКОГО

Впервые эксперимент по натурному моделированию трипольского жилища был проведен К.В. Зиньковским в 1970-е гг. [Зиньковский, 1982]. Целью экспериментов была реконструкция процесса строительства и разрушения трипольских домов. Задачами эксперимента К.В. Зиньковский считал создание модели трипольского жилища, исследования методов домостроительства, выяснение роли огня, наблюдение за объектом, полученным в результате эксперимента. В ходе эксперимента К.В. Зиньковский провел два опыта.

Первый опыт заключался в проверке концепции трипольского домостроительства Кричевского-Пассек. Он был осуществлен в 1972 г. В соответствии с этой концепцией в масштабе 1 : 10 был сооружен настил из дерева, обмазанный глиной, воспроизводивший полы, реконструируемые для трипольского дома. После высыхания глины «пол» обжигался сверху при помощи костра более двух часов. В результате этого опыта залегание, хотя бы отдаленно напоминавшее трипольскую площадку получено не было [Зиньковский, 1982, с. 24].

Второй опыт: в 1975 г. К.В. Зиньковским была выстроена модель жилища в масштабе 1 : 10. В основе реконструкции были остатки жилища (площадка), раскопанного на поселении Раковец [Черныш, 1973]. Архитектурные остатки в виде площадки интерпретировались как глиняная обмазка деревянного межэтажного

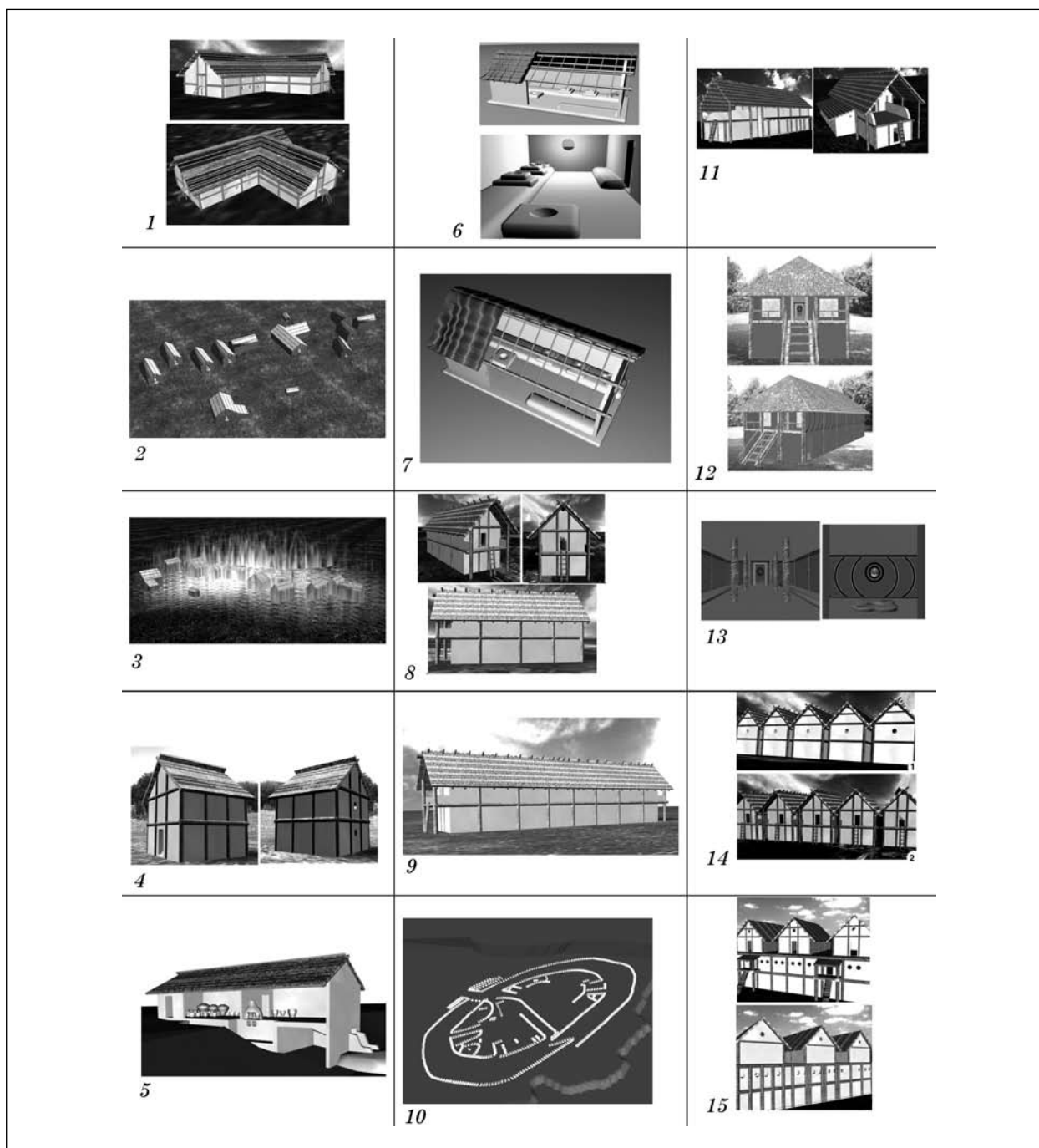

Табл. V. 3D-реконструкции построек и поселений трипольской культуры: 1 — Александровка, ж. 2 [Відейко, 2004, с. 324], 2 — Александровка [Дудкін, Відейко, 2004, с. 305], 3 — Александровка, сожжение поселения [Бурдо, 2004, с. 419], 4 — Тимково, ж. 2 [Відейко, 2004, с. 323], 5 — Веселый Кут, гончарная мастерская [Цвек, 2004а, с. 294], 6—7 — Шкаровка [Цвек, 2004, с. 62; Відейко, 2004, с. 341], 8 — Владимирова [Відейко, 2004, с. 332], 9 — Коломийщина 2, ж. 2 [Відейко, 2004, с. 334], 10 — Глибочок, план поселения по данным геомагнитной съемки [Дудкін, Відейко, 2004, с. 308], 11 — Майданецкое, ЖК Ж [Відейко, 2004, с. 335], 12—13 — Майданецкое, ЖК М, внешний вид и интерьер святилища [Відейко, 2004, с. 338], 14 — Майданецкое, участок 2-го овала застройки поселения с оборонительными функциями [Відейко, 2004, с. 341], 15 — Майданецкое, участок укреплений центрального овала поселения [Відейко, 2004, с. 341]

перекрытия двухэтажного глинобитного дома. Конструкция стен и крыши были установлены гипотетически. На основании полевых исследований, наблюдений современной народной архитектуры в Молдавии и Украине и этнографических данных К.В. Зиньковский предположил, что стены реконструированного им

дома были глинобитными, без применения деревянных конструкций. Крыша представляла собой деревянный каркас, обмазанный глиной. В глину, использованную для моделирования, была добавлена резаная солома. Все материалы, использовавшиеся при сооружении модели дома, были соответственно масштабированы.

Через полгода после сооружения эта модель была загружена большим объемом топлива и сожжена. Крыша обвалилась во время пожара. Глиняная обмазка межэтажного перекрытия через несколько часов после окончания пожара рухнула в пространстве между стенами. Глиняная обмазка перекрытия обожглась до светлого-красного цвета, стены практически не обожглись. Полученный в результате обжига объект отдаленно напоминал трипольскую площадку. Наблюдение за объектом продолжалось в течение нескольких месяцев. За это время начали разрушаться стены модели [Зиньковский, 1982, с. 24—28].

Неполное соответствие залегания, полученного в ходе эксперимента, трипольским площадкам К.В. Зиньковский объяснял, главным образом, фактором небольшого размера модели, что представляется вполне справедливым. Однако в целом этот первый эксперимент был успешным и подтвердил обоснованность интерпретации площадок как остатков перекрытий и реконструкцию трипольских жилищ как глинобитных домов с чердаками или двумя этажами.

3.2. ИССЛЕДОВАНИЯ В ТАЛЫАНКАХ

Следующие, гораздо более масштабные эксперименты по натурному моделированию трипольских жилищ были проведены уже в начале XXI в. В.А. Круцом и В.В. Чабанюком [Круц, Чабанюк, 2007]. Цель этих экспериментов была та же, что и у опытов К.В. Зиньковского — проверка гипотез относительно конструкции трипольских домов. В 2003 г. было построено три экспериментальных модели в масштабе 1 : 4.

Первая модель соответствовала трипольскому двухэтажному жилищу. Стены нижнего этажа его были сделаны в виде сруба, а верхнего этажа — из обмазанного глиной плетняка. Межэтажное перекрытие было сделано из деревянных плах, обмазанных глиной. В конструкцию крыши входили деревянные стропила, перекрытые камышом. Главные отличия этой модели от модели К.В. Зиньковского заключались в конструкции стен — деревянные, а не глинобитные, и крыши — дерево и камыш, а не дерево, обмазанное глиной.

Вторая модель воссоздавала одноэтажную постройку с глинобитными стенами, частично перекрытыми деревянным настилом, обмазанным глиной. Она наиболее близка по конструкции к модели К.В. Зиньковского.

Третья модель воспроизводила пол из деревянного наката, обмазанного слоем глины, что соответствовало интерпретации площадки по концепции Е.Ю. Кричевского и Т.С. Пассек. Все три модели были сожжены (обожены). В.В. Чабанюк подчеркивает, что в результате действия огня только в первом случае были получены остатки, приближающиеся по внешне-

му виду к трипольским площадкам [Чабанюк, 2008, с. 212].

Эксперимент по строительству и сожжению трипольского жилища. Кроме этих моделей В.В. Чабанюком был проведен эксперимент по строительству и сожжению трипольского жилища, воссозданного в натуральную величину. Конструкция его соответствовала первой модели, были также воспроизведены глиняные детали интерьера, соответствующие найденным конструкциям при раскопках жилищ на поселении Тальянки. Автором эксперимента были учтены затраты необходимых для строительства материалов, труда и времени, а также проведен хронометраж разрушения постройки в результате ее сожжения с использованием дров и хвороста.

Исследование остатков сожженной модели было продолжено В.В. Чабанюком через два и через три года. При этом было установлено, что экспериментальная «площадка» по многим параметрам близка к остаткам трипольских жилищ. В частности, кирпичный цвет обмазки, ошлакованные участки глиняного перекрытия, не выгоревшие до конца деревянные конструкции, превратившиеся в уголь, соответствуют неравномерности обжига реальных площадок.

Таким образом, в ходе эксперимента В.В. Чабанюком были получены результаты, весьма близкие к реальным археологическим остаткам трипольских жилищ, что позволяет считать это исследование наиболее успешным из всех проведенных ранее. В заключение автор подчеркивает, что цель намеченной им экспериментальной программы «не подтверждение одной из гипотез, а поиск наиболее вероятной модели и воспроизведение тех условий, которые вызвали возникновение трипольских «площадок» как археологического объекта» [Чабанюк, 2008, с. 217]. Однако, без гипотез, позволяющих реконструировать жилище, экспериментальное моделирование невозможно. Тем не менее, эксперименты В.В. Чабанюка однозначно подтверждают концепцию трипольского домостроительства, предложенную В.И. Маркевичем и К.В. Зиньковским.

Приверженцы концепции Кричевского-Пассек — А.Г. Корвин-Пиотровский и Л.О. Шатило — также обратились к экспериментальным исследованиям, чтобы найти новые аргументы для обоснования старых гипотез. Следует отметить, что уверенность этих исследователей в правильности собственных реконструкций невелика, поскольку они полагают, что «жители трипольских сел строили свои дома каким-то неизвестным нам методом» [Корвин-Пиотровский, Шатило, 2008, с. 192].

В ходе экспериментального моделирования авторы опирались на «наблюдения значительного количества построек на поселениях Тальянки и Доброводы» и «этнографические наблюдения». Последние используются для

реконструкции разных частей построек и привлекаются в обширном хронологическом и территориальном диапазоне. Это Азия, Америка, Кавказ, Индия, Месопотамия, Китай, сведения об архитектуре были почерпнуты из справочника «Народы мира». Указан широкий спектр совпадений в деталях построек: от чеченского жилища до постройки середины XX в. из Молдавии.

Очевидно, что сравнивать эту глинобитную постройку, которая, скорее всего, была хозяйственной и известной авторам по фото из архива Т.Г. Мовши, с жилищами томашевской группы, которые по своим параметрам, по меньшей мере, в два раза превышали аналог из Молдавии, не совсем корректно.

Авторы полагают, что выбор места для жилища был важен для племен трипольской культуры, как и для «других народов вплоть до начала капитализма», а «... жилище напрямую зависит от климатических условий» которые «на территории распространения поселений трипольской культуры были близки к современным климатическим условиям Молдавии, Туркмении и Кавказа...», а во «времена триполья был атлантический оптимум, то есть было гораздо теплее» [Корвин-Пиотровский, Шатило, 2008, с. 193, 195—196].

Используемые авторами, весьма поверхностные аналогии и непрофессиональная терминология указывают на полное отсутствие у них знаний в области этнографии жилища и народной архитектуры. Описывая возможные конструкции разных частей жилищ, авторы эксперимента не предложили варианта реконструкции трипольского дома в целом.

Исходя из методических посылок, достаточно далеких от прикладного моделирования жилищ, авторы соорудили модель условного трипольского дома и обжигали ее несколько часов. В описании эксперимента отсутствуют сведения о масштабности экспериментальной постройки и деталях обжига. В результате эксперимента обжиг конструкций модели был незначительный и не соответствовал образцам глиняной обмазки с трипольских площадок. Сожженная модель даже отдаленно не напоминала археологические остатки трипольских жилищ. Однако авторы одного из проведенного в Тальянках эксперимента сделали выводы о том, что можно «однозначно говорить о возможности обжига деревянно-глиняных конструкций без их разрушения». Причем такие «конструкции в результате обжига... превращаются в подобие кирпича и гораздо меньше нуждаются в ремонтах», и строительный материал даже «приобретает свойства «железобетона». А «проведенный эксперимент позволяет говорить о том, что гипотеза относительно одноэтажности ... остается актуальной» [Корвин-Пиотровский, Шатило, 2008, с. 193, 198]. Таким образом, в ходе эксперимента, описанного в работе А.Г. Корвин-

Пиотровского и Л. Шатило, задачи моделирования процесса строительства и внешнего вида трипольского жилища оказались второстепенными. Главной целью моделирования было подтверждение отживший свой век концепции трипольского домостроительства Е.Ю. Кричевского и Т.С. Пассек.

3.3. ИССЛЕДОВАНИЯ В РУМЫНИИ

Масштабные и многолетние эксперименты по моделированию и сожжению жилищ были предприняты румынскими археологами вблизи эпонимного памятника культуры Кукутень [Petrescu-Dimbovita, Valeanu, 2004, с. 344—345]. Здесь было построено и сожжено несколько построек в натуральную величину, воспроизводящих дома, характерные для культуры Кукутень. По мнению румынских исследователей, пол такого дома состоял из уложенного на землю деревянного наката, обмазанного глиной. Стены каркасно-столбовой конструкции, обмазывались глиной. Крыша представляла собой деревянные конструкции, перекрытые камышом.

В моделях жилищ были воспроизведены детали интерьера, известные по раскопкам [Petrescu-Dimbovita, Valeanu, 2004, Fig. 313—319]. В соответствии с предположением о ритуальном сожжении кукутенских домов, моделируемые постройки были сожжены, в том числе с дополнительным топливом в виде дров и сухого камыша. Однако объектов, подобных кукутенским остаткам жилищ получено не было. Румынские археологи продолжают экспериментальные исследования.

Одним из результатов экспериментального моделирования трипольских жилищ стала реконструкция трипольских построек в натуральную величину в ходе музеефикации трипольских памятников и популяризации знаний о древней истории Украины. Трипольские дома были построены в с. Триполье, во дворе музея в с. Легедзино, а также на поле под г. Ржищевом, где проходит ежегодный фестиваль «Трыпильське коло».

4. РЕКОНСТРУКЦИЯ ПОСЕЛЕНИЙ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

До 1970-х гг. реконструкция древних поселений была возможна только при условии полного изучения площади памятника раскопками. Таким образом были получены реконструкции поселений Коломийщина 1, Александровка, а также реконструкции поселений культуры Кукутень Тирпешть, Трушешть, Хебешешть. Использование для изучения планировки трипольских поселений аэрофотосъемки [Шишкин, 1985], предложенное К.В. Шишкиным, и геомагнитной разведки, осуществленной на трипольских поселениях В.П. Дудкиным

[Дудкин, 1978] и Г.Ф. Загнием [Відейко, 2004, с. 174—175], открыло новые возможности для реконструкции целых поселков. На основании геомагнитных планов был создан макет-реконструкция [Мицик, 2004, с. 510] и планы-реконструкции [Дудкин, Відейко, 2004, с. 304, 309, рис. 10] поселений Майданецкое (табл. IV, 39) и Ямполь (табл. IV, 40), а также 3D-реконструкции поселений трипольской культуры.

В связи с реконструкцией облика трипольских поселений представляет интерес графическая (табл. II, 19) и 3D-реконструкции (табл. V, 14—15) участка застройки Майданецкого, состоящего из примыкающих друг к другу длинными стенами группы жилищно-хозяйственных комплексов, которые образуют «жилую стену», выступая своеобразным оборонительным сооружением [Відейко, 2004а, с. 341].

5. 3D-РЕКОНСТРУКЦИИ ЖИЛИЩ И ПОСЕЛЕНИЙ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Появление и развития компьютерного моделирования трипольских жилищ и поселений связано с исследованиями в Институте памятниковоохранных исследований Министерства культуры Украины, направленными на создание мультимедийных программ. Новые технологии значительно расширили возможности моделирования древних построек и поселений в целом. Одним из важных преимуществ 3D-моделей является возможность показать реконструированный объект в разных ракурсах, а также акцентировать внимание на определенных деталях. Кроме того, есть возможность продемонстрировать объект с различных ракурсов, снаружи и изнутри, а также создать анимированные модели. Была использована уникальная возможность визуализировать процессы пожара и разрушения.

Первые трехмерные компьютерные реконструкции для трипольской культуры появились в 1996 г. М.Ю. Корбут предложил трехмерную модель поселения Ятрановка и реконструкцию интерьера одной из построек Майданецкого, а также анимацию на их основе [Корбут, 1997].

В начале 2000-х гг. появился ряд трехмерных реконструкций трипольских домов и поселений, исследованных археологами на протяжении более полувека.

Как и в других видах реконструкций, в основу 3D-моделей трипольских жилищ и поселений положены данные, полученные при раскопках археологических объектов, их графические реконструкции, результаты магнитной съемки, а также иконографический материал, представленный находками керамических моделей построек. Для поселения Глыбочок (табл. V, 19) было создано несколько вариантов его трех-

мерной реконструкции, что дало возможность анализировать планировочные структуры поселения [Дудкин, Відейко, 2004, с. 308].

Было также проведено моделирование отдельных построек из Коломыйщины 2 (табл. V, 9) и Майданецкого [Відейко, 2003, с. 269—271]. Наибольшее количество трехмерных моделей создано для Майданецкого (табл. V, 11—13), среди них отдельные постройки (табл. V, 11), святилище (табл. V, 12—13) реконструкция которых выполнена в разных проекциях, а также раскопанные участки застройки поселения [Відейко, 2003а, с. 23—25]. Особый интерес представляют трехмерные реконструкции святилища из Шкаровка (табл. V, 6—7) и гончарной мастерской из Веселого Кута (табл. V, 5), созданные по материалам исследований Е.В. Цвек [Цвек, 2004, с. 621—623; 2004а, с. 294].

Определенный интерес представляет визуализация процесса сожжения построек, а также поселения в целом. Последняя была выполнена М.М. Відейко для 3D-модели поселения Александровка (табл. V, 3) и впервые позволила оценить масштабы ритуала, о котором так много дискутировали специалисты.

Трехмерные реконструкции дают новые возможности для анализа домостроительства трипольских племен и визуализации знаний по трипольской архитектуре.

6. МЕТОДИКА РЕКОНСТРУКЦИЙ ТРИПОЛЬСКИХ ЖИЛИЩ

Реконструкция жилищ и поселений — одна из задач, которые ставятся в ходе изучения трипольской архитектуры. Такие реконструкции не только интересны сами по себе, но и имеют важное значение для последующего моделирования социально-экономических параметров древнего общества, демографических процессов, этнокультурных традиций. Именно этим обусловлена актуальность реконструкций архитектурных остатков и постоянный интерес к изучению трипольского домостроительства.

Интерпретация раскопанных строительных остатков и реконструкция построек без визуализации объектов содержится в работах целого ряда исследователей, занимавшихся проблемами трипольской архитектуры и не упомянутых в нашем обзоре.

Необходимо отметить, что в работах многих авторов отсутствует четкое разделение уровней и этапов исследования, интерпретации и реконструкции архитектурных остатков, хотя, на наш взгляд, такая процедура является залогом достоверности реконструкций архитектурных объектов.

Рассмотрение методов изучения трипольского домостроительства содержится в ряде работ К.В. Зиньковского. Исследователь полагал, что

до 1970-х гг. полевые исследования площадок были единственным методом для их интерпретации, а исследователи проводили интерпретацию изученных ими объектов по аналогии с интерпретацией, предложенной Е.Ю. Кричевским и Т.С. Пассек. В тоже время авторы раскопок трипольских жилищ описывали выявленные ими остатки, но при их реконструкции не проводили анализа выявленных объектов с точки зрения законов и технологии строительства, а также этнографических данных.

К.В. Зиньковский предложил при интерпретации площадок и реконструкции трипольских жилищ кроме данных раскопок использовать этнографические данные о конструкции домов и материалы по народной архитектуре. Важное значение он отводил также новым методам — аэрофотосъемке и геомагнитной разведке. Для проверки предложенной им реконструкции трипольского жилища автор провел эксперименты по строительству и сожжению модели трипольского жилища. По мнению К.В. Зиньковского, в изучении трипольского домостроительства необходим комплексный подход, объединяющий разнообразные методы [Зиньковский, 1976].

Получение полевых данных — первый этап исследований, без которого невозможна реконструкция построек. Поскольку основой реконструкции являются материалы, полученные в ходе полевых исследований, то именно совершенная методика раскопок остатков жилищ позволяет получать наиболее полную информацию о них. Методика раскопок трипольских памятников была выработана в ходе работ Трипольской экспедиции в 1930-х гг. и благодаря деятельности Т.С. Пассек внедрена в советскую археологию. Эта методика изучения площадок остается актуальной и сегодня, когда она дополняется некоторыми новыми приемами.

Изложенная Т.С. Пассек [Пассек, 1949, с. 240—245] методика полевых исследований трипольских поселений предполагает несколько этапов, включая выявление остатков жилищ, снятие верхнего слоя грунта, расчистку и разборку площадки. На всех этапах была предусмотрена тщательная фиксация исследованных объектов: фотографирование, описание, подготовка чертежей планов и разрезов площадки, наблюдение за местоположением развалов посуды и других находок [Пассек, 1949, с. 243—244].

С.М. Бибилов предложил ретроспективный метод восстановления археологических остатков, который предполагает обязательную фиксацию каждого развала сосуда с присвоением ему порядкового номера [Бибилов, 1960]. Этот метод дает возможность получить картину размещения сосудов в постройке и позволяет при камеральной обработке реконструировать инвентарь, обнаруженный в жилище. Предло-

женный С.Н. Бибиловым способ фиксации находок применяется многими исследователями.

В 1960-е гг. в ходе работ Молдавской энеолитической экспедиции вырабатывались усовершенствования методики раскопок. Е.К. Черныш предложила усовершенствованный метод фиксации раскопок площадки с помощью ступенчатых разрезов.

Фиксация площадки с помощью фотопланов, проводившаяся В.И. Маркевичем, усовершенствовала отражение этого сложного объекта. Все чертежи, связанные с раскопками площадки, чертились в масштабе не менее чем 1 : 10. Отдельно вычерчивался план отпечатков дерева, зафиксированных на обожженной глине. К.В. Зиньковский полагал, что при раскопках площадки необходимо оставлять несколько бровок для фиксации значительного числа разрезов и поисков следов глинобитных стен.

Несмотря на постоянное совершенствование методики раскопок и фиксации остатков трипольских построек, субъективный фактор в их исследовании остается весьма значительным. Именно он является причиной того, что одни и те же объекты интерпретируются исследователями по-разному, как например, приведенные выше реконструкции жилища № 3 поселения Владимирова (ср. табл. II, 13 и V, 8). Однако, именно четкая фиксация в процессе раскопок позволяет в дальнейшем предлагать новые версии реконструкций трипольских домов.

Экспериментальные исследования играют важную роль в реконструкции трипольских жилищ, однако сами по себе эксперименты, изъятые из контекста интерпретации площадок и общей концепции трипольского домостроительства, не могут решить дискуссионные вопросы. Это стало очевидно еще при проведении первых экспериментов в Трипольской экспедиции.

Иконографический материал — керамические модели построек трипольской культуры — незаменимый источник для реконструкции деталей домов, которые не известны или плохо прослеживаются по данным полевых исследований [Кричевский, 1940, с. 513; Пассек, 1941, с. 29—30]. Это крыша, стены, окна, оформление входа, детали интерьера, роспись. Остатки стен трипольских построек представлены в археологических материалах достаточно редко, так как плохо сохранились.

Находка на поселении Брынзень 3 остатков стены с отпечатками прутьев позволила В.И. Маркевичу предположить, что стены домов в Северной Молдавии были сделаны в виде плетня с двух сторон обмазанного глиной. Их толщина была около 30 см [Маркевич, 1981, с. 78]. К.В. Зиньковский полагал, что стены трипольских домов были глинобитными без какого либо каркаса и достигали толщиной до 1 м [Зиньковский, 1983].

В.А. Круц обоснованно реконструировал для Тальянок стены домов первого этажа в виде

деревянного сруба, а для второго этажа — в виде плетня, обмазанного глиной [Круц, 2008, с. 52—53]. Основываясь на данных раскопок и анализе керамических моделей трипольских построек, М.Ю. Видейко предполагал, что стены трипольских домов в конкретных случаях могли быть разной конструкции: глинобитные, с плетневыми деталями и, преимущественно, каркасно-столбовой конструкции [Видейко, 2000, с. 28].

Известные модели построек [Бурдо, 2005] подтверждают существование различных вариантов домов в Триполье, прослеженное на основании раскопок остатков домов.

Этнографические данные и материалы по народной архитектуре имеют большое значение для правильной интерпретации археологических объектов. При использовании этнографических параллелей и аналогий, почерпнутых при изучении народной архитектуры, важное значение имеет концепция культурно-хозяйственных типов, выработанная советскими этнографами.

Современные реконструкции трипольских построек можно рассматривать как комплексные. Они, как правило, базируются на использовании всех имеющихся данных и могут рассматриваться как весьма достоверные модели конкретных трипольских домов. Не все части построек трипольской культуры можно проследить, изучая архитектурные остатки. Наиболее полную информацию можно получить в результате раскопок о перекрытиях построек и глиняных деталях интерьера, сохранившихся благодаря ритуальному пожару.

Опыт реконструкции трипольских жилищ показывает, что каждая из раскопанных построек, тем более на поселениях, удаленных друг от друга на сотни километров, может иметь индивидуальные особенности. Поэтому нецелесообразно говорить о моделировании некоего идеального трипольского дома. В то же время анализ реконструкций конкретных объектов позволяет выделить общие черты, характерные для трипольской архитектуры. Очевидно, что реконструкции конкретных построек должны основываться на данных раскопок и иконографических образцах, а моделирование трипольских жилищ возможно на основе разработки принципов интерпретации археологических строительных остатков с учетом иконографических материалов и данных этнографии.

ВЫВОДЫ

Созданные за более чем вековой период изучения Триполья реконструкции жилищ и поселений свидетельствуют о высоком уровне архитектуры древнеземледельческих племен. Такие особенности трипольского домостроительства, как использование в качестве основных строительных материалов глины и дерева,

каркасно-столбовые конструкции стен, купольные печи, детали интерьера, двухэтажность построек, а также ритуальное сожжение поселений свидетельствуют о древних архитектурных традициях, уходящих корнями в европейский неолит.

Развивая древние традиции, трипольцы застраивали свои поселки добротными домами. Уже в конце раннего этапа появляются крупные поселения, занимающие площадь до 10 га. Для последующих периодов известны десятки поселений площадью около 100 га, а трипольские протогорода занимали территорию в сотни гектар, как поселок-гигант Тальянки, площадь которого около 400 га.

Реконструкции конкретных построек позволяют создать представление о типе жилища, характерного для Триполья от древнейшего периода и до финала культуры. Трипольское жилище — достаточно монументальный прямоугольный глинобитный дом с чердаком, часто двухэтажный. При стандартной ширине в 4—6 м, длина постройки колебалась от 6 до 15 м, иногда достигала 30 м. Стены без фундамента, преимущественно каркасно-столбовой конструкции, сооружались из дерева и обмазывались глиной. Чердачное и межэтажное перекрытия представляли собой деревянный настил, забутованный слоем глины, который укладывался на длинные стены постройки. Крыша могла быть разной конструкции, но всегда с каркасом из дерева, перекрывалась камышом. Внутренние и наружные стены дома расписывались. Дома большой площади состояли из нескольких помещений, в том числе особо оформленной входной части (сени).

Нижние этажи домов во многих районах трипольской культуры использовались как хозяйственные помещения. Различные хозяйственные постройки часто располагались возле жилищ, образуя жилищно-хозяйственные комплексы. Отапливались помещения по-черному с помощью очагов или печей купольной конструкции, возможно и переносных очагов. Среди глиняных деталей интерьера — купольные печи, глиняные возвышения-алтари, очаги, лавы, жертвенники, огромные сосуды для припасов. В разных частях обширной трипольской ойкумены были своеобразные черты в конструкциях, приемах строительства и оформлении жилищ.

Специализированные постройки, например гончарные мастерские, как и сакральные комплексы, судя по реконструкциям, принципиально не отличались от жилищ по строительным приемам, выделяясь скорее размерами, деталями интерьера и отделкой.

Существование трипольских поселков было подчинено сакральному циклу, по завершению которого поселение сжигалось. Именно благодаря этому ритуалу возникли трипольские площадки — уникальные археологические

объекты, в которых благодаря огню законсервированы многие детали построек и быта трипольцев.

Анализ методики реконструкции трипольских жилищ и поселений показывает, что ни один из этапов этого исследования не может быть результативным сам по себе, а достоверные реконструкции возможны только с комплексным использованием всевозможных методик и способов изучения домостроительства. Именно такие реконструкции предложены исследователями трипольской культуры. И вряд ли найдется еще хоть одна нео-энеолитическая культура Европы, которая была бы представлена столь широким кругом реконструированных архитектурных остатков.

Беляшевский Н.Т. Раскопки на месте неолитического поселения с керамикой домикенского типа у с. Колодистого Звенигородского уезда Киевской губернии // АЛЮР. — 1900. — С. 148—155.

Бибиков С.Н. О ретроспективном восстановлении археологических остатков на местах залеганий // КСИА АН УССР. — 1960. — Вып. 9. — С. 43—46.

Бузян Г.Н., Якубенко Е.А. Характерные черты домостроительства Косеновской локальной группы // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. — 1990. — С. 58—64.

Бурдо Н.Б. Сакральный аспект архитектуры трипольских протогородов // Трипільські поселення-гіганти: М-ли міжнар. конф. — 2003. — С. 18—21.

Бурдо Н.Б. Сакральный світ трипільської цивілізації // ЕТЦ. — К., 2004. — Т. I — С. 344—419.

Керамические модели построек трипольской культуры // Материалы та дослідження з археології Східної України. — 2005. — Вып. 4. — С. 92—113.

Бурдо Н.Б. В.В. Хвойко і дослідження трипільської цивілізації // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. — 2006. — Ч. II. — С. 7—27.

Бурдо Н.Б. Реконструкція будівель трипільської культури. Методика та концепції // Трипільська культура. Пошуки, відкриття, світовий контекст. До 100-річчя із дня народження О. Ольжича. — 2007. — С. 29—48.

Бурдо Н.Б. Дослідження духовного світу трипольців у працях Вікентія Хвойки // Науково-дослідницька та просвітницька діяльність Вікентія Хвойки. До 160-річчя з дня народження: М-ли наук.-практ. конф. — 2010. — С. 27—42.

Бурдо Н.Б., Відейко М.Ю. Ранньотрипільське поселення Тимкове в Одеській області // Археологія. — 1985. — Вып. 52. — С. 78—86.

Відейко М.М. Комп'ютерні реконструкції поселень та жител трипільської культури // Трипільська цивілізація у спадщині України. — 2003. — С. 267—272.

Відейко М.М. Створення тривимірних реконструкцій архітектури поселень-протоміст трипільської культури // Трипільські поселення-гіганти: М-ли міжнар. конф. — 2003а. — С. 22—27.

Відейко М.Ю. Архітектура поселень трипільської культури VI—III тис. до н. е // Давні поселення України. — 2000. — Ч. 1. — С. 6—54.

Відейко М.Ю. Загній Григорій Федорович // ЕТЦ. — К. 2004. — Т. II. — С. 174—175.

Відейко М.Ю. Споруди трипільської культури // ЕТЦ. — К., 2004а. — Т. I. — С. 315—341.

Відейко М.Ю. Трипільська цивілізація. — К., 2008.

Відейко М.Ю., Терпиловський Р.В., Петрашенко В.О. Давні поселення України. — К., 2005.

Гамченко С. Спостереження над даними дослідів трипільської культури 1909—1913 рр. // ТКУ — 1926. — Вып. 1. — С. 31—42.

Дудкин В.П. Геофизическая разведка крупных трипольских поселений // Использование методов естественных наук в археологии. — 1978. — С. 35—45.

Енциклопедія трипільської цивілізації (ЕТЦ). — К., 2004. — Т. I, II.

Заєць І.І. Трипільська культура на Поділлі. — Вінниця, 2001.

Зиньковский К.В. Новые данные к реконструкции трипольских жилищ // СА. — 1973. — № 1. — С. 137—149.

Зиньковский К.В. О методах изучения домостроительства племен трипольской культуры // МАСП. — 1976. — Вып. 8. — С. 36—49.

Зиньковский К.В. Значение моделирования в исследовании остатков построек на поселениях трипольской культуры // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья. — 1982. — С. 19—32.

Зиньковский К.В. К процедуре исследования проблемы домостроительства трипольских племен // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — 1983. — С. 16—22.

Зиньковский К.В. К итогам комплексного исследования трипольских памятников // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. — 1990. — С. 73—76.

Корбут Н.Ю. Об использовании «мультимедиа» в презентации археологических исследований // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — 1997. — С. 59—60.

Корвин-Пиотровский А., Шатило Л. К вопросу об экспериментальном моделировании трипольских построек Томашевской группы // Трипольская культура в Украине. Поселение-гигант Тальянки. — 2008. — С. 192—210.

Кричевский С.Ю. Розкопки на Коломийщині і проблема трипільських площадок // Трипільська культура. — 1940. — Т. 1. — С. 479—592.

Круц В.А. Трипольские площадки — результат ритуального сожжения домов // Трипільські поселення-гіганти: М-ли міжнар. конф. — 2003. — С. 74—76.

Круц В.А. Поселение-гигант Тальянки // Трипольская культура в Украине. Поселение-гигант Тальянки. — 2008. — С. 49—70.

Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Рыжов С.Н. Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследование 2001 г. — К., 2001.

Круц В., Чабанюк В. Досліди з трипільського домобудівництва // МДАПВ. — 2007. — Вып. 11. — С. 30—37.

Кульська О.А., Дубіцька Н.Д. Будівельні матеріали трипільської культури: (Хім.-технол. дослідження) // Трипільська культура. — 1940. — Т. 1. — С. 325—335.

Макаревич М.Л. Об идеологических представлениях у трипольских племен // ЗОАО. — 1960. — Т. 1. — С. 290—301.

Маркевич В.И. Трипольское поселение Варваровка VIII // Тез. докл. Первого симпозиума по археол. и этногр. Юго-запада СССР. — 1964.

Маркевич В.И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев, 1981.

Маркевич В.И. Домостроительство племен культуры Триполье-Кукутень // Раннеземледельческие посе-

ления-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. — 1990. — С. 47—51.

Мицик В.Ф. Тальнівський районний музей історії хліборобства // ЕТЦ. — К., 2004. — Т. II — С. 510.

Овчинников Е.В. До питання про трипільське житлобудівництво (за результатами розкопок поселень хутір Незаможник і Зелена Діброва) // ЗНТШ. — 2002. Т. 244. — С. 115—139.

Пассек Т.С. Трипільська культура: Наук.-попул. — К., 1941.

Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений // МИА. — 1949. — № 10. — 248 с.

Пассек Т.С., Кричевский Е.Ю. Трипольское поселение Коломыйщина: Опыт реконструкций // КСИ-ИМК. — 1946. — Вып. 12. — С. 14—22.

Патокова Э.Ф., Петренко В.Г., Бурдо Н.Б., Полищук Л.Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1989.

Рижов С.М. Трипільський шар поселення Ріпниця I // Ржищівський археодром: Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000—2001 років. — К., 2002. — С. 19—40.

Рижов С.М., Магомедов Б.В., Шумова В.О., Трачук О.В. Археологічні розкопки двошарового поселення Ріпниця 1 біля м. Ржищів // Ржищівський археодром 2. Дослідження, конференції та експериментальні студії. — К., 2004. — С. 54—92.

Хвойка В. Каменный век Среднего Приднепровья // Тр. XI АС в Киеве в 1899 году. — 1901. — Т. 1. — С. 730—812.

Хвойка В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. — К., 2008.

Цвек О.В. Шкарівське святилище // ЕТЦ. — К., 2004. — Т. II. — С. 621—623.

Цвек О.В. Гончарне виробництво трипільської культури // ЕТЦ. — К., 2004а. — Т. I. — С. 274—299.

Цвек О.В. Поселення східно трипільської культури (короткий нарис). — К., 2006.

Чабанюк В.В. Новые экспериментальные данные по проблеме трипольского домостроительства // Трипольская культура в Украине. Поселение-гигант Тальянки. — К., 2008. — С. 211—226.

Черныш Е.К. Трипольское поселение Раковец // КСИА АН СССР. — 1973. — Вып. 134. — С. 48—57.

Черныш Е.К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. — 1982. — С. 166—347.

Шишкін К.В. Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки // Археологія. — 1985. — Вип. 52. — С. 72—77.

Шмаглій Н.М., Видейко М.Ю. Майданецьке — трипольський протогород // Stratum plus. — 2001—2002. — № 2. — С. 44—140.

Petrescu-Dimbovita M., Valeanu M.-C. Cucuteni-Cetate. — 2004.

Arheologica. Bibliotheca memoriae antiquitatis. — Piatra-Neamt. — XIV.

Н. Б. Б у р д о

РЕКОНСТРУКЦІЯ ЖИТЕЛ ТА ПОСЕЛЕНЬ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: ВІД МАЛЮНКІВ В. ХВОЙКИ ДО 3D-МОДЕЛЮВАННЯ

Більш ніж віковий період вивчення трипільських жител та поселень свідчать про високий рівень архітектури давньоземлеробських племен. Такі особливості трипільського домобудування, як використання в якості основних будівельних матеріалів глини та дерева, каркасно-стовпові конструкції стін, купольні печі, двоповерховість будівель, а також ритуальне спалення поселень свідчать про давні архітектурні традиції, що сягають корінням європейського неоліта.

Н. В. Б у р д о

RECONSTRUCTION OF HOUSES AND SETTLEMENTS OF TRYPILLIA CULTURE: FROM DRAWINGS BY V. KHVOIKA TO 3D-MODELS

The paper collected and analyzed reconstructions of houses and settlements of Trypillia culture. This significant amount of information presented by graphic reconstructions of the four villages and 32 buildings 22 Trypillia settlements, including reconstruction of houses, sanctuaries and pottery workshops. The paper considers the March 15 Tripolye D models of settlements, buildings of various types, as well as the process of their ritual burning. Analyzed dwellings created in the course of experimental studies.

М. Ю. В і д е й к о

(К и ї в)

РЕКОНСТРУКЦІЯ ОСНОВНИХ ЕЛЕМЕНТІВ КОМПЛЕКСУ ВІЙСЬКОВОГО ОЗБРОЄННЯ НОСІЇВ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Володіючи монополією на виробництво найсучасніших видів зброї, маючи чисельну перевагу над сусідами, трипільці в період енеоліту були на території України домінуючою військовою силою. Не може бути жодної мови про виключно «мирний» характер давніх хліборобів та виняткову «войовничість» так званого степового населення.

К л ю ч о в і с л о в а: трипільська культура, енеоліт, сокира-молот, клевець, булава.

Коли почалися війни? На це питання відповісти досить складно. Але те, що вони велися на території сучасної України вже за часів трипільської культури, тобто сім—п'ять тисяч років тому, нині не викликає сумнівів. Територія України в мідному віці була заселена людьми, які залишили після себе кілька археологічних культур, найвизначнішою та найвідомішою з яких була трипільська культура, а фактично — етнокультурна спільність Трипілля-Кукутеня. Власне, ця «спільність» була лише культурною, усередині неї, як свідчать археологічні дані, точилися війни. Окрім того, велися зовнішні війни — з носіями культур, що оточували цю єдність.

Нижче ми розглянемо питання, пов'язані з розвитком озброєння та військової справи у представників культурної спільності Трипілля-Кукутеня, докладно зупинившись на основних компонентах комплексу військового озброєння, які були основою військової могутності трипільців впродовж майже двох тисяч років. Докладно зупинимося на можливостях реконструкції зразків озброєння і захисних обладунків із врахуванням археологічних та етнографічних матеріалів.

Джерелами для вивчення історії військової справи є знахідки предметів озброєння, давніх укріплень, слідів військових дій на поселен-

нях, антропологічному матеріалі, іконографічні матеріали, отримані в результаті археологічних досліджень, та випадкові знахідки з пам'яток доби енеоліту та раннього бронзового віку на території України, а також дані про їх планиграфію, картографування.

Оскільки археологічні джерела є, як правило, досить фрагментарними, для проведення аналізу наявного матеріалу та його подальшої інтерпретації важливим є розуміння специфіки розвитку військової справи у так званих первісних суспільствах, яке можливе із залученням історико — етнографічних аналогів.

1. ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА РЕКОНСТРУКЦІЙ ЗБРОЇ ТА ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ У НОСІЇВ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Стислий огляд найважливіших праць з досліджуваної теми, зроблений нами свого часу [Відейко, 2004, с. 480—483], свідчить, що, незважаючи на наявність значного числа праць, присвячених як окремим знахідкам, так і військовій справі трипільців в цілому, вони все ще лишаються поза увагою істориків, які продовжують відтворювати уявлення про виключно «мирний характер давніх хліборобів». З іншого боку, відсутня систематична реконструкція комплексів озброєнь, типових для різних періодів існування Трипілля-Кукутеня, які загалом охоплюють понад 2000 років. Не менш складною є ситуація з ілюстративним матеріалом.

У монографіях В.І. Ключка, які містять огляд озброєнь з території України від неоліту до фіналу доби бронзи та охоплюють період від 5000

до 700 рр. до н. е. [Klochko, 2001; Клочко, 2006] привертає увагу велика кількість ілюстрацій, а також графічні реконструкції зовнішнього вигляду воїнів різних епох та культур, створені у співробітництві з художницею З. Васіною.

2003 р. була випущена велика праця З. Васіної, присвячена реконструкціям одягу доісторичних та історичних часів на території України, в якій окремі розділи присвячено трипільській культурі та добі бронзи. У цій праці можна знайти кольорові версії згаданих вище графічних зображень [Васіна, 2003, с. 50—123]. Оскільки подібні реконструкції є досить рідкісним явищем, ми дозволимо собі зупинитися на них докладніше, тим більше, що вони опубліковані як «науково-художні реконструкції».

Для трипільської культури у згаданій праці немає окремих зображень воїнів, зброя подана як частина чоловічого костюма, причому на малюнку, де представлені чоловіки у вбранні раннього етапу, за поясом одного з них зображено мідний клевець типу Аріушд, типовий для середнього етапу Трипілья [Васіна, 2003, с. 73]. Озброєні трипільські чоловіки показані у вбранні, яке, на думку авторки, є «ритуальним для обряду ініціації», а саме у нарамennих пов'язках, з перев'язями та поясами [Васіна, 2003, с. 90—91].

Ці зображення досить дотепно реконструйовано за даними орнаментованої антропоморфної пластики. Однак дорослих чоловіків зображено зі зброєю, тобто атрибутами, що притаманні саме воїнам, а не підліткам, які мають проходити обряд ініціації. Хоча можна припустити, що тут саме й зображено дорослих воїнів, які збираються проводити обряд з підлітками (останні, можливо, лишилися «за кадром»).

Цими двома малюнками, власне, й обмежене зображення чоловіків зі зброєю, на решті реконструкцій у праці З. Васіної представлено лише жіноче вбрання. Таким чином презентований нею зображувальний ряд ніби підкреслює широко розповсюджену думку про суто мирний характер трипільського суспільства.

На жаль, передусім фрагментарність археологічного матеріалу не дає змоги повною мірою реконструювати військову сферу давніх племен території України. Зрозуміло, що до наших днів зброя дійшла не зовсім у тому вигляді, який вона мала, коли її використовували трипільські воїни. Найкраще збереглися частини знарядь, виготовлені з «вічного» матеріалу, — каменю, кременю. Що стосується виробів з кістки та міді, то вони зберігаються не так добре. Оздоблення, деталі зброї, вироби з органічних матеріалів — дерева, шкіри тощо від таких давніх часів зберігаються лише у виняткових умовах, наприклад у торф'яниках або під кригою. Саме подібні випадки, а також аналіз етнографічних матеріалів дають змогу повніше та достовірніше реконструювати зброю населення мідного віку.

В попередніх розробках нами було визначено, що можна віднести до числа зброї для мідного віку та перелічено основні її категорії [Відейко, 2002; Відейко, 2004, с. 484—486]. Перелік основних категорій озброєння для різних періодів Трипілья дано також у працях Н.Б. Бурдо та В.І. Клочка [Бурдо, 2003, с. 64—62; Клочко, 2006, с. 21—53]. Іноді пропонують розрізняти «спеціалізоване озброєння» — тобто створене виключно для ведення бойових дій і яке не застосовується на полюванні та озброєння мисливське. Обидва види озброєння потребують для ефективного застосування певних специфічних навичок та досвіду. Виділяють також категорію речей «подвійного застосування» з числа господарського реманенту — для мідного віку це сокири, мотики, ножі тощо.

Відзначимо, що принаймні один з видів спеціалізованого озброєння з'являється ще в неоліті — наприклад, кам'яні сокири — молоти. Однак саме мідний вік можна вважати добою поширення та вдосконалення спеціалізованої зброї, насамперед — металевої. Метал і камінь застосовували паралельно. Перші зразки спеціалізованої зброї — бойові сокири — молоти та клевиці виготовляли як з твердих порід каменю, так і з металу. У той же час досить широко використовувався набір мисливської зброї — лук із стрілами, дротики, кинджали з лезами із кременевих вкладишів. Новинкою стали трикутні наконечники стріл та дротиків з двобічною ретушню, що прийшли на зміну мікролітичній техніці, яка була домінуючою в мезоліті та неоліті. Як свідчать археологічні дані, мисливська зброя широко застосовувалася під час військових сутичок.

Аналіз трипільської зброї свідчить про те, що традиції виготовлення предметів озброєння Трипілья етапу А—ВІ — Прекукутені-Кукутені А пов'язані переважно з балканськими культурними традиціями карановсько-гумельницького кола [Бурдо, 2002]. На етапах Трипілья ВІ—ІІ змінюється напрям культурно — історичних контактів, відбувається вплив на трипільську зброю традицій населення Трансільванії та Карпатського басейну, особливо культури Бодрогкергестур, звідки походять прототипи найкращих зразків металевої зброї.

2. КОМПЛЕКСИ ВІЙСЬКОВОГО ОЗБРОЄННЯ МІДНОГО ВІКУ

Комплекс військового озброєння (КВО) виникає на території України в енеоліті з поширенням культур Трипілья та Болград—Алдень. Він включає вдосконалені зразки зброї з мисливського комплексу (кинджали, сокири), які трансформуються відповідно до військових завдань і виготовляються як з каменю та кременю, так і з нового матеріалу — міді. Енеоліт — час появи на території України метале-

вої зброї. Це сталося в першій половині V тис. до н. е.

Поява спеціалізованих видів зброї вже на початку мідного віку дала поштовх до якісного нового явища — формування систем (комплексів) військового озброєння — КВО, розрахованих на різні способи ведення бойових дій. У той же час у всіх культурах зберігався комплекс мисливського озброєння — КМО (лук, дротик), який теж з часом зазнав певних змін. Типологія КВО може бути побудована на основі виділення та зіставлення наборів зброї, технічних засобів, типових для тієї чи іншої культури.

КВО 1 — система озброєння, яка включає, крім засобів КМО, кинджал, сокиру, клевець, сокиру — молот, булаву, а також елементи захисного озброєння для рук та верхньої частини тіла.

КВО 2.1 — система озброєння, крім КМО, включає кинджал, сокиру (1—2), сокиру — молот.

КВО 2.2 — КМО + комплекс кинджал і сокира-молот.

Поява на початку енеоліту трипільської культури з практично повним набором спеціалізованого озброєння відбулася на тлі виключно мисливського комплексу аборигенів. Абсолютно новою для останніх мали бути тактика і стратегія ведення бойових дій, застосовані прибульцями. Можна вважати, що одним з наслідків такої переваги у військовій справі, а також більшої чисельності стало поширення трипільського населення на величезній території від Карпат до Дніпра впродовж тисячі років. Для наступних етапів енеоліту та початку раннього бронзового віку характерним стало співіснування суспільств, які стояли на різному рівні розвитку систем озброєння ти військової справи.

Так, для суспільств, які залишили пам'ятки дніпро-донецької та ямково-гребінцевої кераміки, характерним є комплекс мисливського озброєння при майже повній відсутності спеціалізованих зразків зброї. Усі інші культури цього часу мали повний набір останньої.

Як бачимо, період, який ми розглядаємо у нашій праці, став переломним в історії військової справи, адже саме з ним пов'язана поява спеціалізованих видів зброї, яка не призначена для використання в господарстві та на полюванні.

Практично одночасно починає формуватися прошарок людей, для яких володіння спеціалізованою зброєю та пов'язана з її практичним застосуванням військова справа стає професійним заняттям. Володіння (і протистояння застосуванню за умови майже повної відсутності захисних обладунків) такими видами спеціалізованої зброї, як металевий кинджал, клевець, сокира-молот, вимагало знання певних прийомів рукопашного бою і відповідних тренувань.

Актуальним є питання повноцінної реконструкції окремих зразків зброї доби трипільсь-

кої культури. Якщо питанням реконструкції металевих зброї далекої дії, а саме луків та стріл кам'яного віку присвячено спеціальну працю Д. Нужного [Нужний, 2008], то розробки стосовно інших видів відсутні. Слід розглянути питання про те, як могли виглядати бойові сокири, кинджали виготовлені з різних матеріалів.

Насамперед йдеться про визначення конструкції та кріплення робочих частин до руків'їв. Важливим є також питання про способи носіння зброї, а в перспективі — відтворення прийомів її застосування. Нижче ми зупинимось на таких питаннях, як відтворення різновидів бойових сокир(клевців) та кинджалів як основи трипільського КВО.

Реконструкція зазначених вище виробів може бути проведена із використанням археологічних джерел та етнографічних аналогів. Оскільки йдеться переважно про вироби з органічних матеріалів, то доведеться залучати інформацію з розкопок не лише на території України, але й за її межами, а також, в окремих випадках, розширити хронологічний діапазон пошуків. В якості етнографічних аналогів ми вважаємо за можливе розглянути зразки озброєння, виготовленого із застосуванням бойових частин близьких за формою та виготовлених з тих самих матеріалів (кремінь, камінь, кістка або ріг, метал), що і трипільські.

3. РЕКОНСТРУКЦІЯ ОКРЕМИХ ЗРАЗКІВ СПЕЦІАЛІЗОВАНОЇ ЗБРОЇ

Бойові сокири-молоти. Це спеціалізована зброя ближнього бою (може застосовуватися також як метальна зброя), один кінець якої має лезо сокири, а протилежний є молотом, виготовлена з твердих порід каменю (рис. 1, 1—2). Враховуючи ширину леза та відсутність заточки, сокирою могли наносити переважно дроблячий, а не рублячий удар. Ефективність забезпечувалася значною вагою виробу, що складала від 0,4 до 1,2 кг (а часом і більше), яка може бути порівняна з вагою металевих бойових сокир доби середньовіччя. Зауважимо, що вагою робочі частини сокир-молотів в кілька разів переважають робочі частини звичайних клиноподібних сокир, виготовлених з каменю або кременю.

Дані про довжину руків'їв бойових сокир — молотів у трипільських матеріалах на разі відсутні. З цієї причини скористаємося інформацією для бронзового віку, на початку якого сокири-молоти були одним із найпоширеніших видів зброї. У курганных похованнях на території України зафіксовано ряд подібних знахідок, інформація про які систематизована у дослідженнях С.І. Ляшко [Ляшко, 1994, с. 149]. За її даними, руків'я сокир-молотів були прямими, круглими в перетині Їх довжина складала від 15 до 50 см. Виявлено випадки розклинювання

Рис. 1. Бойові сокири та клевці трипільської культури, V- початок III тис. до н. е.: 1—2 — сокири-молоти; 3—4 клиноподібні сокири (3 — мідь, 4 — креміль); 5—9 — клевці (5 — камінь, 6—9 — мідь)

руків'я металевими (бронзовими) чи кістяними клинами [Ляшко, 1994, с. 149, рис. 45, 2—4]. Даних про використані породи дерева дослідниці не наводить, однак є підстави вважати, що найбільш придатними були б такі тверді породи дерева, які б витримували сильні удари і не тріскалися (рис. 1, 1). Для захисту від вологи руків'я могли просочувати олією.

У стародавніх епічних творах можна знайти описи використання сокири (молота) в якості металеві зброї, окремі зразки якої мали ще й чарівні властивості — найвідомішим, мабуть, є молот, який застосовував бог Тор. Його молот мав не лише надзвичайну потужність, але і повертався щоразу до свого господаря і, до речі, мав коротке руків'я. Вірогідно, корені

цієї легенди сягають неоліту та певною мірою відображають мрії тогочасної військової еліти про досконалу зброю. Досліди показали, що як метална зброя сокира-молот може бути ефективною на відстані до 40 м, однак прицільне застосування не перевищує, як правило, 7—10 м, і особливо ефективне на відстані до 4 м. Вірогідно, для подібного використання призначалися переважно вироби невеликих розмірів та ваги, з коротким руків'ям.

У ближньому бою сокира-молот використовувалася як зброя ударно — дроблячої дії. Враховуючи відсутність відповідних захисних обладунків в енеоліті — ранньому бронзовому віці, це був один з найефективніших видів зброї ближнього бою. Скіс леза посилює дроблячу дію сокири.

Застосування в бою сокири-молота та її тактико-технічні характеристики передбачають володіння певними навичками фехтування цією зброєю. Скоси леза сокири — молотів у різних боки свідчать про існування сокир для лівої та правої руки та застосування «вісімоку» у фехтувальній техніці під час завдання ударів по верхній частині тіла супротивника. Врівноваженість сокир в ділянці руків'я полегшує чергування ударів лезом і обухом. Однак подібна техніка бою сокирою — молотом вимагає певного вільного простору, що неможливе при дії у щільних лавах.

Клевець. Ударна зброя колючо-дроблячої дії, різновид бойової сокири з одним загостреним кінцем та вузьким лезом (рис. 1, 5—8). Особливо ефективна ця зброя проти жорстких обладунків (метал, шкіра, дерево), які необхідно пробивати. Ударом клевиця в ділянці кріплення руків'я щита можна поранити руку супротивника. У середні віки цей вид зброї був особливо популярним в період після появи суцільнометалевих обладунків на початку XV ст.

Для трипільського часу найдавніші зразки клевиць виготовлено із каменю (рис. 1, 5), починаючи з другої половини V тис. до н. е. відомі мідні вироби (рис. 1, 6—8). Більшість має лезо з обох сторін, розташоване перпендикулярно до іншого (рис. 1, 6, 8), хоча трапляються і вироби з рублячим та протилежним колючим кінцем (рис. 1, 6, 7), є і подібні до середньовічних чеканів. Довжина руків'я для цих виробів може бути визначена в діапазоні від 0,6 до 1 м, якщо зважати на середньовічні аналоги (рис. 1, 8).

Поява подібної зброї у другій половині V тис. до н. е. напевно чи була випадковою. Вона може опосередковано свідчити про поширення захисного озброєння, якому слід було знайти належну протидію. Одним із вірогідних різновидів подібного захисту міг бути щит, який був ефективним як проти стріл та дротиків, так і металевих сокир-молотів, про які йшлося вище. З іншого боку поширення клевиць може свідчити про зростання значення у військових діях рукопашного бою, який прийшов на зміну масо-

ваному застосуванню металевих зброї, якій, наприклад, було знайдено більш-менш ефективну протидію у вигляді щитів.

Сокири. Трипільці використовували у господарстві багато типів сокир, вони могли застосовуватися також як бойові, але ми зупинимось тільки на тих сокирах, які найбільш вірогідно могли бути на озброєнні. Робоча частина сокир виготовлялася з твердих порід каменю, кременю та міді й мала вигляд плоского клина, трапецієподібного у плані (рис. 1, 3, 4). Власне, ці вироби можна розглядати, як речі, що мали подвійне призначення.

Вони мали достатньо гостре лезо, аби нанести відповідні пошкодження. Водночас вагою ці вироби, навіть металеві, значно поступалися сокирам-молотам і тому їх доводилося оснащувати досить масивними у передній частині руків'ями, відомими за археологічними знахідками у європейських озерних поселеннях та торф'яниках. Однак при подібному варіанті закріплення клиноподібної сокири вона розташована на певній відстані від кінця топорища, який може перешкодити нанесенню ударів супротивнику.

Подібний недолік може бути усунений за рахунок використання відповідної форми руків'я, яке добре відоме за етнографічними матеріалами, особливо у індіанців Північної Америки та широко представлені у музейних експозиціях (рис. 2, 5). Власне йдеться про різновид бойової палиці, посиленої рублячим елементом. Подібні палиці як правило виготовлені з дерева (рис. 2, 4), часто в якості додаткових бойових вставок могли бути використані вироби з кременю. Зауважимо, що не лише у суспільствах, які мали неолітичний комплекс знарядь праці, а навіть і у середньовіччі широко використовувалася зброя, виготовлена із твердих порід дерева. Отож цілком вірогідним є використання подібної зброї і носіями трипільської культури, які мали всі необхідні для її виробництва знаряддя, в тому числі і металеві.

Кинджали. Кинджал — колючо-рубляча зброя ближнього бою, що має двосічний клинок, невелика за розмірами (довжина леза — 30 см). В енеоліті кинджали виготовляли з кістки, кременю та міді, у ранньому бронзовому віці — з кременю, бронзи (рис. 3). На початковому етапі Трипільля А та ВІ презентовано єдиним виробом з кременю — лезом кинджала, який походить з поселення Дрегушень [Crișmaru, 1977, Fig. 11, 1]. Лезо довжиною 15 см виготовлене з великої пластини, обидва його боки оброблено ретушню, в перерізі виріб ромбоподібний. У працях Г.Ф. Коробкової згадуються також кременеві вкладиші до мисливських кинджалів [Коробкова, 1987].

Кинджали з мідними лезами з'являються тільки в Трипільлі ВІ — ВІІ. Кинджали типу Бодрогкерестур мають видовжено — листоподібний клинок, лінзоподібний у перерізі, характерний

Рис. 2. Предмети озброєння населення Північної та Центральної Америки (Експозиція Природничого музею, м. Нью-Йорк)

для Трипільля етапів VI — VII, VII, CI, але зустрічаються і в пізньому Трипільлі на пам'ятках софіївського типу (рис. 4, 5). Дещо змінюється їх форма, лезо трохи вкорочене. Вважається, що кинджали цього типу тривалий час виготовлялися місцевими майстрами, спочатку цей процес міг бути стимульований бодрогкерестурським впливом виробів Карпатського басейну.

Споряджені виготовленими з кременю клинками, кинджали трипільців, зрозуміло, мали руків'я, однак до наших днів вони або їх сліди у більшості випадків не дійшли. Виняток становлять кинджал із кістяним руків'ям з усаївського поховання, виявлений біля с. Огородне [Шмаглій, Черняков, 1970, С. 30, 34] на території Одеської області (рис. 4, 8) та

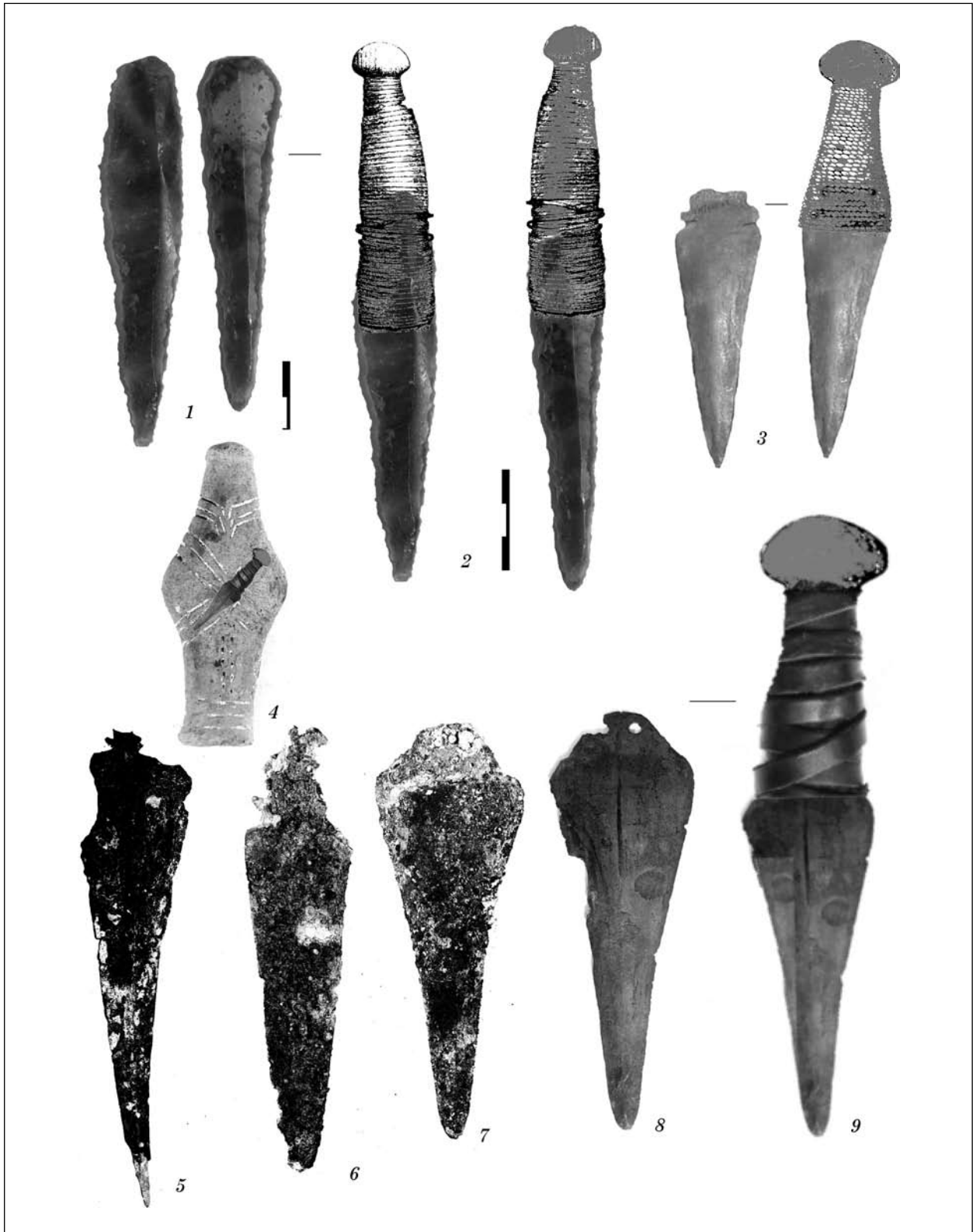

Рис. 3. Кинджали з пам'яток трипільської культури кінця IV — початку III тис. до н. е. та реконструкція руків'я: 1—2 — кремій; 3, 5—9 — мідь; 4 — антропоморфна статуетка

сліди дерева на мідному лезі з трипільського поховання на поселенні Більшівці. Дерев'яне руків'я кріпилося трьома мідними штифтами [Ткачук, 2001—2002, с. 214; рис. 23, 119]. Це змушує звернутися до найближчих в часі аналогів. Одним із них є унікальна знахідка

в Альпах — так званого Отці, мисливця і воїна, який жив близько 3200 р. до н. е. [Spindler, 2000] (рис. 4, 1—3). В даному випадку збереглося руків'я, виготовлене з дерева і припасоване до обробленого з обох боків кремня. Останній затиснуто між двома пластинами довжиною

Рис. 4. Кинджали та спорядження: 1—3 — реконструкція одягу та спорядження «Отці» в експозиції Природничого музею, м. Нью-Йорк; 2 — ліворуч — копія кинджала та піхов до нього, праворуч — кинджал, знайдений поруч із загиблєм близько 3200 р. до н. е.; 4 — реконструкція кинджала з мідним клинком (руків'я з дерева), за Jeroen Zuiderwijk; 5 — мідний кинджал з трипільського поховання, початок III тис. до н. е. (Красний Хутір); 6—7 — реконструкція мідного та кремінного кинджалів (за Bodgbend); 8 — мідний кинджал з кістяним руків'ям з поховання усатівського типу (Огородне), кінець IV — початок III тис. до н. е.

10—12 см, кінці яких замотано шнуром — до 6—8 обертів біля леза і два — вгорі. Довжина леза при цьому не перевищує 5—6 см, однак воно заточене за допомогою ретуші з обох боків, що і дає можливість віднести виріб саме до числа кинджалів (рис. 4, 2).

Інший варіант руків'я — обойма, виготовлена з кістки або рогу, відома за археологічними знахідками, зокрема з поховання усатівського типу у кургані біля Огородного (рис. 4, 8). В

даному випадку на металевому лезі невеликої довжини руків'я затиснуте за допомогою мідних клепок, розташованих у два ряди. Як варіант можливе кріплення на клеючій суміші, фіксація за допомогою шнура або смужки шкіри біля основи (рис. 4, 4, 6). Однак у випадку з металевим лезом подібне кріплення може виявитися недостатньо надійним.

Найпростіша версія руків'я — обмотування верхньої частини кремінного чи металевого ви-

робу шнуром з текстилю або шкіряним у декілька шарів, з наступним включенням в руків'я елементів з дерева або шкіри (рис. 4, 5, 6). Вона є досить вразливою для пошкодження навіть затупленими гранями основи клинка і тому, як нам видається, більш придатна для побутових ножів, аніж зброї. Як відомо, при сучасних експертних оцінках холодної зброї, в тому числі кинджалів, важливим параметром вважається саме надійність кріплення леза, що забезпечує відповідні бойові якості [Самусь, 2004].

Знахідка вище в Альпах дає підставу запропонувати версію реконструкції піхов для зброї — в'язаних, із рослинних волокон (рис. 4, 2). Вони достатньо великі, аби вмістити більшу частину кинджала разом із руків'ям. У цьому є сенс, адже лезо чи не удвічі коротше і якби піхви були розраховані лише на нього, кинджал міг би загубитися. Піхви були прив'язані до пояса Отці. Пояси показано на багатьох антропоморфних статуетках Трипілля—Кукутень, переважно чоловічих, де виразно позначено ознаки статі.

Інший варіант піхов — зшиті зі шкіри тварини — відомі за етнографічними матеріалами і презентовані в багатьох музейних експозиціях. Цікаво, що у деяких випадках у них можна сховати увесь ніж або кинджал, як у описаному вище випадку. Подібні піхви рясно прикрашали бісером, аплікацією зі шкіри, тощо (рис. 2, 1, 2) У багатьох випадках ці піхви кріпилися ремінцями до пояса. Водночас відомі варіанти носіння кинджалів на грудях, коли піхви підвішувалися на ремінці на шиї або кріпилися до перев'язі (рис. 3, 4).

Поява кинджала, як виду спеціалізованої зброї, означає початок розробки бойового мистецтва його застосування, тобто фехтування. Застосування кинджала (пари кинджалів) розраховане на швидкі, короткі рухи. Це зброя ближнього бою. Двобічна заточка леза дає змогу проводити рублячо-ріжучі рухи без розвороту кисті, що економило час для завдання наступного удару. Для більш пізнього часу задокументоване застосування кинджала для лівої руки як допоміжної зброї в доповнення до сокири. Вживання пари кинджалів дає змогу відбивати напади супротивника із древковою зброєю [Бережинський, 2001, с. 180—181].

4. ПИТАННЯ НАЯВНОСТІ ТА РЕКОНСТРУКЦІЇ ЗАХИСНИХ ОБЛАДУНКІВ

В зв'язку з викладеним вище матеріалом актуальним є питання про наявність захисного обладунку у трипільців. Вже висловлювалися припущення, що для захисту могли використовуватися щити та широкі перев'язі, металеві браслети [Відейко, 2004]. Знайомство із етнографічними матеріалами дозволяє стверджувати, що щити, а в ряді випадків і досить

розвинені бойові обладунки, були майже неодмінним елементом спорядження більшості воїнів з країн Океанії, Америки, Африки, зброя яких у більшості випадків виготовлена без використання металевих деталей — кременю, кістки і навіть зубів акули (рис. 5).

Щити були виготовлені переважно з дерева і в багатьох випадках мали розміри достатні, аби прикрити більшу частину тулуба воїна. Зовні ці щити були багато прикрашені — малюванням, пір'ям тощо (рис. 5, 2, 3).

Певний інтерес становлять захисні обладунки для тіла, виготовлені з кількох шарів різноманітного текстилю, переважно рослинного походження, іноді — набивні. У Європі вони застосовувалися до пізнього середньовіччя включно і були досить ефективним захистом навіть від металевої зброї. За матеріалами часів конкісти, а також більш ранніми відомо про широке застосування набивних захисних обладунків у Центральній Америці. Комплект повних обладунків, включаючи шолом, який походить з островів Гілберта (Тихий океан) і виготовлений з волокон фібри, можна побачити в експозиції Природничого Музею у Нью-Йорку (рис. 5, 5).

Відбитки подібного грубого плетіння з волокон рослинного походження широко представлені на денцях посудин із розкопок на усатівських поселеннях Маяки та Усатове, які відносять до пізнього етапу трипільської культури. Це означає, що у розпорядженні трипільців були і матеріали і уміння, потрібні для виготовлення подібних обладунків, які практично дублюють щоденний одяг, але з посиленними захисними властивостями.

Привертає увагу той факт, що верхній одяг вже згадуваного вище Отці було виготовлено з соломи, а деякі деталі спорядження, зокрема піхви кинджала — сплетено. Це може свідчити про більш широке використання подібних рослинних матеріалів для спорядження мисливців та воїнів у Європі, ніж вважалося раніше. Набивні обладунки в Центральній Америці були ефективним захистом не лише від стріл, але і мечів з обсидіановими лезами (рис. 2, 3). Леза у вигляді прямих платівок було закріплено смолою в пазах дерев'яної оправы. Свого часу Н.М. Скакун виділила на трипільському поселенні Бодаки майстерню у якій з місцевого кременю виготовляли у великій кількості великі пластини. На думку дослідниці, місцевих майстрів цікавила насамперед рівна середня частина пластин, яка йшла на виготовлення вістрів дротиків [Скакун, ...]. Цілком вірогідно використання подібних заготовок також і у якості вкладнів до рублячо-ріжучої зброї, в тому числі і досить масивної. Це припущення може бути підкріплене тією обставиною, що між Карпатами та Дніпром зброя з кременевими вкладнями відома за похованням біля с.Джурджулешть у Молдові, яке датують близь-

Рис. 5. Захисні обладунки народів Центральної (1), Північної Америки (5) та басейну Тихого Океану (2, 3, 5): 1 — голова статуетки із зображенням зооморфного шолома (Центральна Америка; 2—3 — щити (дерево), 4 — фрагмент гравюри 1612 р. із зображенням індіанського воїна зі щитом, луком та стрілами; 5 — захисні обладунки, виплетені з волокон фобри, острови Гілберта. 1, 2, 3, 5 — Експозиція Природничого музею, м. Нью-Йорк

ко середини V тис. до н. е. [Клочко, 2006, с. 31, рис. 6, 1]. Саме проти подібної зброї непоганим захистом могли бути обладунки з текстилю, або плетені з рослинних волокон.

Подібні обладунки були ефективними не лише проти ріжучо-колючої зброї та стріл з вістрями із кременю та зубів акули, але, за свідченнями європейців, на певній відстані

могли захистити навіть від мушкетних куль — так само, як і щити з шкіри бізонів у індіанців Північної Америки [Котенко, 1997]. В свою чергу поява обладунків та щитів привела до розвитку наступального озброєння — клівиців, придатних для ураження захищеного ворога. Отож можемо спостерігати, що, так само як і в наступні століття, у мідному віці відбувалося безкінечне змагання засобів нападу і захисту.

5. ЗБРОЯ, ВІЙСЬКОВА СПРАВА, ВІЙНА: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ

Історія розвитку зброї та військової справи в енеоліті — ранньому бронзовому віці на території України є яскравим підтвердженням думки американського антрополога Дж. Гааза про те, що складність розвитку озброєнь пов'язана із складністю суспільства, яке їх створює, а також того, що війна — інтегральна складова владних структур, починаючим з доби існування перших вождівств [Haas, 2003].

Виникнення осілости на базі відтворюючого господарства стало передумовою війн та розвитку озброєнь. Якщо в палеоліті та мезоліті стосунки з'ясовували із застосуванням мисливської зброї, переважно лука і стріли, то наприкінці неоліту на Європейському континенті входять в обіг перші зразки спеціалізованої військової зброї — виготовлені з каменю сокири-молоти. Наступна епоха, мідно-кам'яний вік, енеоліт, подарувала Європі перші зразки металевої зброї, судячи з усього, розроблені та створені місцевими ремісниками. Знадобилося півтори тисячі років, щоб ці вироби поширилися не лише в Європі, але й в Азії.

Наявні факти дають усі підстави стверджувати, що вже в неоліті війна поряд з відтворюючим господарством стає однією з галузей економіки. Ведення війн не лише для загарбання територій чи встановлення контролю над угіддями, але й з метою захоплення військової здобичі у вигляді продовольства, худоби, рабів, престижних речей стає сенсом військової активності. Війна стала засобом підвищення престижу окремих осіб, які спеціалізувалися у даній галузі економіки. Про значення війни для ведення господарства свідчить поява, так би мовити, відповідних засобів виробництва, а також їх постійне та невпинне вдосконалення впродовж енеоліту та раннього бронзового віку.

Вдосконалюються також способи ведення бойових дій, виробляються військово-організаційні заходи, спрямовані на здобуття стратегічної переваги над супротивником. Розвивається воїнська культура, виробляються певні зовнішні відзнаки вояків, прикраси та амулети, що знаходять відображення в іконографії та знахідках відповідних артефактів.

Менш важливими, ймовірно, могли бути конфлікти з оточенням трипільської культури. Носії неолітичних культур зосередилися в ре-

гіонах, які не цікавили трипільське населення або лишалися поза межами його досяжності.

Попирені у дослідженнях минулих років уявлення про постійний тиск з боку степового населення на осілих хліборобів лісостепової смуги, очевидно, не відповідають дійсності. Упродовж мідного віку носії більшості сусідніх з трипільською культур поступово переймають технології виготовлення та застосування нових видів зброї.

На початку раннього бронзового віку на території України вже не залишилося спільностей, які б не мали у своєму розпорядженні повного комплексу спеціалізованого озброєння (сокира, сокира-молот, кинджал). Різниця була лише в кількості найякіснішої та найефективнішої на той час металевої зброї. Слід зауважити, є всі підстави розглядати вже енеоліт на території України як добу металевої зброї.

Давні суспільства не лише вдосконалюють комплекси озброєння, але й військову організацію. Концентрація трипільського населення в укріплених протомістах дозволяла створити кількісну перевагу. Для цього часу можна говорити про створення значних за чисельністю збройних загонів.

Проте дані археології та письмових джерелу повною мірою не здатні, на нашу думку, розкрити специфіку розвитку військової справи періоду, який ми розглядаємо. Значний потенціал має аналіз даних етнографії та антропології, які стосуються суспільств, котрі стояли на відповідному щаблі розвитку й були описані вченими в XIX—XX ст.

Чи не найяскравішим у цьому відношенні є індіанці Великих рівнин (або степів) у США. Зброя, військове мистецтво і навіть військова магія останніх досить докладно були вивчені й описані ще в XIX ст., коли військові сутички та війни на «Дикому Заході» точилися практично безперервно [Котенко, 1997; Hoig, 1993; Malone, 1991; Secoy, 1953; Spindler, 2000; Taylor, 2001; White, 1978].

Комплекс озброєнь індіанців¹ нараховував зброю дальнього, середнього і ближнього бою, а також елементи військових обладунків. Набір зброї включав: лук та стріли, дротики, спис, ніж (кинджал), металеві сокири, різноманітні палиці, в тому числі із вставками з кременю та каменю, із захисної зброї — щит. Усі предмети озброєння виготовлені з каменю, кременю, кістки, дерева, тобто технологічний рівень мешканців американських степів відповідав рівню європейського неоліту.

Широко застосовували види зброї ударної дії, виготовлені з дерева, щити з шкіри — ви-

1. Ми виключили з переліку та огляду вогнепальну та холодну зброю європейського походження, а також застосування коня у військових цілях, елементи, які були принесені ззовні, і, до речі, досить швидко, на високому технічному, тактичному та стратегічному рівні адаптовані аборигенами.

би з органічних матеріалів, які майже не зберігаються в похованнях. Цей приклад свідчить, що комплекси озброєння, реконструйовані виключно за даними археологічних досліджень, можуть бути далеко не повними.

Зрозуміло, що не лишили жодних матеріальних слідів і прийоми рукопашного бою (у індіанців відомі до півсотні прийомів), техніка застосування зброї, нарешті, магічна практика, мистецтво танцю та співи, пов'язані з військовою сферою. Для комунікації в період бойових дій було розроблено мову жестів, засоби передачі інформації на відстань (рухи, дими тощо).

Найбільший інтерес становлять, на нашу думку, дані про військову культуру та характер бойових дій, існування власне поняття «війна» та зміст, який в нього вкладався. Для військової культури індіанців характерна розвинена зовнішня атрибутика — деталі одягу, прикраси, прикрашання зброї, військові відзнаки й нагороди тощо.

Цікаво, що поховання зі зброєю пізнього етапу трипільської культури містять залишки деталей і прикрас одягу [Videiko, 1995, Р. 15—134]. Є відповідні зображення й на пластиці [Відейко, 2004, с. 485, 497]. Впадає в око їх подібність до «військової фурнітури» індіанців великих рівнин, у яких, крім того, набула поширення традиція бойового фарбування тіла для різних етапів/випадків ведення бойових дій, а також повернення з походу. Варто з цього приводу згадати часті випадки застосування фарби у поховальному обряді доби енеоліту — бронзи на території України, розфарбування антропоморфної пластики.

Військова справа та ведення бойових дій у мешканців Великих рівнин були досить докладно регламентовані, існували військові товариства (які виконували за певних обставин і поліційні функції), військова статеві — вікова та родова ієрархія на чолі з вождями різних рівнів. Співвідношення населення і кількості воїнів було дуже високим, на рівні 3 : 1, тобто колектив з 300 осіб часом міг виставити до 100 воїнів. Військові підрозділи налічували від кількох десятків до півтисячі воїнів (в окремих випадках — понад тисячу), які були розділені на загони.

Існував інститут воїнів — смертників, які прагнули загинути на полі бою. За певних умов доступ до військових товариств був відкритий жінкам. Існував також інститут «тих, що носять щити» — жінок, які прославляли військові подвиги чоловіків та синів та підтримували бойовий дух племені.

Сформувалася чітка градація військових подвигів, причому в більшості випадків на першому місці стояло не вбивство ворога, а захоплення його зброї, дотик до ворога (для цього в комплекті озброєння існувала спеціальна паличка), викрадення свійських тварин [Котенко, 1997, с. 79].

Війни та розвиток військової справи були поштовхом до формування вождівств — структур переддержавного рівня. Війни точилися за розподіл території для полювання і кочівлі, худобу тощо. У ряді випадків для досягнення мети винищувалися не лише воїни супротивника, але й вороже плем'я в цілому [Secoy, 1953, Р. 116—120; White, 1978, Р. 340—341].

Таким чином, на прикладі індіанців Великих рівнин ми бачимо, яким розвиненим та яскравим в усіх відношеннях може бути комплекс матеріальної та духовної культури, пов'язаний з військовою сферою вже на ступені суспільства, яке володіє технологіями рівня неоліту і навіть ще не перейшло повністю до відтворюючого господарства.

Побіжне зіставлення свідчить, що рівень розвитку військової справи у населення доби енеоліту — раннього бронзового віку на території України був не нижчим, а часом, вірогідно вищим, ніж у середовищі індіанських племен Дикого Заходу. Комплекс військового озброєння як у мідному віці, так і на початку доби бронзи на теренах нашої держави виглядає більш різноманітним та досконалішим, адже включає ще й металеву зброю. Відповідно складнішим міг бути характер організації військових формувань, військова ієрархія та характер військової культури в цілому. Не викликає сумніву можливість мобілізації значних людських ресурсів для ведення військових дій.

Цілком імовірно виглядає можливість існування вже в енеоліті та ранньому бронзовому віці військово-грабіжницької економіки. У випадку з трипільською культурою про це може свідчити прагнення захистити його у поселеннях-гігантах, під захистом потужних укріплень. При цьому епоха напруженості й конкуренції між протомістами та вождівствами могла тривати століттями, що свідчить про існування певної моделі взаємовідносин.

ВИСНОВКИ

Володіючи монополією на виробництво найсучасніших видів зброї, маючи чисельну перевагу над сусідами, трипільці в період енеоліту були на території України домінуючою військовою силою. Не може бути жодної мови про виключно «мирний» характер давніх хліборобів та виняткову «войовничість» так званого степового населення, яке в цей період ще не являло собою тієї грізної сили, яку ми можемо спостерігати вже на початку раннього залізного віку і тим більше — у середньовіччі. Однією з причин, окрім різниці демографічного потенціалу, рівня суспільного розвитку була і перевага хліборобського населення у КВО. Подібного рівня «степовики» змогли досягти лише у бронзовому віці і отримали принаймні рівні з своїми сусідами шанси.

Вивчення та реконструкція зразків озброєння доби палеометалу нині виглядає перспективною за умови використання не лише даних археології, але й археометричних досліджень, залучення широкого спектра етнографічних даних, в тому числі для розуміння та адекватної оцінки матеріалів, отриманих внаслідок археологічних досліджень.

Бережинський В.Г. Зброя Київської Русі. — К., 2000.

Бурдо Н.Б. Зброя племен культури Трипілья—Кукутень // Військово-історичний альманах. — 2002. — № 2. — С. 64—69.

Відейко М.Ю. Три епізоди з трипільських воєн // Військово-історичний альманах. — 2002. — № 3. — С. 48—54.

Відейко М.Ю. Озброєння і військова справа у племен трипільської культури // ЕТЦ. — К., 2004. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 479—508.

Васіна З. Український літопис вбрання. — К., 2003.

Клочко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000—900 рр. до Р. Х.). — К., 2006.

Коробкова Г.Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ Юга СССР. — Л., 1987.

Котенко Ю. Индейцы великих равнин. — М., 1997.

Ляшко С.Н. Деревообрабатывающее ремесло в эпоху бронзы // Ремесло эпохи энеолита—бронзы на Украине. — 1994. — С. 133—152.

Нужний Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки у кам'яному віці: удосконалення зброї первісних мисливців. — К., 2008.

Самусь В. Вдосконалення методики дослідження холодної зброї. Уточнення критеріїв її визначення. — К., 2004.

Североамериканские индейцы. — М., 1978.

Ткачук Т.М. Конец этапа СІ и начало СІІ трипольской культуры Верхнего Поднестровья (на материалах поселения Бильшевы // Stratum plus. — 2001—2002. — № 2. — С. 196—217.

Шмаглий Н.М. Черняков И.Т. Курганы степной части междуречья Нижнего Дуная и Днестра // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — 1971. — Т. ?.

Crişmaru A. Drăguşeni. — Butoşani, 1977.

Haas J. Warfare and the Evolution of Culture // World Archaeology, 2003. — Vol. 35 (1). — P. 145—165.

Hoig S. Tribal Wars of the Southern Plains. — 1993.

Klochko V.I. Weaponry of the societies of the Northern Pontic culture circle: 5000—700 BC // Baltic-Pontic Studies. — 2001. — Vol. 10.

Klochko V.I. The weaponry of the pastoral societies in the context of the steppe — forest-steppe communities: 5000—2350 BC // Baltic-Pontic Studies. — 1994. — Vol. 2. — P. 167—195.

Malone P. The Skulking Way of War: Technology and Tactics Among the New England Indians. — 1991.

Secoy F.R. Changing Military Patterns on the Great Plains. — 1953.

Spindler K. Der Mann im Eis. Neue sensationelle Erkenntnisse über die Mumie in den Iltztaler Alpen. — München, 2000.

Taylor C.F. Native American Weapons. — Oklahoma, 2001.

White R.A. The Winning of the West: The Expansion of the Western Sioux in the Eighteenth and Nineteenth Centuries // Journal of American History. — 1978. — Vol. 65 — P. 319—343.

Videiko M.Yu. Archaeological characteristics of the Sofievka type cemeteries // Baltic-Pontic Studies. — 1995 — Vol. 3. — P. 15—134.

М. Ю. В і д е й к о

РЕКОНСТРУКЦИЯ ОСНОВНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ КОМПЛЕКСА ВООРУЖЕНИЯ НОСИТЕЛЕЙ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Владея монополией на изготовление самых современных видов вооружения, имея численное преимущество над соседями, трипольцы в период энеолита были на территории Украины доминирующей военной силой. Не может быть и речи об исключительно «мирном» характере древних хлеборобов и исключительной воинственности так называемого степного населения.

М. Ю. В і д е й к о

RECONSTRUCTIONS OF THE MAIN ELEMENTS OF TRYPILLIA CULTURE WARFARE

Having a monopoly on the production of advanced weapons, having numerical superiority over its neighbors, Trypillians neolithic period in the territory of Ukraine were the dominant military force between 5000—3000 BC.

Here we consider issues related to the development of armaments and military affairs in the cultural community representatives Tripoli-Cucuteni, detail focusing on the major components of complex military weapons that were the basis of military power Trypillians for nearly two thousand years. Details will focus on the potential reconstruction of armament and armor protection with regard to archaeological and ethnographic materials.

We can consider development of weapons, such as hammer-axes, daggers, spreading of effective copper weapons. The appearance of armor and shields led to the development of offensive weapons suitable for destruction of well protected enemy. So we can observe that, as well as in the following century, the copper age was endless race of attack and defense.

The study and reconstruction of armament from Copper Age now looks promising if the use of not only the data of archeology, but also archeometry studies, involving a wide range of ethnographic data, including the adequate understanding and evaluation of materials derived from archaeological research.

С. Д. Лысенко

(Киев)

РЕКОНСТРУКЦИЯ ПОГРЕБАЛЬНОГО ОБРЯДА ВОСТОЧНОГО АРЕАЛА ТШИНЕЦКОГО КУЛЬТУРНОГО КРУГА (по материалам исследований последних лет)

Статья посвящена характеристике погребального обряда восточного ареала тшинецкого культурного круга. Приводятся материалы из исследований автора на могильниках сосницкой (Кошчевка-4) и комаровской культур (Малополовецкое, Войцеховка, Буковна).

Ключевые слова: тшинецкий культурный круг, некрологический цикл, Малополовецкий могильник, демембрация.

Тшинецкий культурный круг (ТКК) охватывает обширную территорию, входящую ныне в состав девяти современных государственных образований. Основной массив памятников расположен в Польше, Белоруссии и на Украине, а также на прилегающих к ним территориях России (Брянская обл.), Румынии (Румынская Молдова), Молдавии, Литвы; отдельные памятники зафиксированы также в Латвии и Эстонии [Gardawski, 1959, tabl. II; Dabrowski, 1972, rys. 1; Makarowicz, 2010, rys. 1, 1]. Географически ТКК охватывает лесную и лесостепную (с преобладанием лиственных лесов) зоны Восточной Европы между Карпатами с юго-запада, Среднерусской возвышенностью с востока, Балтийским морем с северо-запада и границей степи и лесостепи с юго-востока. Время бытования ТКК в целом соответствует климатическому оптимуму суббореала [Лысенко, 2002]. Полесская линия развития восточного ареала ТКК представлена сосницкой культурой, лесостепная — комаровской [Лысенко, 2011].

В специальной литературе доминирует мнение о биритуальном погребальном обряде ТКК — сосуществовании кремаций и трупоположений [Березанская, 1972, с. 56—72; 1982, с. 51, 55—56]. Полевые исследования, проведенные автором за два последних десятилетия позволяют несколько уточнить и дополнить

взгляды на особенности погребального ритуала восточного ареала ТКК (сосницкая и комаровская культуры), а также, в ряде случаев, реконструировать последовательность действий на разных стадиях некрологического цикла.

Четкое определение некрологического цикла дано в монографии Ю.А. Смирнова: «**Некрологический цикл** включает в себя все действия, связанные с посмертным обращением, и распадается на три относительно самостоятельные и в то же время взаимосвязанные стадии, которые могут проходить как последовательно, так и одновременно.

На первой (птоматологической) стадии проводится ряд предваряющих операций, ориентированных в основном на тело умершего и следующих либо по пути трупосохранения, либо по пути трупоуничтожения.

На второй (тафологической) стадии проводится ряд завершающих операций, ориентированных в основном на создание (окончательное завершение) погребального / экспозиционного комплекса во всей его структурной полноте (т. е. на совершение погребения или выставления).

Третья (мнемологическая) стадия связана с рядом последующих действий, направленных на поддержание / неподдержание посмертного существования покойника и / или погребального/экспозиционного комплекса, в котором он находится. Эта стадия проявляется также в соблюдении / несоблюдении поминальных обрядов (траур, заупокойные жертвы, моления, службы, трапезы, похоронные состязания и пр.) и в создании/разрушении заупокойных храмов, памятников (и не только надгробных), мемориальных комплексов, музеев и пр.» [Смирнов, 1997, с. 203—204].

Сложность реконструкции погребального обряда восточного ареала ТКК связана как с малой выборкой исследованных погребений, так и со значительным их разнообразием. Если при выделении, например, культурного круга Бабино, в основание выделения как самого культурного круга, так и отдельных культур и их вариантов был положен погребальный обряд [Литвиненко, 2009], то для ТКК мы не наблюдаем подобной общности данного критерия. В лесостепи (комаровская культура) преобладают ингумации без предварительного воздействия огня (трупоположения и демембрации); в зоне смешанных лесов (сосницкая культура) доминируют кремации.

Погребальный обряд сосницкой культуры достаточно однообразен. Это — подкурганые и безкурганые кремации. Примером таких могильников на Северной Украине может служить Здвигевка-1а [Березанская, 1972, с. 66] и **Кошчевка-4**. Среди погребений этих могильников выделяются урновые и безурновые кремации. В нескольких случаях (Кошчевка-4) прослежена имитация урн в виде помещения в яму среди кальцинированных костей верхней и нижней частей фрагментированных сосудов тшинецкого типа. Среди безурновых кремаций кроме ссыпания костей в ямы следует упомянуть ссыпание костей на дневной поверхности или на специально подготовленной площадке, сохранившееся в виде скоплений на ограниченной площади, а также — рассеянные кремации [Лысенко, Скиба, Лысенко Св., Басанский, 1999, с. 21—24]. Учитывая состояние источника, на данном этапе исследований можем говорить лишь о проведении трупосожжения на птоματοлогической стадии некрологического цикла с последующей ингумацией части кальцинированных костей (урновой или безурновой) и рассеиванием на площади могильника еще определенной их части на тафологической стадии.

Погребальный обряд комаровской культуры значительно разнообразнее. Настоящее исследование не ставит целью полный его обзор. Отметим лишь некоторые особенности обряда, зафиксированные в последние годы на памятниках комаровской, волынской и киево-черкасской групп ТКК.

Базовым погребальным памятником киево-черкасской группы комаровской культуры ТКК является **Малополовецкий могильник** (подробно описание погребений см. публикация автора в АДУ и АВУ за 1993—2009 гг.). Птоματοлогическую стадию на памятнике ярко представляют различные варианты демембрации (расчленения). Широко распространены декапитации. Зафиксированы трепанации, посткраниальная обработка челюстей, трубчатых костей и срезание мяса по мокрой кости [Лысенко, 2003].

Среди действий, совершаемых на тафологической стадии, особенно следует отметить

создание ритуально-погребальных костяков горизонта МП-II (комплексы 2, 4, 5, 17). Погребальные действия начинались с создания большого неглубокого котлована с выровненным полом площадью от 100 до 130 м². В комплексе 2 кости двух расчлененных тел (погребение № 12) были уложены на дне котлована в его центре. Основой комплекса 17 был кенотаф (погребение № 87), представляющий собой яму прямоугольной формы размерами 3,4 × 2,2 м, забитую костями животных, среди которых находились целые и фрагментированные сосуды.

Наиболее ярким является погребальный комплекс 5 [Лысенко, 1997]. Наблюдения над стратиграфией позволяют реконструировать этапы сооружения комплекса. На дне котлована неправильной формы (напоминает голову быка) были устроены очаги-жертвенники (один сохранился в виде мощного прокала, другой — в виде скопления обожженных камней). В пол котлована было впущено погребение № 19 (яма, забитая костями животных, среди которых вне анатомического порядка находились кости ребенка возраста *infantilis-I*). Затем была совершена тризна и котлован был частично засыпан. После этого было совершено основное погребение № 18 (мужчина 35—40 лет, отличавшийся мощным сложением). Яма погребения овальной формы, впущена в материковый суглинок с верхнего уровня первого тризнового слоя. Погребенный был положен в сильно скорченной позе; яма была засыпана суглинком и утрамбована так, что череп погребенного сплюснулся. Рядом с ямой был вырыт столб и сооружен еще один жертвенник.

Завершение действий на тафологической и начало мемориальной стадии в комплексе 5 связано с семью скоплениями целых и колотых костей животных (более 8000), среди которых преобладают кости быка (5425 от 115 голов). В котловане и рядом с ним среди скоплений костей животных, выявлено еще 7 сопутствующих погребений (№ 16—17, 20—23, 107; преимущественно — демембрации). Среди костей было на разных уровнях расставлено или разбито не менее 42 сосудов, разложены орудия труда из кости и камня, связанные с обработкой кожи, косторезным делом и металлообработкой. После совершения тризны комплекс был перекрыт невысокой насыпью, возводившейся в несколько этапов. О последнем свидетельствует сосуд № 27, обнаруженный в северной части комплекса непосредственно под пахотным слоем. Сосуд (нижняя часть) стоял на днище и содержал большие фрагменты в различной степени обожженных костей животных.

Тафологические действия горизонта МП-III значительно упрощаются. Погребальные сооружения для погребений этого периода (даже элитных, содержащих бронзовые украшения) в большинстве случаев проследить не удалось. Все погребения с бронзовыми изделиями на

подготовительной стадии были расчленены. Погребение № 1 было совершено в яме овальной (?) формы размерами 2,15 × 1,1 м, и перекрыто насыпью. Предположительно еще до ее возведения на поверхности рядом с ямой основного погребения были захоронены сопутствующие демембрации № 4—6.

С двумя погребениями горизонтов МП-III—IV (№ 83 и 94) связаны остатки срубных конструкций, уложенных по внешнему контуру ямы. В обоих случаях конструкции были сожжены, что привело к частичному обгоранию костей. В придонной части ямы погребения № 94 выше костей местами зафиксирована зеленоватая глеевая масса, иногда обгоревшая до серого цвета. На некоторых кусках обгоревшей массы обнаружены отпечатки органики. Видимо, над скелетом было возведено какое-то каркасное сооружение, обмазанное глеем. Все пространство между бревнами до дна ямы заполнено выгоревшим черноземом красного, розового, желтого, оранжевого оттенков. Мощность прокала до 1 м. Видимо, после засыпки ямы между венцами сруба был разведен огонь, горевший не один день. Отсутствие мощной углистой прослойки (незначительное количество угольков, найденных в слое вокруг сруба, не могло оставить столь мощный прокал) говорит о том, что по затухании костра большая часть углей была убрана. Оба погребения находят определенные аналогии на могильниках волынской (Иванье, курган 2) [Свешников, 1968], гордеевско-белогрудовской (Гордеевка) [Березанська, Лобай, 1994] и киево-черкасской (Козаровичи, погребение № 48) [Лысенко, 1999, с. 70] групп ТКК.

С действиями на мнемологической стадии, на наш взгляд, могут быть связаны серия ритуальных (?) и столбовых (?) ям, а также развалы сосудов, обнаруженные на площади Малополовецкого могильника вне погребений.

Одним из ведущих памятников волынской группы комаровской культуры ТКК является **Войцеховский могильник**. Раскопки на памятнике были проведены в 1924 и 1949 гг. [Лагодовська, 1948; Лагодовська, Захарук, 1956] и возобновлены автором в 2011 г. В курганной группе № 3 были исследованы два кургана (№ 1 и 3), содержавшие по одному погребению. В центре кургана № 3 выявлен кенотаф в виде прямоугольной ямы размерами 2 × 1,3 м. В яме материал отсутствует (за исключением попавших в засыпку фрагментов трипольской керамики из слоя подстилающего курган поселения). Однако неподалеку от ямы, примерно на уровне ее фиксации, обнаружен фрагмент придонной части сосуда с многоваликовой орнаментацией и мелкой дресвой в тесте, позволяющий отнести курган к прототшинецкому или раннетшинецкому времени.

Наибольший интерес представляет погребение в кургане № 1. На птомологической стадии тело было подвергнуто демембрации; при

этом на бедре сохранились следы срезания мяса кремневым (?) ножом по мокрой кости. Правая ветвь нижней челюсти удалена и челюсть пришлифована. На левом виске черепа большое отверстие — неудачная трепанация (?), по краям которого прослеживаются следы орудия.

На тафологической стадии перед захоронением в центре будущего кургана на естественном возвышении была вырыта большая неглубокая яма подпрямоугольной формы размерами около 6 × 5,5 м, прорезавшая слой трипольского поселения. В западную часть котлована была введена погребальная яма (контуры нечеткие), в которую в определенном, но не анатомическом, порядке сложили человеческие кости. Среди костей обнаружены фрагменты венчика тюльпановидного сосуда тшинецкого типа, видимо, разбитого непосредственно при захоронении.

С тризной связан очаг-жертвенник, выявленный в восточной поле кургана и представляющий собой скопление обожженных камней. Рядом с очагом была поставлена небольшая глубокая чаша (последняя позволяет датировать курган раннетшинецким временем), в которой обнаружены остатки жертвенной пищи в виде кости животного. После совершения тризны весь комплекс был перекрыт насыпью.

Наиболее значимыми среди погребальных памятников комаровской группы комаровской культуры ТКК являются могильники у сел Комаров и Буковна на Ивано-Франковщине. Исследование **Буковнянского могильника** было начато в 1931 г., когда Я. Брык раскопал 6 курганов [Bryk 1932; Rogozińska 1959]; в 1937 г. М. Смишко и И. Сивкувна исследовали еще 7 насыпей [Siwkówna 1937]. В 2010 г. исследования могильника были возобновлены совместной украино-польской экспедицией Института археологии НАНУ, Университета имени Адама Мицкевича в Познани и Прикарпатского национального университета имени В. Стефаника. Полностью раскопан курган № 1 (2010) и частично исследован курган № 2 (2010), поврежденный грабительским шурфом [Лысенко, Макарович, Кочкин, 2011].

Огромный интерес представляет погребальный обряд, зафиксированный в обоих курганах. Основу погребального сооружения составляли каменные оградки из моренных валунов, которые не содержали останков погребенных (кенотафы?). При этом в насыпях на различных уровнях зафиксированы рассеянные кальцинированные кости. Материалы из кургана № 1 (рис. 1) позволяют утверждать, что кости рассеивались не хаотично, а в определенном секторе кургана на площадке к востоку от каменной оградки (объект 3), между двумя сгоревшими конструкциями (объекты 1 и 2). Не исключено, что в процессе сооружения насыпи в ней была вырыта небольшая ямка (объект № 5), куда была компактно ссыпана пригоршня кальцинированных костей.

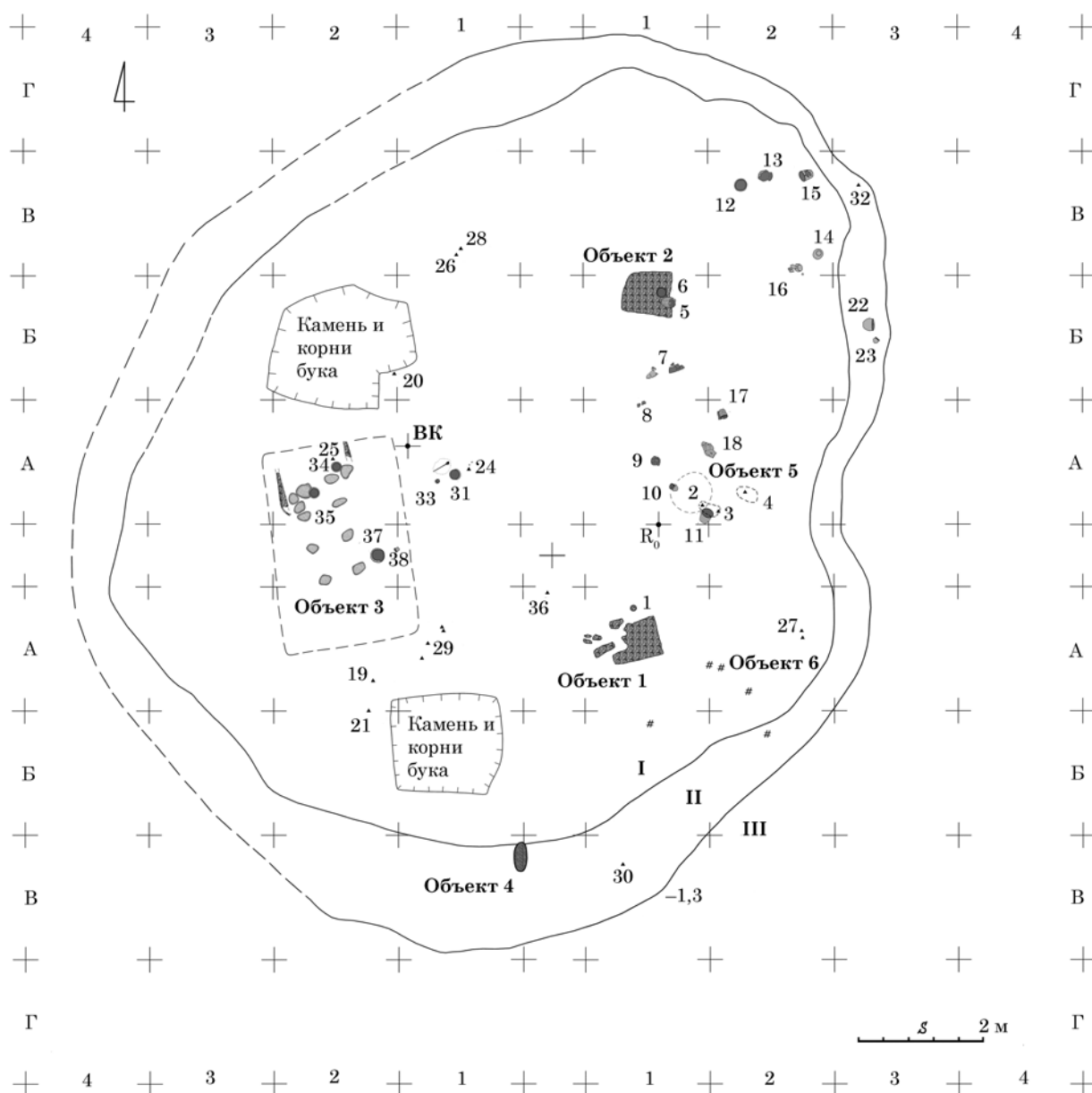

Рис. 1. Буковна. Курган 1 (2010). Общий план

Создание погребального комплекса в кургане № 1 началось с выравнивания площадки на вершине природного возвышения. После этого в его западной половине была вырыта неглубокая яма прямоугольной формы размерами около $3 \times 2,2$ м, на дне которой возведена оградка (объект № 3). Валы очерчивают площадку прямоугольной формы размерами (по внешнему контуру) $1,7 \times 0,9—0,8$ м (рис. 2). Слева и справа от северной части оградки зафиксированы остатки досок сгоревшей погребальной конструкции. Массивы сгоревших дощатых конструкций зафиксированы также к юго-востоку и северо-востоку от оградки (объекты № 1 и 2). Отдельный интерес представляет компактное скопление мелкой моренной гальки, выявленной в южной части кургана (объект № 4), и скопление переотложенных крупных кусков

печины, напоминающих обмазку трипольской площадки — в его юго-западной части (объект № 6). На наш взгляд все они несут ритуальную нагрузку.

В размещении сосудов в кургане 1 также прослеживается определенная закономерность. 4 сосуда (№ 34, 35, 37, 38) были поставлены непосредственно в погребальную камеру. Еще 3 сосуда (24, 31, 33) были поставлены к востоку от котлована, в котором располагалась оградка, на уровне погребенной почвы — уровне впуска котлована в вершину природного возвышения. Эти сосуды стояли по линии, перпендикулярной центру восточной стенки каменной оградки. Параллельно сосудам, иглой в направлении оградки была положена бронзовая булавка; а рядом с дальним от оградки сосудом — кремневая стрела и изделие из бронзы (большая

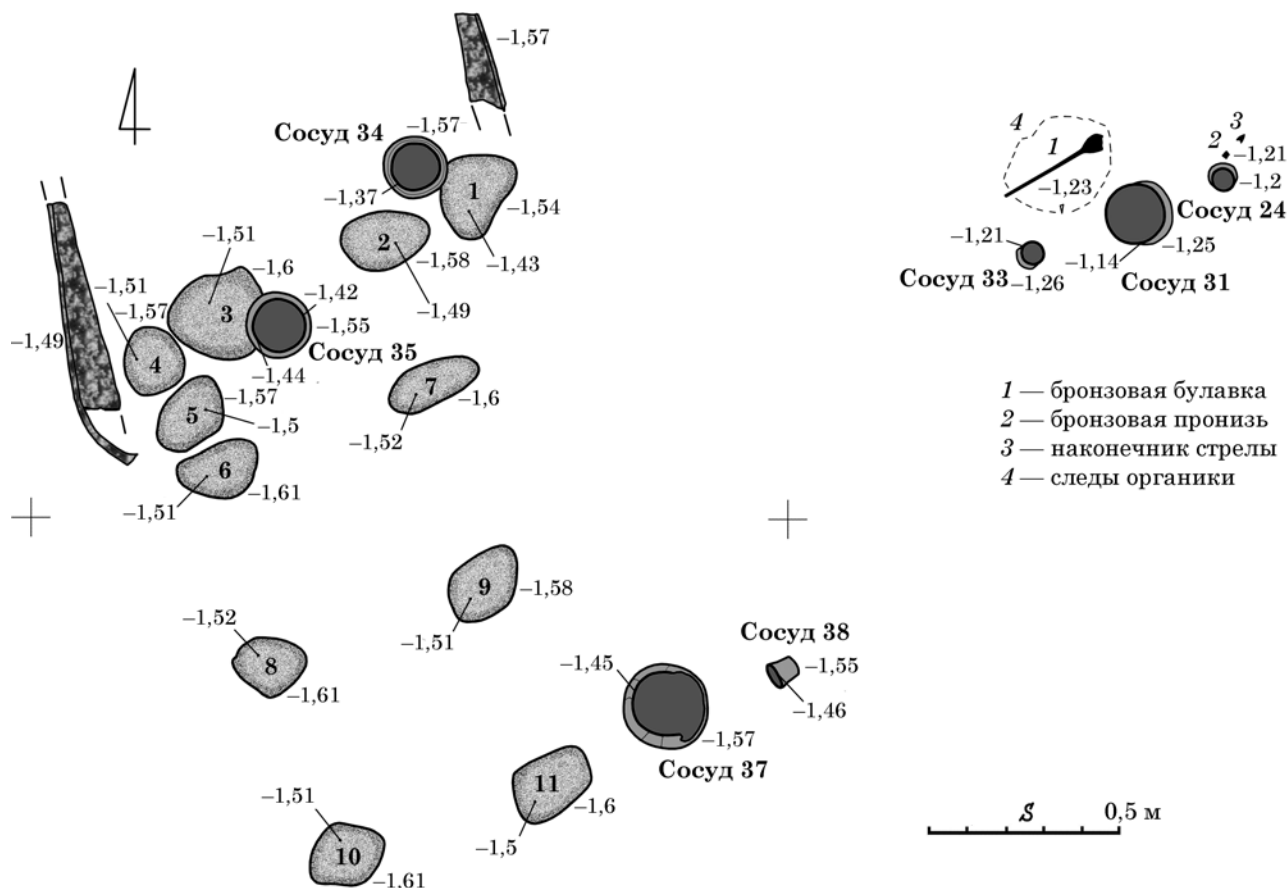

Рис. 2. Буковна. Курган 1 (2010). Погребальное сооружение

пронизь, свернутая из бронзовой пластинки?). Кроме того, на этом же уровне были расставлены сосуды к северу (№ 20) и югу (№ 19, 21) от котлована. Сосуд № 25 был поставлен над северной частью котлована, в котором располагалась ограда, уже после его засыпки.

Большая часть сосудов была расставлена или разложена в два ряда в основании кургана практически на уровне погребенной почвы между сгоревшими конструкциями (объекты № 1 и 2), а также к северо-востоку от объекта № 2. Кроме того, несколько сосудов (№ 22, 23, 27, 30, 32) было положено или разбито полукругом с восточной стороны природного возвышения, вероятно — на его поверхности, за пределами основной площадки на вершине возвышения. Еще часть сосудов была разбита во время сооружения насыпи (№ 36) или на поверхности кургана, возведенного из вальковой кладки (№ 2, 3, 4), до перекрытия всего комплекса светло-серым суглинком. При промывке земли из придонной части сосуда № 14 найдена обугленная зерновка пленчатого ячменя (*Hordeum vulgare*) (определение Г.А. Пашкевич).

Стоит обратить особое внимание на то, что ни один (!) из 42 обнаруженных в обоих курганах сосудов не содержал даже намека на урновую кремацию. И это учитывая тот факт, что во всех исследованных в 1930-е годы 13-ти курганах речь шла именно об урновых кремациях.

На данном этапе исследований мы можем допустить, что наши предшественники, широко применявшие труд неквалифицированных рабочих, ошибались в интерпретации обнаруженных в насыпях курганов сосудов, рассматривая каждый из них, как отдельное погребение.

Из насыпи кургана происходит 262 кремневых изделия. Часть из них относится к периоду нео-энеолита и, возможно, попала в насыпь с дерном. К ТКК относятся отщепы, фрагменты нуклеусов для отщепов, орудия на отщепах, заготовки бифасиальных вкладышей серпов и фрагменты готовых вкладышей, заготовки и готовые бифасиальные наконечники стрел (всего более 200 предметов) (определение С.Н. Разумова). Отметим, что могильник расположен в регионе, богатом высококачественным меловым кремнем.

Согласно палеопедологическому определению докт. геогр. наук Ж.Н. Матвишиной, насыпи обоих курганов имеют следующее строение: в основании — дернинные слои с поверхности древней почвы, выше — материал средней части почвы, который перекрывался массой алевроитистой породы из подпочвы. Изъятие этой породы привело к образованию ровика вокруг кургана, хорошо прослеживаемого на современной поверхности.

Сравнение материалов Малополовецкого, Войцеховского и Буковнянского могильников

позволяет сделать ряд общих выводов. На подготовительной стадии некрологического цикла (в тех случаях, когда данные обряды фиксируются археологически) важное значение играла идея частичной или полной деструкции трупа, представленная демембрациями (Малополовецкое, Войцеховка) и рассеянными кремациями (Буковна). Нельзя исключать, что с полной деструкцией трупа связаны и зафиксированные во всех группах кенотафы.

На тафологической стадии во всех группах комаровской культуры зафиксирована предварительная подготовка места захоронения в виде выравнивания поверхности природного возвышения и/или создания слегка углубленного котлована. Погребение совершалось непосредственно на подготовленной поверхности или во впущенной в нее яме. Насыпь возводилась в несколько приемов. На разных стадиях захоронения использовались очаги-жертвенники. Важное значение при проведении тризны играли керамические сосуды, поставленные как непосредственно рядом с погребением, так и на различных уровнях погребальной насыпи и, в ряде случаев, содержавшие остатки напутственной пищи. При проведении погребальных / поминальных действий использовались остатки сырья, полуфабрикаты и орудия ремесленного производства, игравшего важную роль в экономике конкретного микрорегиона.

Березанская С.С. Средний период бронзового века в Северной Украине. — К.: Наук. думка, 1972. — 267 с.

Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. — К.: Наук. думка, 1982. — 212 с.

Березанська С.С., Лобай Б.І. Курганный могильник бронзової доби поблизу с. Гордіївка на Південному Бузі (попереднє повідомлення) // Археологія. — 1994. — № 4. — С. 148—153.

Лагодовська О.Ф. Войцехівський могильник бронзової доби на Волині // Археологія. — 1948. — Т. II. — С. 62—77.

Лагодовська О.Ф., Захарук Ю.М. Нові дослідження Войцехівського могильника // АП УРСР. — 1956. — Т. VI. — С. 69—74.

Литвиненко Р.А. Культурне коло Бабіне (за матеріалами поховальних пам'яток): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 2009.

Лысенко С.Д. Ритуально-погребальный комплекс на могильнике Малополовецкое-3 // Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен южнорусских степей: М-лы конф. к 100-летию П.Д. Рау (12—17 мая 1997 г., г. Энгельс). — 1997. — С. 115—118.

Лысенко С.Д. Козаровичський могильник доби пізньої бронзи // Vita Antiqua. — 1999. — № 2. — С. 73—79.

Лысенко С.Д. Середнє Подніпров'я за доби пізньої бронзи // ЗНТШ. — 2002. — Т. CCXLIV. — С. 155—178.

Лысенко С.Д. Поховання за обрядом демембрації доби пізньої бронзи у Середньому Подніпров'ї //

Наук. зап. з укр. історії: Зб. наук. статей. — 2003. — Вип. 14. — С. 53—62.

Лысенко С.Д. Тшинецкий культурный круг и проблемы перехода к раннему железному веку на Северной Украине // Переход от эпохи бронзы к эпохе железа в Северной Евразии: М-лы круглого стола 23—24 июня 2011 г. — 2011. — С. 22—26.

Лысенко С.Д., Макарович П., Кочкин И.Т. Отчет о раскопках курганов эпохи бронзы у с. Буковна в 2010 году // НА ИА НАН Украины. — № 2010.

Лысенко С.Д., Скиба А.В., Лысенко С.С., Басанский П.Л. Могильник эпохи поздней бронзы Кошчевка-4 // АБУ 1998—1999 pp. — 1999. — С. 21—24.

Свешиников И.К. Богатые погребения комаровской культуры у с. Иванья Ровенской области // СА. — 1968. — № 2. — С. 159—168.

Смирнов Ю.А. Морфология преднамеренного погребения. — М. 1997.

Bryk J. Tymczasowe sprawozdanie z badan archeologicznych w Bukownie, pow. Tlumacki // Sprawozdania PAU. — 1932. — Т. XXXVII, № 5. — С. 21—22.

Dabrowski I. Powiazania ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brazu. — Wroclaw; Warchawa; Krakow; Gdansk, 1972.

Gardawski A. Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce // MS. — 1959. — Т. V. — С. 7—189.

Makarowicz P. Trzciniecki krągu kulturowy — wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy. — Poznan, 2010.

Rogosińska R. Cmentarzysko kultury komarowskiej w Bukownie // Materiały Archeologiczne. — 1959. — Т. I. — С. 97—114.

Siwkówna I. Tymczasowe wyniki badań terenowych w Bukonej, pow. Tlumacki // Z otchłani wieków. — 1937. — XIII. — С. 67—70.

С. Д. Лысенко

РЕКОНСТРУКЦІЯ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ СХІДНОГО АРЕАЛУ ТШИНЕЦЬКОГО КУЛЬТУРНОГО КОЛА (за матеріалами досліджень останніх років)

Стаття присвячена характеристиці поховального обряду східного ареалу тшинецького культурного кола. Наводяться матеріали з досліджень автора на могильниках Сосницької (Кошчевка-4) і комарівської (Малополовецьке, Войцеховка, Буковна) культур.

S. D. Lysenko

RECONSTRUCTION OF A FUNERAL CEREMONY OF EAST AREA TRZCINIEC CULTURAL CIRCLE (by materials of researches of last years)

Article is devoted the characteristic of a funeral ceremony of east area Trzciniec cultural circle. Materials from researches of the author on burial grounds Sosnickaja (Koschewka-4) and Komarovskaja cultures (Malopolovetskoe, Wojtsehovka, Bukovna) are resulted.

С. В. И в а н о в а

(К и е в; О д е с с а)

ОРУЖИЕ В КЛАДАХ ЭПОХИ БРОНЗЫ

Металлические серпы являются одной из основных категорий находок в кладах среднего и позднего бронзового века Юго-Восточной Европы. Традиционно их относят к сельскохозяйственным орудиям. Рассмотрение серпов с позиций семиотики, на фоне этнографических параллелей, позволяет предположить использование части из них в качестве боевого оружия.

К л ю ч е в ы е с л о в а: серп, оружие, Юго-Восточная Европа, Ближний Восток.

В течение долгого времени считалось, что клады являются отражением кризисной ситуации в обществе, их появление объясняли необходимостью спрятать ценности (в виду близкой опасности или иных негативных причин), следовательно, набор депонированных артефактов формировался стихийно. Анализ кладов различных исторических эпох позволил исследователям прийти к выводу, что такие комплексы следует рассматривать системно, с учетом семиотики и семантики артефактов, его составляющих. Отмечается, что в древних обществах освоение новых территорий (завоевание, покорение) всегда начиналось с ритуала, который символизировал акт мироздания, при этом основным элементом главного ритуала было возведение алтаря, предполагается, что выражением его и являлись клады [Дзиговский, Островерхов, 2010]¹.

В бронзовом веке клады известны на обширной территории евразийской степи. Достаточно традиционными депозитами являются топоры,

тесла, кельты, долота, серпы, наконечники копий, булавы, браслеты, наперстки, выполненные из меди/бронзы и помещенные в клады в различном сочетании, порой — формы для их отливки. Часть предметов из кладов без сомнения относится к оружию (проушные топоры, плоские топоры-тесла, наконечники копий, стрел, кинжалы, мечи — как наступательное вооружение; многовитковые наручные браслеты — как защитное). Что касается кельтов, то их трактуют и как орудия труда [Балагури, 1985, с. 485], и как полифункциональные изделия. Считается, что в определенных ситуациях они могли использоваться как орудия труда (рабочие топоры, тесла, мотыги) и как оружие (боевые топоры) — в зависимости от формы и конструкции ручки и, вероятно, необходимости в конкретной ситуации [Клочко, 2006, с. 145]. Достаточно многочисленны в кладах украшения, утварь, литейные формы и пр.

Применение золота и серебра в ряде случаев при изготовлении оружия (преимущественно, в Карпато-Подунавье), ритуал помещения его в землю, придает определенное значение этим артефактам, отмечая особое отношение к ним в рамках того или иного социума. Клады бронзового века распространяются в период достаточно интенсивных культурных трансформаций и перемещений, зачастую связанных с военной экспансией, утверждением на новых территориях. Со средним бронзовым веком связывается формирование культурного круга Бабино, отмечается, что широтное увеличение ареала бабинской культуры на протяжении раннего этапа до Волги и Днестра можно толковать сквозь призму миграций и / или военных походов [Литвиненко, 2009, с. 25]. Складывается культурный блок Сабатиновка-Ноа-Козлод-

1. Такой подход, к примеру, позволил интерпретировать так называемые странные клады раннесарматского времени как святилища, соорудившиеся при продвижении сарматских племен на запад [Дзиговский, Островерхов, 2010].

жень, население составляющих его культур оставило не только значительное количество кладов, но известно и военными походами [Ключко, 1990]¹. Часть кладов финала бронзового и начала железного века соотносится с культурами галыштатта. Таким образом, распространение практики создания кладов может быть связано с освоением новых территорий, что было выявлено для более поздних эпох [Дзиговский, Островерхов, 2010].

Вероятно, помещение оружия в землю в составе кладов в эту эпоху отражает не сокрытие вещей от врага, а утверждение их символической (а не только материальной) ценности в рамках определенного человеческого коллектива и в определенных исторических реалиях, указывая на роль военной функции в социальной структуре общества. Исследователи отмечают, что именно при вхождении вещей в ритуальный контекст как в некую семиотическую систему, они осознаются знаками, приобретают тот или иной семиотический статус. Семиотический статус вещей отражает конкретное соотношение символических и утилитарных функций вещи. Он может быть тем выше, чем выше способность вещи символизировать нечто более важное, чем она сама. При этом семиотический статус одной и той же вещи может существенно меняться во времени, пространстве и культурном контексте, а также зависеть от семиотического пространства, в которое вещь помещена [Байбурин, 1981]. Несмотря на ярко выраженную «военную направленность» кладов эпохи бронзы, сочетание оружия и производственных артефактов, найденных в составе клада, с одной стороны, не должно удивлять. Наличие готовых вещей (иногда бракованных), литейных форм, остатков литья позволяет предположить, что в них реализуются представления, связанные с металлургией, скорее всего — ее символической, ритуальной стороной. Ремесла в индоевропейских обществах входили в систему, связанную с сакральными представлениями [Байбурин, 1990, с. 15]. Особенно высок был социальный статус у кузнецов и металлургов, причем, у разных народов он мог быть с положительным или отрицательным знаком [Иванов, Топоров, 1974]. В мифах многих народов мира кузнец / металлург не ограничен в своей деятельности рамками обычного кузнечного ремесла и часто выступает как персонаж, наделенный сверхъестественной созидательной силой, связанной с огнем, и обладающий функциями демиурга — верховного божества или же бога — помощника одного из главных богов, культурного героя и (или) предка. Продолжение работы мастера в загробном мире — гарантия стабильности социума, с чем может быть

связано выделение в погребальном ритуале захоронений мастеров [Цимиданов, 2004, с. 81—82]. Аналогичным образом клад может содержать орудия труда ремесленника (кузнеца / металлурга), изготовленные им вещи, отходы производства, отражая формирование клада в рамках определенной знаковой системы. При этом орудия труда, связанные с созданием новых вещей, в целом, не снижают семиотический статус клада, где в депозитах доминирует оружие. Напомним, что пантеон Ригведы (восходящий к общиндоевропейскому) включает в себя и богов-ремесленников². Представленные в кладах украшения также могут быть связаны с костюмом воина, далеко не во всех культурах украшения являются женским атрибутом.

Но из семиотического контекста «военных» или «военно-производственных» кладов эпохи бронзы, в таком случае, должна исключаться довольно представительная категория инвентаря. Это — широко распространенные (а в некоторых кладах доминирующие) серповидные изделия (серпы), традиционно относимые к сельскохозяйственным орудиям, связанным с жатвой. В такой трактовке этих артефактов, они не относятся к орудиям, связанным с ремеслом, т. е. с «актом творения» и «выпадают» из клада как семиотической системы, воплотившейся в конкретном ритуале: трудно себе представить, чтобы статус сельскохозяйственного орудия равнялся статусу боевого.

Полагают, что с момента распространения металлических серпов в рамках древностей бронзового века (с конца III — начала II тысячелетия до н. э.) в ареале, охватывающем территорию Восточной и Юго-Восточной Европы, выделяется четыре независимых центра производства металлических серпов [Дергачев, Бочкарев, 2002, с. 295]. Изделия каждого из этих центров отличаются своими особенностями: Северокавказский, Волго-Уральский, Центральнотрансильванский и Нижнедунайский (рис. 1). В Северном Причерноморье проявляется воздействие нескольких центров, что находит отражение в сочетании в одном кладах разных вариантов изделий. Серпы отличаются между собой не только по внешнему виду, но и по весу и размеру: от 10 до 35 см длиной, от 20 до 400 гр. весом. Отмечают, что вес изделий уменьшается по мере удаления от источников металла: В Среднем Приднепровье распространены серпы весом 20—60 грамм, а в Приуралье — 300—400 грамм [Дергачев, Бочкарев, 2002, с. 60].

Следует обратить внимание на тот факт, что серпы были распространены в обществах совершенно разной хозяйственной направленности — и в тех, где преобладал земледе-

1. Напротив, передвижки населения в раннем бронзовом веке (ямная КИО), носили торгово-экономический характер и не отмечены кладами.

2. Тваштар, бог-творец всех существ и вещей, божественный мастер-кузнец, изготовивший оружие богов. Вишвакарман бог-творец, всевидящий и всезнающий, божественный мастер и строитель.

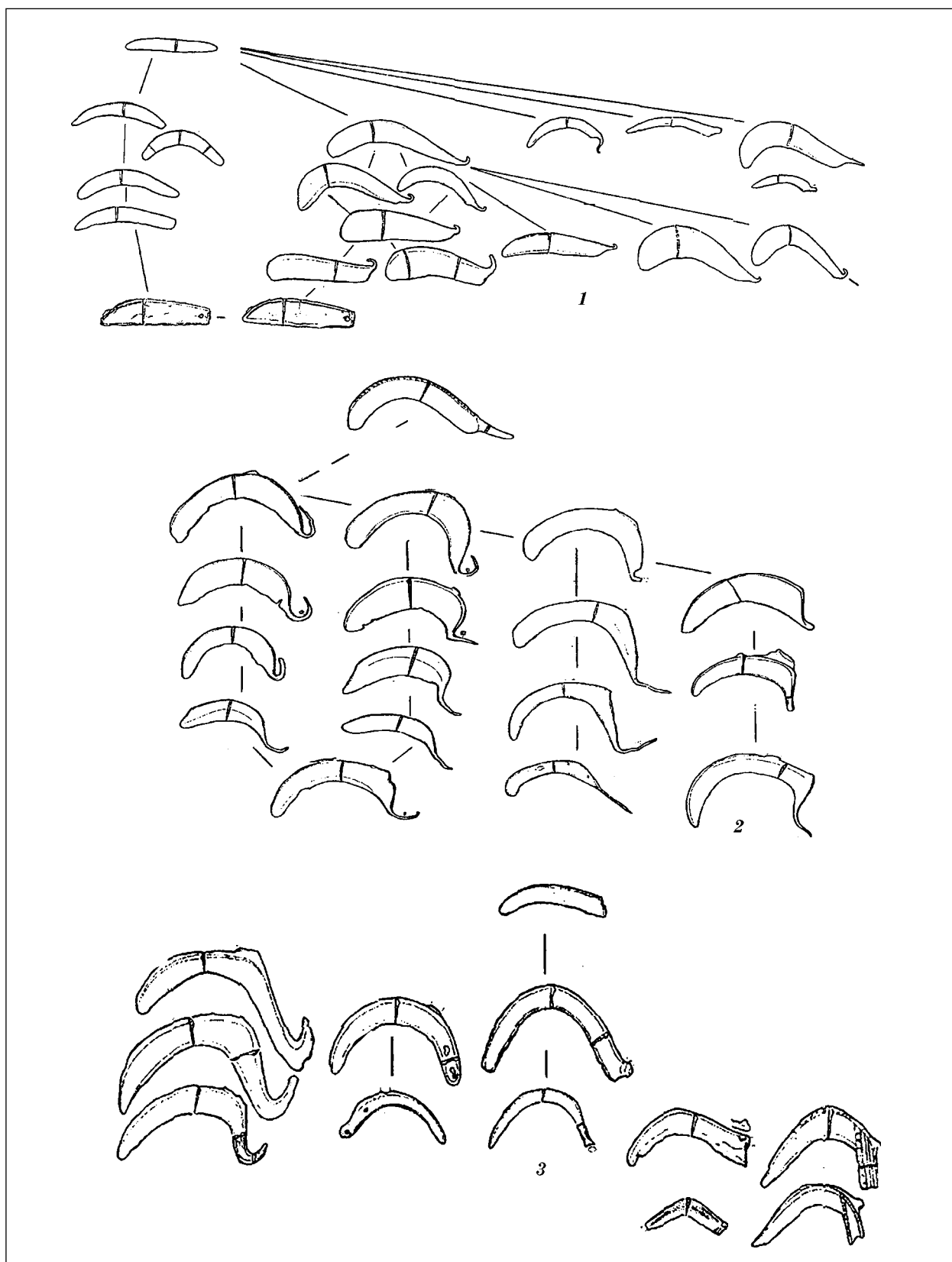

Рис. 1. Типология серпов [Дергачев, Бочкарев, 2002]: 1 — серпы Волго-Уральского региона; 2 — серпы Северо-Кавказского региона; 3 — серпы Карпато-Дунайского региона

льческий уклад, с присущей ему оседлостью (дунайский бассейн), и в тех, где доминировало пастушеское скотоводство, связанное с подвижным образом жизни (евразийская степь). Руч-

ным земледелием в скотоводческих обществах занимались, как правило, женщины [Андрианов, 1978]. Особенно это касается подвижных скотоводов, где труд земледельца был непре-

стижным, мужчины пасли стада, а немногочисленные поля обрабатывали женщины, дети, старики [Калиновская, 1989]¹. К тому же экспериментальные данные (на примере трипольской культуры) подтвердили, что кремневые серпы не уступали в производительности медным [Видейко, 2004, с. 141]. Эти сведения позволяют усомниться в том, что труднодоступный и сложный в добыче металл использовался для изготовления орудий, предназначенных для группы населения достаточно низкого социального статуса, для неподходящего мужчине-скотоводу (по уровню престижности) труда, и при наличии кремневого аналога. Все остальные предметы из кладов, без сомнения, связаны с мужскими и определенно почетными занятиями — военное дело и металлургия.

Особенно интересна связь металлических «серпов» с достаточно мобильными «культурами колесничих» среднего периода бронзового века, в которых доминирующую роль играла военная аристократия (бабинская, абашевская, Синташта). Полагают, что именно племена бабинской культуры (многоваликовой керамики) первыми в Северном Причерноморье овладели искусством ведения боя на легких колесницах, запряженных лошадьми [Давня історія України, 1997, с. 412]. Возможно, в какой-то степени такую ситуацию можно объяснить этнографическими параллелями с достаточно удаленной территории. В средневековой Японии серп на длинном древке (гэккэн) использовался, в основном, против конных воинов, а нагината (японский вариант алебарды с наконечником в виде широкого сабельного однолезвийного клинка, загнутого на конце) изначально использовалась простыми пешими воинами для подсекания ног лошадей. Широкое распространение получили серпы в культурном блоке Сабатиновка-Ноуа-Козлоджень, преобладавая в первой из культур этой связки [Дергачев, Бочкарев, 2002, с. 308]. При этом именно племена сабастиновской культуры приняли участие в походах «народов моря» с Балканского полуострова в Малую Азию и Египет² [Клочко, 1990], что указывает на достаточно высокий уровень «военизации» сабастиновского общества.

Встречаются серпы в погребениях, а также, в меньшем количестве, — на поселениях; лишь в петровской культуре Волго-Уралья находки серпов связаны, преимущественно, с поселениями. В погребениях серпы находят в контексте, который не позволяет соотносить умершего с

социальной ролью земледельца. Так, в захоронениях синташтинского и потаповского типа [Костюхов, Епимахов, Непин, 1995; Васильев, Кузнецов, Семенов, 1992] помимо серпов, присутствуют кремневые наконечники стрел (Каменный Амбар V, 12/2; Утевка VI, к. 6, п. 6), костяные псалии с шипами, нож, тесло, долото (Утевка VI, к. 6, п. 6), украшения и керамика (Синташта, могильник С1, п. 12), ножи, шилья, тесло, украшения, керамика (Каменный Амбар V, 12/2).

Некоторые серпы выделяются особенностями, которые не являются характерными (или необходимыми) для жатвенных орудий. В Волго-Уралье часть изделий, соотносимых с типом Дербедень, имели поперечный и продольный изгибы лезвия, в связи с этим предполагается, что они могли выполнять ударно-режущие функции [Дергачев, Бочкарев, 2002, с. 99]. Серпы типов Береговка и Кундрава (также из Волжско-Уральского региона), характеризующиеся крупными размерами и массивным обликом, зачастую имели заточенное с двух сторон лезвие [Дергачев, Бочкарев, 2002, с. 21, 43]. Крюкастые серпы карпато-трансильванской серии всегда имели укрепленную рельефным валиком спинку, корпус в лезвийной и рукоятной части усилены одной (реже двумя) продольными рельефными канелюрами, для среднедунайской серии характерны рельефные нервюры на рукоятках. Нервюры применяют для увеличения жесткости и устранения возможного прогиба в различных изделиях³.

На наш взгляд, все рассмотренные выше положения дают возможность предположить, что в кладках бронзового века серпы являлись не сельскохозяйственными орудиями, а эффективными и широко распространенным оружием ближнего боя, что и обусловило достаточно большое количество их находок⁴. При таком их рассмотрении (серпы как вид оружия ближнего боя) эти артефакты на семантическом уровне являются органической составляющей кладов бронзового века, а не инородным дополнением.

Серп является распространенным сельскохозяйственным орудием на обширных территориях земного шара (рис. 2, 2, 3). Полагают, что изогнутость является естественной, эргономичной формой инструмента (при наличии достаточно разнообразных типов), соотносённой со строением человеческого тела. Исследователями отмечается полифункциональность большинства металлических артефактов брон-

1. Жатва с помощью серпа была женской работой и в России нового времени, это отразилось, к примеру, в живописи: имеются картины Венецианова, посвященные сельскому быту, где с серпами изображены женщины, мальчик-подросток, но никогда — взрослые мужчины.

2. Справедливости ради отметим, что на имеющихся изображениях военных сцен «народы моря» изображены с прямыми мечами.

3. Среди предметов вооружения (ближнего боя или дистанционного) продольная нервюра традиционна на кинжалах и длинноклинковом оружии, наконечниках копий, стрел, где она усиливает прочность клинка (лезвия). Но сельскохозяйственное орудие, тем более применяющееся сезонно, не испытывает тех же нагрузок или давления, что боевое оружие.

4. Например, в составе Ингульскогоклада находилось более 80 серпов [Черняков, 1985].

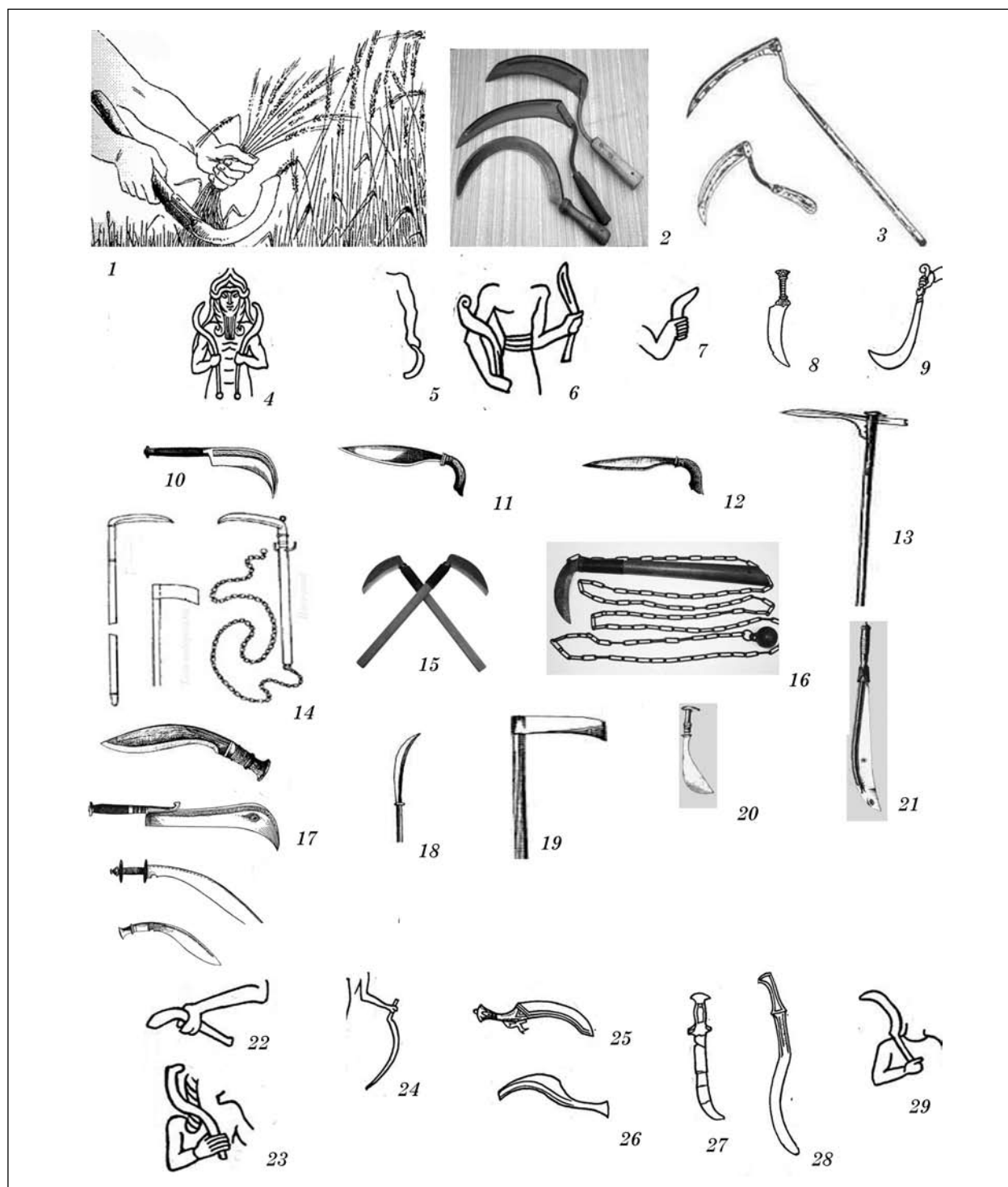

Рис. 2. Серпы и серповидное оружие: 1 — серп как жатвенное орудие; 2, 3 — современные серпы и коса; 4, 5 — Вавилония, XVIII—XVII вв. до н. э.; 6 — Нгирсу (Телло), XX—XVIII вв. до н. э.; 7 — Эбла, Сирия, конец III — начало II тыс. до н. э.; 8 — хопеш, Египет, XIV—XII вв. до н. э.; 9 — греческий сосуд V в. до н. э., Ампурий, Египет; 10 — арит (Малайзия); 11 — бадик (Индонезия); 12 — боло (Филиппины); 13 — гз (Япония); 14—16 — кама, кусари-кама (Япония); 17 — кхури (Непал); 18 — нагината (Япония); 19 — тоэй (Япония); 20 — адъяр катти (Юго-Западная Индия); 21 — рам дао (Непал, северная Индия); 22 — Мари, Месопотамия, середина III тыс. до н. э.; 23 — Нгирсу (Телло) конец III тыс. до н. э.; 24 — Сирия, Месопотамия, XVI—XV вв. до н. э.; 25, 26 — хопеш, Египет, XV—XIV вв. до н. э.; 27 — Бен-Шаан, XIII—XII вв. до н. э.; 28 — Ассирия, 1307—1275 гг. до н. э.; 29 — Язылыкая, Малая Азия, XIII—XII вв. до н. э. (4—9, 22—29 [Горелик, 1993]; 10—19 [Трубников, 1997]; 20—21 [Краткая энциклопедия оружия])

зового века, часть из них могли использовать и как орудия труда, и как оружие, что является вполне рациональным при ценности и

редкости металла. Не исключением являются и серпы, распространенные как боевое оружие в различных частях земного шара (рис. 2,

10—21; 3, 5—7). В одних странах (Филиппины, Индонезия) один и тот же артефакт, считаясь боевым оружием, тем не менее, использовался в сельскохозяйственных работах в сезон уборки. В других странах (Япония) в определенной социальной среде, при недоступности элитного оружия, сельскохозяйственный серп трансформируется в боевое оружие ¹.

Медные или бронзовые мечи серповидной формы (с лезвием на вогнутой стороне) возникли в Месопотамии во второй половине III тысячелетия до н. э. и использовались исключительно как рубящее оружие. Отметим, что в середине — второй половине III тысячелетия до н. э. в Месопотамии появляются и металлические боевые ножи ², с изогнутым лезвием, причем отсутствие перекрестия, предохраняющего руку от соскальзывания на лезвие, привело к тому, что рукоять стали смещать в сторону спинки. Такая смещенная рукоять прослеживается и на серпах Волго-Уралья, где изгиб лезвия менее выражен, чем в других регионах. Отмечают, что со стороны спинки крюк всегда является ее продолжением [Дергачев, Бочкарев, 2002, с. 59]. Это не является заимствованием, а, скорее, одинаковым решением сходной проблемы. Уже в Кише использовались бронзовые серповидные клинки (длиной до 50—60 см), с лезвием на вогнутой, внутренней стороне. К концу III тыс. до н. э. вырабатывается «классическая» форма серповидного оружия, широко распространившегося вскоре на Ближнем Востоке. В дальнейшем появляются и становятся популярными секачи с двояковыпуклым лезвием, выделяется узкий хвост-черенок для насадки рукояти, оружие могло использоваться и как секира, и как боевой серп (рис. 2, 2—9, 22—29; 3, 8—11). Длина лезвия, имевшего ребро в центральной части, составляла около 40 см, при этом лезвие продолжалось и на внешнюю сторону ³ [Горелик, 1993, с. 37—38]. Отметим упоминавшееся выше происхождение серпов

Северокавказского центра от серпов куро-аракской культуры, что позволяет предположить их получение из Передней Азии. Не исключается переднеазиатский импульс и для серпов Карпато-Балканского региона, связи этих территорий прослеживаются с эпохи неолита. В начале II тысячелетия до н. э. этот вид оружия из Месопотамии воспринимают Сирия и Палестина, полагают, что оно было весьма эффективным, в дальнейшем оно получило значительное распространение и существовало долго: в Палестине древнейший экземпляр секача, найденный в Сихеме, датируется XIX в. до н. э., ряд других, почти идентичных ему — XIV—XII вв. до н. э. [Мерперт, 2000, с. 267—268]. По предположению М.В. Горелика, это оружие было принесено на запад от Месопотамии сугийскими племенами, с которым и связано движение древних евреев из Южной Месопотамии в Палестину [Горелик, 1993, с. 38, табл. XVIII, 19, 20, 30, 31, 32, 48]. Мечи серповидной формы держат в руках 12 божеств подземного мира, изображенных в хеттском святилище Yazilikaya, на нем боги, экипированные как воины, возглавляют и ведут войско в битву, покровительствуя в бою [Bryce, 2007, p. 16]. В 1991 г. близ Львиных ворот в столице хеттского царства Hattusa были обнаружены серповидные мечи, являющиеся, исходя из содержания найденной надписи, приношением правителя Tudhalyia (XIV в. до н. э.) божеству Storm в честь победы над страной Assuwan [Bryce, 2007, p. 16].

Клиники серповидной формы известны на территории Северной Сирии (их изображения встречены на хурритских и митаннийских печатях), откуда они попадают в Египет. После владычества гиксосов секач получает распространение в Египте, где он известен под названием хопеш (рис. 2, 8; 3, 10), причем встречаются его различные типы — с заостренным и косо обрезанным концом, с широким или тонким клинком. Сперва хопеш являлся царским церемониальным оружием, он находится в руках фараона на всех изображениях Нового царства, а со временем, с середины II тысячелетия до н. э., становится широко распространенным массовым оружием, сочетавшим в себе рубящие, режущие, колющие функции. Изогнутые однолезвийные клинки (с заточкой клинка с выгнутой стороны) использовались в Ахеменидском войске, в чем, полагают, сказалось влияние традиции Северной Сирии. Они становятся характерным оружием позднеахеменидской конницы [Горелик, 1993, с. 38—40].

Греческую махейру (копис) принято считать производным от хопеша (рис. 3, 11). Это — односторонний слабо изогнутый меч с внутренней заточкой, бытовавший примерно в то же время, что и персидские серповидные мечи. В самой Греции он был не особенно распространен, но с VI—V вв. до н. э. распространяется в Иберии, откуда был заимствован римскими солдата-

1. Так возник камакобу-дзюцу — комплекс окинавских искусств владения традиционным, так называемым «крестьянским» оружием (в отличие от самурайского — меча, алебарды, секиры и т. п.). Эти искусства зародились на Окинаве в XIV веке, но основное развитие получило значительно позже, в XVII—XVIII веках. Запрет на ношение оружия людьми, не принадлежащими к сословию воинов, породил целый класс техник, рассчитанных на применение в качестве оружия различных бытовых предметов и сельскохозяйственного инвентаря. В числе прочего «арсенала» оказались такие известные сейчас виды, как наконечники трехзубых вил (саи), цепи для обмолота риса (нунчаку) или серпы для риса (кама).

2. Известны более ранние кремневые боевые ножи, с пышно украшенными рукоятками [Горелик, 1993, с. 10—11].

3. Здесь уместно вспомнить упоминавшиеся выше серповидные изделия из Волго-Уралья (типов Береговка и Кундрава), с заточенным с двух сторон лезвием.

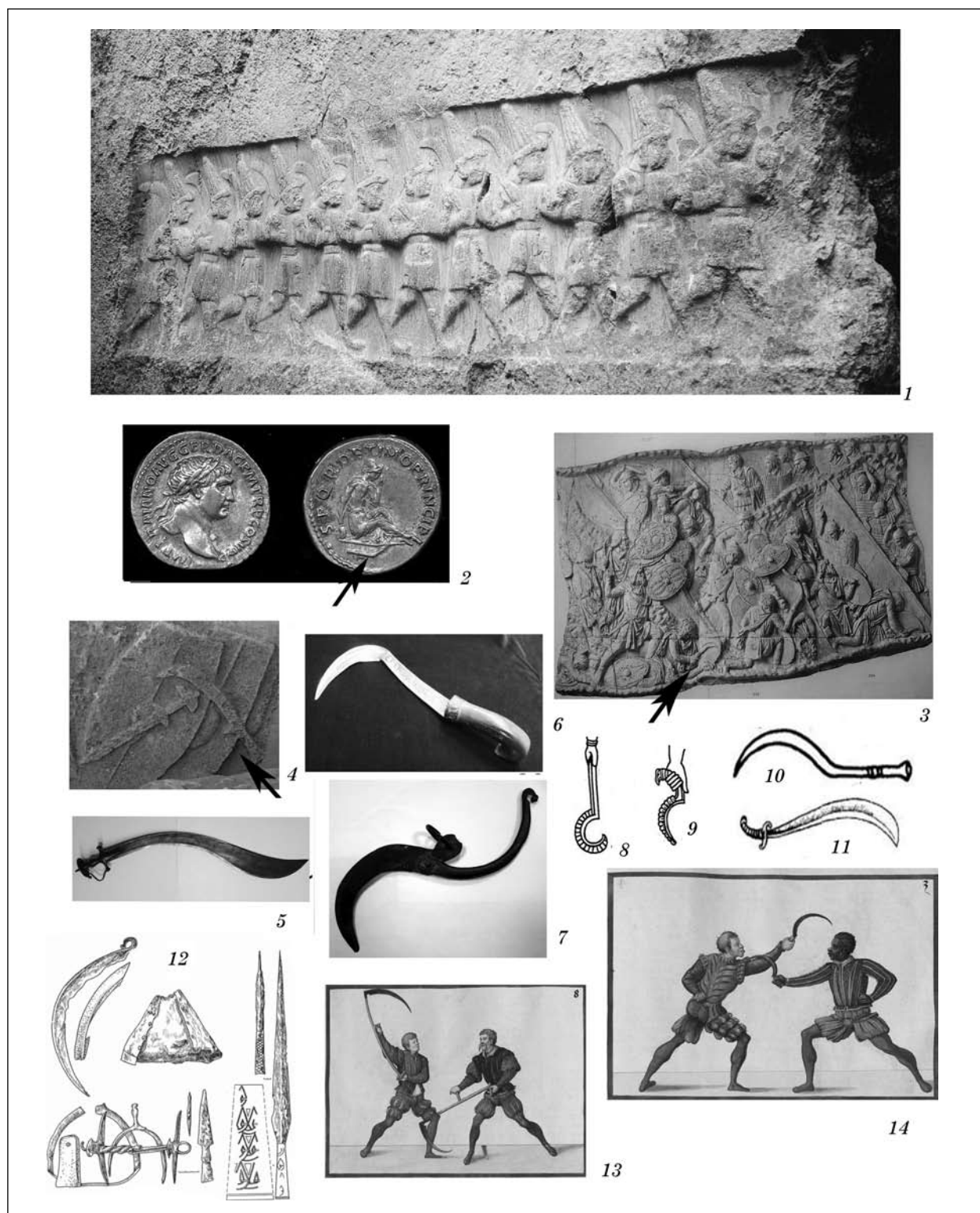

Рис. 3. Серпы как боевое оружие: 1 — Язылыккая, Малая Азия, XIII—XII вв. до н. э.; 2 — денарий Траяна; 3 — барельеф на Колонне Траяна, Рим; 4 — Тораеум Траяни, Констанца; 5 — меч экзекуционный с внутренней заточкой лезвия (Индия); 6 — лохар, Афганистан; 7 — складной боевой серп, Индия, XIX в.; 8, 9 — Ассирия, IX в. до н. э.; 10 — хопеш, Фивы, Египет, XV в. до н. э.; 11 — махейра (копис); 12 — погребение X—XI вв. н. э. (Экриттен в Восточной Пруссии); 13, 14 — Техника ведения боя с помощью косы и серпа (боевой серп, Европа, середина XVI в. н. э.) (1 [Брусе, 2007]; 2 [Schmitz, 2005]; 3 [Cichorius, 1896]; 4 [Florescu, 1965]; 5—7 [Музей истории оружия]; 8—10 [Горелик, 1993]; 11 [Трубников, 1997]; 13, 14 [«De arte athletica»])

ми после войны с Ганнибалом как «gladius hispanicus», то есть испанский меч, и только в XIX в. «испанский меч» получил название

фальката (falcata или falcata iberica). Ранние образцы фалькаты являются повторением греческого кописа, в дальнейшем видоизменяется

рукоять оружия, становясь менее массивной. Ширина клинка копья/фалькаты расширяется по направлению к кончику, вследствие этого центр тяжести смещается (на удаление от руки), а кинетическая энергия удара увеличивается¹. При завоевании Македонии в конце III в. до н. э. римская кавалерия имела на вооружении «испанскую саблю», удара которой не только не выдерживал никакой шлем, но зачастую он был смертельным.

Серповидные клинки встречаются в VII—VI вв. до н. э. в Волго-Камье, в VI в. до н. э. на Северном Кавказе, они известны в V—IV вв. до н. э. у савроматов [Горелик, 1993, с. 40]. Боевой серп использовали фракийцы в V—IV в. до н. э., наряду с ним они использовали *rhomphaia*, оружие очень похожее на двуручный серп², но гораздо менее резко изогнутое. *Rhomphaia* имели длинное, как у копья, древко (размером не менее клинка), изогнутое (иногда прямое) одностороннее лезвие [Schmitz, 2005]. Серповидный меч был известен у даков, он упоминается как *ensis falcatus* (*falcatus* — серповидный, лат.) в «Метаморфозах» Овидия и как *falx supine* в «Сатирах» Ювенала. [Wilcox, Embleton, 1982, P. 35]. Даки имели боевые серпы двух видов — меньших размеров, одноручные и крупные, двуручные. Короткий вариант на языке даков назывался *sica*, т. е. серп (Valerius Maximus, III, 2.12). Длина лезвия обычно составляла около 40 см, рукоять была на 1/3 длиннее лезвия. [Wilcox, Embleton, 1982, p. 35]. Сохранились изображения даков, вооруженных серповидным мечом (рис. 3, 1—4). Наиболее известными являются фриз-барельеф на «колонне Траяна» в Риме, воздвигнутой в 113 году н. э. в честь побед Траяна над даками [Cichorius, 1896, Taf. LXX], метопы с военными сценами на *Trophaeum Traiani* близ Констанцы, сооруженном в честь римского императора Траяна между 106 и 109 г. н. э. в память римской победы над даками в 102 г. н. э. [Florescu, 1965]. На так называемом денарии Траяна на оборотной стороне изображен поверженный дак, сидящий на щите, рядом с ним лежит небольшой серповидный меч [Schmitz 2005].

В I—II тысячелетиях н. э. серповидные мечи по-прежнему находятся на вооружении в Европе и на других континентах. Интерес представляет погребение воина, найденное у местечка Экриттен в Восточной Пруссии (ныне Калининградская область) и датированное около 1000 года или первой половиной XI в. н. э. (рис. 3, 12). При костяке человека и коня были найдены древнерусский шлем, три наконечника копья (два имели на тулье платиновую серебристую с плетеным и геометрическим орнаментом), серп, точило, нож, шило, остатки ведра и фрагменты блюда, а также удила, два стремена,

шпора [Кирпичников, 2009]. Таким образом, контекст находки позволяет нам отнести этот серп к категории боевых. В европейском средневековом трактате о воинском искусстве³ «*De arte athletica*» (автор Paul Hector Mair), который датируется около 1550 г., есть раздел, демонстрирующий основные приемы ведения боя серпом и косой. Правила и наличие определенной тактики свидетельствует о том, что этот вид оружия имел распространение в Европе в средние века (рис. 3, 13, 14).

Серпы из кладов бронзового века находят аналогии в оружии различных культур и народов, вплоть до современности, что совершенно не связано с заимствованиями, но является аргументом в пользу их боевого назначения.

Особое значение серпа проявляется в библейских текстах, в частности в приводимом ниже отрывке из 14 главы Откровений Иоанна Богослова (Апокалипсис), в которой содержится три видения. В третьем видении изображаются суды, которыми совершится разрушение духовного Вавилона под эмблемой жатвы и выжимания винограда (Откр. 14: 14—20).

«14. И взглянул я, и вот светлое облако, и на облаке сидит подобный Сыну Человеческому; на голове его золотой венец, и в руке его острый серп.

15. И вышел другой Ангел из храма и воскликнул громким голосом к сидящему на облаке: пусти серп твой и пожни, потому что пришло время жатвы, ибо жатва на земле созрела.

16. И поверг сидящий на облаке серп свой на землю, и земля была пожата.

17. И другой Ангел вышел из храма, находящегося на небе, также с острым серпом.

18. И иной Ангел, имеющий власть над огнем, вышел от жертвенника и с великим криком воскликнул к имеющему острый серп, говоря: пусти острый серп твой и обрежь гроздь винограда на земле, потому что созрели на нем ягоды.

19. И поверг Ангел серп свой на землю, и обрезал виноград на земле, и бросил в великое точило гнева Божия.

20. И истоптаны ягоды в точиле за городом, и потекла кровь из точила даже до узд конских, на тысячу шестьсот стадий».

Подводя итоги, отметим, что серповидное оружие не является и никогда не являлось чем-то исключительным, хотя оно и не привлекло пока еще внимания исследователей бронзового века Восточной и Юго-Восточной Европы при реконструкции комплекса вооружения и характера войска (несмотря на то, что именно кладки, где серпы широко представлены, являются основным источником для подобных реконструкций). Серп у многих народов мог иметь двойное

1. Отметим подобное расширение лезвия на серпах Волго-Уральского региона (рис. 1, 1).

2. Т. е. такой, который следовало держать двумя руками из-за его массивных размеров.

3. Трактат имеет два тома, хранится в Баварской государственной библиотеке <http://codicon.digitalcollections.de/Band>

назначение (бытовое и боевое), при доминировании военной функции под него разрабатывалась техника боевого применения. В дальнейшем серп мог совершенствоваться именно в военном направлении и, в итоге, превратиться в грозное оружие. Таким образом, в контексте кладов эпохи бронзы серп следует относить к боевому оружию ближнего боя. Крупные экземпляры могут соотноситься с разновидностями этого оружия — двуручными серповидными мечами и длиннодревковым серповидным оружием.

- Андрианов Б.В. Земледелие ручное // Свод этнографических понятий и терминов. Материальная культура. — 1989. — С. 48—51.
- Байбури А.К. Семиотический статус вещей и мифология // Материальная культура и мифология: Сб. музея антропол. и этногр. — 1981. — Вып. XXVII. — С. 215—226.
- Байбури А.К. Ритуал: свое и чужое // Фольклор и этнография. — 1990. — С. 3—7.
- Балагури Э.А. Поздний период эпохи бронзы // Археология УССР. — К., 1985. — Т. 1 — С. 473—488.
- Васильев И.Б., Кузнецов П.Ф., Семенов А.П. Погребения знати эпохи бронзы в Среднем Поволжье // Археологические вести. — 1992. — № 1. — С. 52—63.
- Видейко М.Ю. Хліборобство трипільських племен // ЕТЦ. — К., 2004. — Т. 1. — С. 136—148.
- Горелик М.В. Оружие древнего Востока (IV тысячелетие — IV в. до н. э.). — М., 1993.
- Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1.
- Дергачев В.А., Бочкарев В.С. Металлические серпы поздней бронзы Восточной Европы. — Кишинев, 2002.
- Дзиговский А.Н., Островерхов А.С. «Странные комплексы» о семантике предметов и памятников в целом // Стратум плюс. — № 3. — 2010. — С. 145—174.
- Евангелист Иоанн. Откровения. // Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового Завета канонические — М., 2011.
- Иванов В.В., Топоров В.Н. К проблеме функций кузнецов в свете семиотической типологии культур // Млы Всесоюз. симпози. по вторичным моделирующим системам. — 1974. — Вып. 1 (5). — С. 87—91.
- Иванова С.В. Социальная структура населения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. — Одесса, 2001.
- Калиновская К.П. Скотоводы Восточной Африки в XIX—XX веках. — М., 1989.
- Кирпичников А.Н. Раннесредневековые золоченые племя. — СПб, 2009.
- Ключко В.І. «Народиморя» та Північне Причорномор'я. // Археологія. — 1990. — № 1. — С. 10—17.
- Ключко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000—900 pp. до Р. Х.). — К., 2006.

- Костюхов В.П., Елимахов А.В., Непин Д.В. Новый памятник средней бронзы в Южном Зауралье // Древние индоиранские культуры Волго-Уралья. — 1995. — С. 156—207.
- Краткая энциклопедия оружия // <http://www.medieval-wars.com/armory/weapons.html>.
- Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабині (за матеріалами поховальних пам'яток): Автореф. дисс. ... докт. іст. наук — К., 2009.
- Мерперт Н.Я. Очерки археологии библейских стран. — М., 2000.
- Музей истории оружия, Запорожье // <http://museum-military.com/ru>.
- Трубинов Б.Г. Большой словарь оружия. — М., 1997.
- Цимиданов В.В. Социальная структура срубного общества. — Донецк, 2004.
- Черняков И.Т. Из истории бронзолитейного производства в Северном Причерноморье // ЗОАО. — 1967. — Вып. 2 (35) — С. 23—37.
- Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н. э. — К., 1985.
- Bryce T. Hittite Warrior. — Oxford, 2007.
- Cichorius C. Die Reliefs der Traianssäule. — Berlin, 1896 — Gloucester, 1988.
- Florescu F.B. Das Siegesdenkmal von Adamklissi. Tropaeum Traiani. — Bukarest; Bonn, 1965.
- Schmitz M. The Dacian threat, 101—106 AD. — Armidale, 2005.
- Mair Paul Hector «De arte athletica» // <http://codicon.digitale-sammlungen.de/Band>.
- Wilcox P., Embleton G. Rome's Enemies: Germanics and Dacians. — London, 1982. — V. 1.

С. В. І в а н о в а

ЗБРОЯ У СКАРБАХ ДОБИ БРОНЗИ

Металеві серпи є однією з основних категорій знахідок у скарбах середнього і пізнього бронзового віку Південно-Східної Європи. Традиційно їх відносять до сільськогосподарських знарядь. Розгляд серпів з позицій семіотики, на тлі етнографічних паралелів, дозволяє припустити використання певної їх частини як бойової зброї.

S. V. I v a n o v a

WEAPONS IN HOARDS OF THE BRONZE AGE

In this article author analyzes the semantics and functionality of metal sickles from the Bronze Age hoards. The context of artifacts of this hoards and the ethnographic parallels findings allow to consider these products not tools, but weapons.

А. С. Пробейголова
(Луганск)

РЕКОНСТРУКЦИЯ КАМЕННОГО ДОМОСТРОЕНИЯ ПОСЕЛЕНИЯ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ НА р. ЛУГАНЬ

Статья информирует о результатах исследования трех каменных строений срубной культурно-исторической общности, раскопанных в сезоны 2009-2010 гг. экспедицией Луганского отделения Восточно-украинского филиала ИА НАНУ

К л ю ч е в ы е с л о в а: Зимогорье, срубное время, постелистая и орфостатная кладка, жилищно-хозяйственный комплекс.

В 2009—2010 гг. в результате спасательных раскопок экспедиции Луганского отделения Восточноукраинского филиала ИА НАНУ на поселении эпохи бронзы возле г. Зимогорье Луганской области были получены новые данные о каменном домостроении населения бассейна Северского Донца в срубное и постсрубное время. Исследуемый памятник расположен на левом берегу р. Лугань (правый приток Северского Донца) на первой надпойменной террасе. По предварительным данным планировка поселения реконструируется как однорядная уличная: три исследованных постройки вытянуты в одну линию вдоль берега реки с запада на восток. Кроме того, в восточном направлении от раскопанных построек визуальнo фиксируются неглубокие западины, вероятно соответствующие местам древних жилищ, которые также расположены вдоль береговой кромки. Непосредственная близость Донецкого кряжа, видимо, отразилась на характере домостроительства поселка — использовании камней мергеля при возведении стен — вместо традиционного для кряжа песчаника и деревянной архитектуры Левобережья Северского Донца [Бровендер, 2000, с. 70—79]. Довольно хорошая сохранность каменных конструкций позволили, несмотря на малую исследованную площадь, сделать ряд наблюдений по стратиг-

рафии памятника и соответствующим изменениям кладки, формы и конструкции построек.

Выделяется три строительных этапа. Первые два представлены различными «вариантами» постройки 1 и близкой ей по времени ямой 1. К третьему этапу отнесены постройки 2 и 3.

Первый этап связан с сооружением постройки 1, имевшей прямоугольную форму с четко выраженными углами. Размеры постройки 6,8 × 5,6 м, длинной стороной она ориентирована по линии В-З. Вход в виде небольшого пандуса находился в северной части жилища. Стены возводились с помощью постелистой однослойной кладки и орфостатного ряда. В некоторых случаях наблюдается сочетание обеих техник. В целом, стены постройки 1 на раннем этапе выполняли облицовочную функцию, что косвенным образом указывает на наличие небольшого котлована [Горбов, 1997, с. 145—162]. Такие черты, как наличие котлована и облицовочная функция стен по В.Н. Горбому соответствуют восточной, то есть срубной традиции домостроения [Горбов, 1997, с. 145—162]. По керамическому комплексу нижний «ярус» постройки 1 можно сопоставить с третьим горизонтом поселений Приазовья по схеме В.Н. Горбова [Горбов, 1995, с. 52—72].

На втором этапе постройка 1 подверглась существенным изменениям. В частности, была перестроена восточная стена, от которой сохранился лишь небольшой фрагмент постелистой кладки. Северо-восточный угол постройки был усилен небольшим выступом-контрфорсом размером 0,5 × 0,7 м. Основание выступа сложено постелистой двухслойной кладкой с забутовкой щебнем посередине. Сверху находились плоские крупные плиты, уложенные так же по постелистой системе. Между выступом контрфорса

и перестроенной восточной стеной отсутствовали перевязочные швы, что, видимо, предполагает их синхронность. Позднее с внутренней части постройки 1 параллельно старым стенам была возведена еще одна стена. Ее сохранившаяся часть, достигающая высоты 0,7 м, сложена по постелистой системе в один ряд камней в ширину. На поздний возраст этой стены указывает отсутствие перевязочных швов с северной стеной, ее размещение параллельно старой стене внутри постройки 1. Возможно, реконструкция жилища связана с формированием нового уровня пола (горизонт А), который отделен от предыдущего (горизонт Б) двадцатисантиметровой прослойкой стерильного грунта. С горизонтом пола А связаны очаги 1—2, с горизонтом Б — очаг 3. Подобные реконструкции стен с последующим сокращением площади жилища известны на нижнедонских поселениях поздней бронзы с каменной архитектурой [Потапов, 2000, с. 23—26], на крымских памятниках [Колотухин, 2003, с. 38, 40].

Видимо, ко второму этапу относится яма 1, расположенная в 3,4 м к востоку от постройки 1. Верхние контуры ямы напоминают овал размером 2,18 × 1,92 м, длинной осью ориентированный по линии С—Ю. Ко дну яма приобретает круглую форму диаметром 1 м. Общая глубина ямы составляет 3,2 м. Сверху яма перекрыта вымосткой из камней мергеля, среди которых попадались обломки костяных коньков и тупиков из челюстей крупных животных. Большая часть ямы забутована крупными камнями мергеля размером 0,3 × 0,5 м, в золистом заполнении встречались фрагменты глиняных «хлебцев» и обломки посуды. Компактное скопление глиняных «хлебцев» найдено и к западу от ямы на уровне предматерика. Ближайшие аналогии яме 1 происходят с поселения Червонэ озеро 3 на территории Картамышского археологического микрорайона, где подобные сооружения интерпретированы в качестве колодцев [Бровендер, Загородняя, 2007, с. 45—46; Бровендер, Загородняя, 2010, с. 29]. Совпадает все, вплоть до деталей: форма и пропорции сооружений, наличие камней, засыпка ямы бытовым мусором после прекращения ее функционирования. Но, если на Картамыше наличие на поселении колодцев являлось жизненной необходимостью, поскольку памятник достаточно удален от водных артерий, то применительно к Зимогорью наиболее простое на первый взгляд объяснение выглядит не вполне логичным. Дело в том, что яма 1 находится всего в нескольких метрах от реки и в данном случае сооружение колодца является не вполне целесообразным. Среди других версий функционального назначения ямы отметим возможность ее использования для хранения запасов пищи. При глубине 3,2 м от уровня предматерика на дне ямы, выполненной в глине, даже в летнюю жару сохраняется прохлад-

ная температура. То есть речь может идти об использовании ямы в качестве погреба. Подобные ямы-погреб для хранения пищи известны на поселениях более позднего времени Подонцовья, в частности на Давыдо-Никольском селище салтово-маяцкой культуры, причем ямы гораздо меньшей глубины [Красильников, Красильникова, 2010, с. 43—44].

Керамический комплекс из заполнения ямы, равно как и с горизонта пола А постройки 1, близок находкам 4-го горизонта поселений Приазовья [Горбов, 1995, с. 52—72]. Кроме керамики на возраст объектов второго этапа могут указывать глиняные «хлебцы» из ямы 1, которые в большом количестве встречаются на поселениях второго периода сабашиновской культуры и, в единичных случаях, на сусканских памятниках Заоволжья [Отрощенко, 2001, с. 171]. Таким образом, хронологические рамки второго строительного периода для исследованных построек Зимогорья соответствуют позднему периоду бережновско-маевской срубной культуры.

Третий строительный этап связан со временем существования построек 2 и 3, поздний возраст которых определяется данными стратиграфии и характером находок из помещений.

Стены постройки 2 выполнены несколько в иной технике, нежели на предыдущих этапах. В частности, западная стена сложена из трех параллельных рядов камней. В итоге ширина стены достигает 0,6—0,8 м при сохранившейся высоте 0,5 м. Остальные стены выполнены с помощью орфостатного ряда. Вполне возможно, что сохранившийся на высоту 0,7 м участок стены более ранней постройки 1, был также использован в качестве внутренней перегородки в постройке 2. Таким образом, форма сооружения реконструируется как квадратная с размерами 4,6 × 4,4 м. Постройка 3 расположена в 2,8 м к востоку от постройки 2, однако, сохранность сооружения неудовлетворительная — прослежены небольшие фрагменты кладок северо-восточной и юго-восточной стен. Используются два типа кладки — постелистая двухслойная с забутовкой посередине и однослойная постелистая кладка.

Параллели керамическому комплексу из построек 2 и 3 прослеживаются на памятниках хвалынской культуры Поволжья [Малов, 1987, с. 159—160]. Более определенно на возраст объектов третьего этапа видимо может указать находка в площади раскопа песчаникового оселка с желобком для подвешивания, являющегося часто встречаемой находкой в белозерских погребениях и на поселениях кобяковской культуры [Отрощенко, 1986, с. 143; Шарафутдинова, 1980, с. 57].

Таким образом, наличие среди построек третьего этапа мощных оснований стен (западная стена постройки 2, северо-восточная стена постройки 3), видимо, предполагает их использование в качестве несущих конструкций,

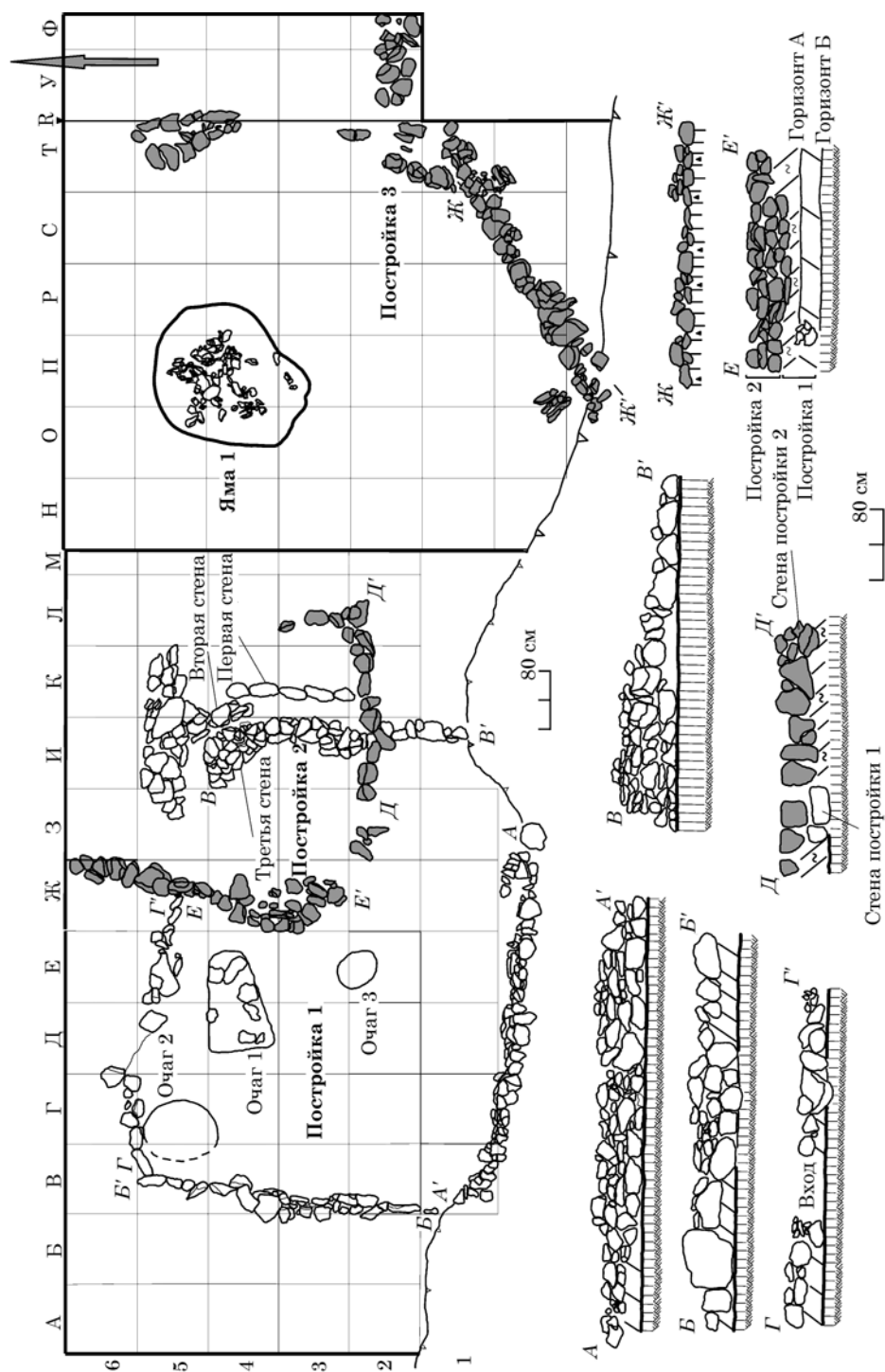

Рис. 1. План и фасировка стен поселения Зимогорье

что свидетельствует о наземном либо слегка углубленном характере жилищ. По мнению В.Н. Горбова данная особенность домостроения характерна для западного блока культур валиковой керамики, в особенности для сабатиновской культуры [Горбов, 1997, с. 145—162]. На постройках поселения Зимогорье западные черты начинают проявляться только со второго строительного этапа и, наиболее полно, на третьем этапе, по времени соответствующем финалу эпохи бронзы. Интересно взаимное расположение построек 2 и 3, которые как бы примыкают друг к другу, образуя единый строительный комплекс. Подобная планировка находит аналоги на Степановском поселении бережновско-маевской срубной культуры на Донецком кряже: это жилищно-хозяйственный комплекс 3, который Ю.М. Бровендер рассматривает в качестве постройки усадебного типа [Бровендер, 2000, с. 73]. В данном случае интересно другое: традиции домостроения, прослеженные для ранних памятников БМСК Донецкого кряжа, находят свое продолжение на памятниках постсрубного времени. В целом, исследованные объекты Зимогорья по аналогии со Степановкой можно реконструировать как жилищно-хозяйственные комплексы. Для 1—2 этапов Зимогорья это постройка 1 и яма 1, для третьего этапа — комплекс построек 2 и 3.

Бровендер Ю.М. Поселения срубной общности в среднем течении Северского Донца: Дисс. ... канд. ист. наук. — К., 2000.

Бровендер Ю.М., Загородняя О.Н. Исследования на Картамыше в 2007 г. // Археологічні відкриття на Сході України в 2007 р. — 2007. — С. 41—46.

Бровендер Ю.М., Загородняя О.Н. Раскопки поселения Червоно́ Озеро-1 Картамышского комплекса горно-металлургических памятников эпохи бронзы в 2010 г. // Археологічні відкриття на Сході України в 2010 р. — 2010. — С. 26—30.

Горбов В.Н. Две традиции применения камня в домостроительстве позднего бронзового века // Археологический альманах. — 1997. — № 6. — С. 145—162.

Горбов В.Н. К проблеме культурной атрибуции поселения на Белозерском лимане // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи неолита-бронзы Средней и Восточной Европы. — 1995. — Часть II. — С. 52—72.

Колотухин В.А. Поздний бронзовый век Крыма. — К., 2003.

Красильников К.И., Красильникова Л.И. Степная салтово-маяцкая культура праболгар в материалах

селища Давыдо-Никольское // Археологічні відкриття на Сході України в 2010 р. — 2010. — С. 40—44.

Малов Н.М. Хвалынская культура валиковой керамики эпохи поздней бронзы в Поволжье // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС. — 1987. — С. 159—160.

Отрощенко В.В. Белозерская культура // Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1986.

Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи Півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). — К., 2001.

Потапов В.В. Жилища поселения Вареновка III // Археология и архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. — 2000. — С. 23—26.

Шарафутдинова Э.С. Памятники предскифского времени на Нижнем Дону (кобяковская культура) // САИ. — 1980. — В1-11.

А. С. Пробейголова

РЕКОНСТРУКЦІЯ КАМ'ЯНОГО ДОМОБУДІВНИЦТВА ПОСЕЛЕННЯ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ НА Р. ЛУГАНЬ

У 2009—2010 рр. польових сезонах експедиція Луганського відділення Східноукраїнської філії ІА НАНУ проводила рятувні археологічні роботи на поселенні доби пізньої бронзи біля м. Зимогір'я в басейні р. Лугань. Досліджено залишки трьох кам'яних будівель, що активно руйнувались в результаті ерозійних процесів. Знахідки із будівель свідчать про їх належність до пізнього етапу зрубної культурно-історичної спільності та постзрубного часу.

A. S. Probejholova

RECONSTRUCTION OF STONE HOUSE-BUILDING OF SETTLEMENT OF LATE BRONZE ON LUGAN'

In 2009—2010 seasons, the expedition of Luhansk Department of the Eastern Ukrainian Branch of IA NASU conducted rescue archeological research at the Late Bronze Age settlement near Zymohirya in the Luhans River region. The remains of three stone buildings exposed to the intensive devastation by the erosion were studied. The material found in the filling and on the floor of the buildings belongs to the late stage of Zrubna cultural and historical community, post Zrubna culture time.

А. В. Ге й к о
(О п і ш н е)

РЕМОНТ ГЛИНЯНОГО ПОСУДУ (за матеріалами неоліту — раннього заліза)

У статті подано дослідження ремонту глиняного посуду епохи неоліту — раннього залізного віку на території України.

К л ю ч о в і с л о в а: кераміка, ремонт, скріплювання.

Окрім багатьох своїх позитивних властивостей глиняний посуд має головний недолік — недостатню міцність. Під час використання він розбивався, тріскався. Баготочисленні знахідки уламків посуду — свідчення не тільки масового поширення гончарства, а й недовговічності існування глиняних виробів. Тому посуд берегли та ремонтували.

Один із найпоширеніших видів ремонту полягав у тому, що зовні на посудині просвердлювали отвори по краях тріщин, які утворилися на стінках або денці. Отвори переважно були парними. У дірки вставлялися мотузки шкіряного (можливо, і рослинного походження), скоби із бронзового дроту, залізних або свинцевих пластин, які загинали ізсередини, і таким чином скріплювали тріснуті посудини. Археологи рідко звертають увагу на такі особливості знахідок, лише побіжно згадуючи про них у своїх наукових працях. Існують розбіжності у назвах предметів для ремонту: скоби, скрепи, зшивки. Відповідно і сам ремонт міг називатися термінами «скріплювання», «зшивання». На нашу думку, найкраще цьому відповідають терміни — «скоби» та «скріплювання».

Деякі дослідники вважають: для того, щоб посуд не протікав тріщини додатково замазувалися смолою хвойних дерев [Сидоров, 2001, с. 41]. Автором на базі постійно діючої експериментальної експедиції Самарського державного педагогічного університету проведено експериментальні дослідження по ремонту посуду

добі неоліту. Підтверджено, що замазані свіжою або нагрітою смолою сосни тріщини посуду дійсно не пропускають воду.

Яким саме інструментом користувалися для просвердлювання отворів не встановлено. Це могла бути кістка, тверда дерев'яна паличка, бронзове чи залізне шило тощо. У деяких випадках зафіксовано, що інструмент був загострим. Наприклад, на амфорі, яка підібрана поблизу с. Самусіївка (Кременчуцький р-н Полтавської обл.), помітні отвори, які просвердлювалися на конус. Амфора датується кінцем IV ст. до н. е. [Супруненко та ін., 2004, с. 95]. Подібне спостерігається на посуді трипільської культури, епохи бронзи.

Зафіксовано, що для ремонтування використовували різні матеріали. Під час розкопок дуже рідко зустрічаються залишки шкіряних ремінців, які стягували тріщини виробів. У епоху бронзи стали застосовувати бронзові скоби, а в епоху заліза, окрім бронзових, ще й свинцеві та залізні.

Слід зазначити, що ремонтування глиняного посуду не є чимось унікальним. В епоху неоліту — раннього заліза ремонтувався кам'яний, дерев'яний, бронзовий посуд.

В Україні сліди ремонту глиняного посуду зустрічаються на поселенських та поховальних пам'ятках, починаючи з епохи неоліту — часу появи виробів із глини. Зафіксовано, що у неоліті (ямково-гребінцева культура) отвори могли не просвердлюватися, а пробивалися в дні ямок, якими прикрашалися посудини [Сидоров, 2001, с. 40].

Окрім неолітичних пам'яток, такий глиняний посуд виявлено у епоху енеоліту та бронзи (трипільська, середньодніпровська, ямна, бибинська, зрубна, бізозерська, бондарихинська та інші культури).

Ремонтування зустрічалося на посуді лісо-степових племен скіфського часу. Наприклад, досить часто посуд із слідами ремонту місцевого виробництва зустрічається на Полковоми-китівському городищі, Лихачівському селищі [Моруженко, 1981, с. 288]. Унікальною знахідкою є відремонтовані корчаги та амфори, знайдені на селищі Лісовий Кут на території Великого укріплення Більського городища [Гейко, 2001, с. 3—4 обкл.].

Цінився і привізний античний посуд. Лутерій зі слідами ремонту знайдений у тризні поблизу Бічної гробниці кургану Скіфська могила в околицях Мотронинського городища [Скорый, Хохоровски, 2004, с. 296—298]. Відреставрована чорнолакова мисочка виявлена і в кургані № 1/2001 Перещепинського могильника в околицях Більського городища [Кулатова, Супруненко, 2010, рис. 97]. З Люботинського городища походить відремонтована амфора з відбитою нижньою частиною [Шрамко, 1998, рис. 46, 9].

Особливо берегли керамічний посуд кочівники скіфи та сармати. Глиняний посуд, найчастіше немісцевого виготовлення, з отворами від ремонту досить часто зустрічається в сарматських похованнях. Так, серед речей, знайдених у впускному похованні жінки, яке датується II ст. до н. е. (кургани басейну р. Молочна, с. Троїцьке), виявлено уламок чорнолакової посудини із просвердленим отвором [Смирнов, 1984, с. 96, рис. 44, 7].

У сарматських похованнях Дніпропетровщини зустрічаються миски, глеки, вази зі слідами ремонту [Костенко, 1986, табл. 27, 12; 1993, табл. 9, 5; 15, 13, 16; 19, 10].

Зарубинецька миска (II—I ст. до н. е.) із отворами від ремонту походить із поховання 1 кургану № 1 біля с. Львова Херсонської області [Козир, 1995, табл. 1, 8].

У похованні 2 (к. 26), розкопаного біля с. Любимівка Херсонської області, знайдено червонолакову гончарну миску з двома отворами від ремонту і тарілку з трьома парами отворів. Поховання відноситься до II ст. н. е. [Симоненко, 1993, с. 45]. Посуд зі слідами реставрації відомий в інших похованнях пізніх сарматів півдня України [Симоненко, 1993, с. 49, рис. 13, 16, 14; 4, 5].

Підтвердженням того, що для ремонту сарматських глиняних виробів використовувалася шкіра тварин, є знахідка такого горщика у похованні № 5 кургану № 25 біля с. Скати́вка Приволзького району Саратовської області. Його тріснутий бік був скріплений шкіряним ремнем, що протягувався через два просвердлених отвори [Синицын, 1959, рис. 57, 5].

Реставрували кераміку і жителі античних міст Північного Причорномор'я, де існувало гончарне ремесло на високому рівні. Наприклад, під час розкопок у 1875 р. на горі Мітрідат в Керчі знайдено два фрагменти рибного

блюда зі слідами ремонту. Блюдо датується IV ст. до н. е. [Циммерман, 1979, с. 76, табл. X, 3]. У заповненні виноробні на городищі «Чайка» поблизу м. Євпаторія виявлена чорнолакова миска, центр якої був забарвлений у червоний колір. Під вінцями миска мала сліди ремонту. Датується вона 250—225 рр. до н. е. [Егорова, 2005, с. 228, рис. 3, 28]. Стародавні греки, крім скріплювання стінок посуду за допомогою скоб із заліза та бронзи, використовували і свинцеві скоби.

Відомі відремонтовані глиняні посудини на пам'ятках зарубинецької [Самойловский, 1959, табл. III, 58], київської та черняхівської культур. Наприклад, на поселенні київської культури (друга половина IV — початок V ст.) Олександрівка-I близько десяти посудин під вінцями мали просвердлені отвори — сліди ремонту [Терпиловский, Шекун, 1996, рис. 5, 15; 41, 4].

На місці черняхівської культури (поховання № 7 Жовнинського могильника) великий фрагмент бокової частини прикріплювали до корпусу за допомогою трьох пар отворів. Також, у «місцях тріщин збереглися ще декілька надсвердлених отворів» [Петраускас, Цыңдровская, 2002, с. 18—19, рис. 10, 4]. Зустрічалися відремонтовані посудини і серед знахідок із черняхівських поселень [Баран, 1981, табл. XVI, 8; Кравченко и др., 2007, рис. 27, 7; 77, 2].

Наведені приклади свідчать про досить бережне ставлення до глиняного посуду в епоху неоліту — раннього заліза. Появі ремонту є кілька пояснень: 1) глиняні вироби у період пізньої осені та ранньої весни у більшості випадків не робили, тому їх старалися зберегти і відремонтувати у міжсезоння; 2) великі вироби важче виготовляти та випалювати. Затрати, у тому числі й часу, на їх ремонт були меншими, ніж на виготовлення нового посуду значних розмірів. Вироби великих розмірів більш цінувалися, ніж інші види посуду, тому саме на них найчастіше можна помітити сліди ремонту. Крім того, досить часто реставрувався імпортований посуд.

Баран В.Д. Черняхівська культура. — К., 1981.

Гейко А.В. Набір тарного посуду скіфської доби з Більського городища // АЛІУ. — 2002. — № 1. — С. 3—4 обкл.

Егорова Т.В. Чернолаковые миски и солонки с городища «Чайка» близ г. Евпатория // Боспорские исследования. — 2005. — С. 218—237.

Козир І.А. Етно-культурні та економічні зв'язки сарматських племен України (за матеріалами кераміки). — Кіровоград, 1995.

Костенко В.И. Сарматы Самарско-Орельского междуречья III в. до н. э. — IV в. н. э.: Учебное пособие. — Днепропетровск, 1986.

Костенко В.И. Сарматы в Нижнем Поднепровье (по материалам Усть-Каменского могильника). — Днепропетровск, 1993.

Кравченко Н.М., Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Петраускас А.В. Памятники археологии поздне-

римського часу Правобережної Києвщини. — К., 2007.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Кургани скифського часу західної округи Більського городища. — К., 2010.

Моруженко А.А. Исследования в бассейне Ворсклы // АО 1980 г. — 1981. — С. 287—288.

Петраускас О.В., Цыдровская Л.А. Находки черняховской культуры вблизи Жовнино (коллекция фондов Института археологии, г. Киев). — К., 2002.

Самойловский И.М. Корчеватовский могильник // МИА. — 1959. — № 70. — С. 61—93.

Сидоров В.В. Смоленение неолитических сосудов // КСИА ИА РАН. — 2001. — Вып. 212. — С. 40—42.

Синицын И.В. Археологические исследования Запорожского отряда (1951—1953 гг.) // МИА. — 1959. — № 60. — С. 39—205.

Скорый С.А., Хохоровски Я. Окончание цикла украинско-польской экспедиции «Мельники-Холодный Яр» // АВУ 2002—2003. — 2004. — С. 296—298.

Смирнов К.Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. — М., 1984.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Кракало І.М., Титков О.В. Старожитності Кременчука: Археологічні пам'ятки території та округи міста. — Полтава; Кременчук, 2004.

Сымоненко А.В. Сарматы Таврии. — К., 1993.

Терпиловский Р.В., Шежун О.В. Олександрівка 1 багатопарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. — Чернігів, 1996.

Циммерман К. Фрагменты аттических блюдец в Эрмитаже // Из истории северного Причерноморья в античную эпоху. — 1979. — С. 59—92.

Шрамко Б.А. Люботинское городище // Люботинское городище. — 1998. — С. 9—131.

A. B. Gejko

РЕМОНТ ГЛИНЯНОЙ ПОСУДЫ (за материалами неолита — раннего железа)

В статье подано исследования ремонта глиняной посуды эпохи неолита — раннего железа на территории Украины.

A. V. Gejko

THE REPAIR OF POTTERY (by the materials of the Neolithic — Early Iron Age)

The article deals with the investigations of the repair of pottery during the Neolithic — the Early Iron Age of the territory of Ukraine.

С. Фидельский

(Тирасполь)

ЖИЛИЩА ЧЕРНОЛЕССКОЙ КУЛЬТУРЫ ДНЕСТРО-ДНЕПРОВСКОГО ЛЕСОСТЕПНОГО МЕЖДУРЕЧЬЯ (типология и сравнительный анализ)

В статье проводится анализ жилых сооружений, в результате чего разработана их типология, а с учетом выделенных признаков указаны сходства и различия в домостроительстве чернолесской культуры

Ключевые слова: Чернолесская культура, жилища, отопительные сооружения, деревянная конструкция, внутренняя планировка.

Раскопками 1949 г. в Черном Лесу А.И. Тереножкиным была открыта до этого не известная в археологической науке культура раннего железного века, получившая название «чернолесская» [Тереножкин, 1952, с. 117—124]. Несколькоими годами позже в результате исследования Субботовского городища для чернолесской культуры были выделены ранний и поздний этапы развития [Тереножкин, 1961, с. 29, 56]. Дальнейшее изучение памятников рассматриваемого периода позволило, во-первых, определить ареал распространения, включающий территорию украинской лесостепи и, во-вторых, выявить хронологические рамки чернолесской культуры.

В настоящее время в результате археологических раскопок и разведок установлено, что большая часть памятников расположено в Днестро-Днепровском междуречье. Здесь открыто более 130 поселений и городищ, из которых только 39 подверглись археологическим изысканиям (25 селищ и 14 укрепленных поселений). Добытый в ходе раскопок материал показал, что у чернолесских племен основу экономики составляло земледелие и скотоводство, при активном развитии разного рода ремесел и промыслов. Еще одним важным результатом исследований становятся данные, которые указывают на развитие домостроительства у насе-

ления чернолесской культуры, причем как на раннем, так и на позднем этапе.

Интерес к указанной теме был вызван тем, что на сегодняшний день отсутствуют специальные разработки по данному вопросу и в широком аспекте он не рассматривался. Исключением может являться работа А.И. Тереножкина, опубликованная еще в 1961 году, где были рассмотрены основные направления в развитии предскифского периода днепровской Правобережной лесостепи, в том числе представлены данные о жилищах чернолесской культуры [Тереножкин, 1961]. В связи со сложившейся ситуацией в предлагаемой работе будет предпринята попытка провести всесторонний анализ доступных по литературе жилых сооружений, представить типологию, указать общее и особенное в домостроительстве чернолесской культуры.

Из числа известных памятников жилые сооружения были обнаружены на поселениях Белино, Большая Андрусовка I, Большая Снытонка IV, Вишенка II, Ворошилов, Громы V, Днестровка, Жванец, Канев, Канев IV, Крепцатик, Ленковцы, Лука-Врублевецкая, Михалкив I, Макеевка, Маньковка X, Молодецкое, Молодово, Непоротово, Пикивец VI, Сокилец, Умань XX, а также на городищах Адамовка, Богдановка I, Залевки, Ивановка (Яныч), Калантаево, Лубенцы, Немирово, Ново-Георгиевск, Рудковцы, Субботово, Тясминка.

Для раннего этапа чернолесской культуры жилые сооружения хорошо изучены на поселении Большая Андрусовка I и Субботовском городище [Покровська, Петровська, 1961, с. 132—135; Тереножкин, 1961, с. 34—37]. На остальных памятниках следов существования жилищ не обнаружено за исключением поселе-

ния Михалкив І [Гуцал, 1979, с. 66, 73]. Однако даже на основании раскопанных жилищ можно сделать ряд очень важных наблюдений, а в результате анализа форм, размеров, внутренней планировки домов — произвести их типологическую характеристику.

На раннем этапе племена чернолесской культуры практиковали стандартный принцип расположения жилищ на местности. Заключался он в том, что жилые сооружения размещались в один последовательный ряд, причем большинство из них были ориентированы по линии северо-запад-юго-восток (Большая Андрусовка І).

Для раннечернолесского времени характерны сооружения крупных размеров от 6 м в ширину и до 10 м в длину. Кроме жилищ Субботовского городища (рис. 1, 2—4) это наглядно демонстрируют сооружения поселения Большая Андрусовка І (рис. 1, 1). Учитывая, что глубина всех жилищ не превышала 1 м, следует предположить, что в раннечернолесское время населением использовались только полуземлянки. За время раскопок было выявлено десять полуземлянок на поселении Большая Андрусовка І и семь полуземлянок на городище Субботово. Однако обнаруженное на Субботовском городище сооружение глубиной 3 м предполагает строительство на раннем этапе чернолесской культуры также и построек земляночного типа. В плане все полуземлянки имели прямоугольные (квадратные) формы, за исключением единственной землянки, которая имела круглую форму, причем исследователи предполагают, что первоначально указанное сооружение использовалось в хозяйственных целях [Тереножкин, 1961, с. 37].

Как правило, в интерьер раннечернолесских жилищ входили отопительные сооружения, которые, к сожалению плохо сохранились. Однако, судя по скоплениям сильно обожженной глиняной обмазки, следует предположить, что очаги были глинобитными с зафиксированным при раскопках глиняным «подом». В жилищах они могли располагаться как в центре (Субботов), так и в северо-восточной его части (Большая Андрусовка І), при этом количество очагов варьировало от одного до трех. В некоторых случаях удалось установить форму отопительных сооружений. В частности, на Субботовском городище очаги имели округлую (диаметр 1 м) или прямоугольную (длиной до 1 м) формы. Кроме глинобитных очагов в жилищах использовали отопительные сооружения открытого типа, от которых сохранились зольные кучи (Субботово). В один комплекс с отопительными сооружениями входили ямы, которые располагались рядом с очагами (северо-западная часть) и использовались для сбора очажного мусора, что подтверждается раскопками полуземлянки № 1 Субботовского городища.

Еще одним ярким элементом интерьера жилищ следует считать наличие хозяйственных

ям. Наглядным тому примером становятся полуземлянки поселения Большая Андрусовка І. Ямы, входившие в состав жилищ, использовались либо в качестве погребков (наличие ступеньки), либо для сброса бытовых отходов.

Среди конструкций, обнаруженных в жилищах, надо отметить глиняные площадки округлых форм в полуземлянках поселения Большая Андрусовка І и Субботовского городища. Они представляли собой возвышения высотой 0,17 м (Субботово) и 0,95 м (Большая Андрусовка І) диаметром 1 м и 1,2 м соответственно. Появление подобных конструкций в структуре жилищ, возможно, надо связать с ранним этапом чернолесской культуры. Они продолжали бытовать в позднечернолесском, раннескифском периодах, а также на античных поселениях Нижнего Днестра и Буга [Ванчугов, 1978, с. 306; Бессонова, Скорый, 2001, с. 36; Марченко, Доманский, 1999, с. 59; Охотников, 1990, с. 14]. Вопрос о функциональной принадлежности глиняных возвышений рассматривается не однозначно. Исследователи считают их домашними алтарями или сооружением утилитарного назначения [Бессонова, Скорый, 2001, с. 36; Шрамко, 1987, с. 55], интерпретируют подобные сооружения как места для сидения или в качестве бытовых «столиков» [Марченко, Доманский, 1999, с. 59; Охотников, 1990, с. 14; Крижицкий, Русяева, 1978, с. 8—9].

В ходе изучения отдельных элементов домостроительства у племен раннечернолесского времени удалось выявить очень важную конструктивную деталь. Раскопками одного из жилищ Субботовского городища на основании сохранившихся столбовых ямок установлено, что стены были обшиты деревянной конструкцией наподобие вертикально поставленных бревен. Наиболее достоверный и наглядный факт присутствия в жилищах деревянной обшивки стен был зафиксирован на поселении Большая Андрусовка І, где в сооружениях выявлены остатки деревянной облицовки в виде сгоревших бревен и досок.

Это дает основание предположить, что на раннем этапе чернолесской культуры была распространена техника внутренней отделки жилого помещения, основным материалом которой являлось дерево. Пока трудно говорить с какой целью устанавливалась данная конструкция в жилищах, но можно предположить, что бревна и доски, стоящие вертикально, использовались двояко. Во-первых, они могли служить опорой для потолка и, соответственно, всей кровли, во-вторых — исполняли роль утеплителя стен. Напрашивается вопрос, откуда была заимствована данная техника отделки? Обратив внимание на то, что в жилищах синхронных культур (бондарихинская, Козия-Сахарна) отсутствует указанный прием, следует предположить его возникновение в раннечернолесское время. Он мог использоваться и на

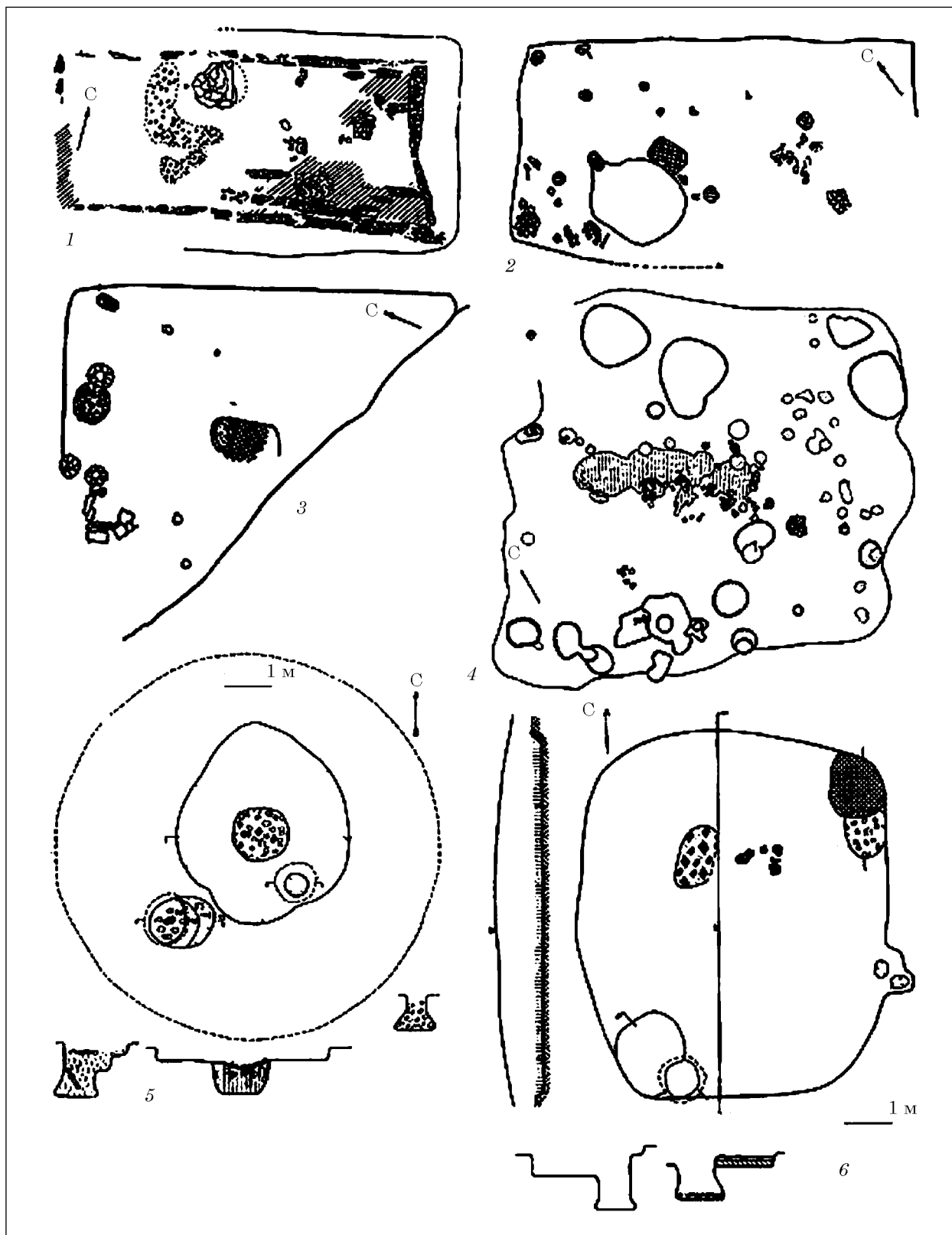

Рис. 1. 1—4 — планы полуземлянок (1 — поселение Большая Андрусовка I; 2—4 — Субботовское городище (раннечернолесский этап); 5, 6 — планы наземных жилищ (поселение Днестровка)

позднем этапе, на что указывают аналогичные детали, выявленные в сооружениях Немировского и Тясминского городищ [Смирнова, 1996, с. 186; 1998, с. 88, рис. 8; Тереножкин, 1961, с. 38]. Можно предположить, что подобная тех-

ника была заимствована у населения культуры Гава-Голиграды. Раскопками древнефраккийского городища Лисичники (Залещицкий район, Тернопольская область), расположенного в нижнем течении р. Серет, правого притока

Днестра, было обнаружено наземное жилище, стены которого состоят из деревянного сруба [Малеев, 1973, с. 305].

Таким образом, на основании вышеизложенного в раннечернолесское время использовали два основных типа жилищ. К первому типу (I) были отнесены полуземлянки и ко второму типу (II) землянки. Как показали результаты исследований, населением раннего этапа чернолесской культуры практиковалось строительство жилищ типа I. Учитывая некоторые архитектурные, конструктивные детали для жилищ типа I можно выделить и ряд подтипов. К первому (1) подтипу следует отнести сооружения прямоугольной формы, ко второму (2) подтипу — сооружения квадратной формы. Лишь жилища типа I, подтипа 1 были подразделены еще на несколько вариантов.

Вариант А (тип I, подтип 1) представлен однокамерными постройками со стационарным отопительным сооружением. К данному варианту могут быть отнесены некоторые жилища (№ 1, 3—4, 8—9), обнаруженные на поселении Большая Андрусовка I, а также сооружение № 1 Субботовского городища.

Вариант Б (тип I, подтип 1) характеризуется однокамерными жилищами со стационарным отопительным сооружением и хозяйственными ямами. К этому варианту определены сооружения под № 2, 5, 7 поселения Большая Андрусовка I и полуземлянка № 2, раскопанная на городище Субботово.

Для сооружений типа I, подтипа 2 можно выделить только один вариант, представленный однокамерным жилищем со стационарным отопительным сооружением и множеством хозяйственных ям, расположенных по периметру.

На позднем этапе чернолесской культуры население продолжает строительство жилых сооружений, среди которых наряду с полуземлянками и землянками появляются жилища наземного типа. Именно указанный тип становится господствующим на данном этапе. Жилые сооружения были обнаружены на 24 памятниках. При этом надо отметить, что лишь на поселении Непоротово выявлены жилища всех типов (наземные, полуземлянки и землянки) [Крушельницкая, 1985, с. 106; Крушельницкая, 1981, с. 269; Кос, Крушельницкая, Павлив, 1976, с. 342; 1979, с. 353]. На Рудковецком и Субботовском городищах исследованы наземные жилища и полуземлянки [Винокур, Гуцал, Баженова, 1973, с. 264; Винокур, Гуцал, 1975, с. 264; Тереножкин, 1961, с. 37]. Раскопками Немировского городища и поселения Днестровка изучены наземные жилища и землянки [Смирнова, 1998, с. 88, 97, 103; 1984, с. 43—44]. В ходе археологических изысканий на поселении Канев обнаружены полуземлянки и землянки [Шевченко, 1994, с. 176]. На остальных памятниках зафиксировано по одному типу жилых сооружений: наземные (Адамовка, Бе-

лино, Ворошилов, Залевки I, Ивановка (Яныч), Калантаево, Крещатик, Ленковцы, Лубенцы, Лука-Врублевская, Маньковка X, Ново-Георгиевск, Сокилец); полуземлянки (Вишенка II); землянки (Богдановка I, Жванец, Тясминка).

В результате археологических раскопок и разведок было открыто более 30 наземных жилищ. Наиболее хорошо они исследованы на поселениях Белино, Ворошилов, Днестровка, Непоротово, а также на Рудковецком и Немировском городищах, где получена достаточно полная информация относительно форм, размеров, конструктивных особенностей и внутренней планировки жилищ (рис. 1, 5, 6; 2, 7, 8). В остальных случаях указаны либо форма, либо размеры, либо краткие сведения о составе построек. Одна из особенностей расположения жилищ была отмечена на памятниках уманской группы, где сооружения размещались в один (Молодецкое X), два (Громы V) и три (Умань XX) ряда вдоль берегов балок, на мысу. Схема расположения жилищ в один ряд была отмечена на раннечернолесском поселении Большая Андрусовка I. Выявлены также жилые постройки, которые находились под зольником (Днестровка) или у основания вала (Лубенцы).

Исходя из полученных данных, наземные жилища имели в основном прямоугольные формы и площадь от 36 м² до 110 м² (Субботов — 36 м², Белино — 44,5 м², Рудковцы — 55 м², 57 м², Непоротово — 60 м², 110 м², Днестровка — 61 м², Ворошилов — 99 м²). Наряду с прямоугольными формами встречаются овальные в плане жилища (Днестровка, Непоротово). При этом у некоторых сооружений были отмечены варианты в ориентировке. Так на поселении Белино наземное жилище ориентировано по линии запад-восток, а на поселении Днестровка оно ориентировано по линии север — юг.

У всех без исключения наземных жилищ основание состояло из деревянной каркасно-столбовой конструкции, которая с внутренней и внешней сторон была обмазана глиной. На это указывают наличие столбовых ямок, а также обнаруженные на месте жилищ фрагменты обмазки с отпечатками прутьев (Белино, Непоротово). Рассматривая внешнюю конструкцию жилищ надо отметить редкий случай, когда стены сооружений были выложены из камня (Рудковцы). Кроме того, камнем был выложен и фундамент дома в Непоротово (рис. 2, 9).

Думается, что все наземные жилища раннечернолесского этапа были однокамерными. Исключение составляет постройка в Непоротово с несколькими помещениями, внутри которых находились каменные площадки. Данное сооружение авторами было отнесено к культовому комплексу [Кос, Крушельницкая, Павлив, 1975, с. 299].

Интерьер наземных жилищ не отличался большим разнообразием. Почти у каждой

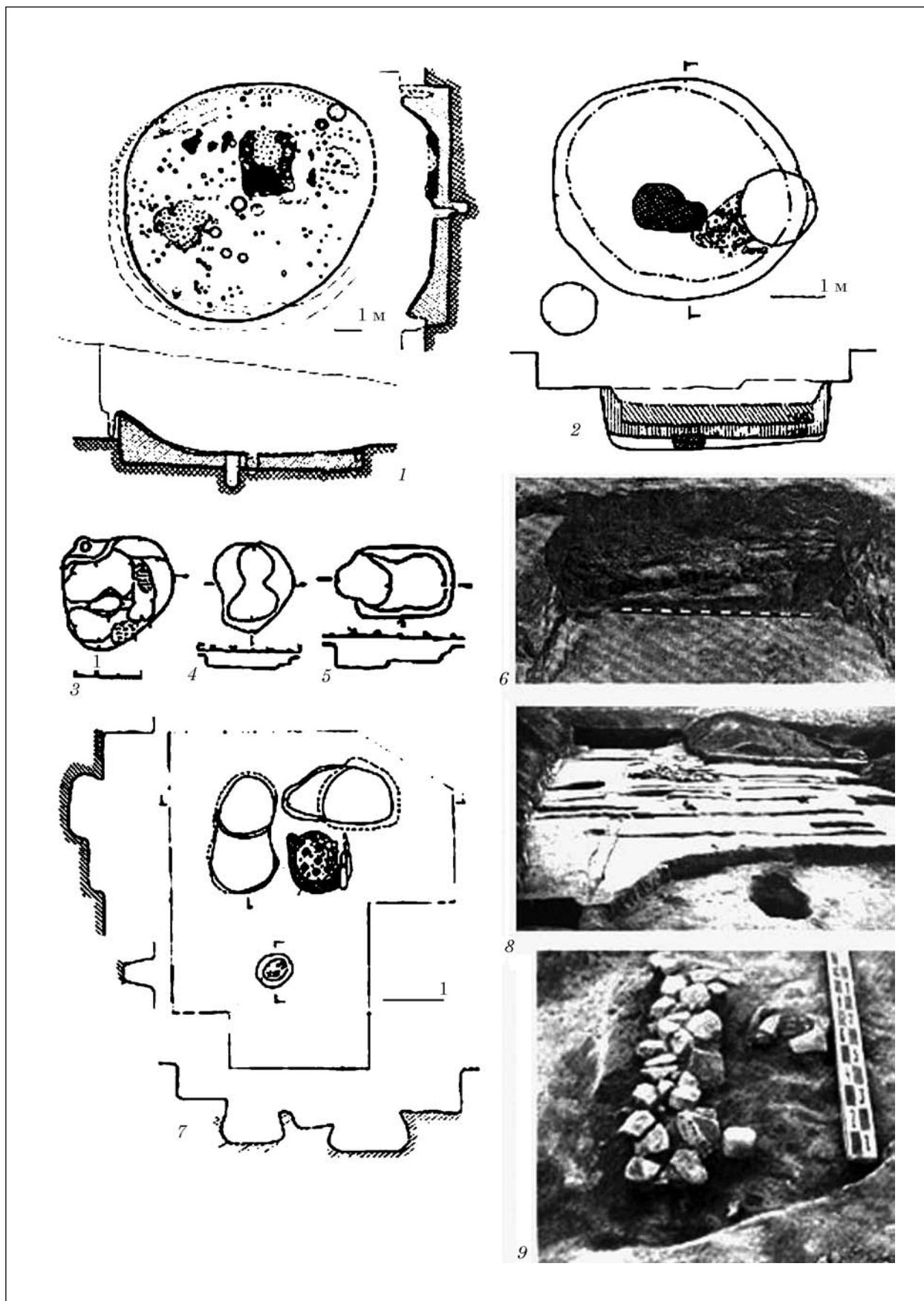

Рис. 2. 1, 2 — планы и разрезы землянок (Немировское городище); 3—5 — планы полуземлянок (поселение Вишенка II); 6 — разрез землянки (Тясминское городище); 7 — остатки наземного жилища (Немировское городище); 8 — остатки наземного жилища (поселение Непоротово); 9 — остатки каменного фундамента жилого сооружения (поселение Непоротово)

постройки выявлены отопительные сооружения. Наиболее хорошо они сохранились на поселениях Белино, Ворошилов, Днестровка, Непоротово, а также на Рудковецком городище, для которых известны количество, места расположения, формы, размеры и некоторые другие конструктивные детали. Скорее всего большинство отопительных сооружений представляли собой глинобитные очаги с глиняным «подом». Лишь на поселении Сокилец выявлен очаг открытого типа. Как минимум в жилищах находилось по одному очагу, которые располагались в центральной части. Есть сооружения, в составе которых обнаружено два (Днестровка) или четыре (Рудковцы) очага, из которых один находился в центре, остальные — либо по углам, либо по периметру постройки. Рядом с отопительными сооружениями располагались ямы, которые вероятнее всего использовались как предтопочные или места, куда сбрасывалась зола с другими очажными отходами. На поселениях Днестровка и Крещатик была отмечена любопытная деталь, указывающая на то, что отопительные сооружения находились над ямами, заполненными суглинком, гумусом и песком.

Ямы, наряду с отопительными сооружениями, составляли основу интерьера, т.к. были обнаружены во многих жилищах на поселениях Днестровка, Ленковцы, Непоротово. Ямы, количество которых варьировало от одной до девяти в одном сооружении, имели хозяйственное предназначение.

Среди других элементов внутренней конструкции жилищ надо выделить вымостку округлой формы с диаметром 0,8 м (Белино) и ступеньку высотой 0,2 м в северной части жилища (Залевки I). Аналогичные вымостки встречаются в сооружениях раннего этапа чернолесской культуры, **о назначении которых было указано выше.**

Жилища полуземляночного типа обнаружены на поселениях Вишенка II, Непоротово, Канев, а также на Рудковецком и Субботовском городищах. Больше всего их выявлено на поселениях Вишенка II (три объекта) и Непоротово (четыре объекта) (рис. 2, 3—5). На остальных памятниках зафиксировано по одному подобному сооружению. К сожалению, в большинстве случаев отсутствуют сведения о формах и размерах жилищ. Однако, на основании сохранившихся данных, полуземлянки, небольшие по площади (15 м²), имели в основном форму прямоугольника и были ориентированы по линии север — юг, юго-запад — северо-восток (Вишенка II). Встречаются полуземлянки и овальных форм (Вишенка II, Канев).

Данные о внутреннем оформлении также очень скудны. Лишь в одном случае в полуземлянке Рудковецкого городища находилось два отопительных сооружения (печи). При этом очаги и печи были обнаружены за пределами

жилищ, что подтверждается раскопками на поселении Вишенка II. Кроме отопительных сооружений в полуземлянках встречаются ямы (Непоротово), которые использовались в хозяйственных и бытовых целях. Еще одним важным моментом, характеризующим интерьер жилищ полуземляночного типа, является присутствие по периметру материковых выступов, которые играли роль полок-лежанок (Вишенка II, Канев).

Следующий тип жилищ, зафиксированный на памятниках позднего этапа чернолесской культуры, представлен землянками. Данные сооружения обнаружены на поселениях Днестровка, Жванец, Непоротово, Канев, а также на Немировском, Чернолесском (Богдановка I) и Тясминском городищах, где они были, за исключением поселения Жванец, археологически исследованы (рис. 2, 1, 2, 6).

В результате раскопок было установлено, что все без исключения землянки имели овальную или округлую формы и были диаметром от 3 до 6 м. На поселении Днестровка у двух сооружений отмечены варианты ориентировки: у одного — по линии северо-восток — юго-запад, у другого — по линии северо-запад — юго-восток.

Исследования землянок на Немировском и Тясминском городищах показали очень интересную деталь конструкции в виде деревянной облицовки стен. Судя по имеющейся иллюстрации, следует предположить, что стены землянки Немировского городища были облицованы бревнами, тогда как стены тясминской землянки — досками (рис. 2, 1, 6). Однако, не зависимо от того, чем облицовывались стены, данный прием хорошо известен в чернолесской культуре, причем как на ранней, так и на поздней стадии. Что касается кровли, то, скорее всего, она представляла собой деревянную конструкцию, в основе которой находился деревянный столб, расположенный в центральной части жилища.

Среди других элементов интерьера надо отметить наличие отопительных сооружений в виде открытых очагов (Немирово), располагавшихся как в центре жилища, так и в его юго-западном секторе. Кроме открытых очагов в жилых сооружениях обнаружены глинобитные очаги или печи (Непоротово). В качестве конструкций строительного характера выделяется ступенька, обнаруженная в западной части землянки Немировского городища.

Таким образом, еще раз отметим, что на позднем этапе чернолесской культуры население практиковало строительство трех основных типов жилых сооружений. Наиболее часто встречаемые жилища относились к постройкам наземного типа, значительно меньшим количеством представлены полуземлянки и землянки. Полученные в ходе анализа результаты позволяют определить типологию жилых сооружений. Итак, к первому типу отнесены

наземные жилища, ко второму типу — полуземлянки и к третьему типу — землянки.

Жилые сооружения первого типа представлены двумя подтипами. К подтипу I отнесены жилища прямоугольной формы, к подтипу II — жилища овальной формы.

Для подтипа I выделено два варианта: вариант 1 — однокамерные сооружения; вариант 2 — многокамерные сооружения. В свою очередь вариант 1 включает подварианты «А» и «Б», где «А» — жилища с каркасно-столбовой конструкцией стен, а «Б» — жилища с каменной конструкцией стен. У подварианта «А» зафиксировано шесть видов жилых построек, каждый из которых отражает внутреннее оформление сооружений. Первый вид представлен жилищами с одним отопительным сооружением (очагом или печью). У второго вида построек имелось два и более отопительных сооружения. Третий вид указывает, что в жилых домах один очаг сочетался с хозяйственными ямами, тогда как несколько очагов и хозяйственные ямы представляют четвертый вид наземных жилищ. Пятый вид демонстрирует сочетание очага и глиняной вымостки, а шестой вид — наличие ступеньки.

Вариант 2 представлен одним подвариантом «А» — жилища на каменном фундаменте, где в интерьере обнаружены ямы.

У подтипа 2 типа I отмечен один вариант (однокамерные жилища) и два подварианта «А» (очаг в сочетании с ямами) и «Б» (большая яма или подвальное помещение).

Жилища типа II также представлены сооружениями двух подтипов. К подтипу 1 отнесены жилые дома прямоугольной формы, к подтипу 2 — жилища овальной формы. В свою очередь оба представленных подтипа содержат по одному варианту, где жилые постройки составляют единственную группу однокамерных жилищ.

Для варианта 1, подтипа 1, типа II выделено три подварианта, основанием для выделения которых послужил анализ внутренней планировки. Жилища подварианта «А» содержали более одного отопительного сооружения. В жилищах подварианта «Б» отопительные сооружения отсутствовали. А в жилищах подварианта «В» при отсутствии очагов имелись ямы, в основном хозяйственного назначения.

Для варианта 1, подтипа 2, типа II определен один подвариант «А» для жилищ, где не были зафиксированы очаги, но отмечены материковые выступы, располагавшиеся по периметру.

Жилища типа III представлены единственным подтипом 1 — сооружениями с округлыми или овальными в плане формами. У подтипа 1 зафиксировано два варианта жилищ. Варианты 1 и 2 представляют однокамерные жилища, но у варианта 2 жилые постройки снабжены деревянной облицовкой стен. В свою очередь

для каждого варианта выделено еще по два подварианта «А» и «Б». Подвариант «А» для варианта 1 и 2 указывает на полное отсутствие в жилищах каких-либо конструкций (очаги, ямы), тогда как подвариант «Б» для обоих вариантов предполагает существование одного отопительного сооружения.

Таким образом, анализ жилых сооружений чернолесской культуры позволяет, опираясь на такие данные, как расположение жилищ на местности, формы, размеры, конструктивные особенности и оформление интерьера построек, выделить общие и отличительные черты в домостроительстве населения этой культуры.

На основании вышеизложенного следует сказать, что на раннем этапе чернолесской культуры в строительстве жилых сооружений выделяется ряд основных признаков. Во-первых, все обнаруженные жилища располагались в один ряд параллельно болоту или краю мыса. Во-вторых, почти все исследованные сооружения представляли собой жилища полуземляночных типов. В-третьих, все без исключения постройки имели прямоугольные, только в одном случае, квадратные формы. В-четвертых, характерной особенностью жилищ, считается практика деревянной облицовки стен досками или бревнами. В-пятых, интерьер жилых построек, либо содержал отопительные сооружения, либо таковые отсутствовали. В-шестых, наряду с очагами, в состав жилища входили ямы, которые, как правило, составляли с ними единый комплекс. В-седьмых, наличие внутри жилища глиняных возвышений.

Рассматривая жилища позднего этапа чернолесской культуры, также следует выделить характерные для этого времени признаки. Первое, зафиксированные на поверхности остатки жилищ располагались в один, два, три ряда параллельно берегу балки или краю мыса. Второе, основным типом жилищ являются наземные постройки, в меньшей степени полуземлянки и землянки. Третье, наземные жилища и полуземлянки имели прямоугольные и овальные формы, тогда как землянки представлены сооружениями овальных форм. Четвертое, наземные жилища с каркасно-столбовой или каменной конструкцией стен и каменным фундаментом, у землянок отмечена деревянная облицовка стен досками или бревнами. Пятое, почти у всех наземных жилищ присутствовали отопительные сооружения (от одного и более) наряду с ямами. Подобная картина отмечена у полуземлянок и землянок, но, в отличие от наземных жилищ, есть сооружения, где очаги отсутствовали. Шестое, все типы жилищ содержали в своих интерьерах ямы, которые использовались в разных целях, большая часть из них играла роль хозяйственных сооружений. Седьмое, конструкции наземных жилищ и землянок указывают, что в некоторых домах использовались ступеньки, что может

предполагать наличие входа. Восьмое, в качестве особенных деталей конструкции интерьера выделяются материковые выступы (полки-лежанки) и глиняное возвышение (вымостка) округлой формы.

Принимая во внимание и сравнивая предложенные выше признаки, можно сделать определенные выводы, указывающие на характер и дальнейшую эволюцию домостроительства в чернолесское время.

В начале развития чернолесской культуры в строительстве жилых сооружений можно проследить определенные архаические черты в виде однокамерных полуземляночных жилищ простой конструкции с довольно скромным интерьером. Однако существует и ряд отличительных моментов: 1. Порядок расположения на местности; 2. Устойчивость в соблюдении размеров; 3. Строгая ориентировка; 4. Наличие в интерьере деревянной облицовки стен и глиняных возвышений. Это, на наш взгляд, и является главным, что характеризует жилые сооружения раннечернолесской культуры.

Выделение нового (позднего) этапа в развитии чернолесской культуры можно связать не только с изменениями в хозяйственной деятельности (в первую очередь керамическом производстве), но и с определенными переменами в строительстве жилых сооружений. Появление новых элементов в домостроительстве не предполагает полного отказа от старых традиций, что подтверждается сохранением некоторых строительных приемов.

В позднечернолесское время, в отличие от раннего этапа, самым значительным изменением является появление наземных жилищ, которые по количеству значительно превосходили такие типы, как полуземлянки и землянки. Но, несмотря на это, жилища полуземляночного и земляночного типов продолжают функционировать наряду с наземными постройками. С началом строительства наземных жилищ связано появление архитектурных и строительных новшеств. Ярким тому подтверждением являются наземные сооружения с каменными конструкциями стен или с каменным фундаментом. Кроме этого в составе некоторых построек обнаружены ступеньки.

Появление сооружений наземного типа в позднечернолесское время скорее всего надо связать с влиянием синхронных культур предскифского периода. Для памятников Поднестровья это могли быть племена культур Гава-Голиграды или Козия-Сахарна, на поселениях и городищах которых обнаружены в основном наземные жилища в сочетании с полуземлянками [Смирнова, 1969, с. 10; Кашуба, 2000, с. 260—265, рис. IV, V]. В результате раскопок на поселении Шолданешты (культура фракийского гальштата молдавской лесостепи) были зафиксированы только наземные жилища [Мелюкова, 1958, с. 55, рис. 11]. В днепровском

Правобережье строительство наземных жилищ могло быть заимствовано у племен левобережной лесостепи и Подонья, в частности у населения бондарихинской культуры, которое практиковало строительство наземных сооружений и полуземлянок [Телегин, 1956, с. 78-80, рис. 3; Артеменко, 1987, с. 116; Мелюкова, 1989, с. 28].

Строительство полуземлянок на позднем этапе чернолесской культуры сопровождалось изменениями в планировке, во внутреннем оформлении жилищ и других конструктивных деталях. Например, наряду с прямоугольными полуземлянками, начинается возведение овальных в плане построек. Меняется и внутреннее оформление жилищ. Интерьер становится богаче и разнообразнее в связи с увеличением количества очагов и ям, где ямы используются не только в качестве очажных, но и по хозяйственному назначению. Среди новых элементов надо выделить материковые уступы, зафиксированные внутри жилищ и располагавшиеся либо вдоль стен, либо по периметру.

Несмотря на столь значительные изменения в характере строительства жилых сооружений, надо отметить, что в позднечернолесское время сохраняются некоторые архаические традиции. Это выразилось прежде всего в практике деревянной облицовки стен и в наличии глиняных возвышений.

В целом сравнительный анализ жилищ чернолесской культуры дает возможность проследить определенные этапы в сложении и развитии такого важного направления, как домостроительство. Кроме того, данная работа позволила в конечном итоге выявить существующие сходства и различия в жилищном строительстве, а, как показали исследования, в чернолесской культуре они есть. С другой стороны, слабая источниковедческая база, особенно раннего этапа, не позволяет сделать окончательные выводы и сохраняет при этом ряд проблемных вопросов. Однако значимость этих разработок заключается в том, что жилища, являясь одной из важных категорий археологических источников, дают возможность изучать различные стороны культуры и быта древнего населения.

Артеменко И.И. Бондарихинская культура // Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР. — М., 1987. — С. 116—119.

Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988—1996 гг.). — Киев; Краков, 2001.

Ванчугов В.П. Работа Балтского отряда Причерноморской экспедиции // АО 1977 года. — 1978. — С. 306.

Винокур И.С., Гуцал А.Ф., Баженова С.Э. Работы в Хмельницкой области // АО 1972 года. — 1973. — С. 264—265.

Винокур И.С., Гуцал А.Ф. Работы Подольской экспедиции // АО 1974 года. — 1975. — С. 264—265.

Гуцал А.Ф. Нові пам'ятки раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї (розвідки 1968—1969 рр.) // Археологія. — 1979. — № 31. — С. 65—75.

Кашуба М.Т. Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия-Сахарна) // Stratum +. — 2000. — № 3. — С. 237—488.

Кос А.И., Крушельницкая Л.И., Павлив Д.Ю. Многослойный памятник у с. Непоротово // АО 1974 года. — 1975. — С. 299—300.

Кос А.И., Крушельницкая Л.И., Павлив Д.Ю. Многослойный памятник у с. Непоротово // АО 1975 года. — 1976. — С. 342—343.

Крижицкий С.Д., Русаева А.С. Найдавніші житла Ольвії // Археологія. — 1978. — № 28. — С. 7—12.

Крушельницкая Л.И., Павлив Д.Ю. Раскопки в Непоротово // АО 1978 года. — 1979. — С. 353.

Крушельницкая Л.И. Исследования в Непоротово // АО 1980 года. — 1981. — С. 269.

Крушельницкая Л.И. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східно і Центральної Європи. — К., 1985.

Малеев Ю.Н. Результаты работ экспедиции Киевского государственного университета // АО 1972 года. — 1973. — С. 305—307.

Марченко К.К., Доманский Я.В. Два поселения Нижнего Побужья архаического времени (опыт сравнительной характеристики материальной культуры памятников) // Stratum +. — 1999. — № 3. — С. 26—74.

Мелюкова А.И. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья // МИА. — 1958. — № 64. — С. 5—102.

Мелюкова А.И. Культуры предскифского периода в лесостепной зоне // Археология СССР. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1989. — С. 16—29.

Охотников С.Б. Нижнее Поднестровье в VI—V вв. до н. э. — К., 1990.

Смирнова Г.И. Поселение Магала — памятник древнефракийской культуры в Прикарпатье (вторая половина XIII — середина VII в. до н. э.) // МИА. — 1969. — № 150. — С. 7—34.

Смирнова Г.И. О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре (по материалам поселения Днестровка-Лука) // АСЛ. — 1984. — № 25. — С. 43—59.

Смирнова Г.И. Предварительные данные о Немировском городище (по первым результатам обработки полевой документации и коллекции находок) // Більсь-

ке городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — 1996. — С. 183—198.

Смирнова Г.И. Скифское поселение на Немировском городище: общие данные о памятнике // МАИ-ЭТ. — 1998. — Вып. VI. — С. 77—121.

Покровська Є.Ф., Петровська Є.О. Поселення кінця епохи бронзи біля с. Велика Андрусівка // Археологія. — 1961. — Т. XIII. — С. 129—144.

Телегін Д.Я. Дослідження поселень епохи бронзи на Дінці // АП УРСР. — 1956. — Т. VI. — С. 75—84.

Тереножкин О.І. Розвідки и розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області // Археологія. — 1952. — Т. VII. — С. 110—135.

Тереножкин А.И. Предскифский период на днепровском Правобережье. — К., 1961.

Шевченко Н.П. Земледельческий центр раннего железного века в Поросье // ДОЗССП (V тыс. до н. э. — V в. н. э.). — 1994. — С. 174—178.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987.

С. Фидельский

ЖИТЛА ЧОРНОЛІСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ДНІСТРО-ДНІПРОВСЬКОГО ЛІСОСТЕПОВОГО МЕЖЖИРІЧЧЯ (типологія і порівняльний аналіз)

У статті наводиться аналіз житлових споруд, в результаті чого розроблена їх типологія, а на підставі виділених ознак вказані подібності та розбіжності у домобудівництві чорноліської культури.

С. Фидельский

DWELLINGS OF CHERNOLESKAIA CULTURE IN THE FOREST-STEPPE BETWEEN DNISTER AND DNEPR (typology and comparative analysis)

In this article is done the analysis of the inhabited construction, therefore their typology is made, and taking into account the allocated features similarities and distinctions in house building of Cherrnoleskaia culture are specified.

А. В. Гейко

(Опінія)

ТЕХНОЛОГІЯ ВИГОТОВЛЕННЯ ГЛИНЯНОГО ПОСУДУ В VII — НА ПОЧАТКУ III ст. до н. е. В ДНІПРОВСЬКОМУ ЛІСОСТЕПОВОМУ ЛІВОБЕРЕЖЖІ

Стаття знайомить з проторемісничим процесом виготовлення глиняного посуду скіфського часу, починаючи від заготовки глини і кінчаючи його декоруванням та випалом.

Ключові слова: Більське городище, формувальна маса, пластичність, усадка, органічна домішка.

У скіфський час у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі виготовлення глиняного посуду базувалося на місцевих запасах бурих і строкатих глин, які майже повсюди зустрічаються в межиріччі Дніпра та Сіверського Дінця. Очевидно, глини добувалися відкритим способом у кар'єрах, у відшаруваннях берегів річок, струмків, балок, ярів, озер. Глини добували не на одному родовищі, а в різних місцях неподалік городищ та селищ. Це стосується навіть глиняного посуду, знайденого на одному поселенні (Книшівське, Свиридівське, Стасівське городища, селище в урочищі Гришків Ліс та ін.).

Майстри досліджуваного регіону були обізнані з фізичними й технологічними властивостями глин (пластичність, усадка при сушінні та випалюванні тощо) і обов'язково враховували їх у процесі виготовлення посуду. Гончарі свідомо й цілеспрямовано здійснювали відбір сировини, надаючи перевагу пластичним залізистим глинам.

На Книшівському та Східному Більському городищах, селищі Пожарна Балка-2 знайдено шматки сирієї глини, які очевидно служили сировиною для приготування формувальної маси. Наприклад, на Книшівському городищі гончарна глина мала рожевий колір. У культурному шарі селища Пожарна Балка-2 виявлено шматки зеленої пластичної глини вагою 10—100 г [Андрієнко, 1978, с. 4]. На Східному Більському городищі майстри застосовували червону глину [Шрамко Б.А., 1987, с. 103].

Для того, щоб зробити посуд, потрібно було приготувати формувальну масу. Вона складалася з глини чи суміші кількох глин з природними домішками, пгучно введеними майстром. Готуючи формувальні маси, тогочасні гончарі підбирали найбільш оптимальні рецепти для виготовлення посуду, тому що глини по-різному реагують на процеси формування, сушіння та випалювання.

З'ясовано, що основними технологічними прийомами підготовки глини до роботи були: 1) вилежування (Книшівське та Східне Більське городища); 2) розминання та перебивання (селища Мачухи-1, Лісовий Кут). Очевидно, що дані прийоми існували й на інших пам'ятках скіфського часу досліджуваного регіону.

Після видобування глина часто не має високих технологічних властивостей, малопластична. Під землею за тисячі років вона ущільнилась, у ній утворилися тверді частини, шматки різного розміру й форми, нерідко досить великі. Завдання гончаря перед початком формування — зруйнувати структуру глини й утворити однорідну, рівномірно зволожену, перемішану масу. Цього досягали, як це робиться і зараз, розминанням, розбиванням руками чи якимись предметами, на зразок палиці. У Поворсклі (селище Мачухи-1) виявлено шматки залізистої глини зі слідами пальців гончаря. Можливо, це засвідчує факт перебивання глини, адже на ньому помітно, що глину розривали на шматки, а потім з'єднували. Подібні знахідки виявлено на поселеннях Великого Більського городища, зокрема в ур. Лісовий Кут [Мурзин, Ролле, Херц і др., 2002, с. 17—19] та під час розкопок попелища № 3 в урочищі «Царина» [Черненко, Ролле, Скорый і др., 2004, с. 24]. Сучасні гончарі для кращої підготовки формувальної маси також розривають шматки глини руками, а потім різко, із силою, їх з'єднують,

ударяючи один об одний, у результаті цього вона ущільнюється, а наявні повітряні порожнини зникають [Пошивайло, 1993, с. 35, мал. 19].

Формувальна маса, з якої виготовляли посуд, складалася із суміші глини чи кількох глин і штучно введених гончарем домішок. Для отримання необхідної пластичності глин, оптимізації процесу сушіння та випалювання застосовували опіснуючі домішки (глини, шамот, пісок, жорства), а також екскременти домашніх тварин і птахів.

З'ясовано, що слабкозалізисті глини використовували не завжди. Частіше вони слугували домішками. Глини, окрім одного зафіксованого випадку (Свиридівське городище), змішували в сухому стані. Зі штучними домішками вони також перемішувалися в сухому вигляді (Свиридівське городище).

Шамот виявлено в усіх досліджених зразках посуду. Широке використання шамоту пов'язане не тільки з тим, що уламки кераміки завжди були під рукою гончаря, а й з тим, що за своєю природою він ближчий до формувальної маси, адже сам був виготовлений із глини. Шамот поліпшує якість посуду. Він найкраще зчіплюється із глиною, оскільки мав багато граней. Цю домішку вводили в пропорції 1 : 3 — 1 : 5.

Значно рідше використовували пісок і жорству в пропорції 1 : 2 — 1 : 3 (Свиридівське, Книшівське городища, селища Мачухи-1, Опішне-10 та ін.).

Досліджено, що у формувальну масу посуду вносилися екскременти травоядних тварин і птахів. Вони додавалися в рідкому вигляді. Екскременти птахів зафіксовано в глиняній масі горщика зі Свиридівського городища. Під бінокулярним мікроскопом добре видно залишки подрібнених рослин, а також пух птаха. На всіх досліджуваних поселеннях (Глинське, Свиридівське, Книшівське городища, селище Мачухи-1, Опішне-10 та інших) зафіксовано використання у кераміці екскрементів різної концентрації від 1 : 2 до 1 : 4 — 1 : 5.

Головним аргументом на користь того, що вироби робилися в теплому порі року є аналіз формувальних мас зі Свиридівського та Книшівського городищ. У глиняному посуді виявлено вигорілі залишки екскрементів травоядних тварин, гадаємо що коней. Вони випасалися неподалік річок Сули та Псла навесні—влітку на заплавах луках, бо під мікроскопом видно уламки мушель моллюсків, які живуть та розмножуються на рослинах саме в цей період [Гейко, 1997, с. 108].

Хоча домішки органіки зменшували міцність, збільшували пористість виробів та водопоглинання їхніх стінок, проте одночасно прискорювали перебіг сушіння і випалювання і зменшували кількість браку. Уведення до формувальної маси органіки було необхідним для виробів, які випалювали у багатті, де важко регулювати температуру. Автором встановлено, що рецепт «залізиста глина (суміш глин) + шамот + органіка» був найбільш типовим для всього досліджуваного регіону.

Ліплення глиняних виробів за скіфського часу починали з так званого почину. Він міг бути найчастіше денцево-емнісним, коли з одного шматка глини робили дно і низ посудини на висоту 3—7 см. Його наявність простежено на всіх пам'ятках скіфського часу. Почин міг бути і денцевим, коли спершу робили дископодібне дно, а далі до нього кріпили стінки. Такий прийом фіксується на Книшівському городищі.

Із формуванням посуду пов'язані відбитки на зовнішній поверхні денця горщиків. На денцях посудин зафіксовано відбитки землі, попелу, піску, полови і зерен злакових: проса, ячменю, пшениці, а також тканини, рогожі, тонких паличок, зрізу дерева. На інших типах посуду (черпаки, кухлі, миски, кубки тощо) вони, крім поодиноких випадків, не виявлені, оскільки денця цих глиняних виробів старанно загладжувалися.

Твердження окремих учених про те, що підсипку робили нібито для того, щоб виготовлений посуд не приставав до поверхні, на якій сушився, не підтверджено. Проведені автором експерименти свідчать, що гончарі робили підсипку ще під час формування виробів, для того щоб денце не приставало до поверхні на якій виготовлявся посуд. З'ясовано, що впродовж VII — початку III ст. до н. е. для підсипання використовували частіше полузу злакових культур.

Місцеві майстри, хоча й були ознайомлені з високоякісним античним посудом, виготовленим на гончарному крузі, власні глиняні вироби формували винятково вручну. Посудини виліплювали в процесі обертання спеціального обертового столика — дерев'яної підставки, шматка тканини, рогожі (Більське городище, селища Снопове-1, Саранчівка-1, Геюсів Яр та ін.), — а також, можливо, ще й перевернутої догори дном посудини (Книшівське городище).

У скіфський час деякі малі посудини висотою до 10 см (довжина пальців гончара) на зразок келихів, чарок, маленьких горщиків, кубків тощо, могли робити за допомогою видавлювання пальцями двох рук з округлого шматка глини [Гейко, 1995, с. 55]. Їх почин не виготовляли, а дно могли формувати шляхом тиску виробу до твердого плоского предмета. Подібні горщечки знайдено на Книшівському городищі.

Таким способом з одного шматка глини робилися мілкі черпаки на Західному Більському городищі. У глибоких черпаках з одного шматка глини виготовлялася лише чашечка, а потім стрічками нарощувалися стінки [Шрамко І.Б., 1999, с. 19].

Великі вироби формували спіралью-клатиковим наліпленням, при якому стінки нарощували окремими великими довгастими шматками-стрічками за спіральною траєкторією.

Обробка поверхні виробів мала технічне (надання міцності, водонепроникності) і декоративне призначення (втілення етнічних світоглядних, естетичних уявлень). Усі виявлені способи обробки посуду автором розподілено на

5 видів: 1) орнаментування; 2) обмазування; 3) ангобування; 4) лискування; 5) чорніння.

Для кухонних виробів характерним було застосування таких прийомів декорування: вдавнення, заціпування, проколювання, наколювання, наліплювання чи відтягування валиків.

Столовий, рідше тарний, посуд декорували риткуванням, яке часто поєднували із заповненням заглиблень орнаменту білою пастою, штампуванням, фарбуванням. Дуже рідко миски або корчаги мали пальцеві вдавнення, проколи, наколи, валик. Згадані способи декорування зникли разом зі столовим посудом у місцевих племен у V ст. до н. е. Пізніший столовий і тарний посуд, окрім поодиноких випадків, не був декорованим.

У Посуллі та Попсіллі виявлено й регіональну особливість: менше поширення столового посуду (окрім мисок) та його орнаментативності. Таке явище пов'язано не стільки із регіональними особливостями, як з пізнішим датуванням більшості знахідок. Але, незважаючи на це, можна говорити про історико-культурну близькість племен, які мешкали в Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі.

Одним із прийомів обробки поверхні виробів було обмазування їх стінок рідкою глиною шаром завтовшки 1—3 мм (частіше Стасівське та Книшівське городища, селище Мачухи-1 та ін.). Завдяки цьому посуд ставав менш водонепроникним, міцнішим, а його поверхня — більш гладкою.

Ангобування також вирівнювало поверхню. Його товщина в середньому становила 0,5 мм. Ангоб був більш якісним, без сторонніх домішок, нерідко з іншої глини, ніж сам виріб. Виявлено, що частіше ангобували зовнішній бік черпаків, кубків, мисок, корчаг або лише їх вінця (Стасівське городище, селища Снопове-1, Мачухи-1 та ін.). Це підтверджує висновок, що ангобування застосовували також як декоративний прийом.

Ангобовані вироби поширилися впродовж VII — першої половини VI ст. до н. е. в Середньому і Нижньому Поворсклі та поселеннях басейнів лівих приток середньої течії Псла. Подібні вироби виявлено й серед поховального інвентаря курганів Посулля (Попівський, Городищенський могильники та ін.).

Гладку, однотонно забарвлену поверхню ангобованих виробів ще декорували риткованим орнаментом, заповненням білою, зрідка червоною речовинами (селище Шевченки-1, Західне Більське городище та інші поселення). Виявлено таку закономірність: вироби іноді ангобували після першого випалювання, а потім знову піддавали термічній обробці (черпак із селища Мачухи-1).

Лискування виконували натиранням підсохлої поверхні посудини, частіше лише зовнішньої, лощилом з каменю чи кістки.

Лискований посуд (черпаки, кубки, рідше — миски, корчаги) був поширений у VII—VI ст. до н. е. На пам'ятках ворсклинської групи (Шевченки-1, Снопове-1, Мачухи-1, Диканька-1 та ін.) кількість таких виробів у поєднанні з чорнінням

сягала до 30 % від загальної кількості виявлених посудин. З другої половини VI ст. до н. е. лискування та ангобування виходять з ужитку.

Лискуванням ущільнювали, зміцнювали зовнішні шари посуду. Його основна функція — збільшення вологостійкості. Воно запобігало розтріскуванню виробів під час сушіння та випалювання й виконувало певну декоративну функцію.

Чорніння мисок, черпаків, корчаг, кубків зафіксовано на багатьох пам'ятках VII—V ст. до н. е. досліджуваного регіону. Очевидно, його здійснювали шляхом натирання стінок посуду органічними речовинами.

Зачорнені вироби були більш міцні, водостійкі, але основною мотивацією застосування цього прийому було досягнення декоративного ефекту. Адже посуд набував однотонного кольору, зникала плямистість, що була результатом нерівномірності випалювання у багатті.

Метою повітряного сушіння є видалення вологи шляхом її випаровування із сирих глиняних виробів і надання їм механічної міцності для проведення з ними наступних операцій:

1) прикріплення окремих деталей (наприклад, ручок). У великих посудин (корчаги або горщики) стінки могли робитися в кілька етапів, коли до підсушеної частини доліплювалася наступна;

2) декорування (нанесення проколів, наколів, вдавнень, риткування, лискування);

3) транспортування до випалювальних пристроїв;

4) сушіння здійснювалося з метою випалювання виробів.

Якщо глиняні вироби недостатньо висушені, інтенсивне виділення з них пари під час випалювання призводить до розтріскування стінок, що автором підтверджено експериментально. Уламки виробів, які випалювали недостатньо просушеними, знайдено на Книшівському городищі. Добре висушені посудини витримують прискорене підвищення температури в початковий період випалювання, що дуже важливо при використанні для цього багаття, у яких важко регулювати температуру.

Сушіння посуду в скіфський час залежало від сприятливих погодних умов і здійснювалося переважно в теплу пору року (травень—вересень). Беручи до уваги сказане вище, можна стверджувати, що заняття гончарством мало сезонний характер і не виходило за рамки домашнього виробництва.

Випалювання — одна з головних операцій у виготовленні посуду, яка закріплювала його форму, надавала міцності, перетворювала на новий штучний кам'яноподібний матеріал, який був готовий для використання. Випалювання — незворотний процес: якщо після сушіння глиняний виріб ще можна розмочити, то після випалювання глина стає іншим матеріалом, що змінює свою питому масу, пористість тощо. Саме виникнення гончарства пов'язане з освоєнням людиною нової техно-

логії, в основі якої лежить термічна обробка глини шляхом фізико-хімічних перетворень у новий штучний матеріал — кераміку.

Встановлено, що посуд випалювали у багатті, яке могло знаходитися на поверхні землі, у ямі, у печах (кухонних або дещо збільшених розмірів, які слугували для обігрівання приміщення та приготування їжі). Іноді таку піч з протипожежною метою виносили за межі житла.

Деякі дослідники вважають, що, так звані, попелища зі значною кількістю попелу можуть свідчити про випалювання посуду на спеціальних майданчиках [Бобринський, Волкова, Гей, 1993, с. 15—19]. Цієї думки щодо попелищ скіфського часу дотримується й В.П. Білосор. Він, спираючись на археологічні та етнографічні дані, пов'язує існування деяких попелищ із процесом виготовлення лискованої кераміки чорного кольору. В.П. Білосор допускає, що на спеціальному майданчику товщиною 0,1—0,2 м, який виготовлявся з глини, випалювалася кераміка. Чорного кольору їй надавали, обкладаючи посуд сухим кіз'яком, великою кількістю попелу та черепками [Білосор, 1998, с. 17—20].

П.Я. Гавриш заперечує припущення В.П. Білосора і пише, що культурні нашарування на попелищах Західного Більського городища не можна пов'язати з виробничою діяльністю (випалювання кераміки, металургія) мешканців городищ чи селищ [Гавриш, 2002, с. 72]. Під час розкопок С.С. Бессонової та С.А. Скорого центрального попелища на Мотронинському городищі випалювання посуду не зафіксовано. Попелище було місцем відправлення релігійних культів [Бессонова, Скорый, 2000, с. 29].

У кожній оселі тогочасних жителів, де знаходилася піч для приготування їжі та обігрівання приміщення, також міг випалюватися посуд. Крім того, такі печі могли бути не в приміщенні, а надворі. Їх середні розміри — $0,5 \times 0,5$ м. У житлах Книшівського городища виявлено печі збільшених розмірів ($1,3 \times 0,65$ м), які мали передпечню та підпечню ями [Гавриш, 1992, с. 62]. Іноді надвірні печі обкладалися череп'ям, щоб вони довше й краще тримали температуру. Біля таких печей виявлено уламки кераміки — браку з ознаками крихкотілості стінок. Надвірні печі зі склепінням та розміром череня $0,7 \times 0,9$ м, а також із передпечною ямою, як зазначає Петро Гавриш, використовувалися не тільки для приготування їжі, а й для випалювання посуду та кераміки виробничого призначення [Гавриш, 1991, с. 63—64]. З цим можна погодитися.

Випалювання посуду могли здійснювати й у однокамерній гончарній печі, призначеній винятково для випалювання виробів — це дозволяло не залежати від погодних умов, насамперед вітру. Вони подібні до хатніх печей. Б.А. Шрамко з'ясував, що в печі зі Східного Більського городища одночасно могли випалювати 10—12 горщиків [Шрамко, 1987, с. 113, рис. 53, 2].

Печі спеціальної конструкції для випалювання глиняних виробів являли собою однокамерну технічну споруду, що мала постійне перекриття над внутрішнім об'ємом самої камери. В одній камері одночасно згоряло паливо і випалювався посуд. Перед випалюванням посуд ставився на дрова. Ймовірно, вони клалися і між посудом, а тріски — навіть у середину.

Не важко побачити спільні риси між такими спеціалізованими спорудами та простими печами для обігрівання і приготування їжі. Відмінність між ними лише в розмірах. Тобто, можна припустити, що виникнення гончарних печей пов'язане із хатніми чи надвірними печами.

Очевидно, причиною появи спеціальних печей у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі було використання місцевими племенами технічних досягнень з видобутку заліза або плавлення бронзи. Гончарні печі з'явилися пізніше залізодобувних і бронзоплавильних, але вони були подібні до них за формою. Саме такою є піч із Полковомикиївського городища. Вона була багатофункціональною і використовувалася для випалювання глиняного посуду, цементації залізних виробів і плавлення бронзи. Можна стверджувати, що у скіфський час місцеві племена були на початковому етапі використання гончарних печей як спеціального обладнання.

Гончарні горни знайдено на городищах, які були не тільки релігійними, торговельними, а й ремісничими центрами (Східне Більське, Книшівське, Полковомикиївське). У Посуллі таких гончарних печей не виявлено. Можливо, це свідчить не стільки про нижчий рівень розвитку гончарного виробництва, скільки про недостатню вивченість пам'яток у даному мікрорегіоні.

Спеціальні печі для випалювання кераміки з'явилися в V ст. до н. е., коли господарство, а разом з тим і гончарство племен Дніпровського Лісостепового Лівобережжя досягли найвищого рівня розвитку. Поява гончарних печей свідчить про початок переходу від домашнього виробництва до ремесла.

Встановлено, що посуд випалювали здебільшого без попередньої температурної витримки, нетривалий час, за низької температури (500—650 °C). Зовнішні стінки глиняних виробів могли зазнавати більших температур, свідчення тому — дво- чи триколірний злам їх стінок чи денця. Це ще раз підтверджується домашній характер гончарства.

Під час археологічних розкопок важко, або й узагалі неможливо виявити, а потім атрибути гончарні інструменти. Одні з них виготовляли з недовговічних матеріалів, інші мали універсальний характер, а отже, їх використовували й для інших господарських потреб. Очевидно, глину видобували за допомогою поширених тоді тесел-сокир, а розбивали на шматки звичайними або ж дещо пристосованими палицями. Про інші знаряддя, застосовані для де-

корування (дерев'яні палички, тріски, уламки кісток) або загладжування поверхні виробів (пучки трави, ганчірки), можна лише здогадуватися за їхніми відбитками на виробках.

З'ясовано організаційні форми гончарства. Перша з них була непостійною: робочі місця та теплотехнічні споруди розташовували залежно від погодних умов у будівлях або просто неба. Вона набула поширення на всій дослідженій території. Друга форма характеризується постійним робочим місцем у житловому приміщенні, яке фіксується за наявністю гончарної печі та запасів глини (Східне Більське та Книшівське городища). Гончарювання здебільшого було сезонним, малопродуктивним: посуд виготовляли кілька разів на рік для задоволення сімейних потреб.

З огляду на рівень розвитку тогочасного господарства, вважаємо, що гончарство скифської доби дослідженого регіону в V—IV ст. до н. е. досягло найвищого рівня розвитку. Панування натурального господарства та натурального обміну, відсутність спеціалізації в гончарстві не давали стимулів для розвитку гончарства в напрямку переходу його швидкими темпами від домашнього виробництва до ремесла. Процес переходу від проторемісничого виготовлення посуду в ремесло затягнувся в часі і був зупинений на початку III ст. до н. е. численними змінами та потрясіннями в суспільно-економічному житті племен Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя.

Андриченко В.П. Отчет о археологических раскопках и разведках археологической экспедиции Донецкого Гос. университета в Полтавской обл. в 1977 г. // НА ІА НАН України. — Ф. е. № 1977/117.

Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988—1996 гг.). — Киев; Краков, 2000.

Білозор В.П. Про так звані зольники // Музейні читання: М-ли Міжнар. наук. конф., присвяч. 90-літтю з дня народж. видатного укр. археолога О.І. Тереножкіна. — 1998. — С. 17—20.

Бобринский А.А., Волкова Е.В., Гей И.А. Кострища для обжига керамики // Археологические исследования в Поволжье. — 1993. — С. 3—44.

Гавриш П.Я. Нові археологічні дослідження Книшівського городища скифського часу на Пселі // Археологія Полтавщини. Частина друга: 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювілей. наук. конф. — 1991. — С. 63—65.

Гавриш П.Я. Житла Книшівського городища // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею. — 1992. — С. 57—68.

Гавриш П.А. Краткие итоги исследований Кнышовского городища скифского времени на Пселе // История и археология Слободской Украины: Тез. докл. и сообщ. Всеукр. конф., посвящ. 90-летию XII Археол. съезда. — 1992. — С. 97—99.

Гавриш П.Я. Племена скифського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Прип'ялля). — Полтава, 2000.

Гейко А.В. Технологія виготовлення кераміки лісостеповим населенням в скифську епоху // М-ли III

Международ. конф. студентов и молодых ученых. — 1995. — С. 54—55.

Гейко А.В. Кераміка скифського часу Свиридівського городища // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 106—111.

Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С., Белозор В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 2001 г. — К., 2002.

Пошивайло О. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина). — Опішне, 1993.

Черненко Е.В., Ролле Р.А., Скорый С.А., Махортых С., Герц В.Ю., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 2003 г. — К., 2004.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987.

Шрамко И.Б. Техника конструирования черпаков скифского времени // АЛЛУ. — 1999. — № 2. — С. 19—20.

А. В. Гейко

ТЕХНОЛОГИЯ ИЗГОТОВЛЕНИЯ ГЛИНЯНОЙ ПОСУДЫ В VII — НАЧАЛЕ III в. до н. э. В ДНЕПРОВСКОМ ЛЕСОСТЕПНОМ ЛЕВОБЕРЕЖЬЕ

Статья посвящена технологии изготовления лепной посуды скифского времени в Днепровском лесостепном Левобережье. Прослежены все этапы ее изготовления — от подбора глины до обжига.

Экономические условия, домашнее изготовление, натуральное хозяйство и натуральный обмен, отсутствие специализации в гончарстве не давали существенных стимулов для ускоренного перехода гончарного производства от домашнего изготовления к ремеслу. Этот процесс затянулся и был прерван многочисленными потрясениями в начале III в. до н. э.

А. В. Гейко

THE TECHNOLOGY OF MAKING THE POTTERY OF HAND-MODELLED EARTHENWARE OF VII — III TRIBES OF DNIPRO LEFT-BANK FOREST-STEPPE REGION

The article deals with the investigations devoted to the complex studying of the hand-modelled pottery of the Scythian epoch of the tribes of Dnipro Left-Bank Forest-Steppe Region. The author traces out all the phases of pottery-making, beginning with the selection of clays and concluding with firing.

The author determines the economic level of pottery craft. It was ascertained, that the domination of natural economy and barter, the absence of specialization in pottery craft did not provide any stimuli for the development of pottery craft in the direction of its rapid conversion from home manufacture to the handicraft. This process has been delaying and was ceased in the early third century BC by the different changes and upheavals in the social and economic life of the tribes of Dnipro Left-Bank Forest-Steppe Region.

Д. Ф. Файзуллина
(Казань)

РЕКОНСТРУКЦИЯ ГОЛОВНЫХ УБОРОВ НАСЕЛЕНИЯ ВОЛГО-КАМЬЯ РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА

Статья посвящена анализу женских головных уборов ананьинской культурно-исторической области Волго-Камья XI—VI вв. до н. э. Женский головной убор являлся маркером половозрастного и социального статуса женщины. Выделено три типа головных уборов: головные повязки, круглые шапочки и конусовидные головные уборы, которые изготавливались из кожи, ткани, луба и бересты, возможно, волока, и украшались металлическими элементами, бисером, бусами

Ключевые слова: Луговской могильник, ананьинская культура, финно-угры, составной венчик.

Головной убор являлся в традиционном обществе одним из самых значимых элементов костюма. Особенно высоким семиотическим статусом по данным этнографии обладал женский головной убор, так как он являлся маркером половозрастного и социального статуса женщины [Материальная культура, 1989, с. 103—106]. Судя по имеющимся археологическим и изобразительным источникам, в эпоху раннего железного века народы Северной Евразии имели свои достаточно сложные («башнеобразные») головные уборы пазырыкцев и скифов Причерноморья [Полосьмак, 2001, с. 143—163]) и ярко индивидуальные типы головных уборов. Н.И. Гаген-Торн отмечала: «высокий, тяжелый и твердый женский головной убор, вроде покрытого монетами кожаного «хушпу» у чувашей или удмуртского «айшона» не мог создаваться ни из каких рациональных или производственных соображений. Трудно объяснить их и бессмысленной модой. Убор этот вырос как символ определенной идеологии: это знак, указывающий на социальное положение и роль его носительницы. Так как вся идеология родового и феодального общества пронизана системой различных верований и попыток воздействия

при их помощи на окружающий мир, эти стремления должны были найти свое отражение и в создании головного убора: он служит оберегом носительницы» [Гаген-Торн, 1960, с. 138].

На территории Волго-Камья в XI—VI вв. до н. э. (АКИО — ананьинская культурно-историческая область) головной убор — это, пожалуй, единственная часть костюма, поддающаяся реконструкции ввиду обилия находок металлических элементов и фрагментов органики в области головы погребенных. Естественно предположить, что головные уборы изготавливались из органических материалов. Свидетельством этому являются единичные находки полосок кожи, фрагментов кожаных шапочек и ремешков, ткани, войлока, берестяных основ, лубяных нитей. Наибольший интерес представляют находки остатков головных уборов из бересты и ткани из трех погребений Луговского могильника (без металлических деталей). Металлические элементы головных уборов фиксируются примерно в 20 % погребений. Последнее вполне обосновано позволяет нам предположить, что головные уборы носила большая часть, если не все население АКИО.

Исследователи XIX — начала XX веков обращали внимание на «богатый» головной убор ананьинских женщин. М.Г. Худяков считал, что основным типом головного убора ананьинцев как для женщин, так и для мужчин, была «повязка из ремня с нашитой спереди круглой бронзовой бляхой» [Худяков, 1923, с. 101]. А.В. Збруева считала, что ананьинцы «носили головные уборы в виде башлыков, которые известны как у скифов европейской части нашей родины, так и у среднеазиатских саков. Эти головные уборы могли быть сделаны из материи или кожи и не иметь металлических или

костяных украшений» [Збруева, 1952, с. 75]. Для женских головных уборов А.В. Збруева выделяет следующие типы: 1) «тонкая полоса листовой бронзы, расширяющаяся к середине и суживающаяся к концам, охватывающая голову. На концах полосы находились небольшие отверстия, куда продевался шнур или ремешок, соединявший оба конца и завязывавшийся на затылке»; 2) полоса материи, кожи «с нашитым рядом бронзовых бляшек, круглых или удлинённых»; 3) головные уборы из материи или кожи с отдельно прикрепленными бронзовыми бляшками и височными кольцами [Збруева, 1952, с. 79]. В последующее время составной венчик стал рассматриваться наряду с височными украшениями как один из культурно-определяющих элементов АКИО. В.С. Патрушевым на основе находок Старшего Ахмыловского могильника была дана типология составных венчиков и височных украшений головных уборов [Патрушев, 1984, с. 33—42].

Однако по этнографическим данным и материалам средневековых могильников головной убор представлял собой сложный комплекс, включающий до 8 элементов — венчик, налобник, шапочка, полотенчатое покрывало, височные украшения, челюстно-лицевые подвески, наконечники, теменные шнуры [Мартыанов, 1976, с. 109]. Поэтому необходима комплексная реконструкция головного убора, учитывающая все составляющие его элементы, художественную композицию, семантику.

С точки зрения визуального художественного образа первостепенное значения для выделения типов головных уборов имеют их форма и элементы убора, акцентирующие на себе внимание. Исходя из этих основных положений в ананьинское время на основе археологического материала могильников и изобразительного материала выделяются три типа головных уборов: головные повязки, круглые шапочки и конусовидные головные уборы.

I тип головных уборов. С большой степенью достоверности фиксируется головной убор — повязка или головной убор «ленточного типа» (в литературе чаще используется термин «составной венчик», являющийся определением частного случая данного типа головного убора). Это шнурок, тесемка или полоска ткани либо кожи шириной до 4 см с продетыми или нашитыми металлическими элементами. Иногда встречается берестяная основа — обруч высотой до 3 см, являющийся жестким каркасом для повязки. Суть данного головного убора — в охватывании головы по линии: лоб — виски — затылок. Данный тип головного убора является, видимо, наиболее древним и распространенным в традиционных культурах, и выполняет как практическую (скрепляет волосы), так и магическую функции (повязка является защитным кругом, оберегающим голову). Можно выделить следующие разновидности повязок.

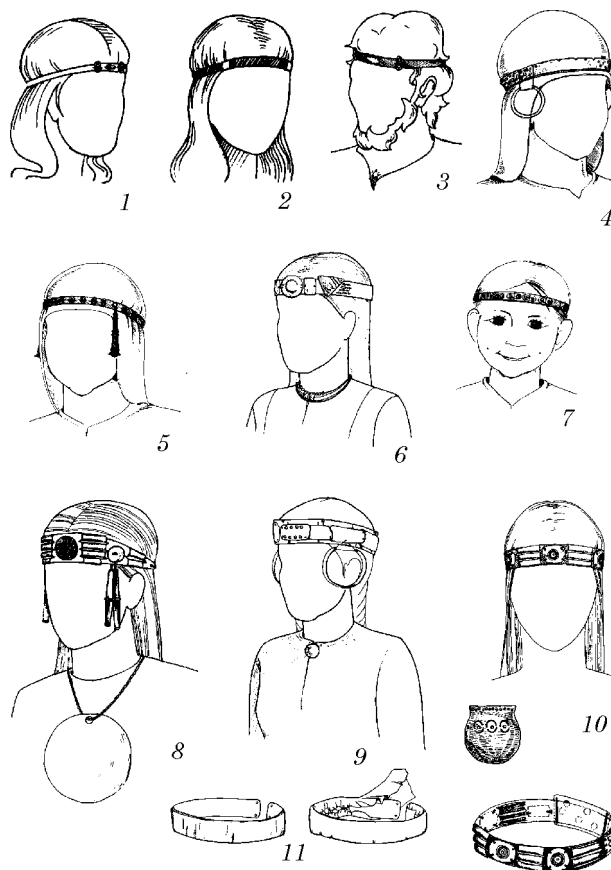

Рис. 1. Реконструкция головных уборов — повязок, составных венчиков: 1, 2 — погр. 85 Луговского могильника; 3 — погр. 149 Мурзихинского II могильника; 4 — венчик из сплошной бронзовой полосы, погр. 5 Моквашинского могильника; 5 — погр. 93 Тетюшского могильника; 6 — погр. 42 Моквашинского могильника; 7 — погр. 3 Моквашинского могильника; 8 — вариант реконструкции головного венчика из погр. 189 (ЖК) Тетюшского могильника; 9 — погр. 43 Моквашинского могильника; 10 — погр. 28 Мурзихинского IV могильника (керамический сосуд с орнаментом, перекликающимся с орнаментом пластин головного венчика; венчик, крепление элементов); 11 — возможный вариант крепления элементов составного венчика на берестяную основу

Первый вариант: простой кожаный или плетеный тканевый шнурок без каких-либо украшений либо с бронзовыми пронизями или скобковидными украшениями (рис. 1, 1—3). Так как пронизи и скобковидные украшения полностью охватывают тканевую и кожаную основу и ширина повязки четко фиксируется, мы можем реконструировать данный головной убор как повязку с очень большой степенью вероятности. Кожаные и тканевые тесемки с металлическими пронизками, бусами, прикрепленными височными украшениями либо без всякого декора были, вероятно, наиболее простым и широко распространенным типом головных уборов населения Северной Евразии эпохи бронзы и раннего железного века [Мирошина, 1981, с. 67]. У ананьинцев данный тип повязок являлся общим для всех категорий населения.

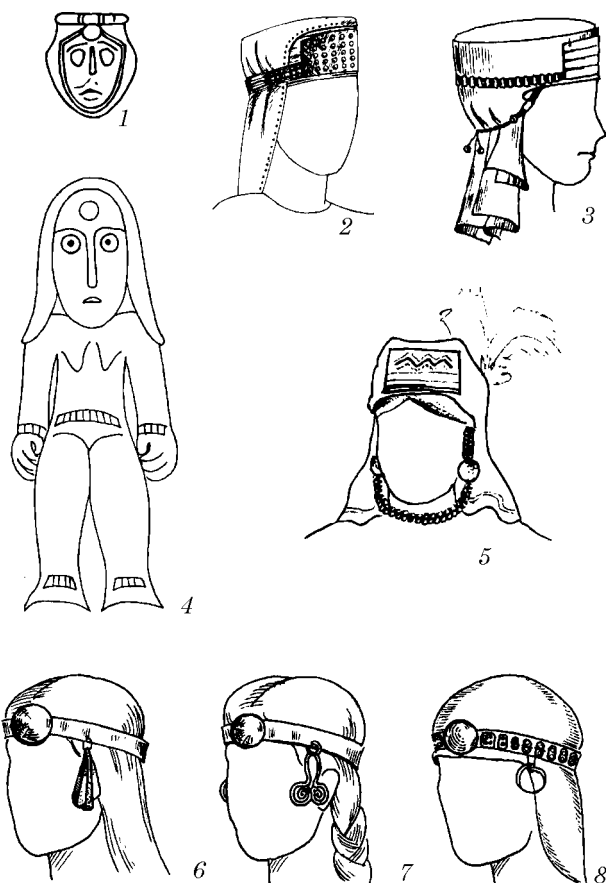

Рис. 2. Реконструкция головных уборов с акцентированным центральным элементом: 1 — прорисовка головы «владычицы зверей» с наверхшия из Александропольского кургана (по: [Степи европейской части..., 1989, табл. 34, рис. 8]); 2 — варианты реконструкции головного убора из погр. 22 Моквашинского могильника; 3 — вариант реконструкции головного убора из погр. 32 Мурзихинского II могильника; 4 — изображение богини на прорезной бляхе VI—VII вв. из Пермской области (по: [Оборин, Чагин, 1988, рис. 141 каталога]); 5 — головной убор эрзянки (по: [Белицер, 1972, табл. 1]); 6—8 — развитие маклашеевской традиции в композиционном строе головных уборов ананьинского и предананьинского времени (7 — ранний этап маклашеевской культуры, 8 — поздний этап маклашеевской культуры, 9 — постмаклашеевская культура АКИО)

Второй вариант: тканевая полоска или кожаный ремень с металлическими, стеклянными и др. нашивными элементами (рис. 1; 2). Это наиболее часто встречающийся вариант повязки в ананьинских погребениях, подробная археологическая типология «составных венчиков» дана В.С. Патрушевым [Патрушев, 1984, с. 33—42]. Учитывая особенности форм и функционального назначения некоторых типов венчиков, выделенных В.С. Патрушевым, хотелось бы уточнить ряд типов и проанализировать их с точки зрения композиционного строя.

Во-первых, часть повязок состоит из нашивных элементов одинаковой формы или одинаковой высоты, равномерно распределенных по всей окружности головы (рис. 1, 5, 7), ширина

же и края основы жестко не фиксируются. В ряде таких случаев можно предположить (как, например, в погр. 32 Мурзихинского IV могильника), что металлические элементы являлись расшивкой нижней части шапочки, а не повязки. Именно такой вариант головного убора — шапочка с нашитым по нижней части кожаным ремнем или просто расшивкой будет реконструироваться для азелинского времени.

Во-вторых, часть повязок имеют форму, сужающуюся по ширине к затылочной части, что предполагает наличие завязок на концах. Иногда встречаются пронизки в затылочной части повязки, которые, вероятно, украшали кожаные тесемки повязок. К этому типу венчиков относится и тип II-2 (по типологии В.С. Патрушева), который в большинстве случаев находится в погребениях в свернутом состоянии, и мы можем однозначно реконструировать его как головной убор — повязку. Данный тип отсутствует в постмаклашеевских могильниках и, вероятно, связан с аозинской, западной культурной традицией, либо является хронологически более поздним типом венчиков, так как он часто соседствует с шейными гривнами. Данный тип венчиков мог носить исключительный характер и маркировать какой-то особый возрастной и социальный статус женщины. В.С. Патрушев связывает его с «девичьими» частичными захоронениями [Патрушев, 1984, с. 40] и датирует исключительно VII вв. до н. э. [Патрушев, 1984, с. 41]. Венчики типа II-2 ярко представлены в Старшем Ахмыловском и Аозинском могильниках, встречаются они в Козьмодемьянском могильнике. В могильниках постмаклашеевской культурной традиции данный тип венчиков не встречается. Наиболее близки к типу II-2 венчики из погр. 28 Мурзихинского IV могильника (рис. 1, 10) и ЖК 198 Тетюшского могильника (рис. 1, 8). В погребении 28 Мурзихинского IV могильника на голове молодой женщины находился венчик из трубчатых пронизок в два ряда и разделяющих ряды подпрямоугольных накладок. Однако если состав и композиционный строй в целом совпадают с типом II-2 венчиков из Старшего Ахмыловского могильника, то довольно существенная деталь — подтреугольные накладки — окончания венчика — отсутствуют. В погребении 28 также находился костяк ребенка, поэтому головной убор женщины в данном случае может маркировать статус молодой матери. В ЖК 198 Тетюшского могильника головной венчик из четырех — трех рядов трубчатых пронизок и разделяющих круглых накладок сопровождался трубочками-подвесками и круглой нагрудной бляхой (зеркалом?). С типом II-2 перекликаются ряды трубчатых пронизок.

По композиционному строю более всего данный тип венчика соответствует древностям балтов и прибалтийских финнов. Можно также предположить, что именно этот тип венчика

развился в форму головных венчиков средневековых поволжских финнов.

В-третьих, встречаются повязки (погр. 1 Мурзихинского I, погр. 32 Мурзихинского IV, погр. 22 Морквашинского, погр. 200 Старшего Ахмыловского могильников) с более крупной возвышающейся центральной частью — подпрямоугольной бронзовой пластиной (рис. 2, 2, 3). Такая форма головного убора предполагает какую-то жесткую основу из бересты, дерева, войлока или меха для вертикального расположения центрального элемента над лбом. Известно, что женщины Восточной Европы подкладывали «кудели для устройства небольшого возвышения на голове» [Маслова, 1984, с. 57]. Реконструируемая таким образом головная повязка напоминает головной убор типа сороки (рис. 2, 5), широко распространенный по этнографическим данным среди финно-угорского и славянского населения Волго-Камья [Гаген-Торн, 1960, с. 191—192]. Этнографы обычно связывают появление этого вида головного убора в финно-угорской среде Поволжья с влиянием славянского населения. Однако сам композиционный принцип возвышенной надлобной части головного убора, вероятно, уходит в глубокую древность. Возвышающиеся головные уборы в древности тесно связаны с идеей плодородия [Маслова, 1984, с. 58].

Как разновидности повязки выделяются собственно «венчики» (погр. 2, 5, 38 Морквашинского и погр. 2 Старшего Ахмыловского могильников) — это сплошные металлические полоски с отверстиями на концах для продевания шнура: гладкие, с чеканно-резным узором, ажурные (рис. 1, 4). Аналогичные венчики будут часто встречаться в последующее пьяноборское время [Генинг, 1963, с. 84, рис. 2]. Головной убор типа «кокошника», который отмечает А.В. Збруева в погр. 9 Гулькинском могильника, является, скорее всего, гривной серповидной формы, развивающей традиции маклашеевского времени. Подобные гривны фиксируются в Акозинском и Котловском могильниках.

Одиночные круглые и прямоугольные бляхи, крупные нашивные элементы (костяная бусина из погр. 12 Мурзихинского IV могильника, просверленный клык волка из погр. 45 Луговского могильника) могут являться как единственным украшением налобной повязки, так и, ввиду своей массивности, украшением шапок из плотных материалов. Чаще всего единичной бляхой украшался мужской головной убор. М.Г. Худяков предполагал, что повязка с бляхой являлась «околышем» конусовидной мужской шапки [Худяков, 1923; Руденко, 2000, с. 101]. Традиции украшения одиночной налобной бляхой головного убора уходят корнями в маклашеевское время и связываются рядом ученых с началом формирования ананьинского «составного венчика». А.Х. Халиков отмечал, что в маклашеевский период «оформляются основные черты

налобных повязок» [Халиков, 1980, с. 49], и выделял уже несколько разновидностей таких повязок. Думается, о наличии налобных венчиков ананьинского типа в маклашеевской культуре говорить преждевременно. Так, в четырех погребениях зафиксированы одиночные круглые бляхи с ушком в области головы, причем, как в женских, так и в мужских. В одном случае, кроме бляхи на лбу, под черепом находились бронзовые накладки с тремя и двумя выпуклинами (Полянский II, погр. 3). «Венчик» из погребения 2 кургана 1 Маклашеевского III могильника является шейно-нагрудным украшением, так как данное украшение найдено было под челюстью и по составу полностью аналогично нагрудным украшениям из маклашеевских погребений Мурзихинского II могильника. На наличие у маклашеевцев головного убора, вероятно, в виде шапочки, указывают многочисленные находки пронизок, заклепок, а также окислов меди в районе темени, затылка, по обе стороны от черепа в 10—15 см. Традиций богатой расшивки металлическими элементами головных повязок в маклашеевской культуре, судя по всему, не было. Поэтому можно предположить, что в постмаклашеевской среде «богатый» составной венчик появляется, скорее всего, после контакта с иными культурами, вероятно, текстильного мира. На территории Волго-Камья в эпоху бронзы известна культура с богатой расшивкой головного убора — абашевская. Многие ученые считали, что именно тогда были «заложены некоторые основы тех своеобразных традиций в области элементов женского костюма, пережитки которых сохранились в течение последующих столетий» [Ефименко, 1961, с. 59]. Место формирования текстильного мира совпадает с распространением абашевских племен и отсюда возможно опосредованное их влияние. Однако эта концепция требует своей дальнейшей проверки и подтверждения. В.С. Патрушев также находит истоки ананьинских головных венчиков в абашевской и приказанской культурах, указывает он и на отдаленное сходство ананьинских венчиков с балановскими [Патрушев, 1984, с. 79].

Круглые одиночные бляхи и бляхи-накладки различных форм встречаются в качестве украшения головных уборов и в ананьинское время. Также обращают на себя внимание составные ананьинские венчики с крупной круглой бляхой в центре (рис. 2, 8). Думается, что такое визуальное акцентирование на центральном лобном элементе, также как и сама композиция головного убора с центральным элементом и височными украшениями, является прямым развитием именно маклашеевских традиций (рис. 2, 6—8).

По этнографическим данным у всех народов финно-угорской языковой семьи наличествовали головные уборы ленточного типа. У эстонцев девичьи повязки изготавливались из лент,

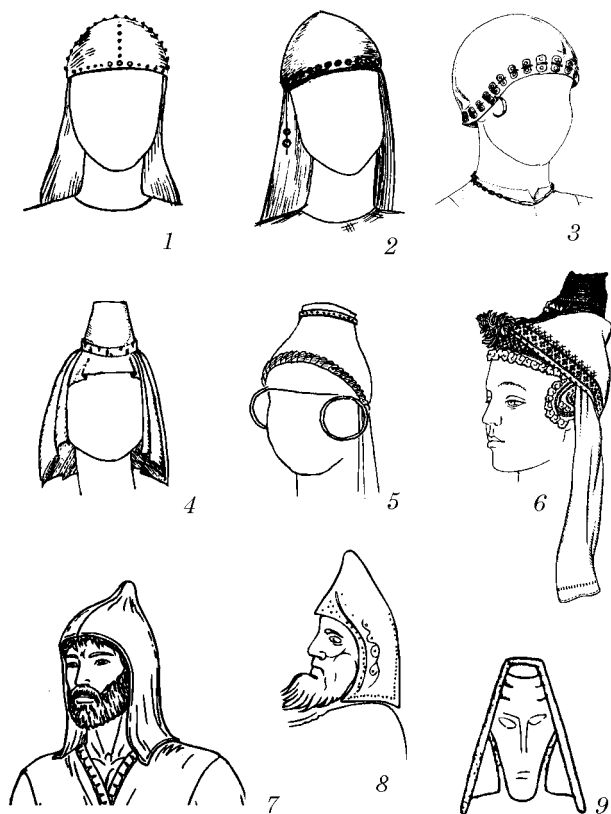

Рис. 3. Реконструкция шапочек и «конусообразных» головных уборов: 1 — погр. 195 Мурзихинского II могильника; 2 — погр. 37 Аюзинского могильника; 3 — погр. 27 Моквашинского могильника; 4 — реконструкция головного убора из погр. 86 Луговского могильника; 5 — реконструкция головного убора из погр. 142 Безводнинского могильника (по: [Павлова, 2004, с. 331, рис. 70, 1]); 6 — головной убор замужней вожанки (по: [Древняя одежда..., 1986, с. 216, рис. 84а]); 7 — вариант реконструкции формы головного убора ананьинца; 8 — скифский колпак кульбовского типа (по: [Полосьмак, 2001, с. 306, табл. 19, рис. е]); 9 — прорисовка головного убора с идоличка из погр. 249 Старшего Ахмыловского могильника

шнуров, имелись обручи-венки на твердой и мягкой основе, налобники с завязками сзади [Историко-этнографический атлас..., 1986, с. 71]. Девушки-мордовки носили повязки, вышитые бисером, обручи из луба, венки из искусственных цветов [Современная этническая культура..., 2002, с. 16].

Венчики составлялись из различных металлических элементов, наиболее часто встречаемым составляющим элементом являются восьмерковидные накладки, на что обращал внимание еще М.Г. Худяков [Худяков, 1923, с. 101]. Наиболее типичной композицией для постмаклашеевцев является венчик из восьмерковидных накладок, центральной круглой бляхи и височных пластинчатых колец (рис. 2, 8). Причем восьмерковидные пластины встречаются в качестве головных украшений в детских погребениях, но там их количество небольшое, у взрослых женщин количество накладок в головном уборе возрастает. Это позволяет предпо-

лагать, что головной убор дополнялся по мере взросления девушки. А.Н. Павлова приводит сведения Д.К. Зеленина, что у мордвы головной убор «прасюря», состоявший из трубочек, а позднее цепочек, впервые одевался девочке в десять лет и состоял из двух рядов цепочек и трех соединительных бляшек; каждый год к нему прибавлялось по одному ряду цепочек и по одной бляшке [Павлова, 2004, с. 63]. О существовании головных уборов, маркирующих переход ананьинских женщин в качественно новый период жизни, говорят находки дополнительно положенных в погребения молодых женщин венчиков, отличающихся по типу от находящихся на голове погребенных. В Мурзихинском II могильнике «запасной» головной венчик из крупных пластинок сопровождал девушек 14—16, 18—20 и 20—25 лет.

II тип головных уборов. Головной убор в виде повязки мог носиться отдельно, но, скорее всего, повязка накладывалась на какую-то тканевую основу — шапочку из кожи, ткани, войлока или полотнячатое покрывало. По этнографическим данным нам известно, что у финно-угорского населения имелись головные уборы — покрывала [Гаген-Торн, 1960, с. 163]. Но на основе археологических материалов такой головной убор в ананьинской среде не фиксируется — мы ни разу не видим расшивку края полотнячатого головного убора, как это часто встречается, например, в скифских погребениях. По материалам погребения 195 Мурзихинского II могильника реконструируется круглая шапочка (рис. 3, 1), расшитая голубым бисером по передней части головы и в области темени. В отдельных погребениях Моквашинского (погр. 22) и Старшего Ахмыловского (погр. 332, 229) могильников также встречается многочисленный бисер в области головы погребенных, возможно, являвшийся расшивкой шапочек. А.Х. Халиков считал основой ананьинского женского головного убора именно шапочку: «Еще в приказанской среде вырабатываются детали и общая композиция женского головного убора, состоящего из шапочки и налобного венчика, собранного из отдельных медных бляшек» [Халиков, 1967, с. 28]. В андроновское время бытовали вязаные «крючком способом тамбурного вязания» шапочки с наушниками из пряжи, окрашенной в красный цвет корнями марены [Киселев, 1951, с. 80] и шапочки конической формы, расшитые бусами [Шевнина, 2002, с. 113].

У народов Волго-Камья по этнографическим данным были распространены девичьи «маленькие полусферические шапочки из холста, сплошь покрытого украшениями из бисера или монет» типа такья, тухья или тохья [Гаген-Торн, 1960, с. 152]. В погребении Мурзихинского II могильника шапочка принадлежала десятилетнему ребенку, в остальных случаях антропологические определения отсутствуют, но, возможно, расшитые бисером шапочки яв-

лялись детскими или подростковыми головными уборами у ананьинцев и имеют параллели с девичьими шапочками последующих веков на территории Волго-Камья. Вероятно, часть головных повязок надевалась на такого же типа простые холщовые шапочки без украшений. Головные уборы в виде круглых шапочек, расшитых мелкими пронизками, также широко встречаются среди древностей средневековых прибалтийских финнов и балтов [Древняя одежда..., 1986, с. 154—155].

III тип головных уборов. Мы имеем еще одну форму головного убора — конусовидную или усеченно-конусовидную. Данная форма реконструируется, прежде всего, по изображениям. На большой стеле из Ананьинского могильника, бронзовом идольчике из Ахмыловского могильника (погр. 249; рис. 3, 9), костяном псалии из Луговского могильника (погр. 82) и кочедыке из Половинного I селища антропоморфные фигуры изображены в конических головных уборах. А.В. Збруева включает костюм с Ананьинской стелы в «круг широко распространенной в то время одежды скифского типа» [Збруева, 1952, с. 75] и указывает на сходство «остроконечной шапки со спускающимися вниз концами» воина со стелы со скифскими башлыками. М.Г. Худяков обращает внимание на «явственно обозначенный ободок» по нижнему краю шапки и спускающиеся с висков «на плечи какие-то привески, прикрепленные к шапке наподобие кромок» [Худяков, 1923, с. 97—98]. Изображение головного убора на идольчике из 249 погребения Старшего Ахмыловского могильника определяется В.С. Патрушевым как «шапка-ушанка усеченно-конической формы» [Патрушев, 1984, с. 54]. Головной убор всадника на костяном псалии из Луговского могильника также явно конусообразной формы и, возможно, имеет за тылочную лопасть. Однако вышеуказанные изображения сложно оценивать однозначно. Не ясно кто изображен на стеле — дух-покровитель, предок, вождь. Островерхий головной убор может связываться с сакральностью образа изображенного. Так, в финно-угорской мифологии изображениям мужских духов часто сопутствуют островерхие головные уборы. «Шаманские духи-помощники рисуются остроголовыми, летящими подобно птицам, в небесные пределы», — указывает А.В. Головнев [Головнев, 1995, с. 227]. Костюм «скифского образца» могла перенять только социальная верхушка ананьинского общества (воины-всадники, вожди), тогда как основная часть населения придерживалась традиционных форм одежды, отличающихся от изображенных на стеле. Изготовление же бронзовых идольчиков также имеет ярко выраженный сакральный характер. Тем не менее, островерхий головной убор типа колпака как удобный и простой в изготовлении «достаточно широко был распространен в древности у самых разных племен и народов» [Крыласова, 2001,

с. 42]. Находки остатков головных уборов в ряде курганов Северного Причерноморья «позволяют предполагать, что башлыкообразные головные уборы существовали у скифов и их ближайших соседей со времен архаики, причем, видимо, их носили не только мужчины, но и женщины» [Мирошина, 1981, с. 82—83].

Скифские мужские «башлыки» (рис. 3, 8) реконструируются двух типов — с заостренной верхушкой и лопастями (куль-обский тип) и мягкий, без боковых лопастей, со свисающей назад верхушкой, перевязанный лентой вокруг головы [Степи европейской части..., 1989, с. 109]. Делали башлыки из войлока или кожи, украшали бляшками. Следуя вышеприведенной типологии башлыков, ананьинский головной убор на стеле и на бронзовом идольчике из погребения 249 Старшего Ахмыловского могильника относились к первому типу с приостренным верхом. Однако на ананьинском башлыке нет лопастей — скорее всего, это завязки или височные украшения (предположение М.Г. Худякова), М.Г. Худяков так же полагал кожаную повязку поверх шапки на стеле из Ананьинского могильника. Таким образом, ананьинский башлык совмещает элементы первого и второго типа скифских башлыков и имеет свои особенности (рис. 3, 7).

Археологические материалы Луговского и Старшего Ахмыловского могильников подтверждают наличие каких-то приостренно-конусовидных или усеченно-конусовидных головных уборов, мягких либо на жесткой берестяной основе. В двух женских погребениях Луговского могильника (погр. 86 и 88) зафиксированы берестяные основы головных уборов в виде усеченных конусов диаметром 13 и 16 см у черепа, 9 и 8 см в верхней части и высотой 10 и 15 см [Корепапов, 2001, с. 88]. Тканые остатки возле головы еще одного погребенного из Луговского могильника (погр. 81) также дают нам очертания какого-то высокого приостренного головного убора. В погребении 479 Старшего Ахмыловского могильника находилась кожаная шапочка, расшитая трапециевидными накладками, составляющими усеченный конус [Патрушев, 1984, рис. 29]. Однако в старшеахмыловском погребении «головной убор» лежит перпендикулярно черепу, а составляющие его расшивку трапециевидные пластины идентичны пластинам из мужского погребения 16 Аkozинского могильника. В Аkozинском погребении накладки лежат на бедре погребенного и, вероятно, являются украшением сумки или подвески к поясу. По аналогии накладки из погребения 479 Старшего Ахмыловского могильника также можно отнести к украшениям сумочки.

Берестяные головные уборы из Луговского могильника реконструируются нами как небольшие берестяные колпачки усеченно-конической формы, покрытые тканью, закрепленной в свою очередь двумя венчиками-повязками у осно-

вания колпачка и по обхвату головы (рис. 3, 4). Прямым аналогом данного типа является головной убор из погр. 142 Безводнинского могильника [Краснов, 1990, с. 71] (рис. 3, 5). Ю.А. Краснов особо подчеркивает, что бронзовое кольцо диаметром 14 см, найденное выше жгута, обхватывающего голову, было скошено для «надевания на какую-то коническую поверхность» [Краснов, 1980, с. 42]. Идентичную форму имеют головные уборы замужних вожанок, чувшские «хушпу» второго типа [Гаген-Торн, 1960, с. 202]. По материалам чегандинской культуры реконструируются высокие берестяные головные уборы [Красноперов, 2006, с. 13]. Близки по композиции и строению марийские головные уборы «шымакш» [Гаген-Торн, 1960, с. 207], известен способ их крепления на голове: волосы укладываются в пучок на темени или надо лбом, на волосы плотно насаживается берестяной колпачок, а на него надевается тканевый головной убор [Гаген-Торн, 1960, с. 207]. Возможно, близкая форма прически существовала и в ананьинскую эпоху. На одной из сарматских фигурок изображен подобный головной убор — небольшой усеченный конус и, вероятно, надетый сверху длинный тканевый колпак со свисающим на затылок концом [Богданов, 1998, рис. 1, 3].

Женщины фатьяновской культуры эпохи бронзы носили «высокие головные уборы из кожи или шерстяной материи, украшенные нашитыми пронизками и подвесками из зубов и костей животных и раковин» [Крайнов, 1987, с. 80]. К сожалению, нет теоретических исследований о характере зависимости форм головных уборов от природно-географических и хозяйственных условий. Создается впечатление, что высокие (башнеобразные) головные уборы более свойственны, все же, степному кочевому населению. В лесной полосе головные уборы более обтекаемой и компактной формы (типа плотно облегающей шапочки) кажутся практичнее и целесообразнее.

Ритуальные женские конические головные уборы на жесткой основе известны на скифских изображениях и реконструируются по материалам скифских погребений. Многие этнографы связывают появление этого типа головных уборов финно-угорских народов исключительно со скифским влиянием. «С VII—VI вв. до н. э. определяющими становятся связи со скифским миром, к VI в. до н. э. из ананьинских комплексов и вовсе исчезают вещи, характеризующие связи с Кавказом, одновременно появляются и получают широкое распространение изделия, указывающие на оживленные связи с савроматским (ранним сарматским) миром» [Кореньюк, 1999, с. 75—76] — указывает С.Н. Кореньюк. Параллели в ананьинской и скифской одежде (по изображению со стелы) также позволяют нам обратиться к скифскому костюму и скифским головным уборам в поисках возможных аналогий.

Головные уборы скифянок (ритуальные, реконструируемые по материалам царских курганов) — это «калафы, тиары и конусовидные уборы — клобуки» [Степи европейской части..., 1989, с. 108]. Калаф — «цилиндрический спереди головной убор, сбоку имел дугообразный край, подробно кокошнику, с мягким закрытым верхом и затылком... Высота убора 9—16 см. На лбу всегда была метопида. Сзади на калаф набрасывали покрывало с золотыми бляшками. Основа калафа кожаная, закреплялась она на деревянном обруче, охватывающем голову» [Степи европейской части..., 1989, с. 108]. Тиара описывается также как цилиндрический головной убор, но «с плоским твердым верхом и лопастями, доходящими до плеч». Высота тиары спереди 9—10 см, общая длина до плеч 25—28 см. Сверху на убор накидывали покрывало [Степи европейской части..., 1989, с. 108]. Тиару также дополняла метопида с височными подвесками. Третий тип «жестких» головным уборов — конусовидный клобук — имел вид шапки с «заостренным верхом, боковыми и задней лопастями, доходящими до плеч» [Степи европейской части..., 1989, с. 108]. Известны были у скифянок покрывала до пояса и до плеч, которые носились отдельно либо с жесткими головными уборами; золотые диадемы, «наиболее редкий социально значимый головной убор» [Степи европейской части..., 1989, с. 108].

Рядовое скифское население носило на лбу кожаные повязки, которые являлись, видимо, женским, мужским и детским самым простым головным убором. Скифские «детские головные уборы по форме были похожи на женские (конусовидные и башлыки), но украшались бусами» [Клочко, 1982, с. 52]. Таким образом, у скифов были распространены головные уборы, перекликающиеся по форме с ананьинскими. Метопида — вариант составного венчика на кожаной основе, к которому подвешивались височные украшения. Сходство ананьинских типов головных уборов со скифскими можно объяснить как влиянием последних на развитие головных уборов Волго-Камья, так и эпохальным характером форм головных уборов, общим для населения Евразии раннего железного века.

У народов Волго-Камья по этнографическим данным известны конусообразные головные уборы типа «айшона» у удмуртов, «шурки» мари и «панго» мордвы.

Вероятно существование у населения АКЮ головного убора типа капюшона. Возможно, именно в нем изображен человек на идольчике из погребения 240 Старшего Ахмыловского могильника. В погребении 241 Старшего Ахмыловского могильника венчик расположен по дуге над головой погребенной и концы венчика заканчиваются на уровне нижней части ушных раковин, причем на 5—7 см отстоят от черепа. Такое расположение можно объяснить сползанием венчика с головы, но более вероят-

ной версией является реконструкция его как расшивки края капюшона, покрывала или башлыкообразного головного убора.

В погребении 151 Старшего Ахмыловского могильника на черепе находилось два «венчика» — один проходил по лобной части и длина его ограничивается 25 см, что соответствует полуокружности от одной височной доли до другой, второй проходил по теменной части головы и спускался к вискам. В.С. Патрушев описывает данный головной убор как расшивку шапочки. Возможна реконструкция как составного головного убора из налобного венчика и капюшона или покрывала, или жесткого головного убора типа кокошника, где «венчики» расположены по верхнему и нижнему контуру «кокошника». Подобный головной убор реконструируется на материалах средневековых древностей поволжских финнов [Павлова, 2004, рис. 62, 2, 3; 67, 1; 71, 3; 90, 1] и этнографическим материалам. В погр. 67 Старшего Ахмыловского могильника фиксируются украшения в теменной области черепа погребенного выше основного налобного венчика. Это косвенно подтверждает наличие головного убора закрытого типа, а не ленточного. В таких случаях мы имеем дело либо с составными головными уборами — шапочка и венчик, капюшон и венчик, башлык и венчик; либо металлические элементы являются расшивкой нижней и верхней частей головного убора. Не исключено, что головной убор из погр. 67 Старшего Ахмыловского могильника является остатками головного убора типа «берестяных колпачков» из Луговского могильника.

Таким образом, у населения Волго-Камья XI—VI вв. до н. э. бытовали разнообразные по форме и сложные по составу головные уборы. Головные уборы изготавливались из кожи, ткани (там, где сохранилась ткань, она была окрашена в красный цвет), луба и бересты, возможно, войлока и украшались металлическими элементами, бисером, бусами, клыками животных. Общим видом головных уборов можно считать кожаный или тканевый шнурок-повязку без каких-либо украшений или с пронизками и обоймицами. Мужчины носили головные уборы типа башлыков конусообразной или усеченно-конусообразной формы, с завязками. В центральной части мужские головные уборы украшались отдельной, чаще круглой, бляхой. Возможно, повязка с бляхой надевалась поверх башлыка. Такая композиция ананьинского головного убора связывает его с традициями иранского мира [Яценко, 2002, с. 31]. Форма и размеры бляхи могли указывать на социальный статус. Прослеживается (по материалам Луговского могильника) существование разных типов мужских головных уборов в зависимости от принадлежности к разным группам воинского сословия.

Выделяются три типа женских головных уборов: головные повязки, круглые шапочки

и конусовидные головные уборы. Головные уборы, судя по всему, носило все женское население АКИО. Наиболее распространенным типом были головные венчики различного композиционного строя: из однородных крупных и мелких элементов, с акцентированным центром (в виде прямоугольной возвышающейся пластины или круглой бляхи), сужающиеся в затылочной части, из сплошной металлической полосы. Наиболее устойчивым и типичным для постмаклашеевцев является композиция из центральной бляхи, восьмерковидных накладок и пластинчатых височных колец, закрепленных на кожаной основе. Данная композиция развивает традиции маклашеевских головных уборов. Часть венчиков могла иметь жесткую основу из бересты.

Полусферические шапочки могли иметь возрастной характер или являться основой для венчиков, обшиваться бисером. Возможно, полусферическая шапочка носилась девочками, а в период совершеннолетия дополнялся венчиком.

Третьим типом головных уборов является головной убор в форме небольшого усеченного конуса, выполненный из бересты и ткани. Высокие берестяные головные уборы широко известны по этнографическому материалу финно-угорских народов Среднего Поволжья и, по всей видимости, имеют своим прототипом именно ананьинские формы, тем самым являясь продолжением единой линии развития. Жесткие берестяные головные уборы появляются, вероятно, под влиянием скифской культуры или продолжают традиции андроновского мира.

Головные украшения маклашеевской культуры представлены женскими очковидными подвесками, височными кольцами, общими для всех категорий населения, и подвесками «балымского» типа, продолжающими развитие андроновских традиций. Постмаклашеевские головные украшения включают височные пластинчатые кольца, многовитковые спирали с различным завершением, трубчатые подвески, теменные шнуры из шнурка, украшенного пронизками и с подвешенными к концам украшениями, наконечники (реконструируются гипотетически) из шнурков с пронизками.

Богданов С.В. Идолы и амулеты сарматских погребений урало-казахстанских степей // Уфимский археологический вестник. — 1998. — Вып. 1. — С. 44—52.

Гаген-Торн Н.И. Женская одежда народов Поволжья (материалы к этногенезу). — Чебоксары, 1960.

Генинг В.Ф. Азелинская культура III—V вв. Очерки истории Вятского края в эпоху великого переселения народов. — Свердловск; Ижевск, 1963.

Головнев А.В. Говорящие культуры: традиции самодийцев и угров. — Екатеринбург, 1995.

Древняя одежда народов Восточной Европы. — М., 1986.

Ефименко П.П. Абашевская культура в Поволжье // МИА. — 1961. — № 97. — С. 43—110.

Збруева А.В. История населения Прикамья в ананьинскую эпоху // МИА. — 1952. — № 30.

Историко-этнографический атлас Прибалтики. Одежда. — Рига, 1986.

Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири: моногр. — М., 1951.

Клочко Л.С. Скифские налобные украшения VI—III вв. до н. э. // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. — 1982. — С. 43—57.

Коренюк С.Н. Ананьинская культура в трудах А.П. Смирнова и новые данные в ее изучении // Научное наследие А.П. Смирнова и современные проблемы археологии Волго-Камья: М-лы науч. конф. — 1999. — С. 68—78.

Корепанов К.И. Новые данные о погребальном обряде Луговского могильника // Древности Поволжья и Прикамья. — 2001. — С. 97—107.

Крайнов Р.А. Фатьяновская культура // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. — 1987. — С. 58—75.

Краснов Ю.А. Безводнинский могильник. — М., 1980.

Краснов Ю.А. Женская одежда по материалам Безводнинского могильника // КСИА. — 1990. — № 197. — С. 51—57.

Красноперов А.А. Костюм населения чегандинской культуры в Прикамье (II—V вв. н. э.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Ижевск, 2006.

Крыласова Н.Б. История прикамского костюма. — Пермь, 2001.

Мартынов В.Н. Декоративный комплекс женского костюма мордвы-мокши VIII—XI вв. // Материалы по археологии Мордовии. — 1976. — С. 88—106.

Маслова Г.С. Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX — начала XX в. — М., 1984.

Материальная культура. Свод этнографических понятий и терминов. — М., 1989.

Мирошина Т.В. Некоторые типы скифских женских головных уборов IV—III вв. до н. э. // СА. — 1981. — № 4. — С. 46—69.

Павлова А.Н. Космогонические символы в древнем искусстве финно-угров Поволжья // Узловые проблемы современного финно-угроведения. — 1995. — С. 62—63.

Павлова А.Н. Семиотика костюма волжских финнов I — начала II тыс. н. э. — Йошкар-Ола, 2004.

Патрушев В.С. Марийский край VII—VI вв. до н. э. (Старший Ахмыловский могильник). — Йошкар-Ола, 1984.

Полосьмак Н.В. Всадники Укока: моногр. — Новосибирск, 2001.

Руденко К.А. Остров Мурзиха и ее окрестности. — Казань, 2000.

Современная этническая культура финно-угров Поволжья и Приуралья. — Йошкар-Ола, 2002.

Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1989.

Халиков А.Х. Приказанская культура // САИ. — 1980. — В 1-24.

Халиков А.Х. Приказанская культура и ее роль в формировании ананьинской культуры // Уч. зап. Перм. гос. ун-та. — 1967. — № 148. — С. 7—28.

Худяков М.Г. Ананьинская культура // Казанский губернский музей за 25 лет: юбилейный сб. ст. — 1923. — С. 72—126.

Шевнина И.В. Опыт реконструкции женского погребального костюма по материалам могильника

эпохи бронзы Джаигильды // Изучение памятников археологии Павлодарского Прииртышья. — 2002. — С. 113—118.

Яценко С.А. Костюм ираноязычных народов древности и методы его историко-культурной реконструкции: Автореф. дис. ... докт. ист. наук. — М., 2002.

Д. Ф. Ф а й з у л л и н а

РЕКОНСТРУКЦІЯ ГОЛОВНИХ УБОРІВ НАСЕЛЕННЯ ВОЛГО-КАМ'Я РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ

У населення Волго-Кам'я XI—VI ст. до н. е. побутували різноманітні за формою і прості за складом головні убори. Вони виготовлялися із шкіри, тканини, лубу і бересту, можливо, повсті і прикрашалися металевими елементами, бісером, намистом, іклами тварин. Чоловіки носили головні убори типу башликів конусоподібної або усічено-конусоподібної форми, з зав'язками.

Виділяються три типи жіночих головних уборів: головні пов'язки, круглі шапочки і конусоподібні головні убори. Найбільш поширеним типом були складені віночки різного композиційного ладу. Найбільш стійким і типовим є композиція з центральної бляхи, вісімковидних накладок і пластинчастих скроневих кілець, закріплених на шкіряній основі.

Вперше реконструюється головний убір у формі невеликого усіченого конуса, виконаний з берести і тканини (з поховання Луговського могильника). Високі берестяні головні убори широко відомі за етнографічним матеріалом фінно-угорських народів Середнього Поволжя і мають своїм прототипом саме ананьїнські форми, продовжуючи єдину лінію розвитку. Жорсткі берестяні головні убори з'являються, ймовірно, під впливом скіфської культури або продовжують традиції андронівського світу.

D. F. F a j z u l l i n a

RECONSTRUCTION OF VOLGO- KAMA REGION POPULATIONS HEADRESSES IN THE EARLY IRON AGE

The population of the Volga-Kama region of the XI—VI centuries BC had worn headwear differing by its form. It was primarily made of the leather and cloth and bark. It was also decorated by the metal elements, beads, animal tusks. Men used to wear headwear of conical or frusto-conical shape with laces.

There are distinguished three types of women headwear: leather head belts; round caps; conical shaped headwear. The most common type was composite aureole of different compositional structure. The most stable is the composition of the central plate, eight-like-shaped elements and plate temple rings, attached to a leather base.

The article presents for the first time reconstructed head-dress in the form of a small truncated cone, made of birch bark and cloth (Lugovskoi burial ground). High bark hats are commonly known by the ethnographic material on the Finno-Ugric peoples of the Middle Volga region. This headwear has its prototypes in Ananyino culture thus continuing a single line of development. Hard hats made of birch bark appear under the influence of Scythian culture or a tradition of Andron culture.

В. В. Котенко

(Київ)

БАШТОВІ КОМПЛЕКСИ ПОСЕЛЕННЯ МАСЛИНИ У ПІВНІЧНО-ЗАХІДНІЙ ТАВРИЦІ

Стаття піднімає питання благоустрою сільських садиб хори Херсонеса Таврійського на прикладі поселення Маслини у Північно-Західному Криму. Завдяки роботі експедиції Харківського університету ім. Каразіна у 1972—1986 рр. стали зрозумілими планування садиби кінця 4 — 2 ст. до н. е. у вигляді 4-баштового комплексу, динаміка забудови, а також характер відкритих приміщень, що мали багатофункціональне призначення.

Ключові слова: хора Херсонеса, поселення Маслини, башта, садиба.

Хора Херсонеса Таврійського значно відрізняється від сільськогосподарських околиць інших північнопричорноморських полісів, перш за все, своєю організацією. Специфіка херсонеських поселень полягає у способі їх планування та забудови, де садиби постають як укріплені поліфункціональні комплекси з наявною баштою. Таке планування дало привід для тривалої дискусії стосовно призначення таких об'єктів, яка особливо розквітла у 1990-ті рр. і не виключала ідей про військову колонізацію Херсонесом Північно-Західної Таврики [Кутайсов, 1994, с. 8]. Ця дискусія продовжується й дотепер. У зв'язку з цим доцільно буде розглянути будівельні рештки з поселення Маслини за окремими комплексами і з'ясувати їх функціональне призначення.

Відповідно організації простору поселення поділяється на укріплену західну та неукріплену східну частини. Укріплена частина розташовувалася на природному підвищенні і мала форму прямокутника з розмірами 50 × 80 м (рис. 1). Аналоги такої забудови В.О. Латишева знаходить у Східному Середземномор'ї, де подібні комплекси відносять до тетрапуруїа [Латишева, 2010, с. 42—43]. Основною планувальною одиницею на Маслинах виступала башта, до якої прилягав внутрішній двір з групою приміщень, що розташовувалися

по його периметру. Подібна структура забудови характерна для грецького домобудівництва у всьому Середземномор'ї та Причорномор'ї [Буйських, 2008], прослідковується вона і на інших сільськогосподарських садибах херсонеської хори. Такі баштові блоки були автономними в господарському плані, але входили до єдиної системи укріплення. На думку В.О. Латишевої, будівництво укріплення було багатоактним процесом. Так, на початку існування поселення з'являється одна баштова садиба, за прикладом якої в подальшому вибудовуються інші комплекси [Латишева, 2010, с. 40]. Ймовірно, у напрямку виявлення такого початкового ядра мають відбуватися дослідження подібних античних поселень. Крім того, розбудова укріплення, ймовірно, відбувалася за єдиним попереднім планом, про що свідчить логічна завершеність конструкцій, регулярний характер внутрішньої забудови, єдина система орієнтації всієї планувальної структури [Латишева, 2010, с. 42].

За час розкопок на поселенні було відкрито три баштових комплекси, які зосереджені у західній, південній та східній частинах укріплення. Північна башта з частиною прилеглих приміщень вже на час проведення польових робіт була знищена морем. Її рештки неодноразово були зафіксовані у морі членами експедиції та під час підводних археологічних обстежень [Назаров, 2003, с. 75—76].

Комплекс південної башти ймовірно був ядром, з якого почалася розбудова всього укріплення. Башта з двором та прилеглими до нього будівлями знаходилася у південно-західній частині поселення. З південного та західного боків комплекс ув'язувався із зовнішніми стінами укріплення (рис. 2). Маючи підпрямокутну форму, садиба займала площу близько 750 м² (25 × 30 м).

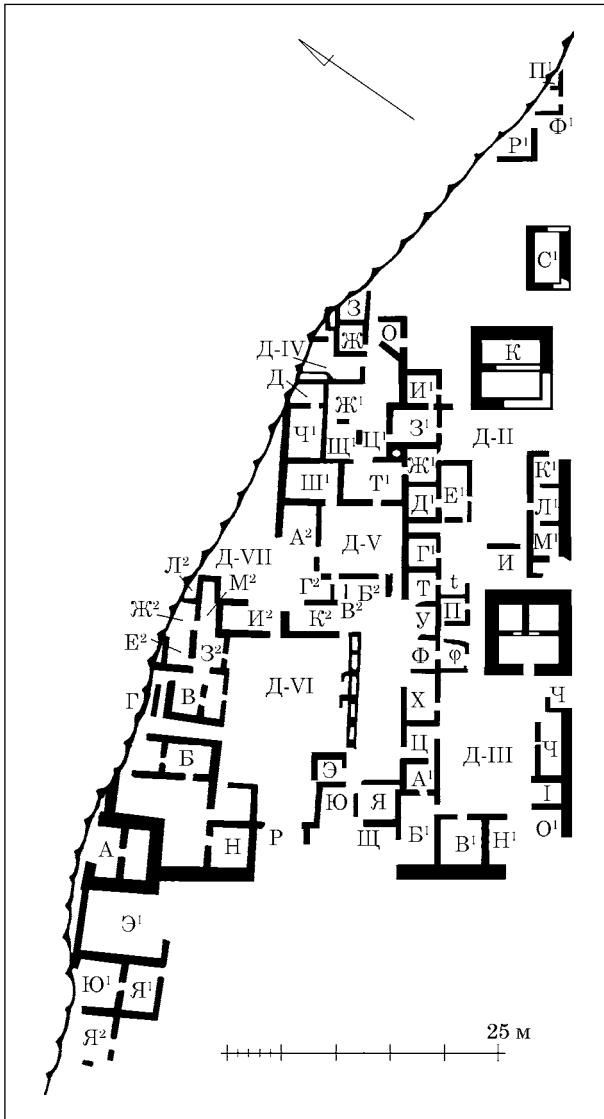

Рис. 1. Укріплена частина поселення Маслини. Взаєморозташування приміщень (за В.О. Латишевою)

Башта займала південно-східний кут комплексу з виходом у двір з південно-західного боку (рис. 3). Планувальний аналіз південної башти неодноразово з'являвся в науковій періодиці [Латышева, 1978; 1985; 1999]. В узагальнюючій статті 1999 р. В.О. Латышева [Латышева, 1999, с. 79—89] детально описала споруду та будівельні деталі, що відносилися до неї. Не повторюючи змісту публікації, слід згадати основні риси будівлі. Башта була збудована з потужних блоків ($2,0 \times 0,8 \times 0,45$ м) місцевого жовтого понтійського вапняку і сягала площі 64 м^2 (квадрат 8×8 м). В давнину споруда, ймовірно, мала декілька поверхів (рис. 4), про що свідчить потужний фундамент, значно заглиблений в землю, та рештки кам'яної основи сходів, що розташовувалися справа від входу. Кам'яні блоки були ретельно обтесані та покладені насухо, для міцності всієї споруди застосовувалися металеві скріпи. Ззовні кам'яні блоки були майстерно оброблені під руст. За слідами на камені у будівництві застосовувався металевий

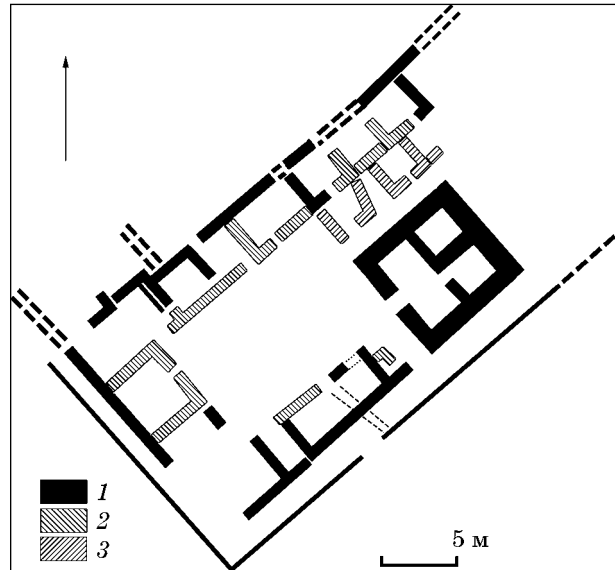

Рис. 2. Забудова комплексу південної башти: 1 — будівлі, включені до першопочаткового плану; 2 — приміщення, добудовані до основних в ході внутрішньої розбудови комплексу; 3 — господарські добудови останнього етапу

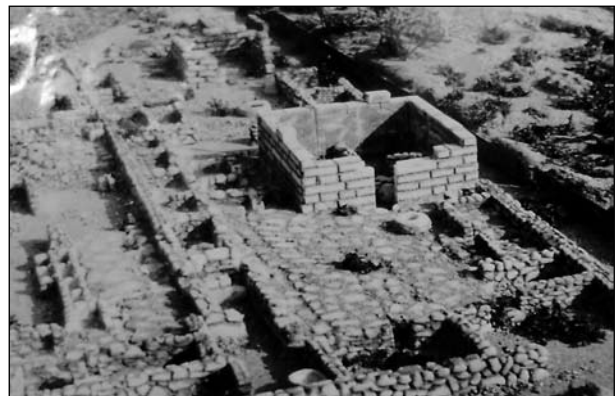

Рис. 3. Макет комплексу південної башти [Латышева, 1985]

тесак з шириною леза 0,7 см, допоміжним знаряддям, ймовірно, був циліндричний свинцевий важок. Дверний отвір мав аркове перекриття, про що свідчать зафіксовані деталі конструкції.

Двері були дерев'яними і, швидше за все, двостулковими (ширина отвору 1,05 м). Вони кріпилися до дерев'яних брусів на під'ятниках і зачинялися на засув. Поріг, ймовірно, був дерев'яним, а підлога у вестибюлі башти вимощена з каменю. Інша частина першого поверху поділялася внутрішньою кам'яною стіною на два рівні між собою приміщення, в одному з яких, ймовірно, містилося святилище. Всі внутрішні стіни залишили сліди глиняної обмазки. Міжповерхові перекриття та зовнішня крівля були дерев'яними, що свідчило про достаток мешканців башти. Проблема освітлення вирішувалася на першому поверсі дверним отвором, а на верхніх поверхах могли бути невеликі вікна. У вечірній час застосовувалися світиль-

ники, що масово виокремлюються з керамічного комплексу башти.

Центральна частина комплексу була відведена під двір площею близько 150 м^2 ($15 \times 10 \text{ м}$), який був вимощений з різносторонніх вапнякових блоків. Вимостка підходила безпосередньо до башти, закриваючи її цоколь. З розкопок двору походить значний масив посуду господарського призначення [Латышева, 1972, л. 7]. Через нього проходив водогін, що був прокладений під вимостку і виходив назовні через приміщення Ч.

Навпроти входу до башти, у дворі знаходилася криниця, закладення якої В.О. Латышева відносить до кінця IV ст. до н. е. Її горловина представлена масивним каменем з отвором $0,5 \text{ м}$ у діаметрі, яма мала глибину $3,5 \text{ м}$ з верхнім діаметром 1 м та нижнім — $1,6 \text{ м}$ [Латышева, 1999, с. 84]. Стінки криниці були обкладені грубо сколотим каменем та розширювалися до дна ями. Площа двору по периметру, окрім східного кута, де розташовувалася башта, була забудована п'ятнадцятьма невеликими приміщеннями (рис. 1).

Південно-західна група приміщень (O^1 , Ш, Ч, ч) мала господарський характер (рис. 2), де, зокрема, приміщення Ш ймовірно було коморою, маючи завузький як для житлового будинку прохід $0,5 \text{ м}$ та містив численні фрагменти піфосів [Латышева, 1975, л. 27]. Приміщення O^1 та Ч можливо певний час були житловими, маючи вогнища, а в останньому були знайдені світильники, протомадеметри, свинцеві гирі, цвяхи, срібна сережка, намисто, астрагали, точильні камені, кремені, пряслиця [Латышева, 1974, л. 21]. Приміщення ч займало досить малу площу — $1,4 \times 0,8 \text{ м}$ і могло слугувати сторожовою кімнатою, про що свідчить розміщення будівлі біля воріт фортеці та відсутність речового матеріалу [Латышева, 1974, л. 17]. Характерною особливістю групи приміщень була масивність зовнішньої стіни, яка ймовірно на період зведення комплексу була оборонною.

З південного кута будівлі O^1 витягувалася група приміщень H^1 — B^1 — B^1 , надаючи комплексу завершеності з західного боку (рис. 2). Як і в попередньому випадку, вони мали спільну стіну, що відзначалася масивністю і слугувала на початковому етапі будівництва капітальною. Це підтверджується технікою побудови середнього приміщення B^1 , стіни котрого йдуть не в перепліт зі стіною, а добудовані до неї впритул. Найбільше по цій лінії приміщення використовувалося в давнину як комора, де зберігалися продукти та побутові речі. Про це свідчать численні знахідки фрагментів амфор, глеків, каструль [Латышева, 1977, л. 5—6]. Це приміщення, ймовірно, було функціонально пов'язане з сусідньою будівлею H^1 , яка за характером отриманого матеріалу може трактуватися як кухня. У приміщенні було влаштоване вогнище з перекриттям у вигляді керамічної жаровні, а посуд представлений переважно формами для зберігання їжі та сервірування столу: фрагменти трьох амфор, глечики

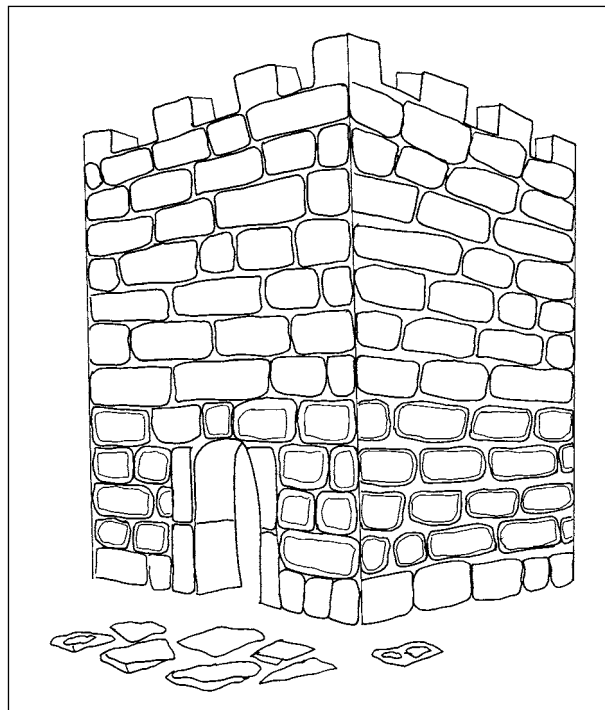

Рис. 4. Реконструкція будівлі південної башти (за В.О. Латышевою)

(всі — херсонеського виробництва), сіролощені рибні блюда, чорнолаковий канфар. Побутовий матеріал представлений прясельцями, світильниками, цвяхами, залізним ножом, точильними каменями [Латышева, 1977, с. 8].

Важливе значення для розуміння організації життя на поселенні має влаштування приміщення B^1 . У 1976—1977 рр. на його території, в кутку, було зафіксоване кам'яне корито зі зливом (довжина $1,45 \text{ м}$; ширина $0,85 \text{ м}$; висота $0,4 \text{ м}$; глибина $0,2 \text{ м}$). Конструкція нагадувала давильний майданчик, проте її злив був направлений назовні та дещо вбудований у стіну. Подібний тарапан був відкритий *insitu* на поселенні Чайка, але там він влаштовувався під кутом, а під зливом була вкопана посудина для збору вмісту «ванни» [Попова, Коваленко, 2005, с. 47]. Тому її з великою вірогідністю пов'язують з виноробним процесом. В.О. Латышева пропонувала трактувати приміщення з Маслин зі зливом як баню [Латышева 1999, с. 85]. На користь цього виступає наявність в приміщенні опалювального пристрою — вогнища. Звісно, це не був лаконізм, влаштований за правилами грецької бані, проте наявність такого елементу еллінської вжиткової культури на далекій хорі Херсонеса підтверджує традиційність побуту греків, його мешканців.

Із західного кута приміщення B^1 тяглася наступна група будівель комплексу A^1 — Π — X — Φ — Y — T (рис. 2). Саме з ними було пов'язане розширення комплексу в південно-західному напрямку і будівництво приміщень Ш— O^1 — H^1 — B^1 — B^1 та в північно-західному, пов'язаному зі спорудженням західної башти і будівель, що мали її обслуговувати. Першопочатково комп-

лекс південної башти закінчувався з західного боку стіною лінії приміщень А¹—С, сліди розбору якої зафіксовані розкопками 1976 р. [Латышева, 1976, л. 10]. Про включення приміщень північно-західної межі комплексу до початкового плану будівництва свідчать стіни будівель А¹, Х, Ф, споруджені в перев'язь із зовнішньою, на той час капітальною стіною. Складна система виходів орієнтувала більшість приміщень на внутрішній двір комплексу, інші були пов'язаними між собою. Досить цікаво було влаштоване приміщення Ц. Воно безпосередньо з'єднувалося дверним отвором з сусіднім приміщенням А¹, а також з двором та вулицею за межею комплексу південної башти. Таке планування можна пояснити характером самого приміщення. У його північному кутку містилася кам'яна ступа, яка, ймовірно, використовувалася суспільно мешканцями комплексів як південної, так і західної башт [Латышева, 1976, л. 8]. Це говорить про те, що комплекси були пов'язані між собою, між тим будучи функціонально самостійними.

Приміщення Х, Ф, Т носили також господарський характер, про що свідчать знайдені в них під час розкопок фрагменти тарного посуду. Останнє з них, приміщення Т, містило 2 кам'яні ступи та 3 господарські ями, які можливо використовувалися як зерносховища. Крім того, у приміщенні містилися фрагменти амфор II — поч. I ст. до н. е., ліпного та гончарного чорнолакового посуду [Латышева, 1975, л. 17]. Побутовий матеріал представлений 3 світильниками, 7 прясельцями, керамічними товкачами, точильними каменями, астрагалами, цвяхами, залізним ножом [Латышева, 1975, л. 18].

Між приміщеннями Ф та Т знаходилося приміщення У. З аналізу будівельних решток відомо, що воно було добудоване до приміщення Т. Його північно-західна стіна (спільна з приміщеннями Т і Ф) була розібрана ще в давнину, що, ймовірно, було пов'язано з розширенням укріплення. В середині приміщення У виявлена кам'яна плита (частина інтер'єру), синопська черепиця, фрагменти амфор, мисок та чорнолакового посуду. З металевих речей відомі залізний ніж та наконечник стріли [Латышева, 1975, л. 20].

Про те, що будівництво було спрямоване не лише на розширення комплексу, свідчить група будівель ф, П, т (рис. 2). Приміщення ф було збудоване на вимостці внутрішнього двору, а його стіни підходили в притул, та не йшли в перев'язь з сусіднім приміщенням Ф. У подібній техніці збудовані й приміщення П та т, прибудовані відповідно до У та Т. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що ці будівлі є хронологічно пізнішими за ті, що пов'язані з першою зовнішньою стіною і демонструють один з напрямків розбудови комплексу. Враховуючи той факт, що у кожному з добудованих приміщень міститься кам'яна ступа, доцільно говорити про активізацію господарської діяльності на поселенні Маслини на час будівництва другої лінії приміщень комплексу південної башти. Ке-

рамічний матеріал з цих приміщень досить фрагментований і датується в межах III ст. до н. е., коли і відбувалася перебудова комплексу.

Таким чином, південна башта як першопочаткове ядро укріпленої частини поселення Маслини та прилеглі до неї перші 6—7 приміщень постали на рубежі IV — III ст. до н. е. В цей час, ймовірно, виникло і вимощене подвір'я з криницею, на території якого добудовуються господарські будиночки. Пізніше, внаслідок розбудови і розбору капітальних зовнішніх стін, виникає ряд приміщень О¹—Н¹—В¹—В¹, які об'єднує нова оборонна стіна. Також до окремого будівельного етапу належить перебудова північно-західної стіни і розширення поселення, внаслідок чого виникає комплекс західної башти.

Комплекс західної башти характеризується меншою регулярністю у забудові аніж комплекс південної башти (рис. 1). Дослідження цієї частини поселення відбувалося протягом 1972—1976 рр. Будівля західної башти трималася на міцному фундаменті, що був заглиблений в материковий ґрунт на 0,60—0,80 м. Від стін зберігся лише перший ряд кладки, покладений на фундамент на сухо. Підлога у приміщенні була глинобитною, збереглися рештки обмазки білого та рожевого кольорів. В центрі приміщення знаходилося відкрите глиняне вогнище квадратної форми (0,80 × 0,80). В центрі вогнища було специфічне заглиблення зі слідами обпеченої глини, сажі, вугілля. Сама конструкція була покрита обмазкою того ж кольору, що й підлога. Поруч з вогнищем знаходилася чаша, вмазана підлогу [Латышева, 1972, л. 7]. Можливо таке розміщення вогню мало культове значення і використовувалося для вшанування богів мешканцями башти. Крім того, в кожному куті приміщення, окрім південно-східного, також містилися вогнища, які могли використовуватися для обігріву будівлі.

Керамічний матеріал з башти був представлений чорнолаковим та сіролощеним столовим посудом (рибні блюда, канфари), що свідчить про заможність її мешканців. Досить широко представлений і тарний та кухонний посуд (амфори та глеки), ліпні посудини, грузила, прясельця. До особливих знахідок відноситься глиняна жіноча статуетка в одязі та без голови. За клеймами астиномів Агасікла та Аполло на ручках амфор будівлю можна датувати початком III ст. до н. е. (група 2В; тут і далі визначення і датування херсонеських клейм за В.І. Кацем: [Кац, 1994, с. 51—52]). Саме в цей час можливо розширюється будівництво на поселенні, розпочате з сусіднього південного комплексу.

Вихід з приміщення А під час розкопок зафіксувати не вдалося. Ймовірно, башта була зорієнтована на північ, куди розвивалося будівництво комплексу. Із заходу будівля межувала з вимосткою (двором), що, в свою чергу, була обмежена господарськими приміщеннями. На її території містилися заглиблені в землю конструкції, що нагадували кам'яні скрині та,

швидше за все, виконували функції комор. Під час їх розчистки був вилучений керамічний матеріал, представлений амфорами херсонеського виробництва [Латышева, 1972, л. 13].

Під вимосткою була влаштована також господарська яма розмірами $1,60 \times 1,20 \times 0,45$ м. Вона була заповнена золою без супроводжуючого речового матеріалу. Поруч з ямою під час зачистки вимостки були знайдені фрагменти амфори з клеймом херсонеського астинома Сіріска кінця III — початку II ст. до н. е. [Латышева, 1972, л. 14]. Ймовірно в цей час відбувалося влаштування комплексу західної башти, адже прокладення вимостки проходило на початкових етапах будівництва.

Слідуючи за капітальною стіною від приміщення А, на час розкопок вдалося простежити прилеглу до неї лінію приміщень Н—Р—Щ. Приміщення Н, до якого добудовано сусідню будівлю h, на думку В.О. Латышевої було передбачене першопочатковим планом будівництва і виникло одночасно зі зведенням зовнішньої оборонної лінії, адже камені будівлі Н лежать в перепліт із зовнішньої капітальною стіною [Латышева, 1975, л. 6]. Разом з тим, за межами приміщення фіксується розрив оборонної лінії, яка за відсутності значного розвалу каменю, можливо, була розібрана, а відповідне місце було засипане піском, характерним для верхнього шару ділянки [Латышева, 1976, л. 7]. Приміщення Н також було господарським, про що свідчить влаштована всередині нього кам'яна ступа, синопська та херсонеська амфори, каstrулі, сіролощені рибні блюда.

Приміщення Р та Щ також мали господарський характер, про що свідчить наявність всередині них кам'яних ступ і тарної та кухонної кераміки — амфор, ліпних горщиків, глеків, мисок переважно херсонеського виробництва [Латышева, 1976, л. 7]. Будівлі стояли на земляній підлозі, не перекриваючи кладку двору, а також ймовірно були зв'язані із зовнішньою оборонною стіною, що свідчить про їх побудову на початку спорудження комплексу [Латышева 1976, л. 6—7].

Інша група приміщень представляє пізніший в часі будівельний період. Перш за все, це приміщення Б, h та С, що стоять на вимостці двору. Вони мали господарський характер, про що говорить вилучений на місці керамічний комплекс — амфори з Херсонеса та Синопі, лутерій, ліпні горщики та каstrулі, глеки. У приміщенні Б також було влаштоване вогнище і кам'яний відсік вздовж однієї зі стін, що, мабуть, застосовувався в господарстві [Латышева, 1972, л. 15]. Саме на добудову, а не на початкове планування вказує техніка їх спорудження, коли стіни прибудовувалися впритул до вже існуючих приміщень.

Враження єдиної будівлі складає група приміщень Е—Ю—Я, розташованих біля приміщень С та Щ у південному куті комплексу. Перш за все, вони, ймовірно, з'явилися одночасно і пізніше за приміщення Щ, що виникло одно-

часно із зовнішньою стіною. Про це свідчить добудова їх стін до існуючого приміщення, а також орієнтація трьох виходів на одну точку, з якої можна було потрапити на центральну, проміжну між комплексами вулицю. Ці приміщення також мали господарський характер. Тут в давнину зберігалися продукти в амфорах, використовувалися глеки, горщики, миски. До нерядових знахідок з приміщень належить ліпний гуттус, лагінос та рибне блюдо [Латышева, 1976, л. 17—21].

Досить вдало було влаштовано північно-західну частину комплексу. Тут між господарським приміщенням Б до сусідніх В та Г проходила вузька вимощена «вулиця», через яку проходив водогін, бокові борти якого були облицьовані кам'яними плитами. Зверху він перекритий плоскими плитами і направлений у бік моря. Під час розчистки водогону був вилучений масовий керамічний матеріал, представлений фрагментами амфор, глеків, лутерія, ліпного посуду. Такі знахідки можуть свідчити про господарський характер прилеглих приміщень [Латышева, 1972, л. 17].

Зокрема приміщення В в давнину використовувалося для переробки зерна, про що свідчить влаштована кам'яна ступа та знайдене біля неї кам'яне корито, а також фрагменти значної кількості ліпних горщиків. Серед гончарного посуду в приміщенні переважали амфори херсонеського виробництва, зокрема одна з них за клеймом астинома Істрона датується II ст. до н. е. [Латышева, 1972, л. 18]. Приміщення Г більшою своєю частиною затоплене морем, як і прилеглі будівлі з півночі, заходу та сходу. Тому забудова північно-східної сторони комплексу західної башти залишається невідомою.

Досить складною виявилася конфігурація приміщень, збудованих по периметру вимостки Д-VII — одного з дворів комплексу. За польовою документацією ця ділянка визначається як Центральна, бо розташовувалася приблизно посередині всієї укріпленої частини поселення Маслини. Розташовані тут приміщення — Е², Ж², З², І², К², Л², М² об'єднує, передусім, техніка дворядної постелистої кладки з використанням в основі стін масивних сплюснених каменів, поставлених на ребро, що утворюють зовнішній та внутрішній панцири із забутовкою [Латышева, 1980, л. 6]. Ці приміщення були пов'язані між собою складною системою виходів зорієнтованих головним чином, на внутрішнє подвір'я, і межували з будівлями та двором комплексу північної башти.

Приміщення К² та І² обмежували подвір'я з північного заходу. Вони були децю більшими за площею (близько 10 м²) та мали обмазку стін з середини, глинобитні вогнища, що може свідчити про те, що це були житлові будівлі. Під час їх розчистки був вилучений різноманітний побутовий матеріал — посуд, у тому числі столовий, світильники, жорна. За клеймами херсонеських астиномів Аполлонія, Дамотела, Героксена на амфорах, функціонування при-

міщень відбувалося на початку III ст. до н. е. [Кац, 1994, с. 51—52].

Логічно припустити, що їх обслуговували господарські будівлі З², М². Вони значно менші за площею, а керамічний матеріал, вилучений в ході розкопок 1980 р., представлений переважно тарним посудом — амфорами Херсонеса, Синопи, Фасоса та інших центрів. За клеймами на херсонеській та фасоській амфорах приміщення З² датується III ст. до н. е.

Прилегле до нього приміщення М², на думку В.О. Латишевої, виконувало функцію коридору, що з'єднував житлові приміщення Е² та Ж² з господарськими будівлями та двором, розміщених всередині комплексу. Вилучений з його території матеріал був мало чисельним та невиразним, представлений переважно стінками херсонеських амфор, глеками, ліпним посудом. Тому це приміщення, ймовірно, не використовувалося для постійного зберігання продуктів, як господарські комори. Таким чином, група будівель Е², Ж², М², З² представляє єдиний блок, що забезпечував житлові та господарські функції однієї сім'ї [Латышева, 1980, л. 21].

Про характер приміщення Л² та ряд інших будівель, розміщених північніше лінії Ж² — Е², говорити неможливо у зв'язку з їх затопленням морем.

Під час розчистки центрального подвір'я Д-VI був вилучений характерний для слідів життєдіяльності давніх греків матеріал — фрагменти амфор з Херсонеса та Синопи, глєки херсонеського виробництва, ліпні горщики, одиничні фрагменти парадного посуду. Численням виявився остеологічний матеріал — рештки корови, коня, птахів, зайця [Латышева, 1980, л. 14].

Таким чином, комплекс західної башти, на кшталт сусіднього комплексу південної башти, складався з блоків приміщень житлового та господарського призначення, що, ймовірно, належали окремим сім'ям. Внутрішні подвір'я (Д-I, Д-VI) об'єднували виходи цих будівель, де члени сімей могли об'єднуватися для спільних господарських справ. Для облаштування комплексу було проведено водогін, налагоджено зв'язок з сусідніми комплексами та, ймовірно, був обладнаний вихід до моря, але північна частина комплексу зруйнована морем.

За вилученим матеріалом, що піддається датуванню, комплекс функціонував на межі III — II ст. до н. е. і був пов'язаний з розширенням поселення у північно-західному напрямку від комплексу південної башти.

Характеризуючи комплекс західної башти, необхідно пов'язати з ним блок приміщень Э¹, Ю¹—Я², Я¹. Вони представляють собою єдиний будівельний комплекс, збудований одночасно. На думку В.О. Латишевої, він виник не раніше другої половини III ст. до н. е. як добудова до західної башти в результаті розширення поселення в цілому [Латышева, 1979, л. 10].

Розбудова Маслин фіксується і в східному напрямку. Тут розташовувався **комплекс східної башти** (рис. 1), досліджений у 1973—1978 рр. Будівля башти, подібна до аналогічних споруд поселення, відзначалася монументальністю. Ширина її стін сягала 0,8 м, фундамент був заглиблений в материковий ґрунт на 0,08 м [Латышева, 1974, с. 298]. Саме приміщення складалося з двох суміжних кімнат, в яких знайдений характерний для житлових будівель матеріал — чорнолакова кераміка, залізнi знаряддя праці [Латышева, 1976, л. 23].

Вихід з башти був зорієнтований на внутрішнє подвір'я, яке, на відміну від сусідніх комплексів, було вимощене лише частково, що, можливо, є свідченням незавершеної роботи [Латышева, 1976, л. 23]. По периметру двір був забудований приміщеннями господарського призначення. Лінія приміщень Г¹, Д¹, Ж¹, З¹, І¹ проєкційно продовжувала ряд будівель Б¹, А¹, Ц, Х, Ф, У, Т, що говорить про існування єдиного плану побудови укріплення, адже різночасовість побудови комплексів підтверджує археологічний матеріал.

Приміщення Г¹, маючи спільну стіну з приміщенням Т сусіднього комплексу, не зважаючи на невелику площу, ймовірно було житловим, про що говорять знайдені в ньому побутові речі — протоміа Деметри, ліпний світильник [Латышева, 1976, л. 27].

Група сусідніх приміщень Д¹, Ж¹ та Е¹, що виникли як добудова по лінії Ф—Т, мали господарське призначення, про що свідчить відповідний речовий комплекс — амфори херсонеського виробництва, кам'яна ступа, знаряддя праці [Латышева, 1976, л. 26]. В приміщеннях Ж¹ та Е¹ були влаштовані вогнища, а в останньому — ще й кам'яна ступа.

Цю лінію приміщень продовжували подібні будівлі З¹ та І¹. Враховуючи їх наближеність до башти, вони ймовірно обслуговували її мешканців. У приміщенні З¹ була влаштована кам'яна ступа та вогнище, в сусідньому був споруджений кам'яний відсік ймовірно господарського призначення. Керамічний матеріал з приміщень представлений фрагментами амфор з Херсонеса та Синопи, глєків, ліпного посуду. Остеологічний матеріал представлений зубами бика, коня, вівці [Латышева, 1977, л. 24—25].

Навпроти описаних приміщень, з південно-західної сторони двору знаходився аналогічний ряд приміщень, що був пов'язаний, як і в попередньому випадку, з лінією будівель О¹—Ш—Ч сусіднього комплексу. Приміщення М¹—Л¹—К¹ мали одну спільну стіну, що певний час, можливо, була зовнішньою для всього укріплення. Вони були взаємопов'язаними між собою і мали єдиний вихід через приміщення Л¹ на подвір'я. Не зважаючи на їх невеликі розміри, вилучений з них керамічний матеріал свідчить про те, що вони, можливо, були житловими. Це, зокрема, фрагменти чорнолакової кераміки, миски, лутерії, фляги, глиняне прясельце [Латышева, 1977, л. 17].

Для благоустрою комплексу було передбачено влаштування водогону та криниці (рис. 3). Водогін був створений двома рядами сплосченого каміння, поставленого на ребро і виведений за межі подвір'я, тобто відносився до простих водогонів відкритого типу [Латышева, 1977, л. 18]. Горло криниці було утворено каменем-монолітом неправильної форми (рис. 4). Вона була прочищена на глибину 2,15 м; вилучений матеріал був представлений фрагментами амфор херсонського та синопського виробництва, уламками кухонного та столового посуду, кістками свійських тварин [Латышева, 1977, л. 21].

На схід від башти були виявлені рештки ще чотирьох приміщень, пов'язаних з комплексом. Цікаво, що одне з них — приміщення С¹ стояло на лінії приміщень комплексу південної башти і його зовнішня стіна відповідала монументальності стін башт та капітальної стіни [Латышева, 1978, л. 6]. Можливо ця будівля була житловою та господарською одночасно, про що свідчить його площа, рештки перегородки основного приміщення на дві частини та різноманітний побутовий матеріал — жорна, фрагменти амфор, глеків, мисок, чорнолакового та сіро лощеного столового посуду [Латышева, 1978, л. 7—8]. Інші приміщення — Р¹, Ф¹, П¹ збереглися значно гірше. Вилучений матеріал говорить про господарський характер приміщень — амфори та глеки херсонського виробництва, миски, кухонний гончарний та ліпний посуд [Латышева, 1978, л. 9—11]. Між приміщеннями Р¹ та Ф¹ був зафіксований черговий водогін, що також виходив за межі поселення. Подвір'я, до якого виходили описані приміщення, містило матеріал 2-ї пол. III ст. до н. е. (за клеймами херсонських астиномів на ручках амфор).

Враховуючи те, що комплекс південної башти був сполучений з сусіднім комплексом західної башти спільними приміщеннями, а ряд будівель комплексів південної та східної башти мали спільну стіну, В.О. Латышева пропонувала розглядати всі будівельні комплекси як взаємопов'язані, такі, що входили в єдину систему укріплення [Латышева, 1976, л. 27].

Таким чином, східна частина укріплення була освоєна в кінці III — II ст. до н. е., вже після того, як було завершено будівництво комплексів південної та західної башт, звідки походить більш ранній матеріал (кін. IV ст. до н. е. — перша половина — середина III ст. до н. е.). Крім того, цей комплекс мав менш щільну забудову, що, можливо, говорить про незавершеність будівництва. [Латышева, 1978, л. 16—17]. Також очевидно, що частина комплексу за приміщеннями П¹ зруйнована морем, тому складно повністю оцінити його будівельні особливості.

Не збереглася на час розкопок і **північна башта**, до якої відносився також окремий комплекс. Про нього можна говорити, виходячи з характеру прилеглих приміщень (рис. 1). Північна частина укріплення Маслин мала досить щільну забудову. Враховуючи лише часткову його збереженість,

складно говорити про взаємовідношення окремих будівель. Як і в сусідніх комплексах, тут був внутрішній двір, до якого прилягали будівлі різного призначення. Так приміщення Т¹, III¹, А², Г², В², Б² були зорієнтовані до нього своїми виходами. Будівлі Б² та В² мали господарський характер, бо переважна більшість отриманого матеріалу була представлена тарними амфорами переважно херсонського виробництва. Приміщення Г², що було розташоване по цій же осі, використовувалося в давнину як погріб, про що свідчить його невеликі розміри, заглиблена підлога та характер матеріалу — фрагменти амфори тарі, кухонного посуду, незначна кількість інших форм [Латышева, 1980, л. 10—11]. Ймовірно ці приміщення обслуговували житлові будівлі Т¹—III¹—А², розташовані навпроти. Приміщення III¹ та А¹, не зважаючи на значну площу (15—18 м²), були господарськими і використовувалися для зберігання продуктів у тарних амфорах [Латышева, 1978, л. 25—26]. Приміщення Т¹, можливо, було житловим, де мешканець поселення зберігав зернотерки, посуд різного типу, серед якого переважає тарний та ліпний, але зустрічається і столовий посуд з графіті власника [Латышева, 1978, л. 24].

Територія між приміщеннями Г² та А² не містить будівельних решток. Тут зафіксовано лише розвал каміння та незначний керамічний матеріал, а також велику кількість кісток та зубів тварин. Це дало В.О. Латышевій підстави зробити припущення, що ця зона була відведена під внутрішній двір, де утримувалася худоба [Латышева, 1980, л. 12].

На північний захід від описаних приміщень розташовувалися пов'язані між собою будівлі Ч¹—Д—Х¹—Щ¹. У цьому блоці приміщення Ч¹ за якістю внутрішньої обробки стін, наявністю вогнища, великого набору посуду використовувалося як житлове [Латышева, 1979, л. 19]. Інші будівлі з рештками жорен, фрагментами тарного та кухонного посуду використовувалися мешканцями для господарських потреб, зокрема переробки зерна.

Приміщення Ц, розташоване південніше описаної групи, теж використовувалося для зберігання речей, необхідних для ведення господарства — тут була влаштована невелика комора, заглиблена в землю. Серед отриманого матеріалу переважав тарний гончарний та ліпний кухонний посуд. Територія на північний схід від цього приміщення залишилася не дослідженою з причини пророслих на поселенні дерев.

У південно-західному кутку комплексу північної башти розміщувалося невелике внутрішнє подвір'я та блок пов'язаних між собою приміщень О—Ж—З. Будівля О мала влаштоване вогнище та відзначилася великим набором керамічного посуду, серед якого переважали амфори з Херсонеса та Синопі, глеки, миски, чорнолакові предмети, фрагменти піфоса, черепиця, ліпні горщики. Серед інших предметів тут було вилучено глиняне прясельце, рештки

жорна, керамічний товкач, точильна плита. Ці речі говорять одночасно про житловий та господарський характер будівлі.

Приміщення Ж цікаве наявністю скупчення свинцевого лому, шматків залізного шлаку, тигеля для розм'якшення металу. Можливо в давнину воно належало майстру з ремонту посуду і слугувало майстернею.

Приміщення З використовувалося для зберігання продуктів переважно в амфорній тарі, тут було знайдено також велику кількість ліпних горщиків та гончарних глеків і мисок, що говорить про його господарський характер [Латышева, 1979, л. 15]. Виходячи з різного призначення описаних будівель, що були об'єднані виходами, можна припустити, що тут в давнину проживала окрема сім'я майстра.

Далі з північного заходу комплекс північної башти відійшов у море. Але судячи зі щільності забудови збереженої ділянки, можна припустити, що він був облаштований поступово за комплексом західної башти, а його подальше розширення вплинуло на утворення комплексу східної башти. До початку ущільнення забудови через поселення, можливо, проходила центральна вулиця, що була паралельна зовнішній оборонній лінії по осі приміщень О¹—С¹ та розділяла комплекси південної та західної башт.

Таким чином, укріплену частину поселення Маслини доречно уявляти як пов'язані між собою чотири будівельні комплекси з баштами, що мають внутрішні двори, досконалу систему водопостачання та численні приміщення житлового та господарського призначення. За планувальною структурою укріплення Маслин знаходять найбільшчі аналоги на поселеннях Беляус [Щеглов, 1978] та Чайка [Попова, Коваленко, 2005, с. 135].

Буйских А.В. Пространственное развитие Херсонеса Таврического в античную эпоху // МАИЭТ. — 2008. — Вып. 5.

Латышева В.А. Маслины — античное поселение в Северо-Западном Крыму: Статьи и воспоминания. — Харьков, 2010.

Латышева В.А. Отчеты об археологических исследованиях за 1972 год // Архив МАЭСУ. — Ф. 1. — Оп. 4. — Д. 2.

Латышева В.А. Раскопки в Северо-Западном Крыму // АО 1973 года. — 1974. — С. 298—299.

Латышева В.А. Отчеты об археологических исследованиях за 1974 год // Архив МАЭСУ. — Ф. 1. — Оп. 4. — Д. 4.

Латышева В.А. Отчеты об археологических исследованиях за 1975 год // Архив МАЭСУ. — Ф. 1. — Оп. 4. — Д. 5.

Латышева В.А. Отчеты об археологических исследованиях за 1976 год // Архив МАЭСУ. — Ф. 1. — Оп. 4. — Д. 6.

Латышева В.А. Отчеты об археологических исследованиях за 1977 год // Архив МАЭСУ. — Ф. 1. — Оп. 4. — Д. 7.

Латышева В.А. Отчеты об археологических исследованиях за 1978 год // Архив МАЭСУ. — Ф. 1. — Оп. 4. — Д. 8.

Латышева В.А. Раскопки поселения Маслины в Северо-Западном Крыму // АО 1978 года. — 1979. — С. 357—358.

Латышева В.А. Отчеты об археологических исследованиях за 1979 год // Архив МАЭСУ. — Ф. 1. — Оп. 4. — Д. 9.

Латышева В.А. Отчеты об археологических исследованиях за 1980 год // Архив МАЭСУ. — Ф. 1. — Оп. 4. — Д. 10.

Латышева В.А. Развитие земледелия на территории херсонесской хоры (по данным поселений Маслины и Гроты) // Археологические памятники Юго-Восточной Европы: железный век и эпоха средневековья. — 1985. — С. 68—86.

Латышева В.А. О благоустройстве сельских поселений на территории херсонесской хоры (по мат. Поселения Маслины) // Древности 1997—1998. — 1999. — С. 79—89.

Назаров В.В. Гидроархеологическая карта черноморской акватории Украины (памятники античной и средневековой эпох). — К., 2003.

Попова Е.А., Коваленко С.А. Историко-археологические очерки греческой и позднескифской культур в Северо-Западном Крыму (по материалам Чайкинского городища). — М., 2005.

Северо-Западный Крым в античную эпоху: сб. науч. трудов. — 1994.

Щеглов А.Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. — Л., 1978.

В. В. Котенко

БАШЕННЫЕ КОМПЛЕКСЫ ПОСЕЛЕНИЯ МАСЛИНЫ В СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ ТАВРИКЕ

В статье поднимается вопрос благоустройства сельскохозяйственных усадеб хоры Херсонеса Таврического на примере поселения Маслины в Северо-Западном Крыму. В процессе археологических исследований на памятнике экспедицией Харьковского университета (1972—1986 гг.) стала ясна планировка усадьбы в виде четырехбашенного комплекса. В статье предлагается на основе строительных остатков проследить застройку поселения от первоначального ядра, а также выявить характер открытых помещений, примыкавших к строению башни. Особенности сооружения всего комплекса и башен в целом позволяет сделать вывод об их полифункциональном назначении.

V. V. Kotenko

TOWER COMPLEXES OF MASLYNY SETTLEMENT IN NORTH-WESTERN TAURICA

The article raises the issue of arrangement of agricultural sites of chora of Tauric Chersonesos in the example of Maslyny settlement in North-Western Taurica. In the process of archaeological research on the monument by the expedition of Kharkiv University (1972—1986) became clear the planning of homestead as the four-tower complex. In this article are proposed to trace the development of settlement from the primary core on the basis of building remains and to find the character of premises that are sided to the tower construction. A feature of the building of complex and the tower generally leads to the conclusion about their multifunctional purpose.

В. С. Синика

(Тирасполь)

К ВОПРОСУ О СЕМАНТИКЕ КОНСКИХ ПОГРЕБЕНИЙ НА СКИФСКОМ МОГИЛЬНИКЕ III—II вв. до н. э. У с. ГЛИНОЕ НА ЛЕВОБЕРЕЖЬЕ НИЖНЕГО ДНЕСТРА

Статья посвящена реконструкции одной из сторон скифской погребальной обрядности, связанной с семантикой конских погребений во входных ямах катакомб. Материалы, полученные при исследовании скифского могильника III—II вв. до н. э. у с. Глиное на левобережье Нижнего Днестра, стали базой для подобной реконструкции.

К л ю ч е в ы е с л о в а: конские погребения, скифский могильник у с. Глиное, погребальный ритуал, предметы узды.

С 1995 г. Днестровской археологической экспедицией Приднестровского государственного университета им. Т.Г. Шевченко проводятся исследования скифского могильника III—II вв. до н. э. у с. Глиное на левобережье Нижнего Днестра. За время изучения памятника было получено достаточное количество материалов, позволяющих детально характеризовать погребальный обряд и материальную культуру населения, оставившего могильник у с. Глиное [Яровой и др., 1997а; 1997б; Яровой, Четвериков, 2000; Четвериков, 2002; Четвериков, Синика, 2002; Синика, 2004а].

Основными характеристиками погребального обряда могильника у с. Глиное являются: подкурганные захоронения, совершенные в катакомбах I, II, III и V типов по В.С. Ольховскому [1991, с. 26—28] со значительным доминированием последних двух типов сооружений; большое количество асинхронных, а также впускных погребений, свидетельствующих о неоднократности использования курганных насыпей, изредка окружавшихся рвами; доминирование меридиональной ориентировки погребенных (в катакомбах III и V типов) при крайне незначительном присутствии широтной (в катакомбах I и II типов) и др.

Наряду с некоторыми другими характерными чертами погребального ритуала особенный

интерес вызывает обряд захоронения собак [Синика, 2003; 2006; 2006а] и лошадей [Синика, 2004б] во входных ямах катакомб. Первый потому, что крайне редко фиксируется у скифов степей Северного Причерноморья, второй — поскольку позволяет с большой долей достоверности реконструировать одну из сторон скифской погребальной обрядности, связанную с семантикой конских захоронений. Именно такая реконструкция и является целью настоящей работы.

Погребения лошадей во входных ямах катакомб могильника у с. Глиное зафиксированы 13 раз.

Отметим, что подобный обряд был достаточно хорошо известен скифам северопричерноморских степей в предшествующее время. Так, В.С. Ольховский указывает на десять подобных случаев в погребениях IV—III вв. до н. э. [Ольховский, 1991, с. 117], однако их число заметно выросло за последние два десятилетия.

В частности, в Дунай-Днестровском степном междуречье отмечено восемь погребений лошадей во входных ямах, что составляет 3,68 % от общего числа катакомб [Синика, 2007, с. 16]: погребения 13/1 могильника Кубей, 22/1 у с. Васильевка [Субботин и др., 1992, с. 11, 13], 2/5 у пгт. Каролино-Бугаз [Загинайло и др., 1987, с. 103] и ряд других захоронений в катакомбах [Редина, 1989, с. 32].

В Побужье известны два погребения в катакомбах, во входных ямах которых были положены целые лошади. В кургане у г. Николаева на дне входной ямы лежали две лошади, а в погребении 26/1 у с. Александровка одна взнузданная и оседланная лошадь [Гребенников, 2008, с. 76].

Целый ряд скифских погребений с захоронениями лошадей во входных ямах исследован в Поднепровье. По одной анатомически целой лошади было положено во входные ямы погребений 29/1 и 44/1 группы Гаймановой Могины [Тереножкин и др., 1977, с. 187—188, рис. 42; Болтрик, Фіалко, 2005, с. 246, рис. 6, 3], кургана 3 группы VIII у с. Балки [Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 173—174], 15/1 группы Волчанск-1 [Полин, Кубышев, 1997, с. 14, рис. 13, 2) и 29/1 могильника Мамай-Гора [Андрух, Тоцев, 1999, с. 144, рис. 41, 8]. В катакомбе кургана 10, исследованного у с. Владимировка, находилось чучело лошади: шкура коня с подогнутыми передними и задними конечностями во входной яме и череп с шейными позвонками в погребальной камере (чучело не поместилось во входной яме). На черепе лошади были обнаружены предметы узды, еще три пары удила и две пары паслиев находились в камере за головой погребенного [Чердиченко, Болдин, 1977, с. 144—145, 149, рис. 17, 8]. Особый случай представлен в сопровождающем погребении в катакомбе I типа Братолобовского кургана, где во входной яме находилось захоронение лошади, а в погребальной камере — подростка без какого бы то ни было инвентаря [Кубышев др., 2009, с. 22, рис. 14]. Как ранее уже отмечалось исследователями, именно камера предназначалась для погребения лошади (по аналогии с комплексами курганов Ташенак, Казенная Могила др.), но по каким-то причинам лошадь была положена во входную яму [Болтрик, Фіалко, 2005, с. 244, рис. 1, 2]. Во входной яме катакомбы кургана 9 группы I у с. Капуловка находились две взнузданные и оседланные лошади [Тереножкин и др., 1973, с. 118, рис. 6; Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 174]. По три целые лошади были обнаружены на дне входной ямы Северной могилы кургана Огуз и бокового погребения кургана 2 у с. Большая Знаменка [Болтрик, 1981, с. 234; Болтрик, Фіалко, 2005, с. 246, рис. 6, 1, 2]. В Хоминой Могиле (курган 13 у с. Нагорное) были исследованы две катакомбы с захоронениями лошадей в отдельных камерах: в погребении 1 кургана дополнительные камеры с захоронениями взнузданных анатомически целых лошадей были устроены в северной и южной стенке входной ямы; во впускном захоронении 2 была устроена одна дополнительная камера, также со взнузданной лошастью — в северной стене входной ямы [Мозолевский, 1973, с. 213—220, 225, рис. 24—26, 33; Ольховский, 1991, с. 117, табл. XI, 2; XIV, 7].

В Присивашье сопровождающие погребения лошадей известны на Водославском могильнике: во впускных входных ямах основных погребений курганов 1 (две лошади без черепов) и 6 (анатомически целый костяк), а также во входной яме (целая взнузданная лошадь) и дромосе (отдельный взнузданный череп лошади)

впускного погребения 4 кургана 8 [Куприй, 1994, с. 107; Куприй, Данилко, 2004, с. 46—47; Куприй, 2009, с. 85].

Помимо погребения лошадей во входных ямах на могильнике у с. Глиное о роли коня в погребальном обряде свидетельствуют упомянутые выше захоронения этих животных в отдельных погребальных камерах, а также находки предметов узды в погребальных камерах вместе с хозяином. Этим вопросам была посвящена специальная работа [Синика, 2004б], что не отменяет необходимости уточнения некоторых данных на настоящий момент в связи с накоплением нового материала.

Конские захоронения могут быть разделены на три группы: анатомически целые, захоронения черепа и конечностей, захоронения отдельных черепов.

Анатомически целые костяки лошадей были обнаружены в пяти погребениях могильника у с. Глиное — 3/1, 17/1, 18/2, 51/1 (один из костяков) и 68/1. Некоторые из них расположены на боку (3/1, 18/2, 68/1), другие — с подогнутыми под себя ногами (17/1, 51/1), но в любом случае черепом по направлению к дромосу и основной погребальной камере.

Чучела лошадей (захоронения черепа и конечностей с имитацией анатомического порядка) составляют наиболее многочисленную группу на могильнике у с. Глиное (2/2 — основной входной колодец, 5/1, 16/1, 18/1, 20/1, 39/1, 48/1, 49/1, 51/1, 64/1). В большинстве случаев чучела коней черепами направлены также в сторону дромоса и погребальной камеры.

В.С. Ольховский не исключает возможности использования черепов и конечностей для создания чучел [Ольховский, 1991, с. 117]. Так, например, череп, две лопатки и кости ног коня, обнаруженные над могильной ямой погребений 29/2 группы Гаймановой Могины, интерпретируемые авторами публикации как «остатки жертвоприношения» [Тереножкин и др., 1977, с. 190], по нашему мнению, являлись чучелом лошади, которое положили поверх ямы после ее засыпки. Таким образом, предположение В.С. Ольховского находит свое подтверждение не только в катакомбах могильника у с. Глиное, но и в других скифских комплексах Северного Причерноморья, в том числе и в Дунай-Днестровских степях. В частности, в погребении-кенотафе 6/1 у с. Балабаны, совершенном в яме и датирующемся IV в. до н. э., помимо гераклейской амфоры был обнаружен череп лошади и кости ног [Чеботаренко и др., 1989, с. 29, рис. 11, 2], составлявшие, по нашему мнению, чучело.

Третья группа — захоронение конских черепов — наименее репрезентативна на могильнике у с. Глиное. В нее входят погребения 2/2 (впускной входной колодец), 34/1 и 53/1 могильника у с. Глиное, во входных ямах которых обнаружены отдельные конские черепа.

Еще Д.С. Раевский прямо указывал на то, что в ритуальной практике голова часто рассматривается «как эквивалент, полноценный заместитель всего существа» — принцип *pars pro toto* [Раевский, 2006, с. 409]. В Дунай-Днестровских степях обряд помещения отчлененного конского черепа зафиксирован в погребении 13 кургана V в. до н. э. у г. Арциз в Подунавье. Череп с предметами узды был обнаружен в отдельной яме вместе с захоронением целой взнузданной лошади, сопровождавшей погребение знатного воина [Алексеева и др., 1997, с. 51, 53]. В основной входной яме погребения 11/1 группы Гаймановой Могилы в Поднепровье перед входом в дромос лежал череп лошади без предметов узды [Тереножкин и др., 1977, с. 166]. Отдельный череп лошади с предметами узды был обнаружен в дромосе впускного погребения 4 кургана 8 Водославского могильника в Северном Присивашье [Куприй, Данилко, 2004, с. 47]. Также череп с удилами и трензельными кольцами был найден во входной яме погребения 9/1 у с. Пески в Побужье [Гребенников, 1987, с. 153; 2008, с. 76]. Отметим, что практика захоронения конских черепов, в некоторых случаях с предметами узды, известна в скифских погребениях Центрального и Северного Кавказа. Б.В. Техов выделяет захоронения № 68 и № 216 Тлийского могильника, в которых были погребены «почетные представители общества, так как обнаруженные в погребениях конские черепа и предметы узды (удила, псалии и т. д.) связаны с обрядом жертвоприношения коней» [Техов, 1980а, с. 253—254; 1980б, с. 42].

В восьми комплексах могильника у с. Глиное конские погребения находились в основных входных ямах (2/2, 5/1, 17/1, 39/1, 48/1, 51/1, 64/1, 68/1), в шести — во впускных входных ямах (2/2, 16/1, 18/1, 20/1, 34/1, 53/1), в трех — в отдельных погребальных камерах, расположенных к северу от основной входной ямы (3/1, 18/2, 49/1). Обращает на себя внимание тот факт, что захоронения лошадей сопровождали не только мужские погребения: при подзахоронении женщины в камеру катакомбы 16/1 во впускной входной яме было положено чучело лошади; отчлененный череп лошади находился во впускной входной яме погребения 53/1 и также связан с погребением женщины в камере.

Четыре погребенные лошади были взнузданы (3/1, 5/1, 18/2, 49/1), три — взнузданы и оседланы (17/1, 51/1 — анатомически целый костяк, 68/1), однако чаще костяки лошадей не сопровождалась предметами узды и седловки (2/2, 16/1, 18/1, 20/1, 34/1, 39/1, 48/1, 51/1 — чучело, 53/1, 64/1). Как правило, предметы конского снаряжения в погребениях могильника у с. Глиное встречаются в погребальных камерах (22 случая), в основных (8 случаев) или впускных (2 случая) входных ямах; при этом погребение лошади отсутствует. Таким образом, на могильнике у с. Глиное погребения лошадей и

предметы узды обнаружены в 43 погребениях (см. таблицу).

Приведенные данные позволяют с большой долей достоверности реконструировать одну из сторон скифской погребальной обрядности, связанную с семантикой конских захоронений. Дошедший до нас нартский эпос, связь которого со скифским доказана в работах крупных исследователей [Дюмезиль, 1990; Раевский, 2006, с. 302; там же см. литературу], содержит легенду о богатыре Сослане, который отправляется верхом на коне в мир мертвых и возвращается обратно. Во время пребывания героя в нижнем мире его конь погибает вследствие происков Сырдона — только на чучеле коня, набитом соломой, Сослану удастся вернуться в мир живых [Раевский, 2006, с. 311]. Ж. Дюмезиль приводит три варианта этого сказания (два осетинских — о Сослане и один абхазский — о Сасрыкве), повествующих о том, что перед смертью от стрел врагов верный конь героя сообщает хозяину, чтобы тот снял с него шкуру, набил ее соломой и зашил попрочнее. Сослан поступает так, как ему советует конь, ему удается выбраться из мира мертвых, но его конь все же погибает, вторично сраженный стрелами [Дюмезиль, 1990, с. 194—196].

Данная легенда в полной мере иллюстрируется комплексом погребения 53/1 могильника у с. Глиное. Во входной яме катакомбы лежали две лошади — анатомически целый костяк и чучело. Первую в контексте приведенной легенды можно рассматривать как лошадь, предназначенную для спуска в мир мертвых, а вторую (чучело) — для возвращения из него. Для остальных комплексов, где было обнаружено по одному целому скелету, чучелу или по одному комплекту узды во входных ямах, можно констатировать принцип *pars pro toto* — когда отдельная часть замещает целое [Кузьмина, 1977, с. 99; Очир-Горяева, 2002, с. 140; Раевский, 2006, с. 409].

Интересен тот факт, что в черепе коня из погребения 53/1 был обнаружен бронзовый наконечник стрелы, имитирующий, по-видимому, причину смерти животного, в действительности причиной смерти не являющийся. Аналогичной позиции придерживается С.В. Полин, который, отрицая возможность умерщвления коня с помощью стрел, не сомневается в насильственном способе перехода коней в потусторонний мир. Находки отдельных наконечников стрел внутри черепа коня № 1 в Бабиной Могиле, между ребрами коня № 1 в Водяной Могиле, на груди коня № 2 в кургане Желтокаменка, в конской могиле № 2 в шее коня № 1, а также в составе украшений узды коня № 5 в конской могиле при впускном погребении кургана Солоха, позволили исследователю высказать предположение о «неком ритуальном моменте, требовавшем определенного «обозначения»» [Мозолевский, Полин, 2005, с. 300—301]. По на-

Таблица. Погребения лошадей и предметы узды на могильнике у с. Глиное.

№	Погребение	Погребение лошади	Место погребения	Предметы узды	Размещение узды
1	2/2	чучело	осн. вх. яма	—	—
2	3/1	череп	вп. вх. яма	—	—
3	4/1	костьяк	в отд. камере	удила, псалии	на лошади
4	5/1	—	—	удила, псалии, тр. кольца, налобник	в камере
5	6/3	чучело	осн. вх. яма	удила, псалии	на лошади
6	9/1	—	—	псалии	в камере
7	14/1	—	—	псалий	в камере
8	16/1	чучело	осн. вх. яма	удила, псалии, тр. кольца, налобник, бляхи	в камере
9	17/1	костьяк	вп. вх. яма	псалии	в осн. вх. яме
10	18/1	чучело	осн. вх. яма	бусина, удила, псалии, тр. кольца, сед. пряжка, седло?	на лошади
11	18/2	костьяк	в отд. камере	—	—
12	19/2	—	—	удила, псалии, тр. кольца, узд. пряжка, налобник, пронизи сед. пряжка, седло?	на лошади
13	20/1	чучело	вп. вх. яма	удила, псалии, тр. кольца, налобник	в камере
14	21/1	—	—	удила, псалии, тр. кольца, налобник	в камере
15	25/1	—	—	удила, псалии, тр. кольца, налобник	в камере
16	26/1	—	—	удила	в камере
17	31/1	—	—	удила, псалии, тр. кольца, налобники, пронизи, фалары, узд. пряжка	в камере
18	34/1	череп	вп. вх. яма	—	—
19	39/1	чучело	осн. вх. яма	—	—
20	40/1	—	—	удила	в осн. вх. яме
21	43/2	—	—	удила, псалии	в камере
22	48/1	чучело	осн. вх. яма	удила	в камере
23	49/1	чучело	в отд. камере	удила, псалии, тр. кольца	на лошади
24	51/1	костьяк	осн. вх. яма	удила, псалии, тр. кольца, бусина, узд. пряжка, седло?	на лошади
25	53/1	чучело	яма	—	—
26	54/3	череп	вп. вх. яма	псалий	в осн. вх. яме
27	56/1	—	—	узд. обоймы	в камере
28	63/1	—	—	сед. пряжка	в камере
29	64/1	чучело	осн. вх. яма	удила, псалии, тр. кольца	в камере
30	66/1	—	—	удила, псалии	в камере
31	68/1	костьяк	осн. вх. яма	удила, псалии, тр. кольца, узд. пряжка, седло?	на лошади
32	69/2	—	—	тр. кольцо	в осн. вх. яме
33	71/1	—	—	псалии, тр. кольца, сед. пряжка	в камере
34	74/1	—	—	удила, псалии	в камере
35	77/1	—	—	псалии	во вп. вх. яме
36	80/1	—	—	удила	во вп. вх. яме
37	88/1	—	—	удила, псалии	в осн. вх. яме
38	91/2	—	—	сед. пряжка	в камере
39	93/1	—	—	удила, псалии, тр. кольца, сед. пряжка	в камере
40	96/1	—	—	удила, псалии, тр. кольца, сед. пряжка	в камере
41	97/1	—	—	удила, псалии, тр. кольца, пронизи, бляхи, налобник, седло?	в камере
42	100/1	—	—	удила, псалии	в камере
43	103/1	—	—	псалий	в камере

шему мнению, находки наконечников стрел во всех вышеперечисленных погребениях, а также в захоронении 53/1 могильника у с. Глиное являются дополнительным свидетельством отражения в скифской погребальной обрядности скифского эпоса — именно с помощью стрел врагам Сослана удастся дважды сразить верного коня героя: после его спуска в мир мертвых и во время его возвращения в мир живых на чучеле, набитом соломой [Дюмезиль, 1990, с. 73, 194—196].

Предметы узды, обнаруженные во входных ямах катакомб, достоверно соотносятся с мужскими погребениями четыре раза, в трех комплексах установить соотношение узды с мужским или с женским костяком не представляется возможным. Еще один раз они были обнаружены на дне входной ямы погребения-кенотафа 40/1.

Предметы конского снаряжения в погребальных камерах предназначались для взнуздывания и седловки лошади перед выездом из мира мертвых, равно как во время путешествия в загробном мире. Так в погребении 18/2, в дополнительной камере находилась анатомически целая взнузданная лошадь, а предметы седловки (седло и седельная пряжка) — в основной камере, возле хозяина. В захоронениях 48/1 и 64/1 чучела лошадей находились во входной яме, а удила и псалии — в погребальных камерах.

Несколько сложнее обстоит дело с интерпретацией предметов конского снаряжения, обнаруженных в погребальных камерах катакомб, во входных ямах которых не было погребения лошади. С одной стороны, предметы узды в камерах могли символизировать, т. е. замещать саму лошадь, с другой — предметы узды могли предназначаться для взнуздывания лошади в том случае, если во входной яме саму лошадь замещала какая-то, не фиксируемая археологически, ее часть (шкура, волос и т. д.).

Примечательно, что большинство таких комплексов обнаружено в одиночных мужских погребениях (10 случаев) либо соотносятся с мужскими костяками в асинхронных комплексах (6 случаев). В одном случае предметы обнаружены в парном захоронении. Отмечено всего три женских захоронения с предметами узды: два одиночных и одно асинхронное. В последнем комплексе связь предметов узды с женским костяком установлена достоверно. Отметим, что комплексы узды из захоронений 31/1 и 97/1, сооруженных для погребения высшей аристократии могильника у с. Глиное, были самыми представительными на могильнике по своему составу и качеству входящих в них предметов. Только в состав этих двух наборов узды входили детали нагрудных уборов: фалары и кольцевидные пронизи (31/1), кольцевидные пронизи и перстневидные бляхи (97/1), которые, как отмечал Б.Н. Мозолев-

ский, встречаются не только с погребениями верховых коней, сопровождающих захоронения мужчин, но и среди «комплектов культового снаряжения передвижных храмов женских погребений» и являются «ярким доказательством принадлежности лиц ... к сословию, сосредоточившему, по крайней мере, в IV в. до н. э. не только политическую власть, но и высшие сакральные функции» [Тереножкин, Мозолевский, 1988, с. 176—177].

Завершая анализ данного элемента обрядности, выделим следующие элементы: захоронения лошадей сопровождают и мужские, и женские погребения, хотя первые чаще; зачастую погребения лошадей замещают предметы узды, положенные во входную яму или камеру, в последнем случае они могли также предназначаться для взнуздывания и седловки лошадей, погребенных во входной яме или дополнительной камере; обряд помещения лошади и предметов узды символизировал спуск в мир мертвых и последующее возвращение в мир живых.

Алексеева И.Л., Охотников С.Б., Редина Е.Ф. Скифское погребение у г. Арциз // Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварской культур (IV в. до н. э. — IV в. н. э.). — 1997. — С. 48—55.

Андрух С.И., Тоцев Г.Н. Могильник Мамай-Гора. Книга I. — Запорожье, 1999.

Болтрик Ю.В. Исследование кургана Огуз // АО 1980 г. — 1981. — С. 233—234.

Болтрик Ю.В., Фіалко О.Є. Кінь як складова поховальної церемонії скіфів // ССРП. XII. — 2005. — С. 236—254.

Гребенников Ю.С. Курганы скифской знати в Поингулье // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. — 1987. — С. 148—158.

Гребенников Ю.С. Киммерийцы и скифы Степного Побужья. — Николаев, 2008.

Дюмезиль Ж. Скифы и нарты. — М., 1990.

Загинайло А.Г., Черняков И.Т., Петренко В.Г. Каролино-Бугазский могильник // Новые исследования по археологии Северного Причерноморья. — 1987. — С. 99—108.

Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983.

Кубышев А.И., Бессонова С.С., Ковалев Н.В. Братолюбовский курган. — К., 2009.

Кузьмина Е.Е. Конь в религии и искусстве саков и скифов // Скифы и сарматы. — 1977. — С. 96—119.

Куприй С.А. О некоторых особенностях скифских погребальных памятников Присивашья // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья: Тез. докл. междунар. конф., посвящ. 95-летию со дня рождения профессора Б.Н. Гракова. — 1994. — II. — С. 106—107.

Куприй С.А. Оригинальные погребальные сооружения скифского времени из Присивашья // ССРП. — 2009. — XV. — С. 85—89.

Куприй С.А., Данилко Н.М. Конские погребения Водославского могильника // Від Кіммерії до Сарматії: 60 років відділу скифо-сарматської археології. — 2004. — С. 46—48.

Мозолевский Б.Н. Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине // Скифские древности. — 1973. — С. 187—234.

Мозолевский Б.Н., Полин С.В. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева Могили). — К., 2005.

Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII—III вв. до н. э.). — М., 1991.

Очир-Горяева М.А. Предметы конской узды и конь в погребальном обряде кочевников Евразии в скифскую эпоху // Боспорский феномен. Погребальные памятники и святилища: М-лы науч. конф. — 2002. — Ч. 2. — С. 137—145.

Полин С.В., Кубышев А.И. Скифские курганы Утлюкского междуречья (в Северо-западном Приазовье). — К., 1997.

Раевский Д.С. Модель мира скифской культуры. Проблемы мировоззрения ираноязычных народов евразийских степей I тысячелетия до н. э. // Раевский Д.С. Мир скифской культуры. — М., 2006. — С. 265—574.

Редина Е.Ф. Погребальный обряд скифов Днестро-Дунайских степей // Археологические памятники степей Поднепровья и Подунавья: Сб. науч. тр. — 1989. — С. 25—34.

Синика В.С. О культе собаки у скифского населения Северного Причерноморья в VI—II вв. до н. э. // Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное время: Рез. докл. XI Междунар. науч. конф. (31 мая — 5 июня 2003 г.). — 2003. — С. 23.

Синика В.С. К вопросу о хронологии памятников Тираспольской группы // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре: М-лы II Судак. междунар. науч. конф. (12—16 сентября 2004 г.). — 2004а. — Ч. I. — С. 110—113.

Синика В.С. Конь в погребальном обряде на могильнике позднескифского времени у с. Глиное // ССПиК. — 2004б. — XI. — С. 237—239.

Синика В.С. О культе собаки у скифского населения Северного Причерноморья в VI—II вв. до н. э. // Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное время: Сб. ст. по м-лам XI Междунар. конф. — 2006а. — С. 58—60.

Синика В.С. Собака в погребальном обряде варварского населения Северного Причерноморья в скифо-сарматское время // Археологическое изучение Центральной России: Тез. Междунар. науч. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения В.П. Левенка. — 2006б. — С. 219—222.

Синика В.С. Погребальные памятники скифской культуры VII — начала III в. до н. э. на территории Днестро-Прутско-Дунайских степей: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — М., 2007.

Субботин Л.В., Островерхов А.С., Охотников С.Б., Редина Е.Ф. Скифские древности Днестро-Дунайского междуречья. — К., 1992.

Тереножкин А.И., Ильинская В.А., Черненко Е.В., Мозолевский Б.Н. Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности. — 1973. — С. 113—186.

Тереножкин А.И., Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н. Скифский курганный могильник Гайманово Поле // Скифы и сарматы. — 1977. — С. 152—199.

Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. — К., 1988.

Чеботаренко Г.Ф., Яровой Е.В., Тельнов Н.П. Курганы Буджакской степи. — Кишинев, 1989.

Чередниченко Н.Н., Болдин Я.И. Скифские курганы у с. Владимировка // Курганы юга Днепропетровщины. — 1977. — С. 125—150.

Четвериков И.А. Варварское население левобережья Нижнего Днестра во второй половине III в. до н. э. (попытка этнополитической реконструкции Тираспольской группы) // Северное Причерноморье: от энеолита к античности: Сб. науч. ст. — 2002. — С. 234—245.

Четвериков И.А., Синика В.С. Катакомбы II типа в Тираспольской группы // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V век н. э.): М-лы III Междунар. конф. (Тирасполь, 5—8 ноября 2002 г. — 2002. — С. 299—305.

Яровой Е.В., Четвериков И.А., Субботин Л.В. Новый курганный могильник скифской культуры в Нижнем Поднепровье // Никоний и античный мир Северного Причерноморья: Сб. науч. ст. Междунар. археол. конф. — 1997а. — С. 251—255.

Яровой Е.В., Четвериков И.А., Субботин Л.В. Погребальный обряд скифского курганного могильника у с. Глиное (по данным раскопок 1995—1997 гг.) // ЧАК. — 1997б. — I. — С. 14—19.

Яровой Е.В., Четвериков И.А. К вопросу о культурной принадлежности памятников Тираспольской группы (в свете исследований могильника у с. Глиное) // ЧАК. — 2000. — II. — С. 3—28.

В. С. Синика

ДО ПИТАННЯ ПРО СЕМАНТИКУ КІНСЬКИХ ПОХОВАНЬ НА СКІФСЬКОМУ МОГИЛЬНИКУ III—II ст. до н. е. БІЛЯ с. ГЛИНЕ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ НИЖНЬОГО ДНІСТРА

Стаття присвячена реконструкції однієї з особливостей скіфської поховальної обрядовості, пов'язаної із семантикою кінських поховань у вхідних ямах катакомб. Матеріали, одержані при дослідженні скіфського могильника III—II ст. до н. е. біля с. Глинт на лівобережжі Нижнього Дністра, стали базою для подібної реконструкції.

В. С. Синика

TO THE QUESTION ABOUT SEMANTICS OF HORSE BURIALS ON THE SCYTHIAN BURIAL GROUND OF III—II BC NEAR GLINOE ON LEFT- BANKNESS OF BOTTOM DNISTER

This article is dedicated to reconstruction of the one side of the scythian funeral rite connected with semantics of horse burials in the entrance wells of catacombs. The materials received during the excavations of the scythian cemetery of III—II centuries BC near Glinoe village on the left bank of the Lower Dniester became a base for similar reconstruction.

Б. В. Магомедов

(К и е в)

НАЗЕМНЫЕ ДЕРЕВО-ГЛИНЯНЫЕ ПОСТРОЙКИ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Статья дает краткую характеристику наземных дерево-глинобитных построек черняховской культуры (однокамерных и двухкамерных), особенностям их несущих опор (двухнефной и трехнефной конструкции), строению стен (из плетня, бревен, дерна) и крыши (камыш, нередко обмазанный глиной), их размерам. С исчезновением черняховской культуры традиция наземного домостроительства прерывается.

К л ю ч е в ы е с л о в а: черняховская культура, готы, наземные жилища, опорные столбы.

Население, которое оставило черняховскую культуру, со второй трети 3 в. по начало 5 в. занимало обширные пространства на территории современной Украины, Молдавии, Румынии и Российской Федерации. Важной составной частью реконструкции материальной культуры и происхождения этого народа является изучение традиций его домостроительства.

По конструктивным особенностям черняховские постройки делятся на три группы: углубленные, наземные каркасные из дерева и глины, каменные. Географически типы жилищ распределяются неравномерно (рис. 1). Каменное домостроительство сосредоточено в Причерноморском регионе. В большинстве областей черняховского ареала встречаются как углубленные, так и наземные каркасные постройки. Примерно на 18 % поселений открыты оба типа сооружений (без учета каменных). На остальных обнаружены только углубленные жилища (29 %) или только наземные из дерева и глины (53 %). Таким образом, большинство черняховского населения обитало в наземных домах. Однако при подсчете раскопанных сооружений соотношение оказывается иным. К концу XX века было исследовано около 300 углубленных жилищ на 80 поселениях и несколь-

ко более 200 наземных каркасных жилищ на 120 поселениях (каталог см. [Магомедов, 2001, с. 195—198]. Такая диспропорция объясняется прежде всего плохой сохранностью наземных объектов.

При раскопках, как правило, находят остатки сгоревших наземных домов, так как от них сохраняется хорошо заметная обожженная глиняная обмазка стен и крыши. Постройки, которые разрушились иным путем, археологически проследить труднее. В условиях украинских глубоких черноземов следы столбов в земле часто не видны. В этих случаях находят очаг, скопления керамики, костей и другие вещи, но истинные размеры зданий установить трудно. Иногда такие остатки интерпретируют как «наружные очаги» или «летние кухни». Если же обветшавшее наземное жилище было в древности разрушено вместе с очагом, то его зафиксировать в черноземе практически невозможно. В то же время котлован отслужившей углубленной постройки заполнялся бытовым мусором и теперь является для археологов хорошо читаемым объектом.

Среди зафиксированных наземных жилищ большинство составляют однокамерные постройки площадью от 10 до 50 м² с формой, близкой к квадрату или прямоугольные (рис. 2). Дома такой площади бывают и двухкамерными. Более чем на 20 поселениях найдены остатки так называемых «длинных домов». Это вытянутые в плане постройки площадью от 60 до 160 м² (рис. 3; 4, 1). Как правило, они разделены на две камеры, иногда с небольшим центральным помещением — сенями. Длинные дома часто располагались по оси восток — запад, фасадная южная стена при этом хорошо прогревалась солнцем. Восточное помещение

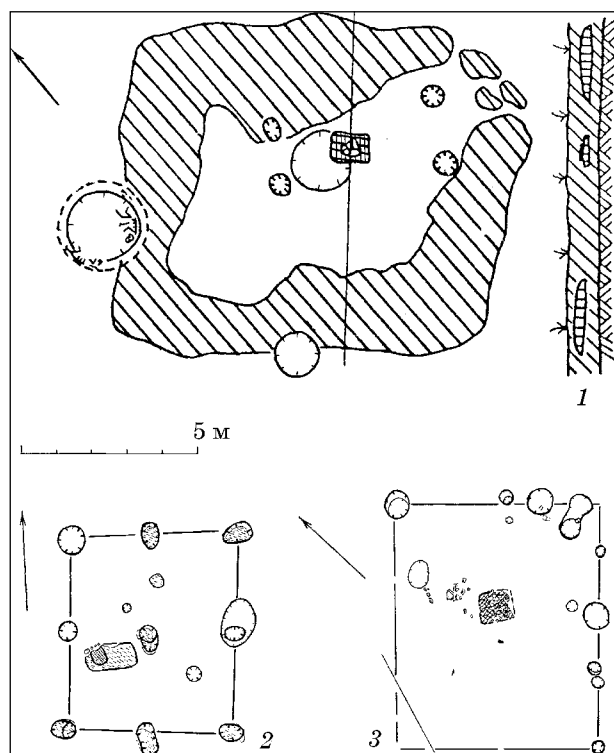
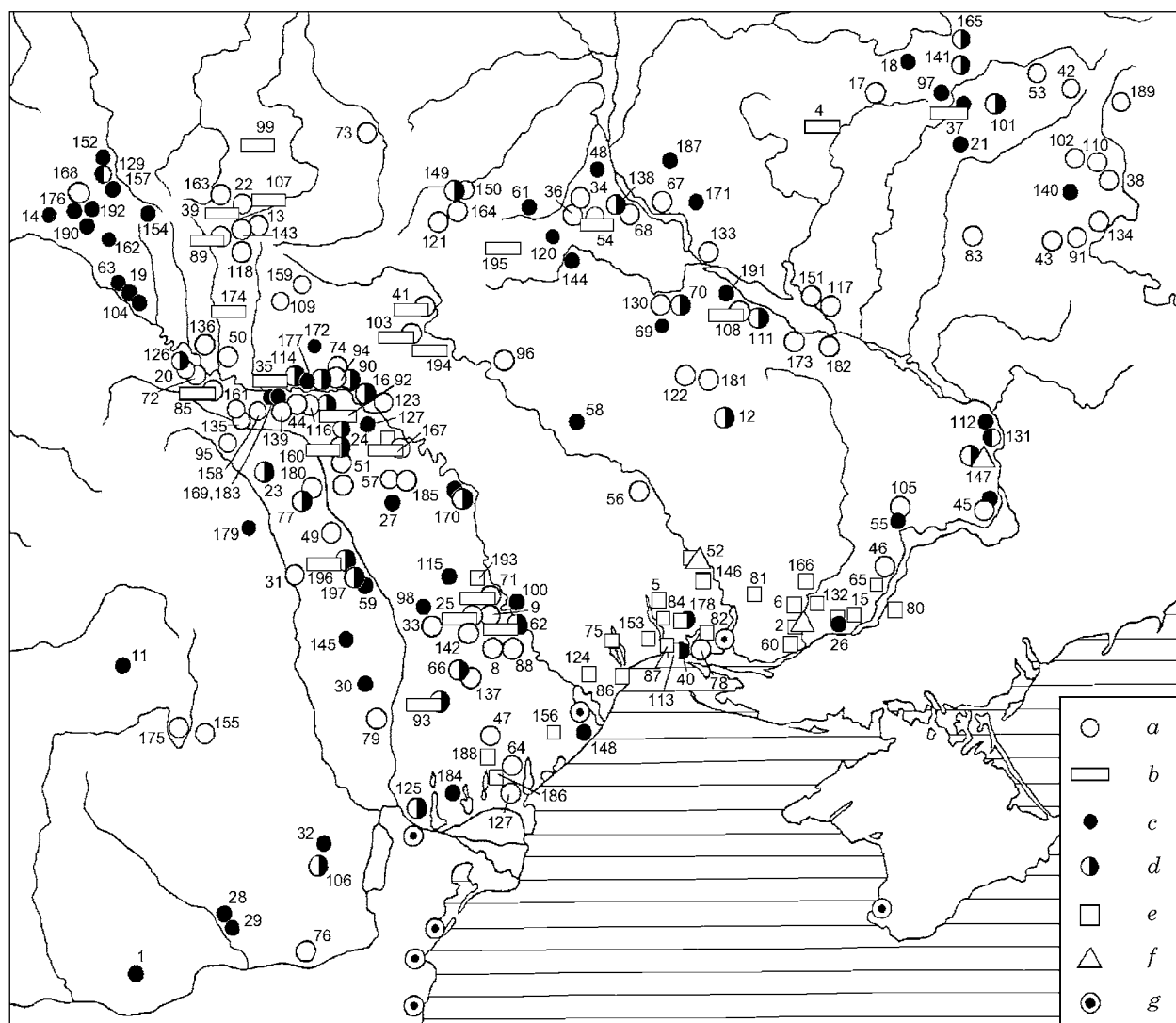

Рис. 1. Карта поселений черняховской культуры; цифровые обозначения соответствуют номерам памятников [см. Магомедов 2001, приложение 1]. Условные обозначения: *a* — наземные постройки, *b* — «длинные дома», *c* — углубленные постройки, *d* — углубленные и наземные постройки, *e* — каменные постройки, *f* — черняховские городища, *g* — античные города

служило для жилья. Здесь был очаг, часто находят грузила от ткацкого станка, посуду и другие вещи. Западное хозяйственное помещение предназначалось для скота. Такая планировка жилища традиционна для северных германцев.

При благоприятных почвенных условиях на месте наземных построек удастся проследить столбовые ямы несущей конструкции. В домах большой площади опоры располагались не только вдоль стен, но и во внутреннем объе-

Рис. 2. Наземные дома: 1 — Голяны, жилище 1; 2 — Гребинки, постройка 1; 3 — Винница-Вишенка, жилище 3

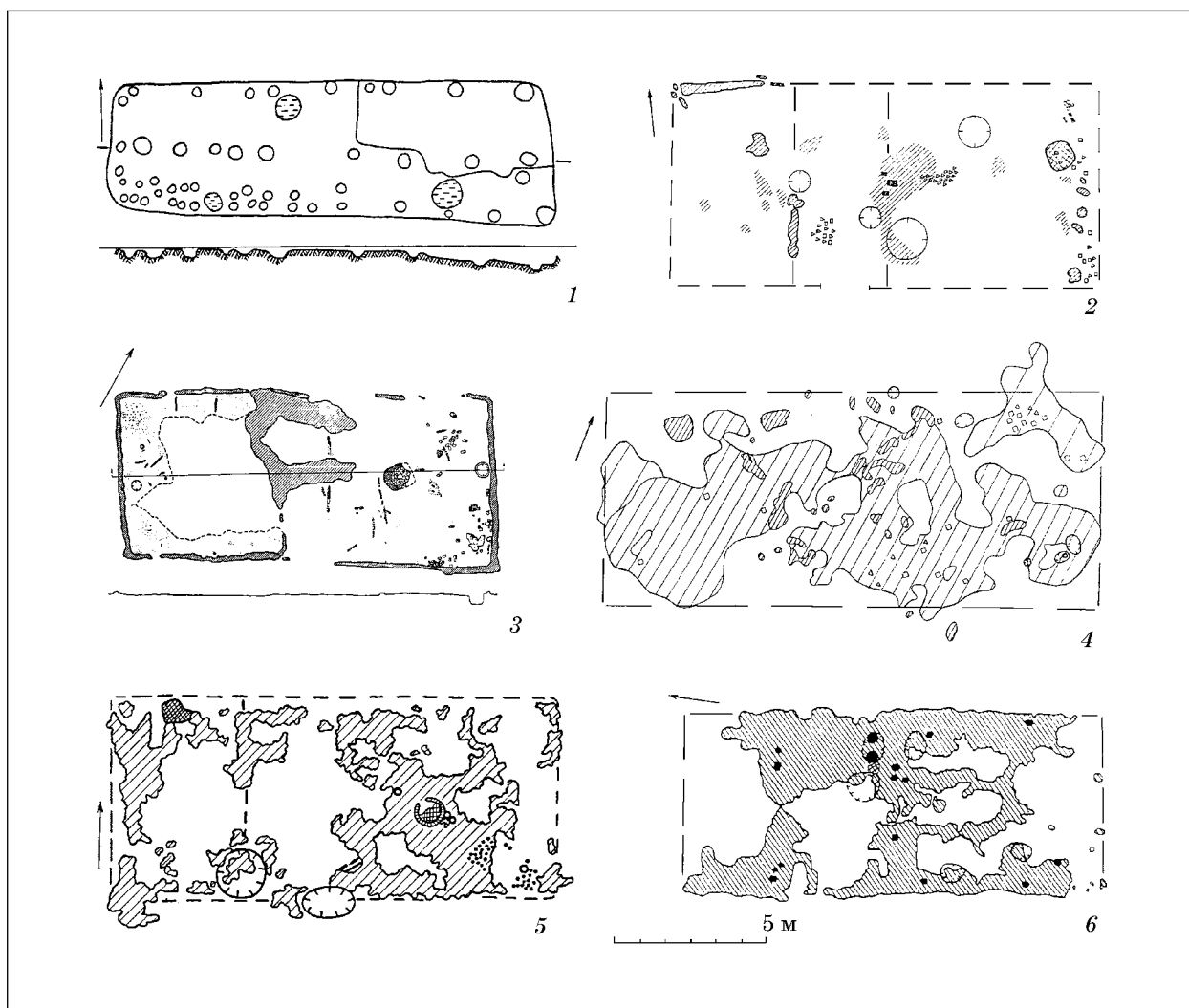

Рис. 3. «Длинные дома»: 1 — Великая Слобода, постройка 1; 2 — Гребинки, постройка 2; 3 — Лепесовка, постройка на раскопе 2; 4 — Винница-Вишенка, жилище 1; 5 — Артюховка; 6 — Леськи, жилище 1

ме здания — для распределения веса кровли. Они бывают расположены в один ряд (поддерживают конек и делят внутреннее пространство надвое) — двухнефная конструкция (рис. 3, 1, 2) и в два ряда — трехнефная конструкция (рис. 4) [Магомедов, 1989]. Двухнефные постройки имеют ширину не более 6 м (Великая Слобода, Лепесовка). Трехнефные дома, как правило, шире: 7—9 м (Шершни, Курники, Будешты, Русяны) и даже до 11 м (Собарь). В последнем случае сохранились очень широкие ямы от опорных столбов — размерами около 1 × 2 м (рис. 4, 2). Очевидно, учитывая большой вес кровли, строители установили здесь массивные двойные столбы. Использование двух рядов опор позволяет не только увеличить площадь постройки, оно также значительно снижает нагрузку на стены. Их функция в трехнефных домах в большой мере сводится к защите от холода, поэтому их могли возводить из не очень прочных материалов.

Судя по остаткам сгоревших наземных домов, их стены часто делались из плетня, обмазанно-

го глиной с примесью рубленой соломы. Могли применяться и блоки из дерна, однако от них в земле никаких следов не остается (рис. 4, 3). Иногда стены состояли из вертикального ряда бревен на манер частокола (Будешты) (рис. 4, 1). Для покрытия крыши применялся камыш, который нередко сверху обмазывали слоем глины. На это указывают остатки обгоревшей обмазки, целиком покрывающие площадь жилища (рис. 3, 4—6; 4). В таких случаях исследователи часто всю обмазку ошибочно считают остатками стен. Однако обмазка от сгоревших стен залегает узкой полосой по периметру здания (рис. 3, 2, 3) и не может образовать сплошной слой шириной до 4—5,5 м (т. е., до середины помещения).

Иногда следы столбов на месте построек отсутствуют там, где по почвенным условиям их можно было бы обнаружить. В таких случаях приходится предполагать особый тип конструкции здания. Использование бревенчатого сруба, традиционно присущего населению лесной зоны, сомнительно для черняховской

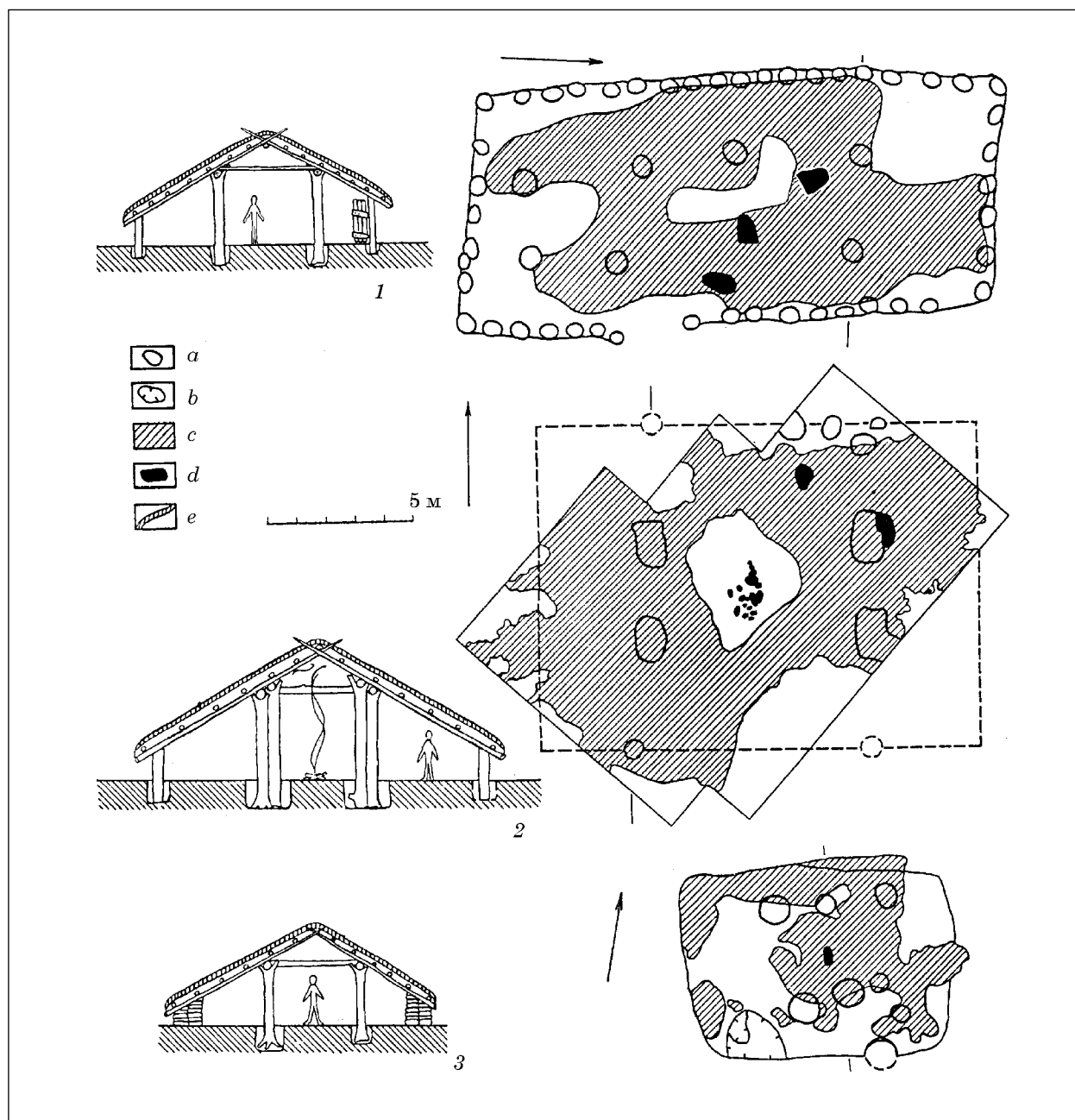

Рис. 4. Трехнефные дома и их частичная реконструкция: 1 — Будешты, постройка 2; 2 — Собарь, жилище 1 (раскоп VII); 3 — Шершни. Условные обозначения: *a* — столбовые ямы; *b* — прочие ямы; *c* — развал обожженной глиняной обмазки; *d* — очаг; *e* — глиняная обмазка кровли

культуры, занимавшей лесостепные и степные пространства. На поселении Великая Снитинка мы исследовали жилище, от которого сохранились очаг, россыпи прокаленной обмазки размером около $7 \times 8,4$ м, пятно сырой глины и под ним участок обожженного пола (рис. 5, 1) [Магомедов, 1992, с. 95, рис. 1, Б]. Ниже уровня пола прослежено несколько ям разной глубины, из которых только одна (возле очага) содержала в заполнении прокаленную обмазку и, следовательно, функционировала в момент пожара. Однако все эти ямы явно не связаны с конструкцией постройки. Как вариант реконструкции этого и других сооружений, не остав-

ляющих столбовых ям, я использовал один из приемов украинской народной архитектуры (рис. 5, 2—6). В этом случае вертикальные столбы каркаса устанавливаются в пазах лежащих на земле деревянных плах, которые расположены внутри постройки или по контуру стен. Мне такие хаты известны на Волыни, где для плах использовали дуб, древесина которого устойчива к гниению. Самые ранние следы подобной конструкции выявлены в эпохе энеолита — в домостроительстве трипольской культуры.

В украинском народном домостроительстве известен и такой тип жилищ, где вертикальные столбы вообще отсутствуют. Это глинобит-

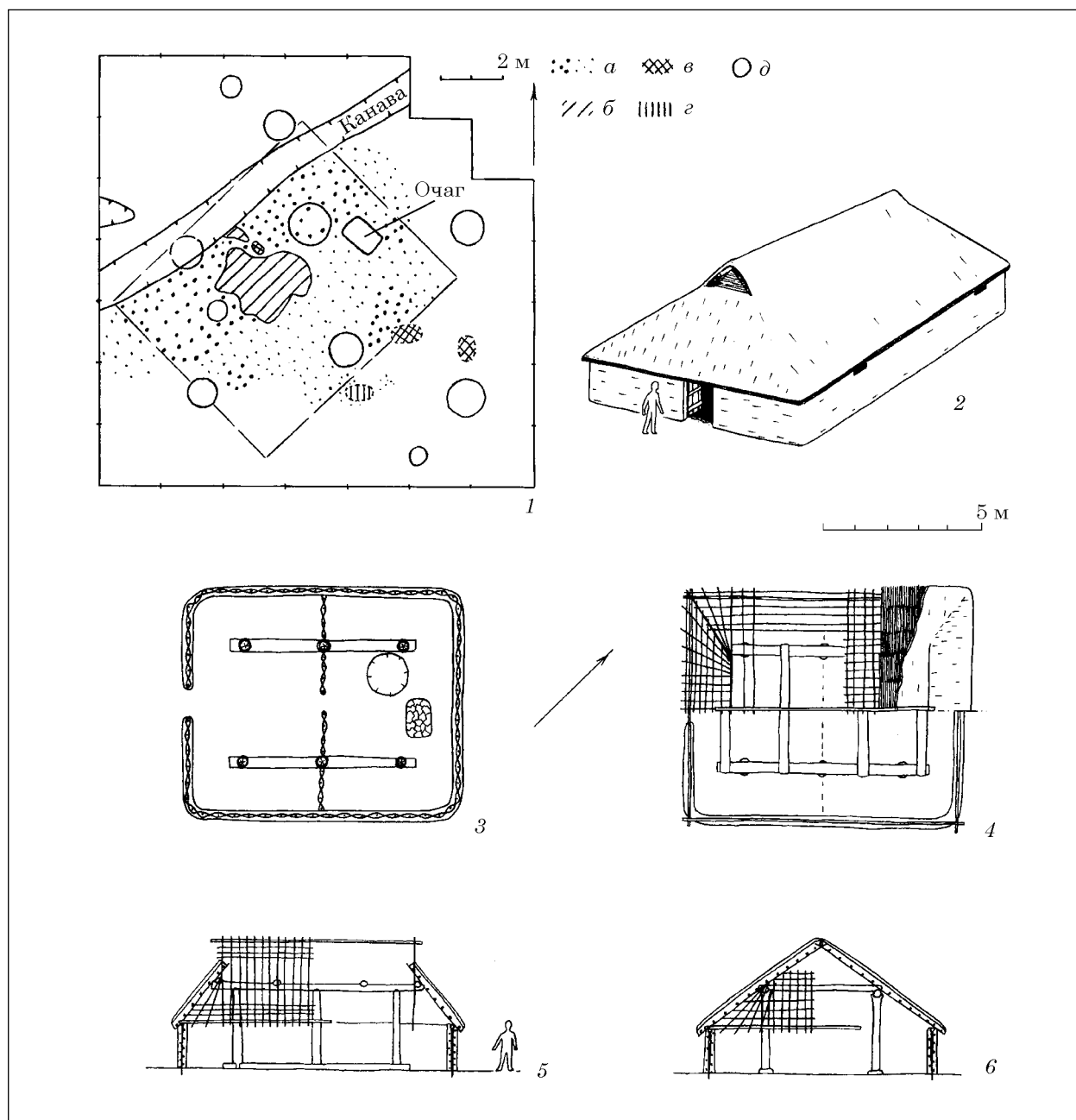

Рис. 5. Великая Снитинка: 1 — план раскопа с остатками жилища (а — скопления обожженной обмазки разной интенсивности, б — сырая глина, в — обожженный грунт, г — пепел, д — ямы); 2—6 — реконструкция жилища

ные постройки, в которых несущую функцию исполняют непосредственно стены. При возведении такой стены на фундамент укладывают вальки из глины, замешанной с соломой. Процесс строительства глинобитного дома не только трудоемкий, но и долговременный, так как после укладки очередного горизонтального слоя вальков требуется ждать его полного высыхания и только после этого можно укладывать новый слой. Украинскую глинобитную хату обычно строили только в теплое время года в течение двух лет. После разрушения на месте подобной хаты должен остаться значительный

слой глины. На черняховских поселениях такие следы нам не известны. Вместо глиняных вальков здесь могли использовать блоки дерна, которые не оставляют следов в черноземе. Постройки со стенами из дерна хорошо известны у древних и средневековых северных германцев.

С исчезновением черняховской культуры, что мы связываем с уходом готов из Восточной Европы, традиция наземного домостроительства здесь прерывается. Славянские племена продолжают развивать собственную строительную традицию: на поселениях 5—7 веков известны только полуземлянки.

Магомедов Б.В. Тринейфні споруди у черняхівському домобудуванні // Археологія. — 1989. — № 4. — С. 102—110.

Магомедов Б.В. Велика Снітинка 2 — поселення гребінників III—IV ст. н. е. // Стародавнє виробництво на території України. — 1992. — С. 94—116.

Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001.

Б. В. Магомедов

НАЗЕМНІ ДЕРЕВО-ГЛИНЯНІ БУДІВЛІ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Більшість черняхівського населення мешкало в наземних будинках. Серед них більшість складають будівлі з площею від 10 до 50 м². Знайдені також залишки «довгих будинків» площею до 160 м². Будинки великої площі мають двонейфну та тринейфну конструкцію. Стіни часто робилися з обмащеного глиною плетня, могли вживатися блоки з дерну або вертикальний ряд стовпів. Для покриття даху застосовували комиш, який нерідко обмашували шаром глини. Іноді сліди стовпів на місці будівель відсутні. В таких випадках можна припустити, що стовпи були встановлені на горизонтальних колодах. У етнографії відомий тип глинобитних (валькових) жител без вертикальних стовпів, але на черняхівських

поселеннях їхні сліди нам не відомі. Із зникненням черняхівської культури традиція наземного домобудівництва на її території переривається.

B. V. Magomedov

THE SURFACE WOODEN-AND-CLAY HOUSES OF CHERNYAKHOV CULTURE

The most of the Chernyakhov population lived in the surface houses. Most of the houses were from 10 to 50 square meters. There were also found the rests of «the long houses» with up to 160 square meters. The houses with big living space had two-nave or three-nave structure. The walls were often made from the wattle coated with daub. Sometimes they were made from blocks of sod or from vertical rows of logs. The roof was covered with the reed which was often covered by the layer of clay. Sometimes the track of posts can not be found. In such cases it might be assumed that the posts were installed on the horizontal wooden blocks. In the ethnography the type of the wattle and daub houses without vertical posts is well known, but on the Chernyakhov settlements such houses were not traced. After disappearance of the Chernyakhov culture on this territory the tradition of the surface housebuilding came to the end.

К. Г. Варачева, Д. А. Филатов
(Харьков)

СЛАБООБОЖЖЕННАЯ КЕРАМИКА НА МОГИЛЬНИКЕ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ ВОЙТЕНКИ 1: МЕТОДЫ КОНСЕРВАЦИИ И РЕСТАВРАЦИИ

В статье освещены вопросы, связанные с технологией производства и методикой консервации и реставрации слабообожженных глиняных изделий на материалах могильника черняховской культуры Войтенки 1.

К л ю ч е в ы е с л о в а: слабообожженная керамика, Войтенки, черняховская культура, плавни и отошающие добавки.

Гончарная керамика является самой массовой категорией находок на памятниках черняховской культуры. Ее изучение предполагает решение ряда вопросов, в частности происхождение форм и керамических традиций, определение хронологии, реконструкцию технологии производства. Последней проблеме посвящен ряд публикаций, вышедших в разное время [Бидзиля, Воляник, Гошко, 1981; Бобринский, 1970, 1991; Круг, 1965; Любичев, Шультце, 2010]. Эти публикации затрагивают такие аспекты производства керамики, как: состав формовочной массы, характеристика технологии производства, способов и методов изготовления. Но в этих работах отсутствует анализ такой категории керамики, встречающейся на памятниках черняховской культуры, как слабообожженные сосуды. Ее характеристике и способу сохранения посвящена настоящая статья.

В процессе изготовления гончарной керамики, традиционно выделяются несколько этапов: 1) приготовление формовочной массы; 2) формирование сосуда на гончарном круге; 3) сушка; 4) обработка поверхности; 5) загрузка изделий в печь; 6) обжиг изделия. Малейшее нарушение в технологии изготовления на любом из этапов работы приводит к выпуску некачественных изделий.

Согласно технологии производства пористой (археологической — гончарной) керамики, для

изготовления ее формовочной массы, глина смешивается с плавнями, а также выгорающими и отошающими добавками. Плавни (зола, полевой шпат и проч.) добавляются в формовочную массу с целью понижения температуры плавления глины. Выгорающие добавки (древесные опилки, резаная солома, навоз, торф) придают изделию пористость и легкость. Добавки из отошающих примесей (песок, шамот) приводят к пластичности массы — это помогает избежать растрескивания изделия во время его сушки и обжига. Из полученной глиняной массы на гончарном круге формируется сосуд. Если такое изделие сразу поставить в печь для обжига, то из-за повышенного содержания влаги сосуд может «разорвать» водным паром. Во избежание этого, изделие равномерно просушивается до остаточной влажности 4—5 % (то есть, до приобретения светлой окраски или до состояния поверхности, когда на ней не будет оставаться следов от легкого давления ногтя) [Миклашевский, 1971, с. 46]. За период сушки глиняные изделия постепенно теряют процент влаги, при этом три раза меняя свою структуру: с влажного на кожетвердое, критическое и сухое состояние [Миклашевский, 1971, с. 216—217]. На второй стадии высушивания поверхность наиболее пригодна для нанесения орнамента и лощения, так как в этом состоянии поверхность еще поддается легкой обработке, но уже способна удерживать форму орнамента. Лощение наносили как с целью декора, так и с целью уплотнения глины, придавая ей большую прочность и снижая ее водопроницаемость. Именно со следующими этапами связано возникновение слабообожженной керамики. При загрузке печи — гончарного горна, пористая керамика должна закладываться устойчиво

Таблица 1. Формы слабообожженных глиняных изделий на могильнике Войтенки 1.

№ п/п	Тип глиняных изделий	№ погребения	общее кол-во глиняных изделий
1	Вазы	55, 101, 117	3
2	Миски открытого типа	55, 58, 96, 115, 117, 125	6
3	Миски закрытого типа	58, 96	2
4	Кувшины	50, 96	2
5	Сосуды малых форм (кубки, кружки)	101, 125, 126	3
6	Пряслица	13, 58, 121, 124	4
Итого			20

и может соприкасаться друг с другом, но в то же время между изделиями должно оставаться пространство для выделяемых газов [Миклашевский, 1971, с. 59]. В случае с рассматриваемой керамикой, возможно, изделия были установлены слишком плотно, что привело к их слабому обжигу. Для обжига пористой черняховской керамики использовались гончарные горны с низкой температурой обжига в среднем 600 °С [Бидзиля, Воляник, Гошко, 1981, с. 125].

Из исследованных 126 погребений могильника Войтенки 1 выделяются 12 погребений, в керамическом «сервизе» которых содержится один — два слабообожженных изделия (пряслица) или сосуда: всего 20 экземпляров. Их поверхность полностью обработана лощением, а цвет варьирует от темно-серого до черного.

Исключением является трехручная ваза темно-коричневого цвета (погр. 101/сосуд № 13 [Любичев, Мызгин, Варачева, 2009, рис. 161, 1]). Слабообожженные изделия представлены 4 биконическими пряслицами. Все слабообожженные сосуды относятся к формам столовой керамики (табл. 1), в частности вазы разных типов (15 %), миски открытого (30 %) и закрытого (10 %) типов, одноручный кувшин (10 %) и сосуды малых форм (кубки, кружки) (15 %). Погребения со слабообожженными изделиями и сосудами равномерно располагались на всей исследованной территории могильника. Керамический «сервиз» в погребениях со слабообожженной керамикой представлен, как большим (11—16 сосудов), так и малым (1—6 сосудов) количеством сосудов (табл. 2). Не отмечается и различий погребений с такими сосудами по половым признакам (исходя из сопутствующего инвентаря). Можно предположить, что изделия и сосуды со слабым обжигом имели одинаковый внешний вид и функциональные свойства, что и глиняные предметы с крепким черепком. Такую керамику можно различить только по звуку: у слабо обожженной керамики, в отличие от хорошо обожженной, он, как правило, глухой.

Во время нахождения под слоем земли, вокруг предметов создается определенный микроклимат, который может, как разрушить, так и законсервировать вещь. У слабообожженной керамики в таком микроклимате, благодаря лощению, сохраняется только поверхность, при этом сам черепок деструктурирует до состояния уплотненной глины. Невнимательная расчистка погребения зачастую приводит к уничтожению сосудов. Для того чтобы сохранить

Таблица 2. Место слабообожженных глиняных изделий среди керамики погребений на могильнике Войтенки 1.

№ п/п	№ погр.	Вазы		Миски		Горшки	Кувшины			Сосуды малых форм		Пряслица	Итого
		3-х ручн.	Миски	Откр. типа	Закр. типа		«Графин»	1-руч.	2-руч.	Кубки	Кружки		
1	13					1						1	2
2	50			1		3		1+1					6
3	55	1 *		2		1				1			5
4	58			1	1+1	3							6
5	96	1	1		5+1	3	1	1					13
6	101	2	1+1	3	3	4		1		1			15
7	115		1	1	1	2							6
8	117	1	1	2+1	3	3		1		1			13
9	121						1					1	2
10	124	2		1	5	3			1	1		2+1	17
11	125	2		2+1	3	2				1			11
12	126	1		1	3	6			1	1	1		14

110

* Жирным выделены слабообожженные сосуды и изделия.

находку, лучше всего его извлечь из земли монолитом и отдать реставратору для ее очистки и укрепления в лабораторных условиях. В большинстве случаев, не имея возможности передачи изделия профессионалам, проводится самостоятельная консервация и реставрация. Ниже мы излагаем ряд приемов, следование которым поможет максимально сохранить глиняные изделия и сосуды.

Перед началом и во время проведения реставрационных работ обязательно необходимо вести реставрационный дневник, записывая туда все операции осуществляемые с предметом. В будущем данные записи ускорят и облегчат работу, как реставратору (если ему придется когда-нибудь работать с этой находкой), так и исследователю (если, выполнив консервационные работы в поле, он самостоятельно приступит к реставрации в лаборатории).

Для начала объясним различие между понятиями консервация и реставрация. К первому относится работа по сохранению изделия в найденном состоянии, то есть изделие очищается от загрязнений, обессоливается (за время нахождения в земле в керамике скапливается много вредных для нее солей) и укрепляется клеевым составом. Реставрационные работы подразумевают под собой склейку изделия (в случае необходимости), восполнение больших и малых утрат и тонирование восстановленных участков (ориентировочный список пунктов, которые стоит учитывать при ведении реставрационного дневника как в поле, так и в лаборатории (см. в приложении 1).

В случае самостоятельной консервации и реставрации изделие лучше извлекать монолитом. Однако когда нет возможности изъять предмет таким способом, следует укрепить предмет пропиточным раствором, чтобы утраты фрагментов были сведены к минимуму и только тогда аккуратно его снимать, вместе с землей. Наибольший деструктивный эффект на слабообожженную керамику оказывает вода. Поэтому такие изделия ни в коем случае нельзя мыть так же, как изделия с крепким черепком. Здесь необходима сухая чистка с использованием мягкой кисти, плоского скальпеля и деревянных зубочисток. Для слабообожженной керамики обессоливание черепка, то есть выведение из черепка накопившихся в нем солей, является очень сложной процедурой, так как основным материалом является дистиллированная вода. После удаления загрязнений с поверхности черепков и их сколов все фрагменты пропитываются слабым раствором полимерного клея в пропорции 1 часть клея к 32 частям растворителя. Такая процедура повторяется до шести раз с интервалом в каждые 4—6 часов. Если черепок крошится в руках, то рекомендуется делать его пропитку с нарастающим процентом. На поверхность изделия равномерно наносится кистью или пипеткой пропиточный

состав. После чего изделие помещается в полиэтиленовый пакет, в который предварительно кладутся несколько тампонов, пропитанных растворителем. Его пары помогают пропиточному составу равномерно проникать вглубь черепка [Реставрация музейной керамики, 1999, с. 49—50]. Основу клея для пропитки стоит выбирать с расчетом на тот клей, которым в дальнейшем будет склеиваться сосуд (например: ПВА (поливинилацетат), ПВБ (поливинилбутираль), ПБМА (полибутилметакрилат)). Не рекомендуется смешивать при работе с одним предметом разные клеевые составы, в противном случае произойдет их деструкция.

Перед началом сборки сосуда целесообразно систематизировать фрагменты по контуру (венчик, тулово, дно), цвету, орнаменту, что в дальнейшем сократит время при подборе фрагментов [Реставрация музейной керамики, 1999, с. 53]. В работе со слабообожженными изделиями требуется особая аккуратность и недопустимость сильного нажатия на фрагменты в момент склейки.

Согласно рекомендациям С.Р. Ефановой¹, при выборе клея для работы с археологической керамикой необходимо учитывать его некоторые качества. Во-первых, клей должен быть легко и быстро обратим, устойчив к воздействию световых лучей, влаги и перепаду температур, как сразу после склейки, так и по прошествии времени. Во-вторых, не стоит выбирать клей с высокими адгезионными свойствами, то есть высокой силой сцепления и прочностью, в противном случае возникающее напряжение при затвердевании клея может привести к отслаиванию клеевой пленки от черепка.

Из всего разнообразия клеевых составов, при работе со слабообожженной керамикой могильника Войтенки 1, мы отдаем предпочтение следующему составу: 1 часть клея ПБМА растворяется в 7 частях ацетона. Эта смесь обладает высокой светостойкостью, влагостойкостью, легко обратима, имеет свойство при нагревании до 60—90 °С размягчаться, что позволяет, при необходимости, аккуратно поправить нужный фрагмент. При использовании этой смеси, по окончании склейки сосуда, необходимо удалить все лишние следы клея с помощью скальпеля и ватной палочки, предварительно смоченной в ацетоне.

В большинстве случаев, после склейки всех стыкующихся фрагментов, у изделия остаются места с большими утраченными участками. Для восполнения используется способ наращивания: при помощи пластилиновых или восковых пластин снимается копия с существующего

1. Авторы выражают благодарность реставратору-керамисту высшей категории, сотруднику Харьковского филиала Национального научно-исследовательского реставрационного центра Украины С.Р. Ефановой, за ценные консультации по реставрационной работе с археологической керамикой.

участка и переносится на восполняемый; далее предварительно намочив края керамики, в получившуюся форму заливается доделочная масса, при этом количество массы рассчитывается с учетом ее усадки. После полного высыхания доделочной массы убирается форма, сделанная при помощи пластины, а поверхность дорабатывается скальпелем и мелкозернистой наждачной бумагой. Доделочная масса изготавливается следующим образом: для прочности в воду добавляется клей ПВА (в соотношении: 7 частей воды к 3 частям клея) и строительный гипс среднего или мелкого помола, в пропорции: 10 частей гипса к 7 частям воды (визуально, над водой должна образоваться небольшая горка). Подобный состав называется гипсополимером. Швы и сколы — места с мелкими утратами — восполняются при помощи мастиковки, приготовленной из размолотых мелков, смешанных с ПБМА. После высыхания всех возобновленных участков происходит их тонирование. Тонировочная смесь готовится из ПВА-темперных титановых белил, смешанных с водяными красками (акварель, гуашь), до получения цвета на пол тона светлее цвета изделия. По окончании всех работ слабообожженное изделие еще раз покрывается 3 % раствором ПБМА для закрепления тонировочного слоя. Дальнейшее хранение отреставрированных сосудов рекомендуется осуществлять отдельно друг от друга, не составляя их один в один.

Бидзиля В.И., Воляник В.К., Гошко Т.Ю. Черняховская гончарная мастерская из с. Завадовка // Использование методов естественных наук в археологии. — 1981. — С. 113—139.
Бобринский А.А. О некоторых особенностях формовочной технологии керамики из памятников черняховской культуры // КСИА АН СССР. — 1970. — Вып. 121. — С. 20—26.
Бобринский А.А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы. — М., 1991.
Круг О.Ю. Некоторые особенности технологии керамического производства на черняховском поселении Журавка // СА. — 1965. — № 3. — С. 269—277.
Любичев М. В., Шультце Э. Об изготовлении гончарной керамики в черняховской культуре. Гончарный горн на поселении Войтенки 1 (восточная Украина) // Археологія Правобережної України / АДІУ. — 2010. — Вып. 2. — С. 183—190.
Миклашевский А.И. Технология художественной керамики. — Л., 1971.
Реставрация музейной керамики: методические рекомендации. — М., 1999.
Сымонович Э.А. Гончарная мастерская III—IV вв. н. э. в Журавке // КСИА АН СССР. — 1966. — Вып. 107. — С. 117—121.

К. Г. Варачова, Д. О. Філатов

СЛАБОВИПАЛЕНА КЕРАМІКА НА МОГИЛЬНИКУ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ВІЙТЕНКИ 1: МЕТОДИ КОНСЕРВАЦІЇ ТА РЕСТАВРАЦІЇ

Стаття присвячена слабоовипаленій кераміці на могильнику черняхівської культури Войтенки 1. Розглядаються технологічні особливості її виробництва, місце в керамічному «сервізі» поховань могильника, описується методика її консервації та реставрації.

K. G. Varacheva, D. Filatov

SLIGHTLY BURNED CERAMIC FOR BURIAL CHERNYAKHOV CULTURE VOITENKI 1: METHODS OF CONSERVATION AND RESTORATION

This article is devoted to the slightly burned ceramic for burial Chernyakhov culture Voitenki 1. We consider technological features of its production, place in a ceramic «service» burial urn, described the technique of its conservation and restoration.

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

Основные пункты для ведения реставрационного дневника

- 1) название памятника, номер комплекса;
- 2) название отчета;
- 3) номер в коллекционной описи;
- 4) наименование изделия;
- 5) время создания, к какой культуре относится;
- 6) размеры изделия до реставрации и после;
- 7) из какого материала изготовлен предмет;
- 8) при помощи какой техники сделано изделие;
- 9) состояние на момент первой фиксации, количество фрагментов (если необходимо);
- 10) какие методы работы были применены:
 - а) чистка — влажная, сухая (какими инструментами);
 - б) обессоливание, при помощи каких материалов и веществ;
 - в) укрепление, какими клеевыми составами, в каких пропорциях, при помощи какого инструмента;
 - г) склейка, каким клеевыми составами, в каких пропорциях, при помощи какого инструмента;
 - д) восполнение утрат, какой материал и какие инструменты использовались;
 - е) мастиковка швов и сколов, какой материал и какие инструменты использовались;
 - ж) тонирование, какой материал и какие инструменты использовались;
- 11) ответственный за выполненные работы.

На протяжении всей работы желательно вести фотофиксацию.

О. В. Гопкало
(Київ)

К РЕКОНСТРУКЦИИ ЧЕРНЯХОВСКОГО УБОРА И КОСТЮМА

В статье на основе погребений, пол и возраст которых определялись антропологами, предлагается реконструкция черняховских убора и костюма.

Ключевые слова: черняховская культура, погребения, костюм, убор, модель убора.

Костюм — сложная знаковая система, включающая головной убор, одежду, обувь, аксессуары, украшения, причёску и татуировку тела. Он выполняет разнообразные функции — социальные, биологические, сакральные, ролевые и реконструируется по археологическим, историческим, иконографическим источникам [Яценко, 2006, с. 5—27].

Археологическим эквивалентом костюма является убор, представленный в погребальном инвентаре вещами личного употребления. В нем опредмечен один из этапов погребального ритуала — одевание умершего.

В историографии черняховской культуры высказаны полярные мнения по поводу мужского и женского убора. Согласно одному, ее носителей хоронили не в одежде, а в саване, и поэтому погребальный инвентарь не может служить основанием для реконструкции костюма [Никитина, 1985, с. 79—80; 1996, с. 21—22; 2008, с. 58]. Второе, наоборот признает, что именно различия в костюме представителей разного пола было этнографической чертой готов I—V вв. [Бірбрауер 1995, с. 42]. При этом называли различные признаки погребального инвентаря в роли показателей пола, а их список постоянно менялся [Тиханова, 1957, с. 175; Сымонович, 1959, с. 88; 1975, с. 214; Федоров, 1960а, с. 143; Петров, 1964, с. 160—162; Винокур, 1979, с. 112—135; Сымонович, Кравченко, 1983, с. 38—40; Tempelmann-Maczyńska; 1989].

Существенное увеличение количества погребений, пол и возраст которых определены ан-

тропологами, стимулировало обращение к данной теме [Гопкало, 2011]. В немалой степени этому способствовало появление монографии Октавиана Шована, посвященной публикации могильника Михэлэшень в румынской Молдове [Şovan, 2005].

Кроме того, в последнее время были опубликованы работы, темой которых был черняховский костюм. К ним следует отнести детальную публикацию погребения девочки-подростка из могильника Великая Бугаевка, осуществленную О.В. Петраускасом [Петраускас, 2004]. Сводка черняховских погребений с двуплестичными фибулами составлена А.В. Мастыковой [Mastykova, 2007]. Ценная информация содержится в работе Э. Шультце о костюме могильника Нагорное II [Шультце, 2010].

Для уточнения признаков — показателей пола проведен сравнительный анализ выборок мужских и женских погребений и выявлены: мужские (предметы вооружения и игральные жетоны) и женские признаки (три фибулы, зеркало, два прясла, клюковидная булавка, ключи и/или замки); признаки, присущие больше мужчинам (пряжки поясные, в том числе две, и обувные, кольца, шилья, иглы, ножи, монеты) или женщинам (две фибулы, бусы, подвески-амулеты, височные кольца, пряслица, ножницы, пинцеты), и общие (фибулы, бусины, браслеты, серьги, гребни, точильные камни, игольники, детали шкатулок).

Мужской убор представлен 29 моделями (табл. 1). Наиболее многочисленным (47 % погребений) оказался бесфибульный убор, включающий одну или две поясные пряжки (модели 1—5). Убор с одной фибулой (модели 6—16) сопровождал 30 % погребений. Двухфибульный убор (модели 17—22) встречен в 9 %

Таблица 1. Мужские модели убора.

Количество погребений	Модели убора *																		
	Без фибул			С одной фибулой								С двумя фибулами				Без фибул			
	с пряжками															с украшениями			
более 10	1			6															
	θ (43) univ			γ (10) a,m,s															
3-10	2			7	8							17	18			23	24		
	θθ (8) a,m,s			γ θ (8) a,m,s	γ (6) a, m							γ γ (3) m	γ γ θ (3) m, s			⊙ (5) a, m	• (4) a, m		
1-2	3	4	5	9	10	11	12	13	14	15	16	19	20	21	22	25	26	27	28
	⊙ θ (1) m	θ (1) s	θθ (1) j	γ (1) a	γ θ (1) a	γ (1) m	γ (1) s	θθ (2) m	γ θ (1) m	θθ (1) a	γ θ (1) m	γ γ θ (1) a	γ γ θ (1) m	γ γ θ (1) a	⊙ (1) a	⊙ (1) a	⊙ (1) m	⊙ (1) a, m	
	54(47%)			34(30%)								10(9%)				15(13%)			

Здесь и в табл. 2:* в правом верхнем углу каждой ячейки номер модели убора, внизу, в скобках, – количество погребений с таким убором и возраст погребенных

Условные обозначения:

└ фибула θ пряжка ⊙ бусы • бусина ○ кольцо ⦿ височное кольцо ○ браслет ⊙ серьга

⦿ подвеска-амулет θθ обувные пряжки

Таблица 2. Женские модели убора.

Количество погребений	Модели убора																									
	С тремя фибулами			С двумя фибулами								С одной фибулой								Без фибул						
																				С пряжками	С украшениями					
более 10				4	5									18	19									34		
																										
				(33) univ	(12) a,m,s									(18) univ	(11) j,a,m									(26) univ		
3-10					6	7	8	9						20	21	22							30	31	35	36
																										
					(8) a, m	(4) m	(6) univ	(5) j,a,m					(3) a, m	(10) j,a,m	(5) m,s						(6) j,a,m	(3) m	(3) m	(3) m		
1-2	1	2	3	10	11	12	13	14	15	16	17	23	24	25	26	27	28	29	32	33	37	38	39			
																										
	(2) m, s	(1) a	(1) a	(1) a	(2) a	(1) a	(1) a, s	(2) a	(1) a	(1) a	(1) a	(2) m	(1) a	(1) a	(1) a	(1) j	(1) a	(1) a	(1) j	(1) s	(1) a	(1) s	(1) a	(1) a		
	4 (2%)			78 (43 %)								55 (30 %)								11(6 %)		34 (19 %)				

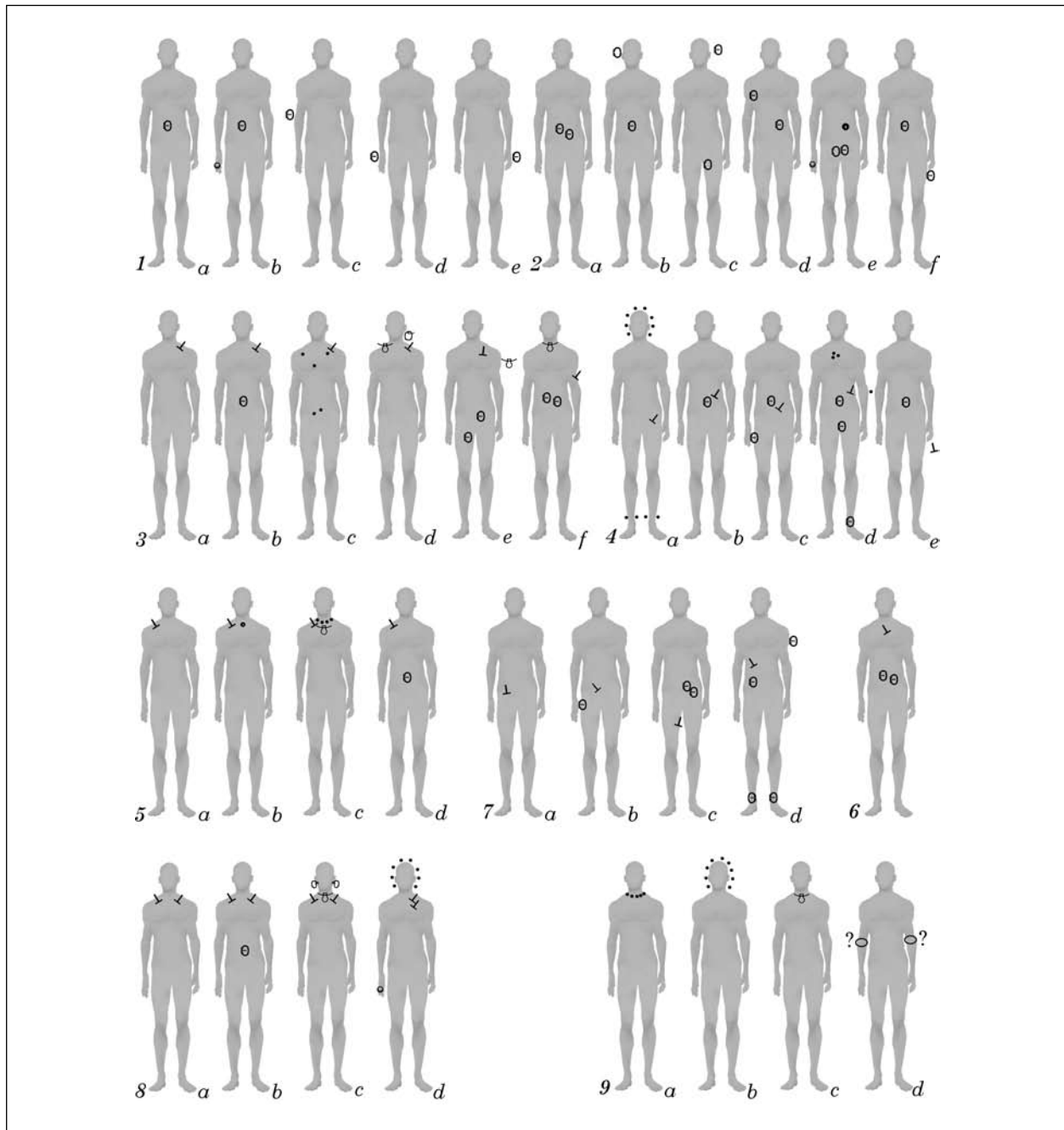

Рис. 1. Черняховский мужской убор (по неразрушенным погребениям): 1а — Будешть 11, 243, Гавриловка 18, 26, Журавка 31, 105, 119, Канев 17, Лецкань 19, Михэлэшень 31, 86, 165, 247, 250, 254, 261, 316, 433, 448, 468, 492, 508, Нагорное 43, Фурмановка 2, Холмское 25, Черняхов 269, Эрбичень; 1b — Михэлэшень 65; 1c — Михэлэшень 491; 1d — Михэлэшень 505; 1e — Михэлэшень 176; 2a — Михэлэшень 351, 414, 510, Нагорное 40, 62; 2b — Лецкань 25; 2c — Каборга 23; 2d — Мэлэешть 35; 2e — Михэлэшень 169; 2f — Успенка 1308; 3a — Маслово 74, Михэлэшень 42, 439; 3b — Нагорное 36; 3c — Будешть 267, Мэлэешть 23; 3d — Будешть 106; 3e — Михэлэшень 450; 3f — Косаново 1961/21; 4a — Будешть 96; 4b — Михэлэшень 175, Фурмановка 8; 4c — Нагорное 75; 4d — Нагорное 64; 4e — Михэлэшень 376; 5a — Боромля 22, 46, Михэлэшень 92; 5b — Косаново 1961/18; 5c — Боромля 33, Мэлэешть 7; 5d — Михэлэшень 375; 6 — Одая 7; 7a — Михэлэшень 231, 380; 7b — Гавриловка 33; 7c — Нагорное 80; 7d — Гавриловка 5; 8a — Боромля 11; 8b — Ранжевое 14, Успенка 1215; 8c — Черкассы 32; 8d — Холмское 50; 9a — Курники 5, 6; 9b — Курники 8; 9c — Лецкань 21; 9d — Кринички 1957—1958/5

погребений. И, наконец, бесфибульный убор с украшениями (модели 23—28) зафиксирован в 13 % могил.

Женский убор получил отражение в 44 моделях (табл. 2). Трехфибульный убор (модели

1—4) сопровождал 2 % погребений, двуфибульный — наиболее разнообразный и многочисленный (модели 5—19) — 43 % погребений. Убор с одной фибулой (модели 20—33) найден в 30 % могил. Бесфибульный убор с пряжками

(модели 34—38) зафиксирован в 6 % могил. Убор без фибул, но с украшениями (модели 39—44) встречен в 19 % могил.

На основании погребений, где четко зафиксировано расположение деталей убора, можно судить об их назначении в костюме и значительно конкретизировать модели, полученные на основании формального подхода. Источниками для данного этапа исследования послужили 220 погребений: 80 мужских и 140 женских.

Мужской убор из неразрушенных погребений. Из 80 мужских могил 32 (40 %) сопровождалось поясной пряжкой, 10 (13 %) — двумя пряжками или пряжкой и кольцом, 28 (35 %) включали фибулу, по пять (по 6 % соответственно) — две фибулы или украшения.

Пряжка найдена в 31 случае, в подавляющем большинстве — 28 случаях — на поясе (рис. 1, 1а, 1б) и только в трех — в некотором удалении от скелета (рис. 1, 1с, 1д, 1е).

В 15 случаях пряжек в погребении было две. Они располагались либо на тазовых костях (рис. 1, 2а, 2е, 2ф, 3е, 3ф, 4с, 4д, 7с), либо одна у черепа или плеча, вторая — на ребрах или костях таза (рис. 1, 2б, 2с, 2д). Назначение их было различным. Пряжки, обнаруженные в погребениях с оружием, очевидно, были портупейными (рис. 1, 2б, 2е). Скорее всего, в этих же целях использовались ремни с пряжками, найденные и в других могилах (рис. 1, 2а, 2д, 2ф, 3е, 6), однако, доказать это предположение проблематично, учитывая черняховскую традицию, запрещающую хоронить с оружием. В ряде случаев пряжки могли застегивать поясные сумки с мелкими вещами (рис. 1, 2с, 3ф, 4с, 4д, 7с). Хотя, по крайней мере в некоторых из них, неподалеку располагалась фибула (рис. 1, 4с, 4д, 7с), а, как убедительно продемонстрировал пример из Михэлэшени 2, именно фибула могла служить застегивкой сумки.

Убор с одной фибулой также имел несколько вариантов расположения фибулы: 1) на левом плече (рис. 1, 3а—е), 2) на правом плече (рис. 1, 5), 3) на груди (рис. 1, 6), 4) на нижних ребрах или на тазовых костях слева (рис. 1, 4а—д), 5) на тазовых костях справа (рис. 1, 7), 6) у локтя или кисти левой руки (рис. 1, 3ф, 4е).

Объяснить изменение привычного положения фибулы — на плече — возможно, если проанализировать набор предметов, найденных в непосредственной близости от застегивки. В некоторых случаях, возможно, фибула застегивала сумку (рис. 1, 4б—д, 7а, 7с). В одном случае фибула, найденная в некотором удалении от тела, скорее всего, скрепляла плащ, положенный в могилу как «приношение» (рис. 1, 4е).

Пять комплексов содержали двуфибульный убор. Фибулы располагались симметрично на плечах (рис. 1, 8а—с) либо на одном плече (рис. 1, 8д). Бусы найдены: 1) на шее (рис. 1, 3с, 5с, 9а), 2) у черепа (рис. 1, 4а, 8д, 9б), 3) возле ног (рис. 1, 4а), единичные бусины — на шее (рис. 1, 5б), на поясе (рис. 1, 2е, 3е), на груди

(рис. 1, 3е, 4д) или у локтя (рис. 1, 4д). Кольца — на пальце правой руки¹ (рис. 1, 8д), височные кольца — на левом плече (рис. 1, 3д), браслет — на локте (рис. 1, 9д), подвески-амулеты — на шее (рис. 1, 3д, 5с, 8с, 9с).

Женский убор из неразрушенных погребений. Из 140 женских могил 4 (3 %) сопровождалось трехфибульным убором, 74 (53 %) — двуфибульным, 42 (30 %) — убором с одной застегивкой, 4 (3 %) — бесфибульным убором с пряжкой, 16 (11 %) содержали только украшения.

Убор с тремя фибулами зафиксирован только у женщин (Косаново 1961-22, Михэлэшени 2, Нагорное 55) (рис. 2, 1). Расположение пары фибул во всех трех случаях традиционное, на плечах, но лишь в одном из них фибулы однотипные. Назначение же третьей застегивки в каждом случае различно. В Косаново (рис. 2, 1б) третья фибула находилась в некотором удалении от левого колена погребенной и могла сохраниться от плаща-«приношения». В Михэлэшени (рис. 2, 1с) третья фибула находилась среди скопления подвесок и мелких вещей между колен покойницы и, возможно, застегивала сумку с амулетами. Наконец, в Нагорном (рис. 2, 1а) третья застегивка зафиксирована у нижних ребер слева. Похоже, она составляла пару с фибулой, находившейся на левом плече. Фибула же на правом плече иного типа. Поскольку мелкие вещи, часто находимые на поясе, в данном погребении отсутствовали, фибула, найденная здесь, не была предназначена для скрепления поясной сумки. Вероятно, данный случай демонстрирует комбинацию различных видов одежды. Кроме того, известен случай (Индепенденца 13) (рис. 2, 1д), когда из трех фибул две найдены в заполнении могилы и остались, вероятно, от одежды-«приношения».

Двуфибульный убор мог ограничиваться только застегивками (рис. 2, 2а, 2л) либо дополняться бусиной (рис. 2, 2б), браслетом из бус (рис. 2, 2с), ожерельем (рис. 2, 2е, 2к, 2м, 2н), ожерельем и подвеской или подвесками (рис. 2, 2ф, 2о), ожерельем и кольцом (рис. 2, 2г), обувными пряжками (рис. 2, 2х), бусами у ног (от украшений обуви или подола одежды) (рис. 2, 2и), височным кольцом (рис. 2, 2ж), пряжкой (рис. 2, 2р, 2г, 2р), пряжкой и ожерельем (рис. 2, 2с), пряжкой, ожерельем и подвеской или подвесками (рис. 2, 2т, 2и, 2х, 2у), пряжкой, ожерельем и височным кольцом (рис. 2, 2у), пряжкой, ожерельем, подвеской и височным кольцом (рис. 2, 2у), ожерельем и двумя пряжками (рис. 2, 2з).

Зафиксировано следующее расположение фибул: 1) симметрично на плечах; 2) на гру-

1. Что отражает тенденцию и использовалось представителями различных социальных слоев. Так, например, в мужском, судя по инвентарю, погребении кургана Кантемировка золотое кольцо надето на палец правой руки.

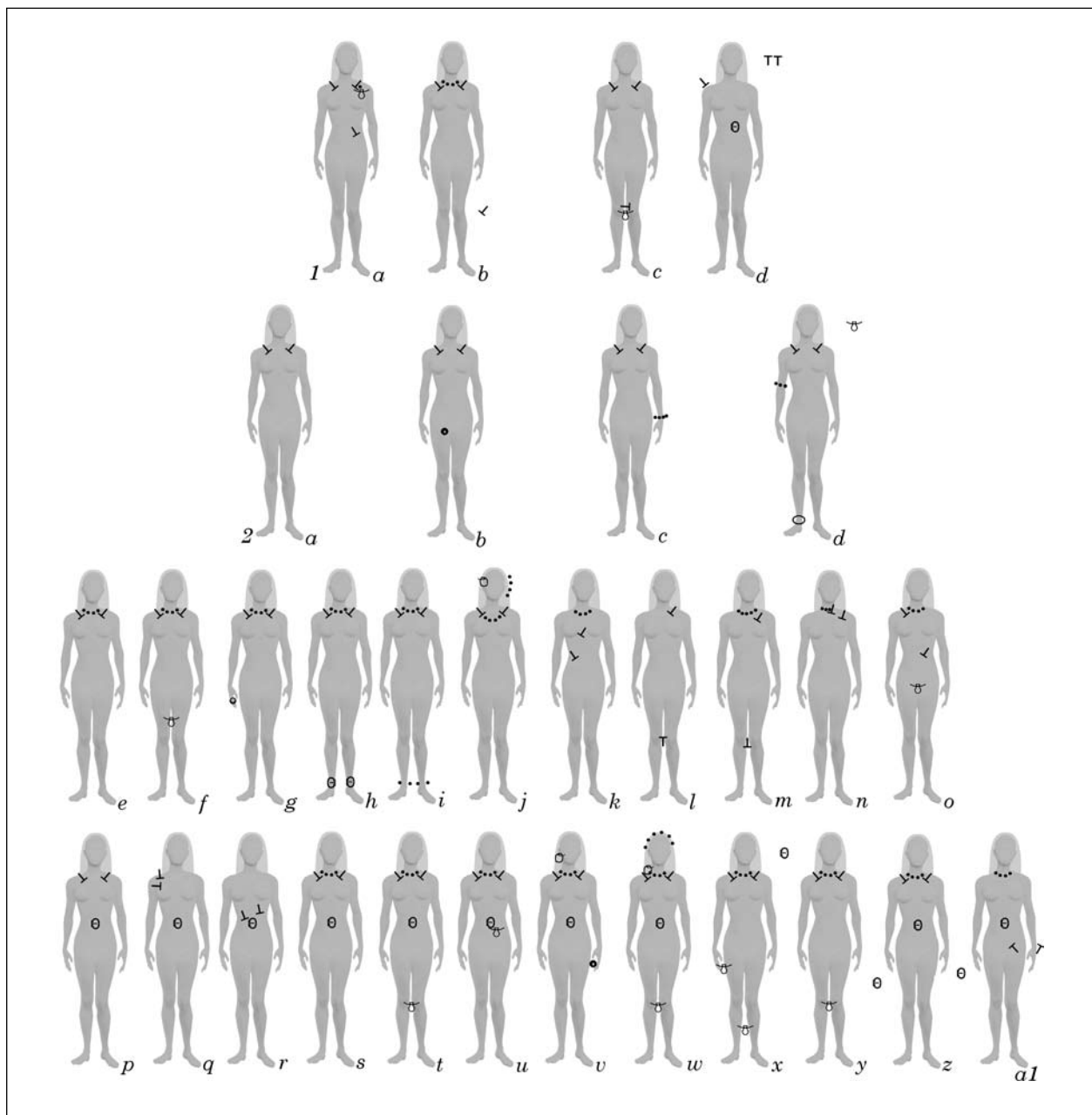

Рис. 2. Черняховский женский убор (по неразрушенным погребениям): 1а — Нагорное 55; 1b — Косаново 1961/22; 1c — Михэлэшень 2; 1d — Индепенденца 13; 2а — Боромля 44, Гавриловка 68, Лецкань 14, Михэлэшень 74, 137, 242, 334, 449, Нагорное 23, Фурмановка 6; 2b — Михэлэшень 427; 2c — Михэлэшень 178; 2d — Индепенденца 19; 2e — Боромля 27, Будешть 346, Викторовка 6, Гавриловка 106, Городок Николаевка L, Деревьяна 4 (скелет 1), Каборга 21, Маслово 71, Михэлэшень 17, 52, 132, 214, 239, 264, 333, 366, 369, 384, 447, 451, 514, Нагорное 34, 45, Одая 25, Успенка 137, Чубовка 2; 2f — Городок Николаевка Н?, Михэлэшень 206, 297, 358; 2g — Михэлэшень 198; 2h — Лецкань 23, 44; 2i — Сад 8; 2j — Романковцы 107; 2k — Черняхов 264; 2l — Михэлэшень 58; 2m — Михэлэшень 305; 2n — Михэлэшень 263; 2o — Черняхов 256; 2p — Боромля 45, Михэлэшень 3, 464, Нагорное 76, Фурмановка 3; 2q — Журавка 11, Михэлэшень 167; 2r — Михэлэшень 181; 2s — Гавриловка 88, Маслово 85, Михэлэшень 114, 196, Нагорное 61; 2t — Маслово 84, Михэлэшень 488, Сад 5; 2u — Михэлэшень 300; 2v — Михэлэшень 493; 2w — Нагорное 87; 2x — Журавка 43; 2y — Михэлэшень 469; 2z — Нагорное 58; 2a1 — Боромля 4

ди, животе или одна — на плече, другая — на животе (рис. 2, 2k, r, o); 3) обе — на одном плече: левом, разнотипные (Михэлэшень 263) или правом (однотипные: Журавка 11¹, Михэлэ-

копках содержится в полевых отчетах. Однако, опираясь на их данные сложно однозначно определить месторасположение той или иной вещи в погребении. Так, по поводу погребения 11 в тексте содержится информация о том, что одна из фибул находилась на левой ключице, вторая — под черепом неподалеку от первой, а на поясе найден фрагмент железного изделия, возможно, пряжки [Сымонович, 1959а, 57, 58].

1. Моги́льник Журавка исследовался Э.А. Сымоновичем, но до сих пор не опубликован. Информация о рас-

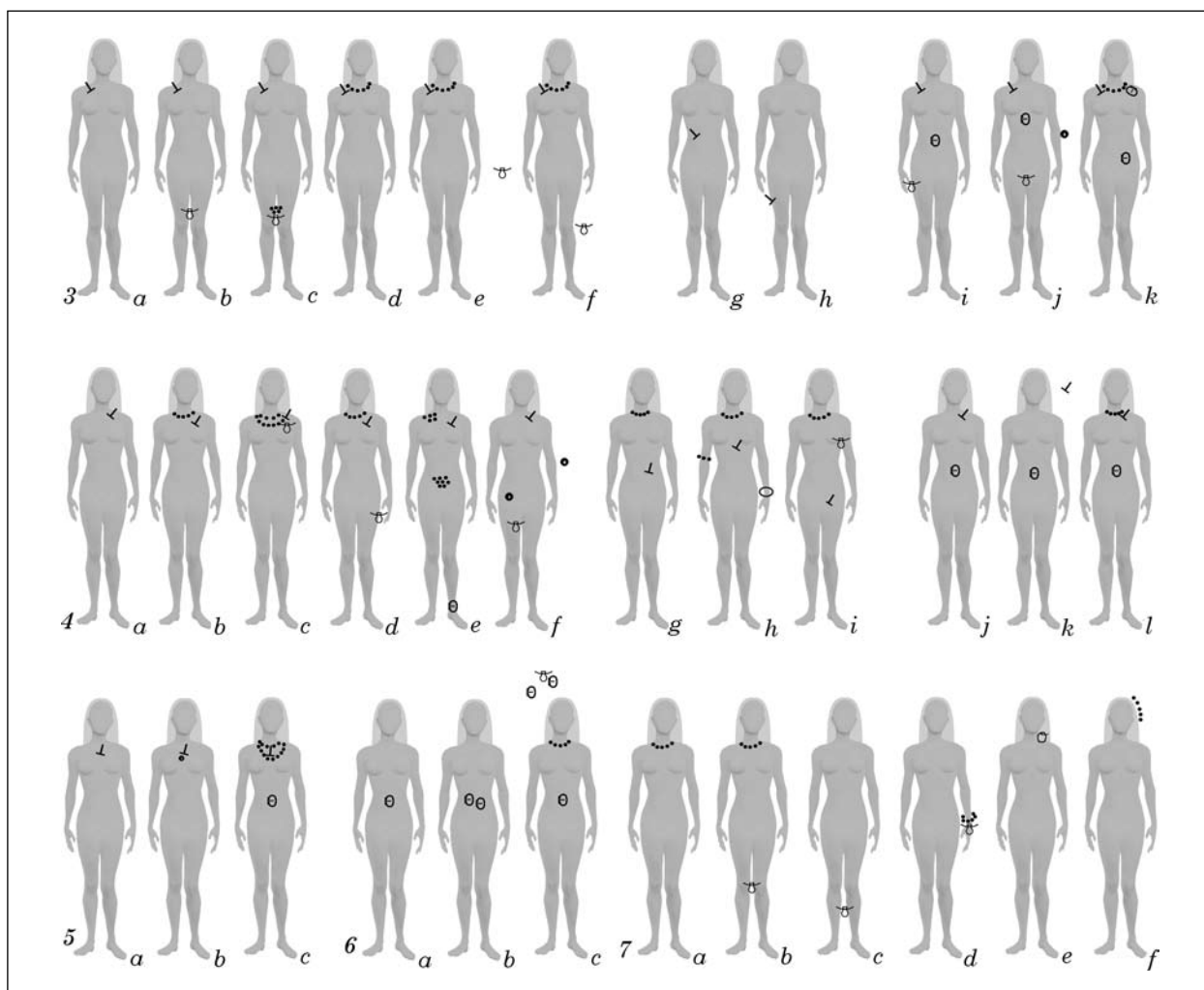

Рис. 2 (окончание). Черняховский женский убор (по неразрушенным погребениям): 3a — Боромля 15, Маслово 68, Михэлэшень 28, 71, 374, 421; 3b — Михэлэшень 353; 3c — Михэлэшень 319; 3d — Михэлэшень 216, 356, Нагорное 49; 3e — Михэлэшень 130; 3f — Михэлэшень 268; 3g — Михэлэшень 202, 455; 3h — Журавка 88; 3i — Михэлэшень 352; 3j — Михэлэшень 138; 3k — Маслово 81; 4a — Боромля 19, Михэлэшень 340, 405; 4b — Лецкань 24, 36, Михэлэшень 279, 313, 385, 504; 4c — Нагорное 46; 4d — Лецкань 10; 4e — Мэлэешть 11; 4f — Михэлэшень 241; 4g — Михэлэшень 501; 4h — Лецкань 5; 4i — Будешть 249; 4j — Михэлэшень 21; 4k — Гавриловка 47; 4l — Михэлэшень 409; 5a — Михэлэшень 53; 5b — Нагорное 32; 5c — Одая 8; 6a — Михэлэшень 244; 6b — Ранжевое 2; 6c — Михэлэшень 410; 7a — Боромля 10, Будешть 253, 293, Викторка 9, Журавка 106, Канев 11, Косаново 1961/02, Михэлэшень 110, 240, 400, Фурмановка 12; 7b — Михэлэшень 497; 7c — Михэлэшень 40; 7d — Михэлэшень 99; 7e — Одая 12; 7f — Холмское 34

шень 167) (рис. 2, 2n, 2q); 4) одна на плече, другая между колен (Михэлэшень 58, 305) (рис. 2, 2l, 2m).

Комплексы, в которых одна из фибул найдена на груди, вторая — на животе, обе — на животе или одна — на плече, вторая — на животе отражают, очевидно, случаи нарушения первичного размещения фибул на скелете во время похорон, когда тело опускали в могилу или в результате посмертных процессов. Также, по-видимому, следует объяснять и случаи находок двух фибул на одном плече, тем более, что в одном из комплексов они однотипные. Случаи, когда одна из фибул найдена на плече, а вторая — между колен не отражают закономерность. В одном из них (Михэлэшень 58) проблематично определение фибулы, распо-

ложенной между колен, а в другом фибулы, «разнесенные» вдоль тела, — однотипные, что косвенно указывает на их традиционное предназначение. Однако, находящиеся поблизости гребень и пряслице могут свидетельствовать о том, что фибулой, как и в п. 2 могильника Михэлэшень, могла застегиваться сумка.

И, наконец, известны случаи, когда фибулы находились в заполнении могильной ямы, выше скелета (Боромля 4, Индепенденца 13) (рис. 2, 1d, 2a1). В этом случае можно говорить о «приношении» одежды.

Убор с одной фибулой состоял только из застегки (рис. 2, 3a, 3g, 3h, 4a, 5a) или дополнялся другими деталями, например, ожерельем (рис. 2, 3d, 4b, 4g), ожерельем и подвеской или подвесками (рис. 2, 3e, 3f, 4c, 4d, 4i), только под-

веской (рис. 2, 3b) или только бусиной (рис. 2, 5b), бусами и обувной пряжкой (рис. 2, 4e), бусинами и набором подвесок и кольцом из среза оленьего рога (рис. 2, 4f), ожерельем и украшениями рукавов или рук (рис. 2, 4h), пряжкой (рис. 2, 4j, 4k), пряжкой и ожерельем (рис. 2, 4l, 5c), пряжкой и подвеской (рис. 2, 3f), пряжкой, подвеской и бусиной (рис. 2, 3j), двумя пряжками и ожерельем (рис. 2, 3k) и предполагал несколько вариантов расположения застежки: 1) на правом плече (рис. 2, 3a, 3b, 3c, 3d, 3e, 3f, 3i, 3j, 3k), 2) на левом плече (рис. 2, 4a, 4b, 4c, 4d, 4e, 4f, 4j, 4l), 3) под шеей (рис. 2, 5a, 5b, 5c); 4) на груди (рис. 2, 4h), 4) на поясе (рис. 2, 3g, 4g); 5) на тазе (рис. 2, 4i), 5) у бедра (рис. 2, 3h); 6) в некотором удалении от скелета (рис. 2, 4k). Вполне возможно, что случаи нетипичного расположения застежки указывают на изменение ее первоначального положения в процессе похорон или позднее. Изредка фибулой застегивалась, вероятно, поясная сумка, в которой лежали веретено или веретено и пинцет (Михэлэшень 202, 405) (рис. 2, 3g, 4g).

Треть женских погребений включала пряжки. Пояс дополнял убор с одной или двумя фибулами. Зафиксированы единичные случаи, когда пряжек было две. Наблюдались такие варианты их размещения: 1) обе на поясе (рис. 2, 6b), 2) одна — на поясе, вторая — на плече (рис. 2, 3k), 3) в некотором удалении от скелета (рис. 2, 2y, 2z). Не исключено, что одна из пряжек могла использоваться для застежки поясной сумки с предметами бытового назначения (шильца, игольника, гребня) (Маслово 81, Ранжевое 2).

Бусы в женских погребениях найдены: 1) на шее (рис. 2, 1b, 2e—k, m—o, s—a1, 3d—f, k, 4b—e, g—I, l, 5c, 6c, 7a, b) 2) у черепа (рис. 2, 2j, 2w, 7f), 3) возле локтя (рис. 2, 2d, 4h) или кисти (рис. 2, 2c, 7d); 4) на поясе (рис. 2, 4e); 5) возле ног (рис. 2, 2i), в том числе в скоплении мелких предметов и подвесок между бедренными костями (рис. 2, 3c). Единичные случаи находки бус возле черепа, возможно, свидетельствуют об украшении головных уборов, хотя более вероятно смещение ожерелья.

Височные кольца, найденные по одному, обычно располагаются у черепа или на плече погребенных (рис. 2, 2j, 2l, 2v, 7c);

Подвески найдены по одной или по несколько экземпляров, иногда в скоплении мелких вещей: 1) на левом плече (рис. 2, 4c, 4i, 1a), 2) на тазовых или бедренных костях (рис. 2, 2u, 2o, 3j, 4f), 3) у левой кисти (рис. 2, 4d), в том числе в составе браслета (рис. 2, 7d) или у правой кисти (рис. 2, 3i); 4) между колен (рис. 2, 7c, 3b, 7b, 2w, 1c, 2y, 2t, 2f, 3c) (вместе с бусами), 5) у кисти и между колен (рис. 2, 2x), 6) в некотором удалении от скелета (рис. 2, 2d, 3f, 3e).

Бусины найдены: 1) на груди (рис. 2, 5b), 2) на тазе (рис. 2, 2b), 3) у локтя (рис. 2, 3j), 4) на тазе и у локтя (рис. 2, 4f).

Кольцо на пальце правой руки ¹ (рис. 2, 2g).

Браслеты. Один металлический ножной браслет происходит из могилы Индепенденца 19. Он был надет на правую лодыжку (рис. 2, 2d). Браслет из среза оленьего рога зафиксирован на левой руке погребенной из Лецкани 5 (рис. 2, 4h). Аналогичное украшение найдено вместе с подвесками между бедренных костей скелета в погребении Михэлэшень 241 (рис. 2, 4f). Кроме того, возможно, бусы, найденные у локтя (рис. 2, 2d, 4h) или кисти (рис. 2, 7d, 2c) также происходят от браслетов, а не от обшивки одежды, принимая во внимание отсутствие так любимой симметрии в размещении подобных украшений.

Обувные пряжки найдены по одной (рис. 2, 4e) или в паре (рис. 2, 2h) на костях ног. Только в одном случае они помещались в некотором удалении от черепа погребенной (рис. 2, 6c), что, вероятно, связано с «приношением» обуви.

Некоторые предположения о костюме носителей черняховской культуры

Попытаемся сделать некоторые предположения относительно костюма носителей черняховской культуры на основании анализа убора. Распределение его деталей показывает, что фибулы скрепляли плечевую одежду, ремни поддерживали поясную и подпоясывали плечевую одежду, ремешки с пряжками использовались для обуви.

Мужской костюм. Мужчины чаще носили одежду, не требующую фибул. Скорее всего, это были узкие облегающие штаны на кожаном ремне и нераспашиная плечевая одежда. Треть мужчин захоронена в верхней одежде — плаще, застегивавшемся на плече, что, возможно, диктовалось временем похорон. В ряде случаев мужчин хоронили с двумя ремнями, один из которых предназначался для ношения оружия. Однако, согласно черняховской традиции, само оружие в могилу не клали. Нередко к поясу прикреплялись нож в ножнах, а также поясная сумка, в которой хранились мелкие бытовые предметы (игольники с иголками, шильца, ремешки для кресала и пр.). Украшения (бусы, височные кольца) чаще носили взрослые мужчины, с возрастом эта тенденция уменьшается. Кольца были популярны у представителей всех возрастных групп, их носили на пальце правой руки. Украшения мужчин — металлические (серебряные или бронзовые) плоские прямоугольные подвески, монеты, превращенные в подвески и ведроквидные украшения.

Сложно однозначно объяснить мужской убор, включающий две фибулы. Во-первых, он может отражать одежду, характерную для женщин. Это не исключено, если вспомнить свидетельства Тацита о германцах, у которых нет разни-

1. Это, по-видимому, отражает общую тенденцию. Так, в погребении Косаново 4-1961 — женском, судя по инвентарю, кольцо найдено на пальце правой руки [Petrauskas, 2003, s. 309, abb. 32, 8].

цы между мужской и женской одеждой, и еще более конкретный пример, где упомянут жрец в женском наряде (Тас., Germ., 43). Случай, когда две фибулы найдены на одном плече, можно объяснить смещением одежды с парой фибул и нарушением их обычного расположения или «приношением» одежды — еще одного плаща. Однако, поскольку использовались фибулы одного варианта, первое предположение представляется более приемлемым. Во-вторых, с учетом гетерогенности черняховской популяции, нельзя исключать возможность ошибки в определении пола.

Женский костюм. У женщин преобладала одежда, застегивавшаяся на плечах двумя фибулами — подобие римской тоги или плащ, накидка, а, возможно, и то, и другое. В половине случаев использовались однотипные фибулы. Иногда такую одежду клали в могилу как «приношение». Кроме того, женщины носили верхнюю одежду — плащ, скрепленный одной фибулой.

Пояс составлял важную деталь убора, однако нечасто, по-видимому, он был кожаным и застегивался на пряжку. Основанием для такого вывода послужили многочисленные погребения с поясными амулетами, но без пряжек. Ремень с пряжкой чаще дополнял одежду зрелых женщин. В случаях, когда пряжек в уборе было две, одна из них, судя по скоплению поблизости мелких предметов бытового назначения, могла застегивать поясную сумку.

Женский убор украшали и дополняли ожерелья. Чаще их носили молодые и взрослые женщины, как и проволоочные кольца, вплетавшиеся, скорее всего, в волосы [Гопкало, у друці]. Кроме того, бусы служили для обшивки рукавов и нанизывались в браслеты. Ручные браслеты делались также из среза розетки рога оленя, ножные — из бронзовой проволоки. Кольца носили на пальце правой руки.

Сумки с амулетами и мелкими бытовыми предметами: игольниками, шильями, пинцетами, гребнями подвешивались к поясу на веревке определенной длины и могли скрепляться фибулой.

Специфические женские украшения — подвески из одноцветного стекла в форме когтя (клыка), корзинковидные, розетковидные, треугольные металлические подвески, амулеты из раковин моллюсков *Cypraea* и *Bolinus brandaris*, роговые пирамидальные, а также из зубов животных. Так же, как и мужчины, женщины носили в ожерельях металлические «ведерки».

Об обуви можно судить по редким находкам пряжек на ногах. По-видимому, она была одинаковой у мужчин и женщин.

ВЫВОДЫ

Таким образом, анализ погребений, пол и возраст которых определены антропологами, позволяет сделать следующие выводы.

В погребальном инвентаре имеются признаки, которые могут служить показателями пола погребенных: мужчин (вооружение, игральные жетоны) или женщин (три фибулы, зеркало, два и больше пряслиц, клюковидные булавы, одна или несколько, ключи и / или замки); присущие больше мужчинам (поясные и обувные пряжки, кольца, бронзовые и серебряные ножи, иглы, ножи, шилья, монеты) или женщинам (две фибулы, бусы, пряслице, ножницы, подвески-амулеты, височные кольца). Перечисленные признаки можно дополнить специфическими типами подвесок: металлическими плоскими прямоугольными и подвесками из монет — для мужчин; в форме клыка (когтя) из одноцветного стекла, корзинковидными, розетковидными, треугольными, из раковин моллюсков, роговыми пирамидальными, из зубов животных — для женщин. Этими выводами можно руководствоваться при определении пола детей и подростков, который невозможно установить антропологически.

Убор мужчин и женщин существенно различался. Для мужчин наиболее характерен убор с пряжкой или пряжками, для женщин — с двумя фибулами. Женский костюм украшали ожерелья, в прически вплетались проволоочные кольца, к поясу привешивались амулеты. У представителей разного пола, как указывалось выше, имелись предпочтения и в выборе подвесок-амулетов. Плащ, скрепленный на одном плече одинаково популярен у мужчин и у женщин. И те, и другие носили кольца на пальце правой руки. Обувь, скорее всего невысокие сапожки, судя по фурнитуре, была одинаковой. Мелкие бытовые предметы (игольники с иглами, шильца, кремешки для кресала, реze — ножницы, пинцеты, бронзовые — т. н. туалетные — ножи, копоушки, а в ряде случаев, вероятно, гребни) составляли содержимое сумок, служивших аксессуаром мужского и женского костюма. Они крепились к поясу, но, вероятно, по-разному: мужские — непосредственно, женские на длинной веревке, доходившей до колен. Кроме того, мужчины носили на поясе или за поясом ножи в ножнах.

Особое внимание следует обратить на такой феномен, как приношение одежды или обуви, зафиксированный как в мужских, так и в женских погребениях.

О. В. Г о п к а л о

ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ ЧЕРНЯХІВСЬКОГО ВБРАННЯ ТА КОСТЮМА

Для чоловіків типовою була модель вбрання з пряжкою, для жінок — з двома фібулами, вбрання з однією застібною було універсальним. Чоловіки частіше носили одяг, що не потребував застібок. Скоріш за все, це були вузькі штани на шкіряному поясі і нерозпаший плечовий одяг. Третина чоловіків захоронена в верхньому одязі — плащі, що застібувалися на плечі фібулою, можливо, вибір одягу визначався часом похорону. Прикраси чоловіків — металеві (срібні або бронзові) пласкі прямокутні та підвіски з монет, а також в вигляді мініатюрних відерця.

У жінок переважав одяг, який застібався на плечах двома фібулами на зразок римської столи, плащ, накидка або, можливо, те й інше, надягнуте разом. Крім того, жінки носили верхній одяг — плащ, з'єднаний однією застібною. Специфічні жіночі прикраси — підвіски зі скла у вигляді кігтя (ікла), кошико-, розеткоподібні, трикутні металеві, амулети з мушлів моллюсків *Cypraea* та *Bolinus brandaris*, рогові пірамідальні, а також із зубів тварин. Так само, як і чоловіки, жінки носили в намистах металеві «відерця».

О. В. Г о п к а л о

TO RECONSTRUCTION OF CHERNYAKHOV COSTUME ACCESSORIES COMBINATION AND COSTUME

Model with a buckle was the most typical for men, while model with two fibulae — for women; dress with a single fibula was equally typical for both sexes. Men used to wear clothes without fibulae, most likely, narrow fitted trousers with a leather belt and non-pivoted shoulders cloth. One third of males were buried in overcoat, usually a coat that buttoned up on the shoulder, which probably was due to the funeral time. Male adornments were made of metal, silver or bronze and shaped as flat rectangles, coin pendants and mini-buckets.

Clothes for women were usually buttoned with two fibulae on the shoulders and were similar to Roman stola, coal, and cloak or, possibly, a mixture of all put on at once. Women also wore overcoats clenched with one clasp. Specifically female adornments were the following: pendants made of one-colour glass in a shape of a claw (fang), basket-shaped, rosette-shaped, triangle metal pendants, amulets made of *Cypraea* and *Bolinus brandaris* mollusk shells, pyramidal horn and those made of animal teeth.

Бірбрауер Ф. Готи в I—VII ст.: територія розселення та просування за археологічними джерелами // Археологія. — 1995. — № 2. — С. 32—51.

Винокур И.С. Ружичанский могильник // МЧК. — 1979. — С. 112—135.

Гопкало О.В. Чоловіче та жіноче черняхівське вбрання // Археологія. — 2011. — С. 17—34.

Никитина Г.Ф. Систематика погребального обряда племен черняховской культуры. — М., 1985.

Никитина Г.Ф. Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии. — М., 1996.

Никитина Г.Ф. Черняховская культура Поднестровья (по результатам анализа археологических источников). — М., 2008.

Петраускас О.В. Похоронення багатодітної дівчинки на могильнику черняхівської культури Велика Бугаївка // Археологія давніх слов'ян. — 2004. — С. 165—184.

Петров В.П. Масловский могильник на р. Товмач (по материалам раскопок П.И. Смоличева и С.С. Гамченко в 1926, 1928 и 1929 гг.) // МИА. — 1964. — № 116. — С. 118—167.

Сымонович Э.А. Об единстве и различиях памятников черняховской культуры // СА. — 1959. — № XXIX—XXX. — С. 84—107.

Сымонович Э.А. Отчет о работах Средне-Днестровской экспедиции Института археологии АН СССР в 1959 г. // НА ИА НАН України. — № 1959а/7а.

Сымонович Э.А. Об одной категории находок на памятниках черняховской культуры // СА. — 1975. — № 3. — С. 213—217.

Сымонович Э.А., Кравченко Н.М. Погребальные обряды племен черняховской культуры // САИ. — 1983. — Вып. Д1—22.

Тиханова М.А. О локальных вариантах черняховской культуры // СА. — 1957. — № 4. — С. 168—194.

Федоров Г.Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э. // МИА. — 1960. — № 89.

Шульце Э. Материалы к изучению черняховского костюма из могильника Нагорное-2 // Черняхівська культура. Актуальні проблеми досліджень: Тез. доп. на Міжнар. наук. конф. — 2010. — С. 87—91.

Яценко С.А. Костюм древней Евразии. — М., 2006.

Mastykova A. Le costume féminin de la civilisation de Černjahov avec des fibules en tôle métallique // *Barbaren im Wandel: Beiträge zur Kultur- und Identitätsbildung in der Völkerwanderungszeit.* — Brno, 2007. — S. 201—217.

Petrauskas O.V. Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka — eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten // BRGK. — 2003. — 84. — S. 223—351.

Şovan O. Necropola de tip Sântana de Mureş-Černjachov de la Mihălăşeni (jud. Botoşani). — Târgovişte, 2005.

Tempelmann-Maczyńska M. Das Frauentrachtzubehör des mittel- und osteuropäischen Barbaricums in der römischen Kaiserzeit. — Kraków, 1989.

І. В. Кракало

(Кременчук)

ПРО ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ПРИДНІПРОВСЬКІЙ ЗОНІ КРЕМЕНЧУЦЬКОГО ТА ГЛОБИНСЬКОГО РАЙОНІВ ПОЛТАВЩИНИ

Здійснено ретроспективний огляд поховальних комплексів черняхівської культури, виявлених в зоні ерозії лівого берега Дніпра та гирла Сули і збережених для нащадків завдяки зусиллям краєзнавців та співробітників Кременчуцького краєзнавчого музею. Даний матеріал покликаний заповнити лакуну з цього питання на теренах Кременчуцького та Глобинського районів Полтавщини.

Ключові слова: черняхівська культура, Шушвалівський могильник, зона водної ерозії, Кременчуцький краєзнавчий музей.

Місцева археологія черняхівської культури має певні проблеми. До 2010 р. при великій кількості зафіксованих поселень жодному професійному археологу не довелося дослідити бодай єдиного поховання цієї культури. Це стосується і перших розкопаних Є.В. Махно пам'яток — невеличких поселень Радущівка (1958) та Максимівка (1959), біля яких, попри всі намагання, не було виявлено цвинтарів, і пізніше, під час масових розвідок 1960—1970-х рр. Таку ж картину ми спостерігаємо і зараз біля поселень Дмитрівка III і Барбара I (керівник розкопок Ю.Ю. Башкатов) та інших черняхівських пам'яток околиць Комсомольська, де за 10 років активних розкопок та розвідок знайдено єдине поховання черняхівської культури (неподалік с. Лавриківка Пришибської сільради Кременчуцького району), поки що не введене у науковий обіг. Найближчим могильником цієї культури, тут, очевидно, слід вважати могильник поблизу х. Компаніївці Кобеляцького району Полтавщини, розкопаний Є.В. Махно у 1960—1965 рр.

Істотно доповнюють картину матеріали черняхівських некрополів з археологічної колекції Кременчуцького краєзнавчого музею (КрКМ), зібрані у 1970—2010 рр.

Фонди КрКМ зберігають і можливу розгадку не знайденого 50 років тому черняхівського некрополю біля Максимівки. Після затоплення поселення дніпровські води розмили підніжжя гори Пивихи, і 1999 р. у зрізі 10-метрової кручі на південь від Максимівки на глибині 2,5—3 м було виявлено поховання з мечем, що мало південно-східну орієнтацію і супроводжувалося типовим черняхівським посудом [Кракало, 2003, с. 126—127]. Похований лежав на спині з розкинутими під прямим кутом руками, біля лівої лежали 5 фрагментів меча. В головах розміщувалося 2 ідентичних кружальних глечики, на грудях — жовтий бісер, біля пояса — 4 бронзові овальні пряжки з потовщеною середньою частиною і товстим хоботковим язичком (рис. 3). Загальна довжина уламків меча близько 41 см при ширині 3,9—4,1 см. Реконструйована довжина становить 72—74 см. Його найближчими аналогами є черняхівські мечі з Клепачів, Коломака та Мокриці [Мокляк, 1990, с. 162—163; Левада, 1998, с. 56].

Як відомо, характерною рисою поховального обряду племен черняхівської культури є біритуалізм, однак стосовно зазначеного регіону у колекції музею зафіксовані лише інгумації. Хоча за даними Н.М. Шмаглія 1955 р. у районі максимівського поселення «на левом березу оврага, перерезаючого террасу с севера на юг, в стенке выемки грейдерной дороги» знайдений роздавлений горщик черняхівського типу з кальцинованими кістками [Юра, Шмаглій, 1955, л. 18]. Місцеві збирачі старожитностей також згадують горщик з перепаленими людськими кістками, який був виявлений ще у минулому столітті на лівому березі гирла ріки Кагамлик, що поблизу Градизька. На правому ж березі Сули — в сусідньому Жовнині похо-

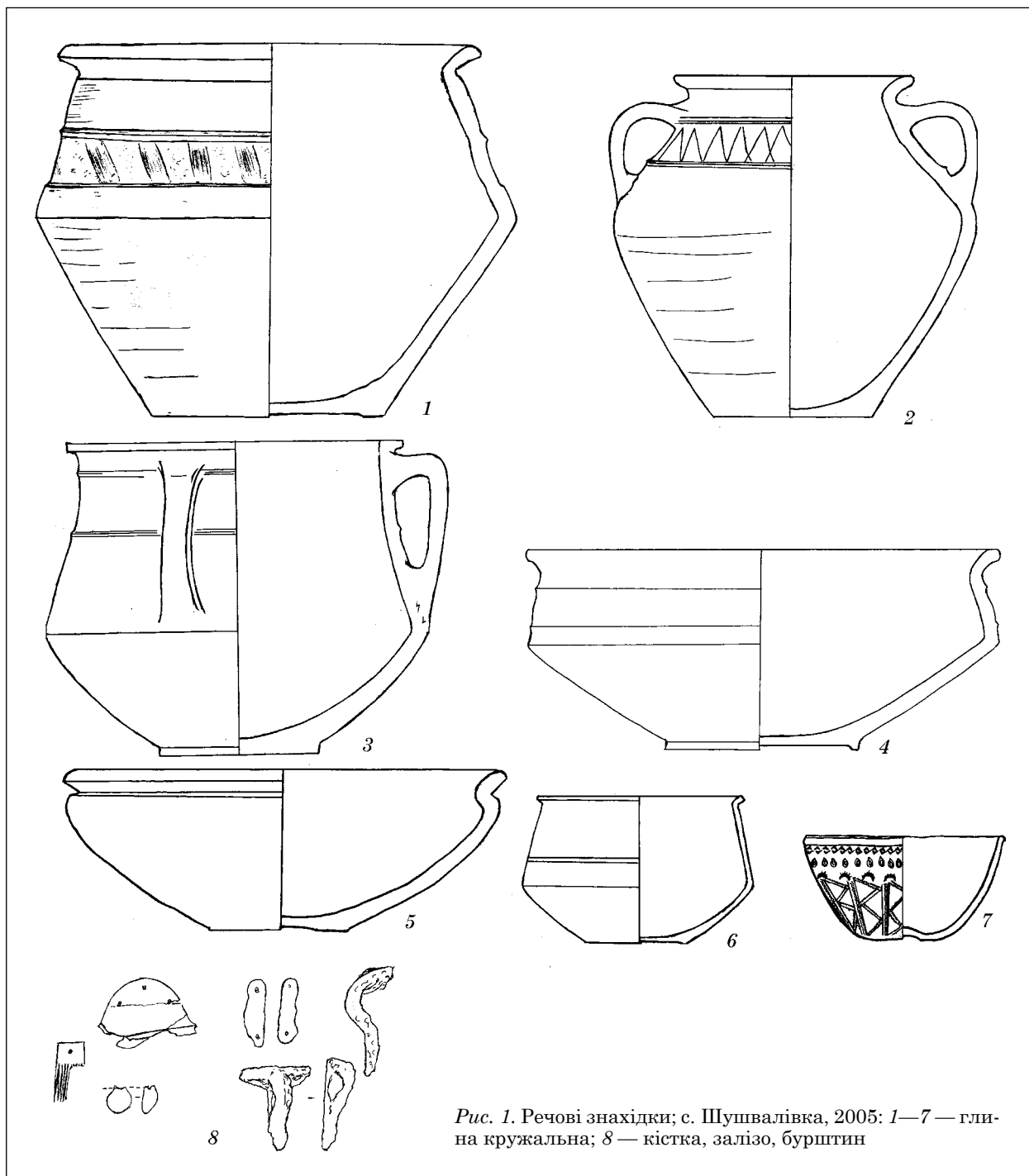

Рис. 1. Речові знахідки; с. Шушвалівка, 2005: 1—7 — глина кружальна; 8 — кістка, залізо, бурштин

вань-кремацій більше і вони також представлені в колекції музею [Кракало, 2004, с. 143, 141, рис. 14].

Автор не випадково почала свою оповідь з Максимівки. Поблизу Максимівки та на узбережжі сусіднього Глобинського району набувають небувалої сили явища водної ерозії лівого берега Дніпра. Всі черняхівські могильники, виявлені тут, розміщені в розмивах та на островах розлогого гирла Сули. Деякі поховальні комплекси вдалося зафіксувати, решта дійшла до нас у вигляді фібул, римських монет, намиста, фрагментів посуду. В описі наводяться

комплекси, що зберігаються у музеї, та з приватних колекцій.

На початку вересня 2002 р. на західному березі о.Галицький були виявлені три паралельно розміщені інгумації. Супровідний кружальний посуд розміщувався переважно в ногах. Поховання 1, орієнтоване на північний захід, включало великий лощений опуклобокий горщик, прикрашений на плічках широкою смугою вертикальних відбитків гребінця, горщик з широко розхиленими вінцями, нижню частину ліпного горщичка та уламок масивного залізного виробу, схожого на меч. Поховання 2

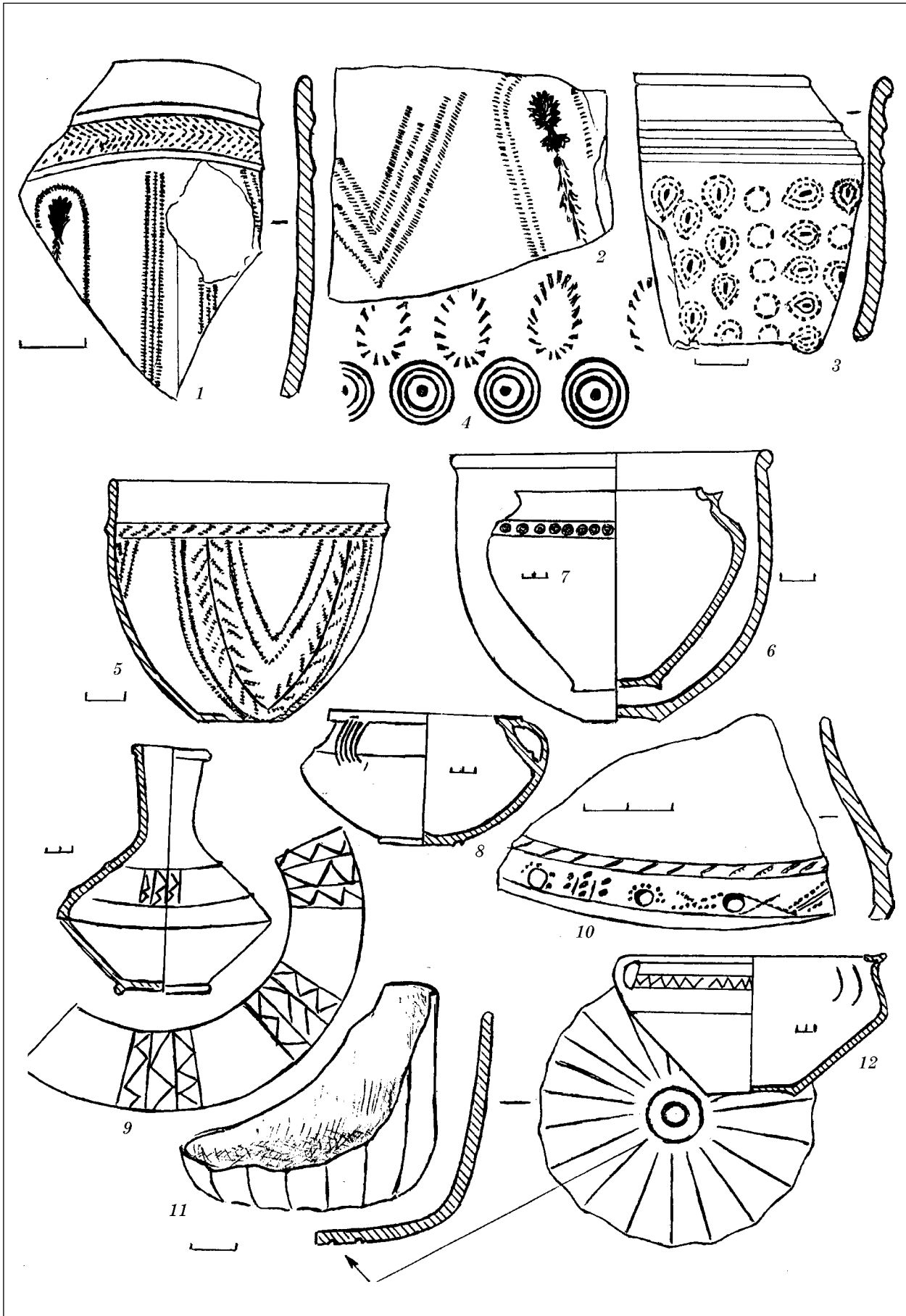

Рис. 2. Черняхівські матеріали з колекції Кременчуцького краєзнавчого музею

складалося з миски закритого типу та великої банківидної ліпної посудини. Від інвентаря поховання 3 залишилась миска закритого типу.

Навесні 2010 р. тут було виявлене нове поховання у вигляді 2 кружальних горщиків, що стояли біля голови покійного. Перший (Н 9; Д_{він.} 8,2; Д_{корп.} 10,2; Д_{дна} 5,21) — майже кулястий, сірий, шерехатий, на плитчастому піддоні з невеликим утором, із значною домішкою піску та кварцу. Другий — сіролощений, набокуватий, з доволі високим прямим вінцем та асиметричним кільцевим піддоном (Н 10,5; Д_{він.} 11,5; Д_{корп.} 12,2; Д_{дна} 6,5 см). Третю посудину (миску) авторці побачити не пощастило. На протилежному кінці острова, за 150 м від могильника, на березі старого річища Сули розміщене черняхівське поселення.

Шушвалівський могильник розміщений на одноіменному острові, що утворився навпроти села після заповнення ложа Кременчуцького водосховища, і відноситься до пізнього періоду існування культури Він виявлений 12 березня 1977 р. кременчужанином П.С. Потапенком і ніколи не був об'єктом стаціонарних археологічних досліджень. Перші публікації з'явилися у 1988—1990 рр. [Кракало, Порубай, 1988, с. 30—31; Кракало, 1990, с. 46—48].

Серед загалу розрізненого поховального інвентаря, переданого П.С. Потапенком до музею, чітко виділяються 3 поховальні комплекси:

1) В головах покійного розміщувались 2 кружальні миски (відкритого та закритого типів), розбита посудина з шерехатою поверхнею та мініатюрний напівсферичний кубок, вся поверхня якого вкрита зубчастим орнаментом у вигляді трикутників вершиною донизу [Кракало, 2000, с. 48—52]. До складу композиції входить чітко виражений ялинковий орнамент (рис. 2, 5). Дуже схожий за орнаментациєю кубок був виявлений під час розкопок Радущківського поселення черняхівської культури на Кременчуччині [Махно, 1958, с. 36].

2) Інше поховання (поховання № 2 та 3 виявлені 1982 р.) мало північно-західну орієнтацію. Похована лежала на спині. Праворуч від скелета розміщувався розвал сіролощеної миски, поряд з нею — чорне біконічне прясельце та велика чорна кільцевидна намистина з великим отвором. У нижній частині хребта — залізна пряжка, біля лівої руки — залізний перстень: його вузький кінець перекривав другий. Ліворуч від скелета знаходилося кілька великих фрагментів сіроглиняного посуду, в тому числі фрагменти чорнолощеної триручної вази (рис. 2, 12). Біля голови скелета, за свідченням П.С. Потапенка, лежав невеличкий горщик з вугіллям.

3) Трете шушвалівське поховання, виявлене за 15 м від другого, мало північну орієнтацію. Похований лежав на спині. Ліворуч від черепа лежав маленький лощений мисковидний кубок (Д_{він.} 8 см) на кільцевому піддоні. Біля лівої

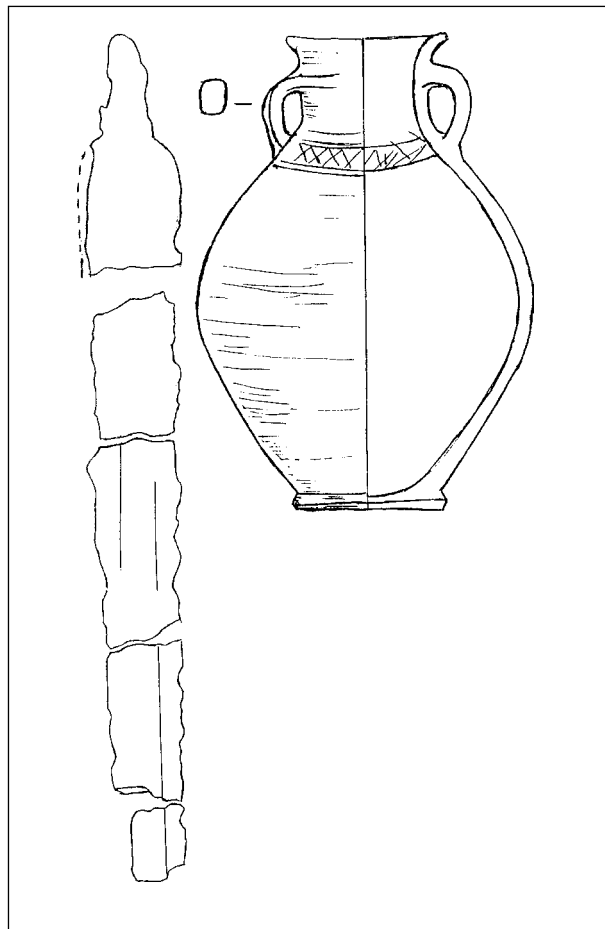

Рис. 3. Поховання з мечем; Максимівка, 1999

ноги — велика сіра миска, розколотий горщик біконічної форми та сірий горщик з прямими вінцями. Праворуч від черепа знайдені фрагменти грубого кухонного горщика [Кракало, Порубай, 1988, с. 31; Кракало, 1990, с. 46—48]. З розмивів цього могильника походять колоритні фрагменти кубків (рис. 2, 1, 2, 11) та глечиків (рис. 2, 4, 6), які доповнює не менш декоративний фрагмент кубка з Градизька (рис. 2, 3).

Наприкінці жовтня 2005 р. на північному березі острова виявлені два нові поховання, орієнтовані, за свідченням інформатора, на схід — південний схід. Така рідкісна орієнтація похованих має нечисленні аналоги на інших черняхівських пам'ятках [Никитина, 1985, с. 43—44]. Речі з цих поховань були продані до приватних колекцій Кременчука та Києва, кілька напівзруйнованих предметів передано до Кременчуцького краєзнавчого музею.

Комплекс 1. Похована молода жінка (збереглися усі зуби), лежала на спині. Поховальний інвентар розміщувався зліва біля ніг:

1) низенька миска-тарілка відкритого типу (продана до Києва),

2) масивна набокувата біконічна миска (рис. 1, 4), деформована при випаленні (Н 10,6, Д_{він.} 25,3, Д_{корп.} 24,7, Д_{дна} 10,2 см), на круговому

піддоні, з двома невисокими валиками-пружками на плічках.

3) горщик (стояв в ногах) з низьким широким горлом розсипався при виїмці і залишився на місці знахідки. Біля нього:

4) 5 фрагментів багаточасного тришарового кістяного гребеня (КрКМ А 2614). Спинка гребеня складної форми, в основі якої лежить прямокутник з напівкруглою, сильно виступаючою середньою частиною, яка плавно (округло) переходить у прямокутні плічка. Дві ідентичні пластини спинки скріплені між собою трьома бронзовими заклепками і мають нижче виступа дві поздовжні декоративні смужки (рис. 1, 8). Зубчаста частина гребеня представлена одним окремо виготовленим елементом.

5) біля ший похованої розміщувалась проста підв'язна бронзова фібула з довгою пружиною та

6) намисто: 3 круглі зелені та одна видовжена бісерина, а також 2 сердолікові 14-гранні — всього 6 шт.

7) біля лівої руки виявлена сплющено-грушовидна ($1,3 \times 1,4$ см) непрозора бурштинова намистина (КрКМ А 2613) з відбитою верхньою частиною та явно вираженою кіркою вивітрювання (рис. 1, 8).

Загальна кількість — 12 предметів.

Поховання датується другою половиною — кінцем IV ст. Датуючим матеріалом виступає гребінь, що, згідно класифікації Г.Ф. Нікітіної [Никитина, 1969, с. 148] належить до типу III В 1. Аналогами бурштинової намистини можуть служити грушовидні намистини з поховання IV ст. у Привольному [Никитина, 1969, с. 155, пох. 10]. За складом поховального інвентарю, в тому числі керамічного, поховання підпадає під категорію рядових [Бобровська, 2000]. Виявлене при похованні сердолікове намисто дає підстави припускати наявність сарматських впливів [Гопкало, 2007, с. 50], що взагалі характерне для зазначеної території.

Комплекс 2. Похована — жінка похилого віку, про що свідчить спрацьованість та відсутність деяких зубів, лежала на спині. На грудях — 2 дуже кородовані залізні непарні фібули (рис. 1, 8) з довгою пружиною та задньою тятивою ($4,2 \times 3,7$ та $5,1 \times 2,9$ см), біля правої руки померлої — біконічне пряслице, орнаментоване на кожній з половинок зубчастим штампом у вигляді зигзага. Аналог такого пряслиця маємо на максимівському поселенні [Махно, 1958, фото].

Кружальний посуд розміщувався справа вздовж тіла померлої і складався з 7 предметів:

1) миска сіролощена відкритого типу (Н 8,4, $D_{\text{вин.}}$ 23,5, $D_{\text{корп.}}$ 22, $D_{\text{дна}}$ 7,3 см), на ледь помітному кільцевому піддоні, з високими (Н 7 см) плічками, що плавно переходять у денце (рис. 1, 5).

2) мисочка сіро лощена, біконічна, закритого типу (Н 7,8, $D_{\text{вин.}}$ 10,8, $D_{\text{дна}}$ 5,4 см), на слабо вираженому кільцевому піддоні (рис. 1, 6).

3) глечик безручний (проданий до Києва).

В ногах розміщувались:

4) горщик підкреслено біконічний (з перегином дещо вище середини висоти), великий, масивний, сіролощений (Н 19,3, $D_{\text{вин.}}$ 21,8, $D_{\text{корп.}}$ 25,3, $D_{\text{дна}}$ 12,3 см), на невисокому асиметричному кільцевому піддоні. Середня частина плічок, підкреслена вгорі та знизу невеличкими пружками, прикрашена поясом навкісних смужок світлого ангобу по не лощеному світлішому тлі (рис. 1, 1).

5) ваза триручна, жовтоглиняна, біконічна, високих пропорцій (Н 16,5, $D_{\text{вин.}}$ 17,6 см), на плитчастому піддоні (рис. 1, 3) розміщувалась в ногах померлої. Всередині виявлений кубок (№ 7).

6) глечик (горщик) дворучний (Н 18, $D_{\text{вин.}}$ 12,5, $D_{\text{корп.}}$ 19, $D_{\text{горла}}$ 10, $D_{\text{дна}}$ 8,4 см), чорнолощений, біконічний (з перегином у верхній частині корпусу), орнаментований між кінцями ручок 2 горизонтальними пружками з пролощеним зигзагом всередині. Потоншені на кінці вінця воронковидно розхилені. Від чітко вираженої шийки відходять по боках дві злегка вигнуті посередині сплюснені ручки, які закінчуються дещо вище перегину корпусу (рис. 1, 2).

Між мисками валялися ребра тварини (теляти?). Біля ніг знайдені зотлілі залишки прямокутної бронзової накладної пластинки з отворами по кутах та двох видовжених пластин ($3,5 \times 1,0$ см) з штифтами на кінцях (рис. 1, 8).

7) кубок чорнолощений (Н 5,3, $D_{\text{вин.}}$ 10,6, $D_{\text{дна}}$ 2—4,3 см), напівсферичний, із заокругленим денцем на невеликому кільцевому піддоні. Край вінця нерівний (пошкоджений), підкреслений невеликим горизонтальним пружком, нижче якого — чотири яруси витонченого штампованого орнаменту (рис. 1, 7).

Пружок ніби відмежовує орнаментальну композицію від внутрішньої, функціональної частини кубка. Орнамент читається від зовнішньої частини дна, де розміщується круглий, заглиблено-опуклий «сонячний диск», що є епіцентром напівсферичного кубка-небозводу. Від нього радіально вниз, в сторону вінець спускається 11 прокреслених подвійних розділювальних смужок з хвилястими (допці?) та пунктирними (промені?) лініями всередині. Між розділювальними смугами — нанесені зубчастим штампом ділянки вертикально розміщеного зигзагу, який можна вважати за символіку грози. Композиція приденної частини кубка має аналог на кружальному глечику, виявленому 1992 р. в дитячому похованні у Кременчуці (рис. 2, 9). Одним словом, у цьому ярусі зображений весь могутній асортимент животворних елементів природи небесного походження. Нижче — горизонтальний пояс з 33 «пухнастих» напівкіл або напівмісяців кінцями до «сонця», що, можливо, символізують молодий місяць та / або квітучі рослини. Ще нижче — горизонтальна смуга з 50 видовжених елементів, які можна ідентифікувати як зер-

Таблиця. Знахідки, що зберігаються в Кременчуцькому краєзнавчому музеї.

Показники	Мак-симвка, 1999	Галицький				Шушвалівка						Пронозів-ка	Кременчук, 1992
		2002, пох. 1	2002, пох. 2	2010, пох. 3	1977, пох. 1	1982, пох. 1	1982, пох. 2	1982, пох. 3	2005, пох. 1	2005, пох. 2	2010		
Орієнтація	Пд сх	Пн зх	Пн зх				Пн зх	Пн	Сх — пд сх	Сх — пд сх		Пн	Пд зх
Глибина, м	2,5—3											1,8	2
Чоловік	+				+			+					Дитина
Жінка											+		
Горщик		3	1	2	1		1 біля голови	3	1	1	1	1	2
Миска за-крит. типу			1		1		1 праворуч від скелета	1	1	1	1*		1 дитяча, 3
Миска від-крит. типу				1	1		1 ліворуч від скелета		1				
Ваза												1	
Глечик	2									1 безручний 1 дворучний		1	1
Кубки					1			1 ліворуч біля голови	4 біс., 2 сердол., 1 бурштин.	1	1 * всередині		1
Намисто	Бісер						1 заліз.			2 заліз.			
Пряжки										1			
Фібули							1 праворуч		1 гребінь, 1 фібула бронз.	Залишки тризни			
Пряслиця	Меч						1 перстень заліз. — ліва рука						
Інші							Біля голови і праворуч	Біля лівої ноги і черепа	Зліва біля ніг	Праворуч вздовж тіла		Біля голови	В головах
Місце посуду	В голо-вах	В ногах	В ногах	Біля голови	В головах								
Умови зна-ходження	В обриві						В розмиві						На садибі

нятка або бруньки. І завершує всю композицію розміщений під вінцями пояс з 2 смужок трикутників — догори та донизу вершинами, що, на погляд автора, символізує цілісність Всесвіту, взаємозв'язок життя та смерті.

Кількісний (7 посудин) та якісний (наявність досить рідкісних форм) склад супровідного посуду та фурнітури одягу свідчить, що у даному випадку ми маємо справу з похованням представника общинної верхівки [Бобровська, 2000].

У квітні 2010 р. ліворуч двох описаних вище поховань (ближче до оконечності острова) був виявлений поховальний комплекс (№ 3), що складався з великої напівзруйнованої посудини, до середини якої був вкладений напівсферичний чорнолощений кружальний кубок з 2 горизонтальними пружками під вінцем (Н 6; $D_{\text{він.}}$ 10; $D_{\text{дна}}$ 3,2 см), та ще однієї посудини. Кісток поряд не виявлено. (таблиця).

Поховальний комплекс з прибережної Пронозівки Глобинського району Полтавщини був виявлений за 0,5 км від села в обриві корінного берега Кременчуцького водосховища. Поховання, орієнтоване на північ, знаходилося на глибині 1,8 м Праворуч від голови похованого стояв виразний високогорлий гранчастий одноручний глек (Н 30, $D_{\text{він.}}$ 10, $D_{\text{корп.}}$ 26 см), коричнева посудина (рис. 2, 7) з горизонтальними вінцями і концентричними колами на плічках (Н 20, $D_{\text{він.}}$ 24,5, $D_{\text{дна}}$ 10 см) та високий ліпний розтрісканий та закопчений горщик (Н 16,5 см).

Черняхівські поховання Кременчуччини не обмежуються зоною розмивів. У травні 1992 р. у правобережній частині Кременчука на приватній садибі на глибині близько 2 м виявлене дитяче поховання південно-західної орієнтації другої половини IV — початку V ст. [Кракало, 1995, с. 111—117]. При вивільненні посуду трапились дуже невиразні (тім'яні?) кістки та нижня щелепа з незношеними дрібними зубами. Посуд розміщувався біля голови небіжчика: в головах стояв вузькогорлий біконічний сіролощений глечик (Н 14,5, $D_{\text{корп.}}$ 12,8 см). У верхній частині його корпусу тричі повторений раппорт у вигляді трьох вертикальних відрізків зигзага, розділених між собою чотирма вертикальними симетричними прямими (рис. 2, 9). Найближчим аналогом цій орнаменталії є календарні зображення на одній з лепесівських ваз [Рыбаков, 1962, с. 66—89], які пов'язуються з громовицею. Інші посудини розміщувались справа від голови в такому порядку: миска, 2 горщики, один з яких був накритий невеличкою мисочкою, чорнолощений

напівсферичний частково зруйнований кубок (рис. 2, 6; Н 8,5, D 10,3 см), велика миска (Н 13, D 22 см), всередині якої — маленька мисочка (Н 6, D 8,7 см). Загалом у похованні маємо 8 кружальних посудин: 2 кухонних горщики (Н 12,5—13,5, D 12,5—13,8 см), 4 миски закритого типу (Н 6—13, D 8,7—22 см), глечик та кубок. Останні два можна віднести до речей культового призначення. Цілком ймовірно, що дане поховання є складовою частиною цілого некрополя пізньоримського часу.

Це не єдина правобережна пам'ятка в колекції музею — з території надзаплавного села Білецьківка (поблизу заповідних Білецьківських плавнів) походять дві чорнолощені кружальні миски закритого (Н 6, D 14 см) та відкритого (Н 8, D 23 см) типів, які входили до складу поховального інвентарю і були виявлені поряд із скелетом на одній із садиб села [Кракало, 1994, с. 129, 132].

Більшість описаного посуду є досить типовим для поселень та могильників середньодніпровської групи пам'яток другої половини IV — поч. V ст. і має аналоги серед пам'яток Соснова, Переяслав-Хмельницький, Журавка Ольшанська, Гаврилівка, Черняхів, а також місцевих пам'яток в межах Кременчуцького та Глобинського районів Полтавської області [Кракало, Порубай, 1988; Кракало, 1990; 1994; 1995; 2000; 2002—2003; 2004; Левада, 1998; Махно, 1958; Мокляк, 1990; Никитина, 1969].

Могильники черняхівської культури становлять порівняно невелику частину археологічних пам'яток гирла Сули. На жаль, їх наукове вивчення утруднене складними природними умовами, зокрема високим рівнем води переважно у місяці, коли можливе стаціонарне дослідження таких пам'яток. Таким чином величезна зона водної ерозії течії Дніпра із своїм своєрідним водним режимом практично випадає з поля зору сучасної археології і, перетворюючись на кладовище «випадкових знахідок», не заслужено сие своєю практично недоторканою близькою. При сучасному принципі відбору об'єктів розкопок і при незначній кількості коштів, що на них виділяються, ми в першу чергу втрачаємо найзручнішу в давнину, найзаселенішу територію — старе русло Дніпра, що напрочуд багате неперспективними пунктами. Ці хворі пам'ятки, яким неспроможні допомогти новобудовні експедиції, важать, внаслідок свого вигідного в минулому географічного положення на перехресті стародавніх шляхів, набагато більше, ніж розміщені деє на суходолі, у зручному для сучасних розкопок периферійному місці.

Бобровська О.В. Намисто та підвіски у вбранні населення черняхівської культури: Автореф. ... дис. канд. іст. наук. — К., 2000.

Гонкало О.В. Про деякі результати та перспективи дослідження черняхівського костюма // Археологія. — 2007. — № 2. — С. 48—57.

Кракало І.В., Порубай А.Б. Новые археологические материалы в коллекции Кременчугского музея // Охрана и исследования памятников археологии Полтавщины: Обл. науч.-практ. семинар. — 1988. — С. 30—31.

Кракало І.В. Нові археологічні матеріали в колекції Кременчуцького історико-краєзнавчого музею // Охорона та охоронні дослідження пам'яток археології на Україні: Тез. доп. і повід. — 1990. — С. 46—48.

Кракало І.В. Посуд черняхівської культури // ПАЗ. — 1994. — Ч. 2. — С. 129—132.

Кракало І.В. Поховання черняхівської культури в Кременчуці // ПАЗ. — 1995. — № 3. — С. 111—117.

Кракало І.В. Культовий посуд черняхівської культури у зібранні Кременчуцького краєзнавчого музею // Музеї. Меценати. Колекції. — 2000. — С. 48—52.

Кракало І.В. Черняхівське поховання з мечем поблизу с. Максимівка під Кременчуком // АЛІУ. — 2002. — № 2, 2003. — № 1. — С. 126—127.

Кракало І. Провінційно-римська традиція і посуд з Жовниного в зібранні Кременчуцького краєзнавчого музею // Український керамологічний журнал. — 2004. — № 1. — С. 139—144.

Левада М.Е. Мечи римського времени восточно-европейского Барбарикума // АЛІУ. — 1998. — Ч. 1—2. — С. 53—58.

Махно Е.В. Отчет о работе Левобережного отряда Кременчугской раннеславянской экспедиции 1958 г. (раскопки поселения черняховского типа у с. Радущовки, урочище Вырвихвост) // НА ІА НАН України. — Особистий архів Є.В. Махно.

Мокляк В.О. Меч із Посулля // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. Семинар: Тез. доп. — 1990. — С. 162—163.

Никитина Г.Ф. Гребни черняховской культуры // СА. — 1969. — № 1. — С. 147—159.

Никитина Г.Ф. Систематика погребального обряда племен черняховской культуры. — М., 1985.

Рыбаков Б.А. Календарь IV в. из земли полян // СА. — 1962. — № 4. — С. 66—89.

Юра Р.А., Шмаглый Н.М. Отчет Кременчугского разведывательного отряда Института археологии АН УССР за 1955 г. // НА ІА НАН України. — 1955/2.

І. В. Кракало

О ПОГРЕБАЛЬНЫХ ПАМЯТНИКАХ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ПРИДНЕПРОВСКОЙ ЗОНЕ КРЕ- МЕНЧУГСКОГО И ГЛОБИНСКОГО РАЙОНОВ ПОЛТАВЩИНЫ

В статье представлены малоизвестные материалы захоронений черняховской культуры из собрания Кременчугского краеведческого музея и частных коллекций.

I. V. Krakalo

ABOUT FUNERARY MONUMENTS OF CHERNIAKHOV'SKA CULTURE ON THE BANKS DNIEPER RIVER IN KREMENCHUK'S AND GLOBIN'S DISTRICTS POLTAVA'S REGION

The article presents knownless material of burials Cherniakhov'ska Culture in the collection of Kremenchuk Museum of Lokal Lore and private collections.

О. С. М и л а ш е в с ь к и й

(Київ)

ЛІПНА КЕРАМІКА ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ ТРАДИЦІЇ ЧЕРНЯХІВСЬКИХ ПАМ'ЯТОК МЕЖИРІЧЧЯ ДНІПРА ТА ПСЛА

Статтю присвячено комплексам ліпної кераміки північно-західної традиції регіону Дніпро-Псольського межиріччя. На основі типології Р. Волонгевича розглянуто матеріали поселень Дмитрівка III, Барбара I і могильника Компанійці. Під час дослідження проаналізовано 92 посудини (цілі і фрагментовані). В регіоні просліджено низку особливостей керамічного комплексу — присутність скіфо-сарматського, слов'янського і германського елементів, де переважають горщики групи ІА і миски групи Х. В германському компоненті виділяється пшеворська складова.

Ключові слова: черняхівська культура, вельбарська культура, готи, Дніпровське Лівобережжя.

Регіон межиріччя Дніпра та Псла є важливим для вивчення археології пізньоримського часу. Його зручне географічне положення обумовлене розташуванням на кордоні степу та лісостепу — на території Середнього Подніпров'я. Проте, за особливостями археологічного процесу в пізньоримський час, межиріччя Дніпра і Псла належить до Дніпровського Лівобережжя. На фоні загальної провінційно-римської уніфікації матеріальної культури прослідковуються окремі етнічні ознаки, котрі можна співвіднести з пізньоскіфо-сарматськими, фракійськими, праслов'янськими і германськими племенами. Етнокультурний компонент, що пов'язується зі східними германцями, представлений у матеріалах пам'яток Дніпровського Лівобережжя досить широко (рис. 1). Він проявляється в особливостях поховального обряду, домобудівництва, озброєнні та у ліпній кераміці. Останньому елементу, як одному з найкращих етнічних індикаторів [Славяне..., 1990, с. 138] присвячена ця публікація.

Попри велику кількість розвідкових робіт, стаціонарні дослідження були проведені лише

на трьох пам'ятках регіону — могильнику Компанійці та поселеннях Барбара I і Дмитрівка III.

Могильник Компанійці досліджувався впродовж 1960—1965 рр. Є.В. Махно [Махно, 1967; 1971]. Публікацію матеріалів розкопок зроблено А.Н. Некрасовою [Некрасова, 2006, с. 106—

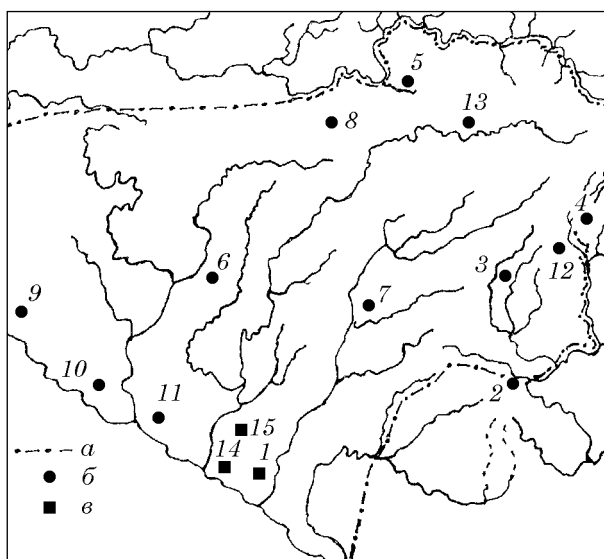

Рис. 1. Карта пам'яток черняхівської культури з керамікою північно-західної традиції (за: [Дідик, 2005]: 1 — Компанійці; 2 — Соколово 2; 3 — Рідний Край; 4 — Хохлово 2; 5 — Снагость 2; 6 — Вовчик; 7 — Мамро 2; 8 — Білопілля; 9 — Циблі; 10 — Новолипівське; 11 — Максимівка; 12 — Дубове; 13 — Замощанська Дюна; 14 — Барбара I, II; 15 — група поселень біля с. Дмитрівка. **Легенда карти:** а — межа черняхівської культури, б — пам'ятки з керамікою північно-західної традиції, в — пам'ятки регіону межиріччя Дніпра та Псла з керамікою північно-західної традиції

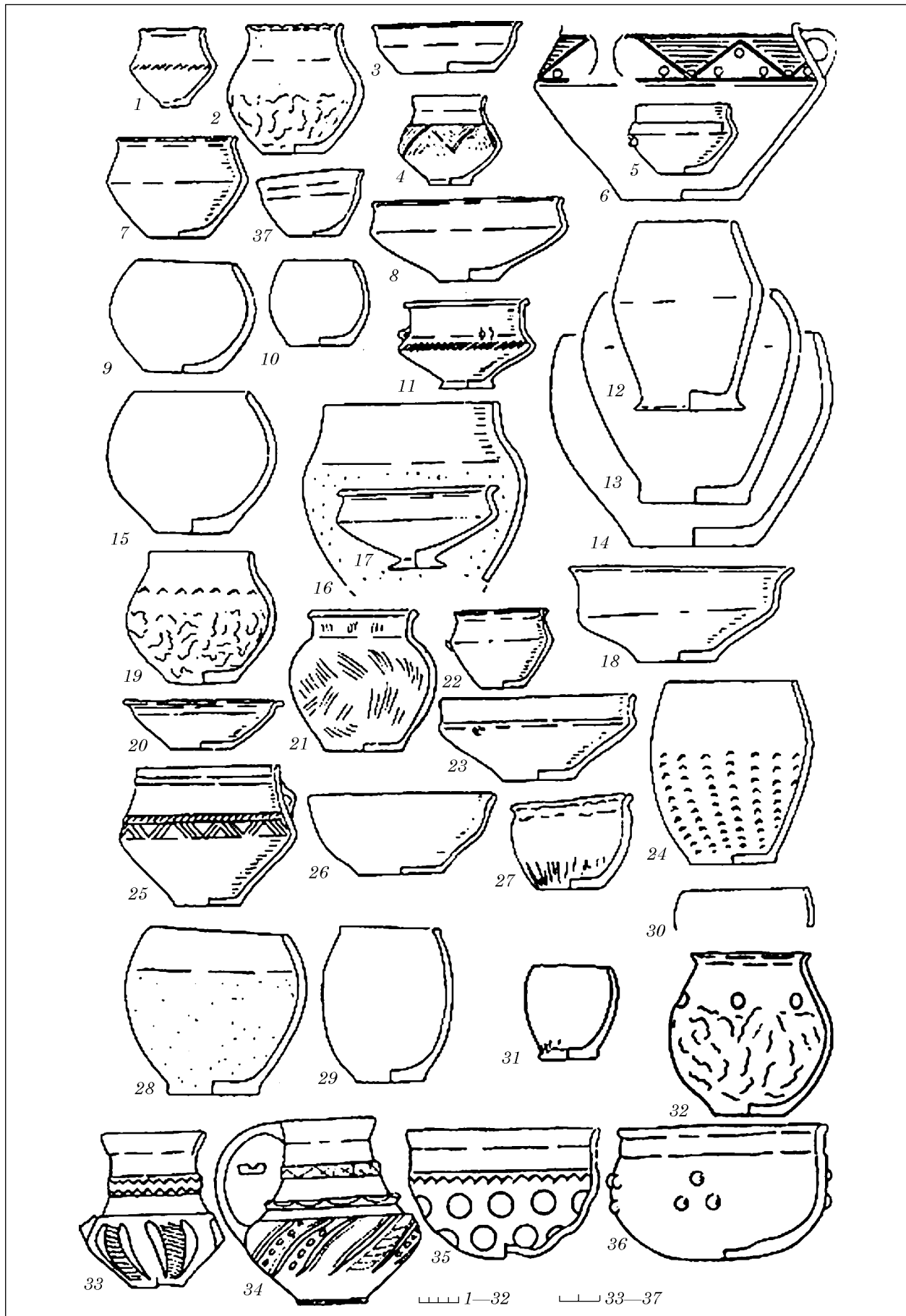

Рис. 2. Липна кераміка північно-західної традиції з Компанійців (1—37) (за: [Обломський, 1999])

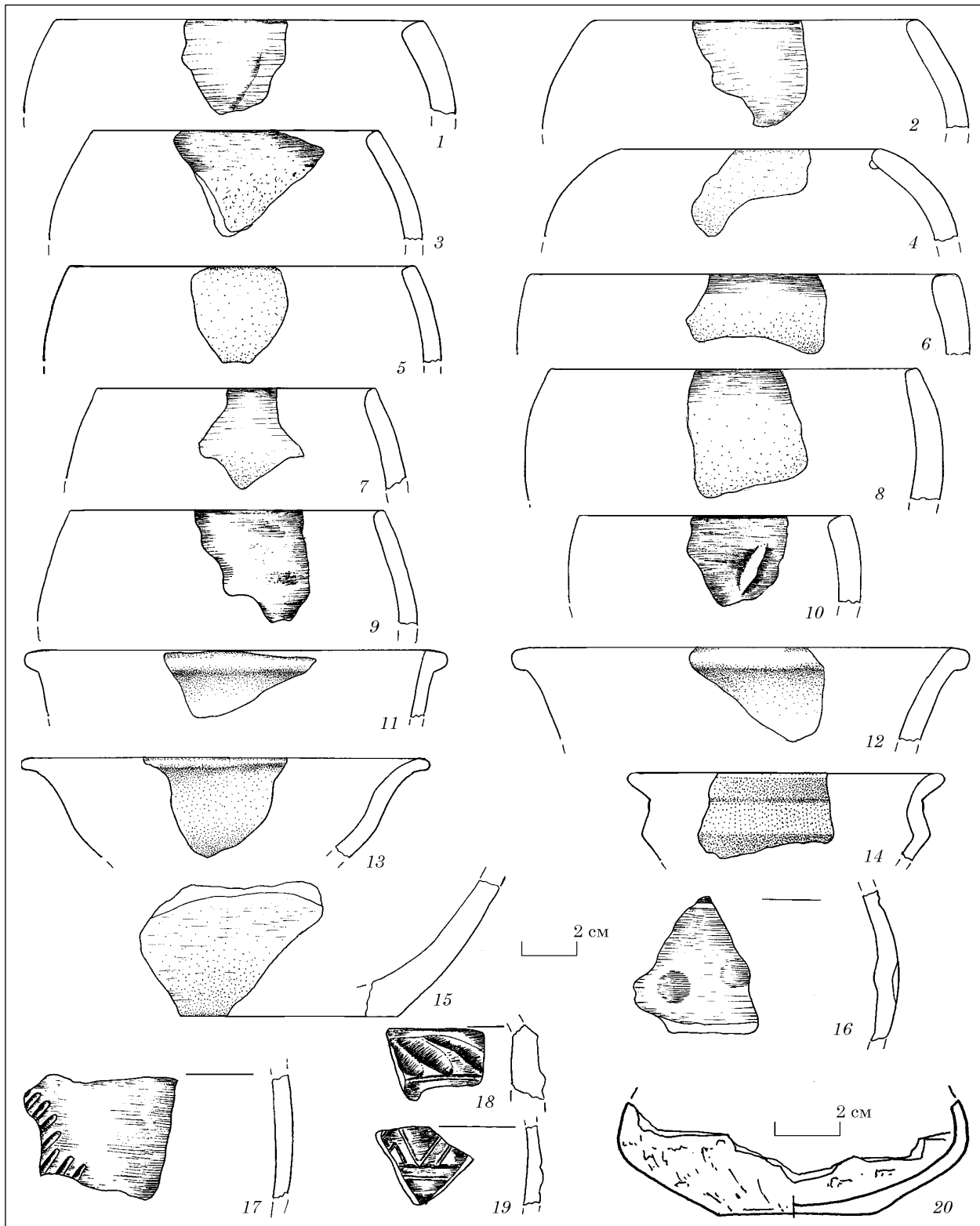

Рис. 3. Липна кераміка північно-західної традиції з Дмитрівки ІІІ (1—20; 20 — рис. Р.В. Терпиловського)

117; 172—200]. Аналіз матеріалів могильника проведено А.М. Обломським [Обломський, 1999]. За його підрахунками, з урахуванням особливостей поховального процесу розсіяних трупоспалень, досліджуваних О.В. Петраускасом, некрополь налічує 124 поховання [Обломський, 1999, с. 76]. Із них липний посуд

північно-західної традиції містять 17 кремацій та інгумацій. Набір складають 37 посудин, переважна більшість яких є цілими формами. Даний посуд присутній як у кремаціях, так і в трупопокладеннях. Поховання з вельбарською липною керамікою присутні на всій площі могильника, але найбільша їх концентрація

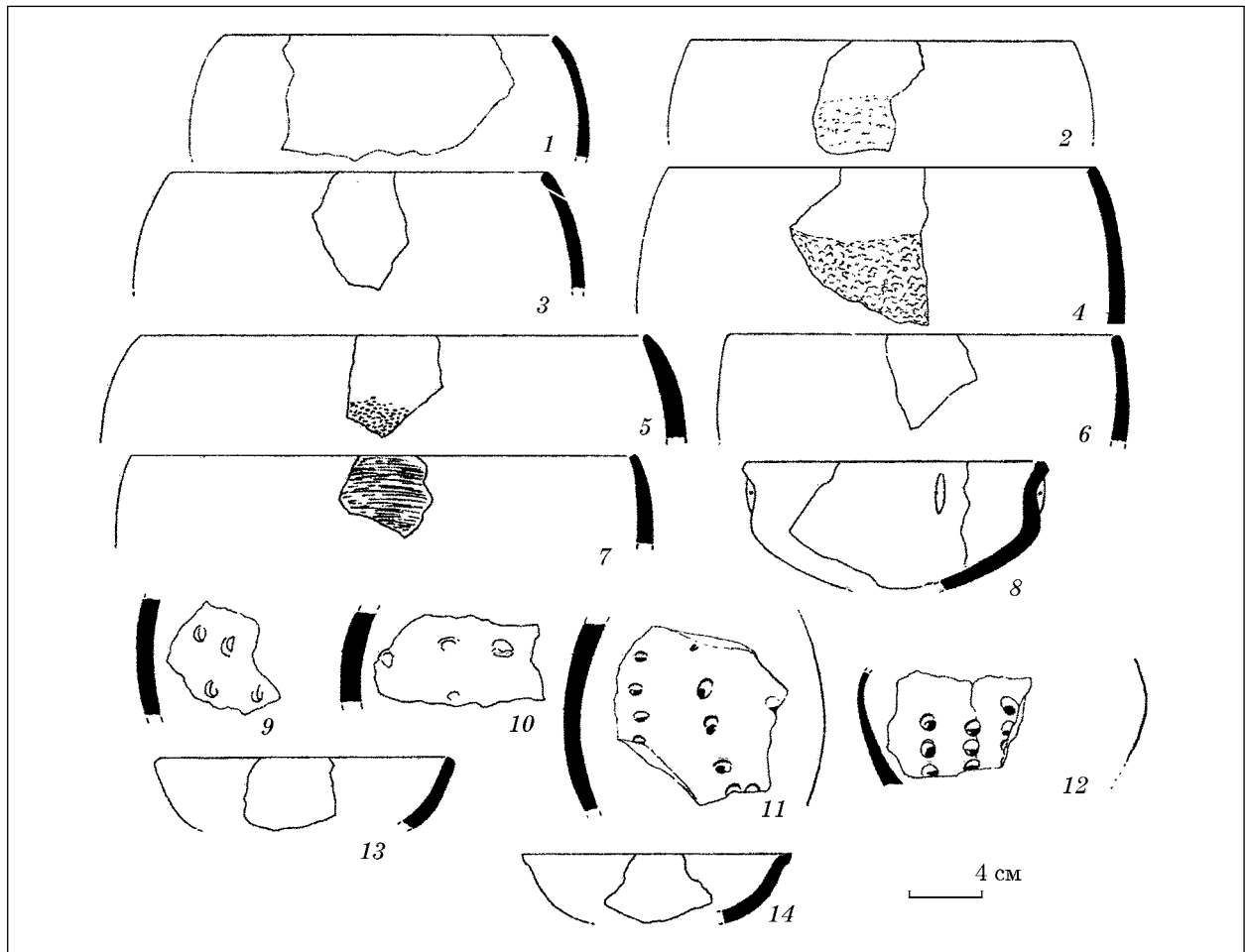

Рис. 4. Липна кераміка північно-західної традиції з Барбари I (1—14; за: [Башкатов, 2008]; рис. О.В. Гопкало)

спостерігається в північно-західній і західній частинах некрополя. Поховання зі скіфо-сарматськими елементами утворюють компакту групу в південно-східній частині могильника і лише два з них знаходяться в його центральній частині. До скіфо-сарматської ділянки із заходу примикають чотири поховання з елементами київської традиції [Обломський, 1999, с. 85]. Така етнокультурна ситуація (наявність трьох етнокультурних компонентів) зустрічається саме на Лівобережжі Дніпра [Обломський, 2003, с. 45—48; Дідик, 2005, с. 183; Башкатов, 2010, с. 183].

Поселення Барбара I досліджено Комсомольською ранньослов'янською експедицією під керівництвом Ю.Ю. Башкатова у 2005—2006 рр. [Башкатов, 2006; 2008; 2010; Башкатов, Шита, 2010] та 2011 рр. Основна частина липної кераміки північно-західної традиції містилася у будівлі I, що належить до так званих великих будівель і характерна для населення центральноєвропейського кола [Магомедов, 2001, с. 21—23], та в культурному шарі, пов'язаному з об'єктами [Башкатов, 2008, с. 8]. Співвідношення гончарної і липної кераміки за увесь час дослідження пам'ятки (як в об'єкті, так і у розкопі) складає 55 і 45 % відповідно.

Значну частину липної кераміки складає саме кераміка північно-західної традиції. Також на пам'ятці присутні форми, що цілком можуть бути пов'язані з пізньоскіфо-сарматським (південним) компонентом [Башкатов, 2008, с. 14, рис. 6].

Поселення Дмитрівка III також досліджувалося Комсомольською ранньослов'янською експедицією під керівництвом Ю.Ю. Башкатова у 2003—2004, та у 2007—2010 рр. Значну частку кераміки складає гончарна — приблизно 75 %. Керамічні матеріали північно-західної традиції містяться у верхньому горизонті поселення: як в об'єктах (житлових спорудах, господарських ямах), так і у культурному шарі [Башкатов, 2010, с. 174—176]. На поселенні присутні матеріали липної кераміки, що належать до фіналу київської та пізньоскіфо-сарматської (південної) традиції [Башкатов, Шита, 2010, с. 149—150].

Для типологізації та аналізу кераміки північно-західної традиції з означених пам'яток використано класифікацію Р. Волонгевича, котра є найрепрезентативнішою і найповніше відображає розвиток форм вельбарської кераміки [Wolagiewicz, 1993]. У роботах, присвячених кераміці саме цю класифікацію використовує

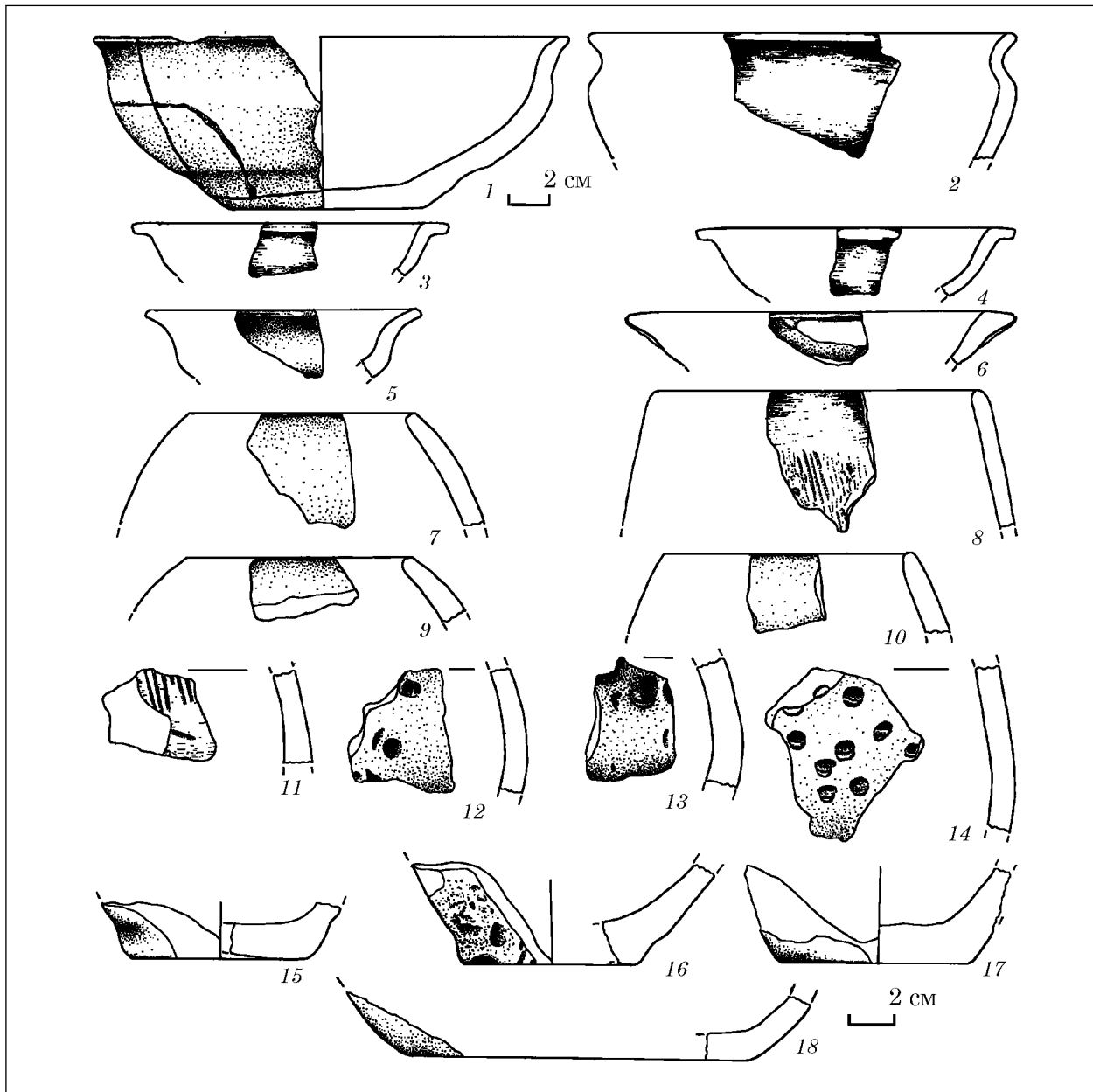

Рис. 5. Кераміка північно-західної традиції з Барбари І; (1–18): 1–5, 7–18 — липна, 6 — гончарна

більшість дослідників черняхівської культури. Серед них А.М. Обломський, В. Івановський, Ю.Ю. Башкатов [Обломський, 1999, с. 77; Івановський, 2001, с. 142; Башкатов, 2008, с. 14].

Кераміка північно-західної традиції, зазвичай, має такі характерні особливості: велика кількість жорстви та піриту в глиняному тісті, поверхня залощена, чорного, або темно-сірого кольору. Часто зовнішня поверхня середньої частини посудин має хроповатий (обсипка товченим камінням по сирій глині) характер.

Горщики. Найчисельнішою групою кераміки є так звані зумпфи — горщики із загнутими до середини вінцями типу ІА: Компанійці (рис. 2, 9–10, 13–15, 24, 28–30), Барбара І (рис. 4, 1–7, 9–12; 5, 7–14). Стінки горщиків, що мають нігтьові защепи, за широким колом

аналогій як у черняхівській (рис. 2, 24), так і у вельбарській і пшеворській культурах [Башкатов, 2008, с. 15] також можна зарахувати до горщиків типу ІА. **Дмитрівка ІІІ** (рис. 3, 1–10). Кумпфи з Дмитрівки ІІІ децю відрізняються від загалу наявністю наліпів на зовнішній поверхні тулуба (рис. 3, 10) та внутрішній верхній вінець (рис. 3, 4).

Група ІА/а (відрізняється від групи ІА розміром посудин) представлена одним екземпляром з Компанійців (рис. 2, 31).

А.М. Обломський знаходить аналогії посудині з Компанійців із загнутими до середини вінцями (рис. 2, 12) у комплексах вельбарської кераміки з Великої Снітинки 2, Брест-Трішину та Дерев'яного, вказуючи на відсутність відповідників у типологічній схемі Р. Волонгеві-

ча [Обломський, 1999, с. 77]. Треба зазначити, що особливості профілювання даної посудини (біконічний перегин тулуба і придонна закраїна) характерні саме для горщиків пшеворської культури [Винокур, 1997, с. 53; Liana, 1970, s. 465].

Група ІВ, з майже прямими вінцями і часто ошершавленим (хрупованим) тулубом представлена посудиною з Компанійців (рис. 2, 16).

Група ІС, зі злегка відігнутими вінцями, також представлена посудинами з Компанійців (рис. 2, 19, 21).

Група ІD — Компанійці (рис. 2, 2).

Горщики цих типів є доволі рідкісним явищем у черняхівській культурі і здебільшого трапляються на пам'ятках Правобережжя Дніпра [Магомедов, 1998, с. 143; Милашевський, 2010, с. 135].

Вази. Група ІVВ. Компанійці (рис. 2, 7). Також, імовірно, до групи ІV належить ваза з Дмитрівки ІІІ (рис. 3, 21).

Група VII. Компанійці (рис. 2, 6, 25). Повна аналогія цій посудині — ваза з Журавки [Симонович, 1964, рис. 29, 15].

Глечики. Група ІХ і ІХВ. Компанійці (рис. 2, 34 і 33 відповідно).

Миски. Тип VI. Барбара І (рис. 4, 8) [Башкатов, 2008, с. 15].

Група ХаА. Компанійці (рис. 2, 3); близькими є миски з Барабари І (рис. 4, 13—14; 5, 1—2); Дмитрівки ІІІ (рис. 3, 13).

Група ХbА. Компанійці (рис. 2, 5, 18, 26, 37).

Група ХІІВ. Компанійці (рис. 2, 17).

Група ХVІА. Компанійці (рис. 2, 5).

Група ХVІІА і В. Компанійці (рис. 2, 1 і 25 відповідно).

Група ХІХ. Імітація скляних кубків. Компанійці (рис. 2, 35, 36), Дмитрівка ІІІ (рис. 3, 16).

Також на пам'ятках означеного регіону присутні керамічні форми, до яких аналогії у класифікації Р. Волонгевича відсутні; проте, мають беззаперечно північно-західне походження. Миски з Компанійців (рис. 2, 20) та Барбари І (рис. 5, 3—4) — невисокі, відкриті, з плавним перетином тулуба, з гранчастим вінцем, чорнолощені, і миски (вази?) з Дмитрівки ІІІ, також з підграненими вінцями (рис. 3, 11, 12) знаходять аналогії у пшеворській культурі [Козак, 1984, рис. 22, 8; Praehistoria..., 1981, tab. 1, 11]. Миска з Дмитрівки ІІІ з прокресленим лінійним орнаментом на верхній частині плеча (рис. 3, 14) також має повну аналогію з території пшеворської культури [Praehistoria..., 1981, tab. VII, 9].

Треба зазначити, що крім липної кераміки північно-західного походження, на пам'ятках регіону знайдено і гончарні наслідування липних форм. Зокрема, гончарна миска з Барбари І (рис. 5, 6) має схожі особливості профілювання з липними мисками (рис. 5, 4—5); також має на слабовираженому плечі залишок від псев-

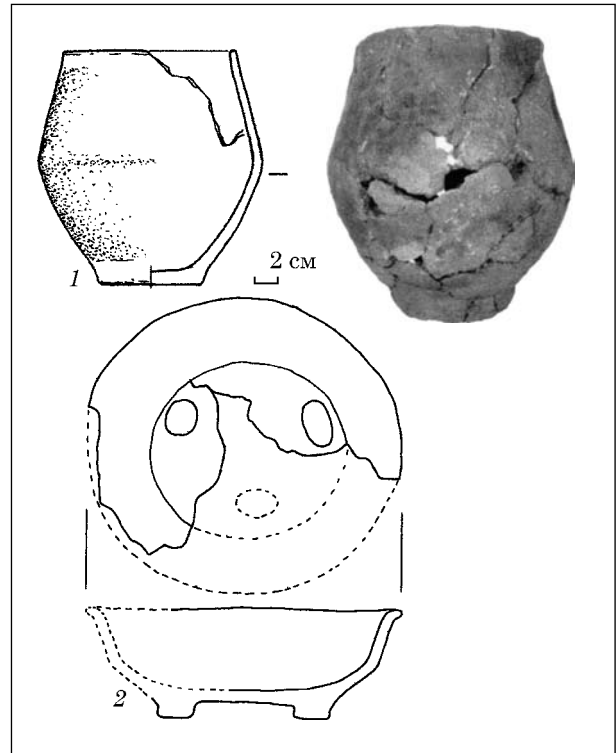

Рис. 6. Унікальні форми липної кераміки північно-західної традиції: 1 — Дмитрівка ІІІ, 2 — Барбара І (1 — рис. Р.В. Терпиловського, фото Ю.Ю. Башкатова; 2 — рис. О.В. Гопкало)

довушка. Також на Дмитрівці ІІІ і Барбарі І знайдено хруповаті гончарні стінки з великою кількістю жорстви у складі керамічного тіста, традиція виготовлення яких, на нашу думку, має північно-західне походження. Цікавим є той факт, що гончарні зразки вельбарських форм знайдено, у переважній більшості, на пам'ятках правобережжя Дніпра [Магомедов, 1998, с. 135].

Із загалу кераміки слід виділити дві посудини (рис. 6), що не мають прямих аналогій. Перша (рис. 6, 1) — біконічний, «київський» за профілюванням горщик, але з рустованою поверхнею та зкругленою придонною частиною, з великою кількістю жорстви у тісті [Башкатов, 2010, с. 149].

Друга посудина (рис. 6, 2) — лощена миска на трьох ніжках. Відомі схожі керамічні форми, що можуть належати до типу ХаА за Р. Волонгевичем, проте, прямі аналогії даній посудині нам досі невідомі.

Аналіз матеріалів липної кераміки пам'яток межиріччя Дніпра і Псла демонструє їх культурну спорідненість: наявність трьох етнокультурних компонентів — скифо-сарматського, праслов'янського та германського. Серед форм липної кераміки північно-західної традиції домінуючими є горщики типу ІА і миски типу ХаА; також відомі липні наслідування гончарним посудинам (зокрема скляним кубкам типу Ковалк) і фіксується значний відсоток

форм та ознак, характерних для пшеворської культури.

Загалом, слід зазначити, що даний регіон є достатньо репрезентативним для вивчення ліпної кераміки північно-західної традиції та потребує ширших досліджень.

Башкатов Ю.Ю. Исследования крупного наземного жилища поздне римского времени на поселении Барбара I // Археологическое изучение центральной России: Тез. Междунар. науч. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения В.П. Левенка. — 2006. — С. 259—261.

Башкатов Ю.Ю. Поселение поздне римского времени Барбара I на юге Среднего Поднепровья // The Turbulent Epoch. A New Materials from the Late Roman Period and Migration Period / Monumenta Studia Gothica. — 2008. — Т. V. — С. 7—20.

Башкатов Ю.Ю. Памятники черняховской культуры юга Среднего Поднепровья // GERMANIA-SARMATIA II. — 2010. — В печати.

Башкатов Ю.Ю., Шита Т.М. Нові дослідження пам'яток черняхівської культури на півдні Середнього Подніпров'я // Археологія Правобережної України / АДІУ. — 2010. — Вип. 2. — С. 146—151.

Винокур І.С. Пшеворські елементи у пам'ятках черняхівської культури Волино-Подільського пограниччя // Kultura Przeworska. — 1997. — Т. III. — С. 50—66.

Дидик В.В. Лепная керамика вельбарско-пшеворского типа в черняховских древностях Днепро-Донецкой Лесостепи // Древности. — 2005. — С. 179—186.

Івановський В. Ліпна кераміка Дитиницького могильника // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть: М-ли міжнар. наук. конф. (30—31 березня 2001 р.). — 2001. — С. 141—148.

Козак Д.Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. — К., 1984.

Магомедов Б.В. К вопросу о влиянии культур Центральной Европы на черняховский керамический комплекс // Kultura Przeworska. — 1997. — Т. III. — С. 37—44.

Магомедов Б.В. Вельбарские традиции в черняховской гончарной керамике // 20 lat archeologii w Masłomęczu. — 1998. — Т. II. — С. 143—155.

Махно Е.В. Раскопки на Компаниевском могильнике // Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг. — 1967. — Вып. 1. — С. 160—162.

Махно С.В. Типи поховань та планування Компаніївського могильника // Середні віки на Україні. — 1971. — Т. 1. — С. 87—95.

Милашевський О.С. Комплекси ліпної кераміки північно-західної традиції з черняхівських пам'яток Правобережжя Київщини // Археологічні пам'ятки Фастівщини. — 2010. — Пресс-музей, № 26—27. — С. 132—147.

Некрасова А.Н. Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья // Готы и Рим. — 2006. — С. 87—201.

Обломський А.М. Типи поховань на черняхівському могильнику Компаніїці (етнокультурна інтерпретація) // Археологія. — 1999. — № 4. — С. 76—88.

Обломський А.М. Днепровское Лесостепное Левобережье в поздне римское и гуннское время (середина III — первая половина V в. н. э.). — М., 2003.

Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К., 1990.

Сымонович Э.А. Орнаментация черняховской керамики // МИА. — 1964. — № 116. — С. 270—361.

Prahistoria Ziemi Polskich. T. V: Późny okres lateński i okres rzymski. — Warszawa, 1981.

Liana T. Chronologia względna kultury przeworskiej wczesnym okresie rzymskim // Wiadomości Archeologiczne. — 1970. — Т. XXXV/4. — С. 429—468.

Wolagiewicz R. Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a morzem Czarnym. — Szczecin, 1993.

А. С. М и л а ш е в с к и й

ЛЕПНАЯ КЕРАМИКА СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ ТРАДИЦИИ ЧЕРНЯХОВСКИХ ПАМЯТНИКОВ МЕЖДУРЕЧЬЯ ДНЕПРА И ПСЛА

Статья посвящена комплексам лепной керамики северо-западной традиции региона Днепр-Пселского междуречья. Рассматриваются материалы поселений Дмитровка III, Барбара I и могильника Компаніїці на основе типологии Р. Волонгевича. В работе проанализировано 92 сосуда (целые и фрагментированные). В регионе прослеживается ряд особенностей керамического комплекса — присутствие скифо-сарматского, славянского и германского элементов, где преобладают горшки группы IA и миски группы X. В германском компоненте выделяется пшеворская составляющая.

O. S. M y l a s h e w s k y j

HAND-MADE POTTERY OF NORTH-WESTERN TRADITION OF CHERNAKHOV-CULTURE MONUMENTS BETWEEN DNEPR AND PSEL

This article deals with complexes of hand-made pottery of north-west tradition of Dnepr-Psel interfluvium. Collections from settlements Dmitrovka III, Barbara I and cemetery Kompaniitsi are analyzed in work. The most often used form are pots of type IA and bowls of group X (by R. Wolagiewicz). Przeworsk's influence to complexes of the same states are very appreciable.

Д. В. Акимов

(Воронеж)

НАЗЕМНАЯ ПОСТРОЙКА ГОРОДИЩА КРУТОГОРЬЕ НА ВЕРХНЕМ ДОНУ: ПРОБЛЕМЫ РЕКОНСТРУКЦИИ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ¹

Освещается материал раскопок «длинного дома» гуннского времени городища Крутогорье на р. Воронеж, который интерпретируется как ритуальный комплекс, связанный с солярным культом и, возможно, ткачеством. Дается подробная характеристика вещевых находок.

Ключевые слова: Крутогорье, Чертовицкое-Замятино, каркасно-столбовая конструкция, пряслице.

Древности эпохи Великого переселения народов на Верхнем Дону (рис. 1, А) выявлены в начале 1990-х гг. За прошедшее время их полевое изучение проводилось довольно интенсивно, публикуются материалы раскопок, а также первые обобщающие труды. Тем не менее, многие вопросы, связанные с ними, остаются спорными, а многие — до сих пор слабо раскрытыми. Поэтому материалы исследований каждого памятника привлекают внимание специалистов, вызывают живой интерес. Не является исключением в этом смысле и городище Крутогорье.

В настоящее время все известные на Верхнем Дону древности эпохи Великого переселения народов разделяются на две культурно-хронологические группы. Одна из них — типа Каширки-Седелок — датируется поздне римским временем и соотносится с киевско-черняховскими переселенцами, пришедшими на Дон из ареала распространения памятников так называемой «киевской традиции в черняхове» [Обломский, 2001, с. 129—130; 2007, с. 74].

Вторая группа получила название по наиболее исследованному поселению у современных сс. Чертовицкое (Воронежская обл.) и

Замятино (Липецкая обл.). Она соответствует преимущественно гуннской эпохе и оставлена смешанным населением, в составе которого преобладал раннеславянский компонент (носители традиций сейминско-донецкого варианта киевской культуры и «раннеславянских» элементов черняховской общности) [Обломский, 2005, с. 110—111; Акимов, 2007, с. 47—48]. При этом господствующее положение в регионе занимала воинская прослойка выходцев из регионов Северо-Восточного Причерноморья и Нижнего Подонья аланского и/или германского происхождения. Впрочем, некоторые исследователи связывают их с гуннами [Обломский, 2006; 2007, с. 91—92]. Рассматриваемое в данной статье городище Крутогорье относится ко второй группе верхнедонских древностей.

Следует сказать, что Крутогорье как археологический памятник эпохи является, с одной стороны, характерным, с другой — обособлен во многих отношениях. Находя целый ряд прямых соответствий в материалах Острой Луки Дона (Замятино) — в комплексе лепной и лощеной керамики, в гончарной посуде, часть которой изготавливалась именно там, и в других культурных сферах, тем не менее, он отличается.

Во-первых, Крутогорье имеет следы оборонительных сооружений, а на Острой Луке укрепленных пунктов гуннского времени не отмечено. Более того, рассматриваемый памятник был связан с другим городищем — Малый Липяг, имеющим слой середины I тыс. н. э. и находящимся непосредственно рядом — к северу, через балку.

Во-вторых, для домостроительства поселений круга Чертовицкого-Замятино наиболее характерны полуземлянки, а наземные постройки единичны и все они относительно небольшой площади (до 30 м²) [Акимов, 2001, с. 148—149;

1. Работа выполнена при финансовой поддержке РГНФ по проекту 10-01-56103а/Ц.

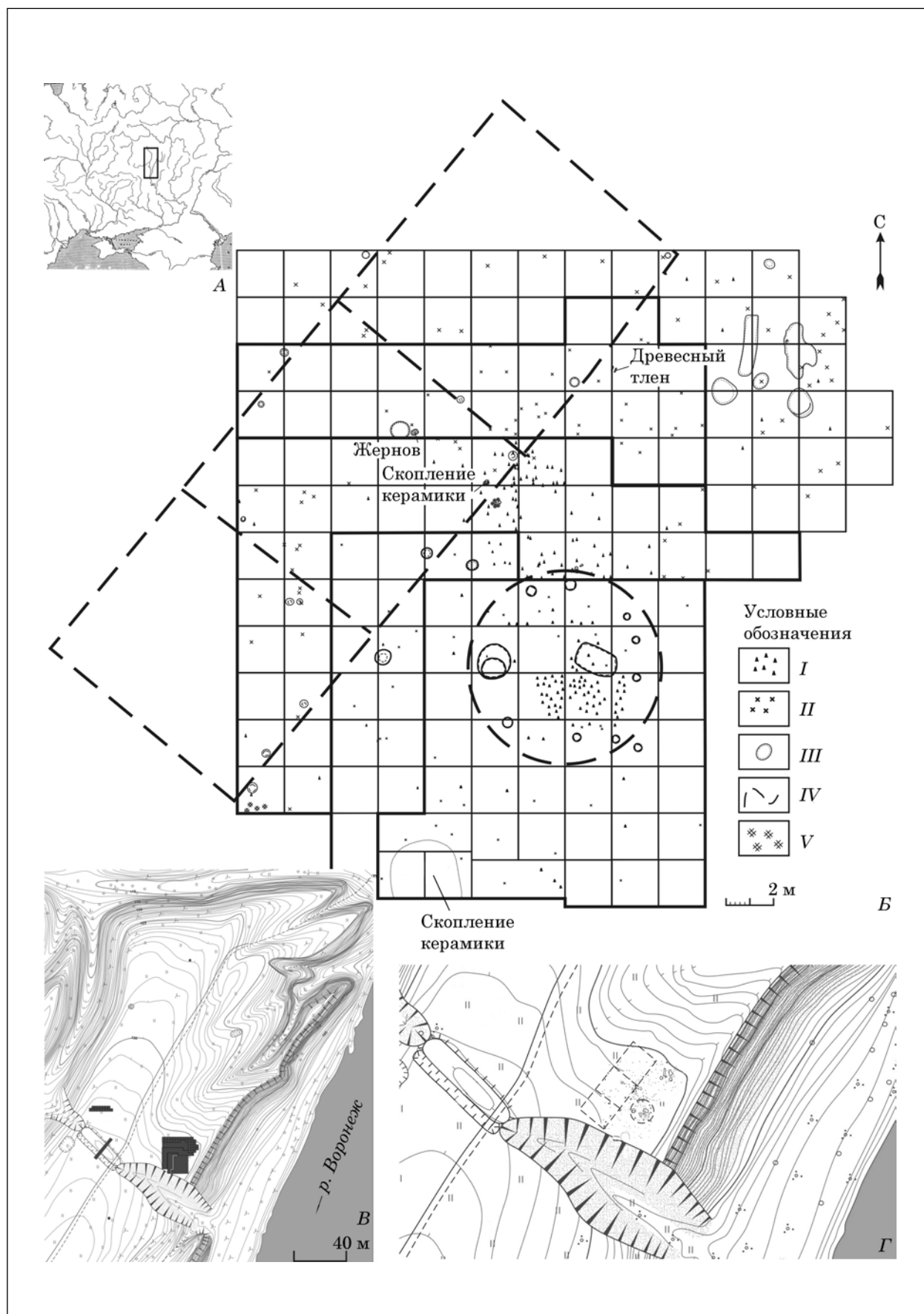

Рис. 1. Городище Крутогорье; комплекс постройки 1: А — регион Верхнего Подонья на карте Восточной Европы; Б — план раскопок с реконструкцией контуров объектов; В — топографический план городища; Г — топографическое местонахождение комплекса постройки 1

Обломский, 2007, с. 80—81]. На Крутогорье же открыто уникальное пока для местной культуры гуннского периода наземное столбовое сооружение, площадь которого значительно превышает этот стандарт. О нем и пойдет речь.

Постройка 1 городища Крутогорье (рис. 1, Б) была выявлена с первого года стационарного исследования памятника (2004 г.). Ее оконтуривание производилось по линиям столбовых ям, рас-

пространению находок. Этот процесс значительно осложнялся тем, что культурный слой памятника весьма незначителен (0,4—0,5 м), нестратифицирован и включает материалы различных эпох. Особенно трудно бывает разделить друг от друга находки и объекты гуннского периода и позднесарматского времени (I—III вв. н. э.).

Данные о ямах, которые я отношу к конструкции постройки 1, приведены в табл. 1. Среди

Таблица 1. Данные о ямах, относящихся к конструкции постройки 1.

Яма, №	Форма	Диаметр / размеры, м	Глубина от уровня материка, м	Находки в заполнении	Предполагаемое назначение
Раскоп 1 (2004 г.)					
х/я 1	овально-подпрямоугольная	1,1 × 1,8	0,15	л. к.: 2 в., 16 ст., 1 дн.; лощ. к.: 1 ст.; г. к.: 1 в. + 2 ст.; 22 кос. ж.; 2 фр. об.; 2 гр.; фр. антропоморфной фигурки	хозяйственная
х/я 2	округлая	1,4 × 1,45	0,16	л. к.: 23 ст., 2 дн.; г. к.: 1 ст.; 3 кос. ж.; 32 фр. об.; 1 гр.	хозяйственная
с/я 1	круглая	ш. 0,29	0,15	нет	столбовая
с/я 2	круглая	ш. 0,32	0,08	нет	столбовая
с/я 3	круглая	ш. 0,32	0,1	нет	столбовая
с/я 4	круглая	ш. 0,32	0,12	нет	столбовая
с/я 5	круглая	ш. 0,3	0,09	нет	столбовая
с/я 6	круглая	ш. 0,25	0,13	нет	столбовая
с/я 7	круглая	ш. 0,4	0,1	нет	столбовая
с/я 8	круглая	ш. 0,4	0,12	нет	столбовая
с/я 9	круглая	ш. 0,4	0,1	нет	столбовая
Раскоп 2 (2005 г.)					
я. 1	округлая	ш. 0,62—0,66	0,29	л. к.: 1 в., 3 ст.	столбовая?
я. 2	округлая	ш. 0,44—0,48	0,09	нет	столбовая
я. 3	округлая	ш. 0,44—0,46	0,06	нет	столбовая
Раскоп 4 (2007 г.)					
я. 1	округлая	ш. 0,38—0,4	0,08	нет	столбовая
я. 2	округлая	ш. 0,16—0,2	0,12	нет	столбовая
я. 3	круглая	ш. 0,26	0,1	л. к.: 1 ст.; 1 фр. об.	столбовая
я. 4	овальная	0,28 × 0,36	0,15	л. к.: 2 ст.	столбовая
я. 5	округлая	ш. 0,34—0,36	0,09	л. к.: 1 в., 5 ст.; кос. ж.	столбовая
я. 7	круглая	ш. 0,36	0,06-0,08	нет	столбовая
я. 8	округлая	ш. 0,44—0,46	0,1	нет	столбовая
Раскоп 6 (2008 г.)					
я. 1	круглая	ш. 0,4	0,07	нет	столбовая
я. 3	круглая	ш. 0,28	0,08	г. к.: 1 ст.	столбовая
я. 4	овальная	0,72 × 0,84	0,17	л. к.: 1 в., 5 ст.	хозяйственная
я. 6	круглая	ш. 0,32	0,08	нет	столбовая
я. 7	круглая	ш. 0,24	0,06	нет	столбовая
Раскоп 7 (2009 г.)					
я. 3	круглая	ш. 0,3	0,14	нет	столбовая
я. 5	круглая	ш. 0,24	0,09	нет	столбовая
я. 6?	овальная	0,4 × 0,44	0,1	л. к.: 1 ст.; лощ. к.: 1 ст.	столбовая

П р и м е ч а н и я: ш — диаметр; л. к. — лепная керамика; лощ. к. — лощеная керамика; г. к. — гончарная керамика; в. — венчик сосуда; ст. — стенка сосуда; д. — днище сосуда. «+» обозначает фрагменты одного сосуда. кос. ж. — кость животного; об. — обмазка; гр. — фрагмент грузила. фр. — фрагмент.

них три имели хозяйственное назначение, 25 остались от вкопанных столбов. Впрочем, атрибуция ямы № 1 раскопа 2 как столбовой вызывает сомнения, ибо она почти в полтора раза шире остальных, заполнение содержит находки. К остаткам стен сооружения, к тому же проливающим свет на их конструкцию, относится также древесный тлен от досок, обнаруженный на уровне материка. Это две небольшие плашки длиной 0,16 и 0,2 м, которые лежали в направлении северо-северо-восток — юго-юго-запад, параллельно одной из линий столбовых ям (рис. 1, Б).

Рассматривать подробно весь материал, собранный в площади постройки и близки нее, вряд ли имеет смысл. В него могли попасть находки и из более ранних пластов. Тем не менее, некоторые из них вполне определимы и заслуживают внимания.

Прежде всего, это довольно большая коллекция лепной керамики, включая реконструируемые на полный профиль формы, которая характерна для древностей круга Чертовичко-Замятино (рис. 2). Как правило, это груболепные горшки с примесью крупного и среднего шамота в керамическом тесте, грубо заглаженные, практически без орнамента. Преобладают сильнопрофилированные сосуды с отогнутой, реже вертикальной, шейкой и максимальным расширением тулова в верхней трети, реже — посередине высоты тулова (рис. 2, 1—5, 7, 8).

Менее распространенные формы: а) с вертикально поставленной или слабо отогнутой шейкой, в месте соединения с туловом образующей уступ или крутое плечо (рис. 2, 6, 9, 10); б) с резко отогнутой прямой («раструбовидной») шейкой, в месте соединения с туловом образующей изнутри характерное ребро (рис. 2, 11—14); в) открытые с короткой (как исключение с высокой) шейкой и прямыми, почти вертикальными стенками верхней части тулова — тюльпановидные (рис. 2, 15—18).

Наиболее распространенные горшки находят массовые аналогии в керамике сейминско-донецкого варианта киевской культуры [Терпиловский, 2004, с. 40], а также в черняховском комплексе лепной посуды, особенно тех ее регионов, где лепная керамика преобладает над гончарной, а полуземлянки — над наземными домами [Баран, 1981, с. 76, 79; Магомедов, 2001, с. 46].

Первая из более редких форм находит прототипы как в мощинской керамике [Массалитина, 2008, с. 111—112], так и среди посуды окружности позднеантичного Танаиса [Арсеньева, 1977, табл. XV, 2, 7; Арсеньева и др., 2001, табл. 13, 192, 203; 28, 415; Беттгер, Ульрих, 2000, рис. 5, 3, 4]. Орнамент на плечике, как у одного из таких горшков (рис. 2, 6), встречается в лесной зоне Восточной Европы.

Вторая «редкая» форма — это сосуды «позднесарматского» облика, имеющие массу аналогий как в местной верхнедонской керамике первых веков н. э. [Медведев, 1998, с. 43—44],

так и в черняховской культуре, особенно в Северном Причерноморье и Нижнем Поднепровье, а также опять же в Танаисе [Магомедов, 2001, с. 46; Арсеньева, 1977, табл. XV, 3; XXII, 2; Арсеньева и др., 2001, табл. 28, 407; 45, 543; 58, 729; Беттгер, Ульрих, 2000, рис. 5, 2, 12].

Наконец, тюльпановидные формы распространены в киевской культуре, особенно в ее деснинском варианте [Терпиловский, 2004, с. 40], а, кроме того, среди колочинской лепной посуды [Славяне Юго-Восточной Европы, 1990, с. 232, рис. 46].

Обращает на себя внимание фрагментированная плоская ручка от лепного сосуда с заглаженной поверхностью темно-серого, почти черного цвета (рис. 2, 19). Она могла принадлежать массивной кружке черняховского типа [Магомедов, 2001, рис. 52].

Набор лощеной (чаще всего лепной по технологии изготовления) посуды в постройке 1 представлен фрагментами горшков с вертикальной или слегка отогнутой прогнутой шейкой (рис. 2, 20), а также остросереберных мисок. Их лощение преимущественно черного цвета. Единичным экземпляром представлен буролощенный горшочек характерной профилировки (рис. 2, 21). Встречаются также немногочисленные фрагменты черно- и коричневолощенных сосудов, украшенных по тулову приостренным валиком (рис. 2, 22). Большинство форм лощеной керамики находит аналогии в лесной зоне Восточной Европы (окско-москворецкий регион) [Острая Лука Дона, 2004, с. 156].

Гончарной посуды найдено не так много. Среди ее фрагментов обращают на себя внимание обломки краснолаковой тарелки на кольцевом поддоне (рис. 2, 23), горла кувшина (рис. 2, 24), закрытой и, наоборот, открытой мисок (рис. 2, 25, 26), а также крупного сосуда, украшенного приостренным валиком по тулову (рис. 2, 27). По всей видимости, все перечисленное, равно как и остальная круговая посуда, было импортом из черняховских и позднеантичных причерноморских центров. Впрочем, некоторые из крутогорских сосудов могли попасть на поселение из гончарного центра, открытого близ с. Ксизово Задонского р-на Липецкой области [Острая Лука Дона, 2004, гл. 5].

Комплекс вещей, происходящих из постройки 1, также как и керамики, выделяется преимущественно типологически и не всегда достаточно достоверно. И тем не менее, к нему, на мой взгляд, принадлежит нижеследующее.

Во-первых, набор бус. Одна из них изготовлена из фаянса светло-голубого цвета и разделена продольным рифлением на своеобразные дольки (рис. 3, 1). Еще одна — из глухого стекла темно-красного цвета, изготовлена путем навивки в два полных оборота (рис. 3, 2). Другая — уплощенно-цилиндрическая, из глухого стекла желтого цвета (рис. 3, 3). Найден также мелкий фрагмент цилиндрической (?) полихромной бусины, спаянной из глухого стекла

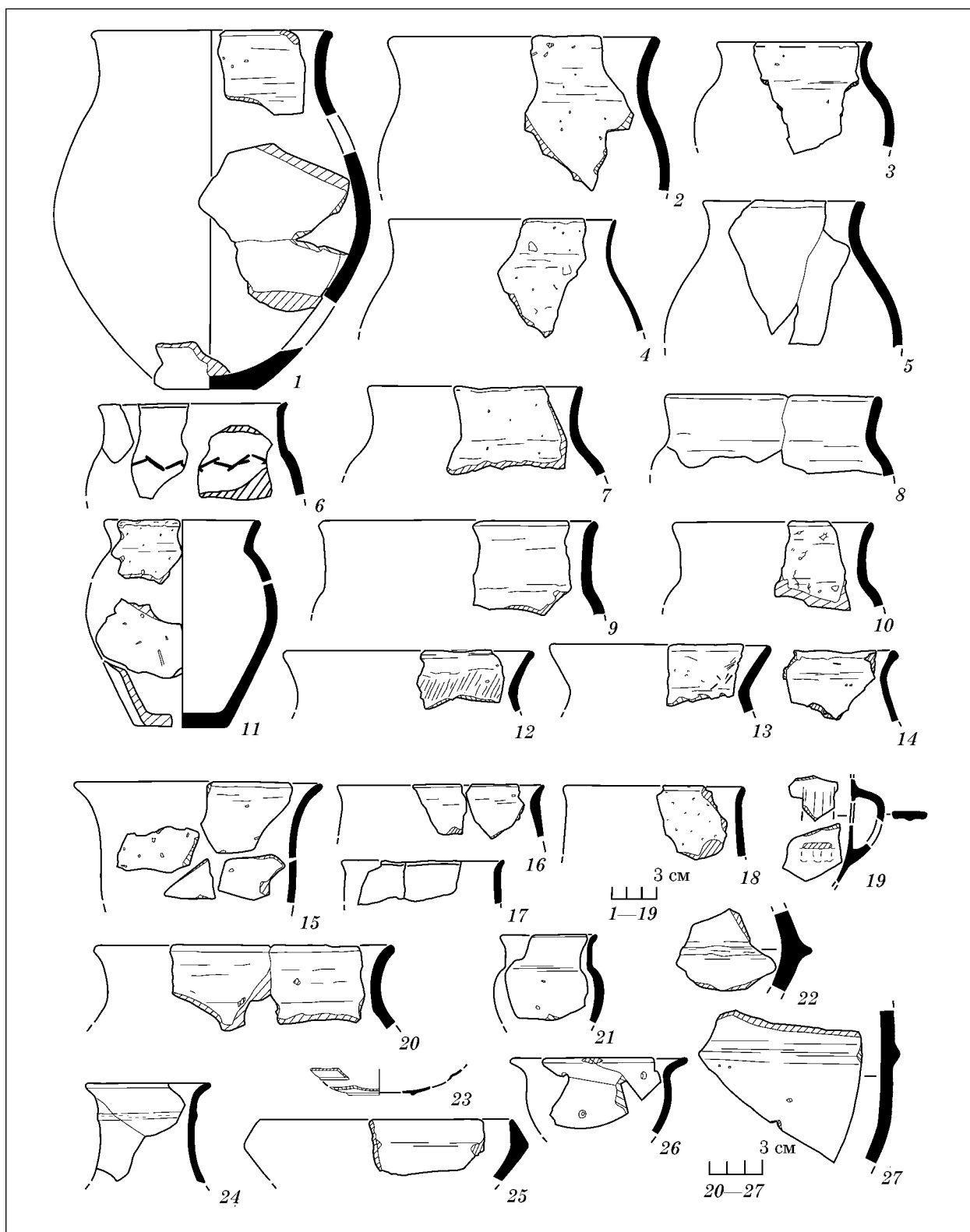

Рис. 2. Городище Крутогорье; комплекс постройки 1: керамика с площади постройки и вблизи нее: 1—19 — лепная; 20—22 — лощеная; 23—27 — гончарная

красного и желтого цвета и из прозрачного зеленоватого (рис. 3, 5)¹. Остальные бусины го-

1. Не исключено, что бусина прозрачного стекла была покрыта эмалью красного и желтого цветов. По имеющемуся фрагменту технологию изготовления определить трудно.

лубых и синих оттенков из глухого (рис. 3, 4, 10) и полупрозрачного стекла (рис. 3, 6—9, 11). Из того же материала, что и последние пять бусин, изготовлена призматическая ограниченная вставка, вероятнее всего в перстень (рис. 3, 12).

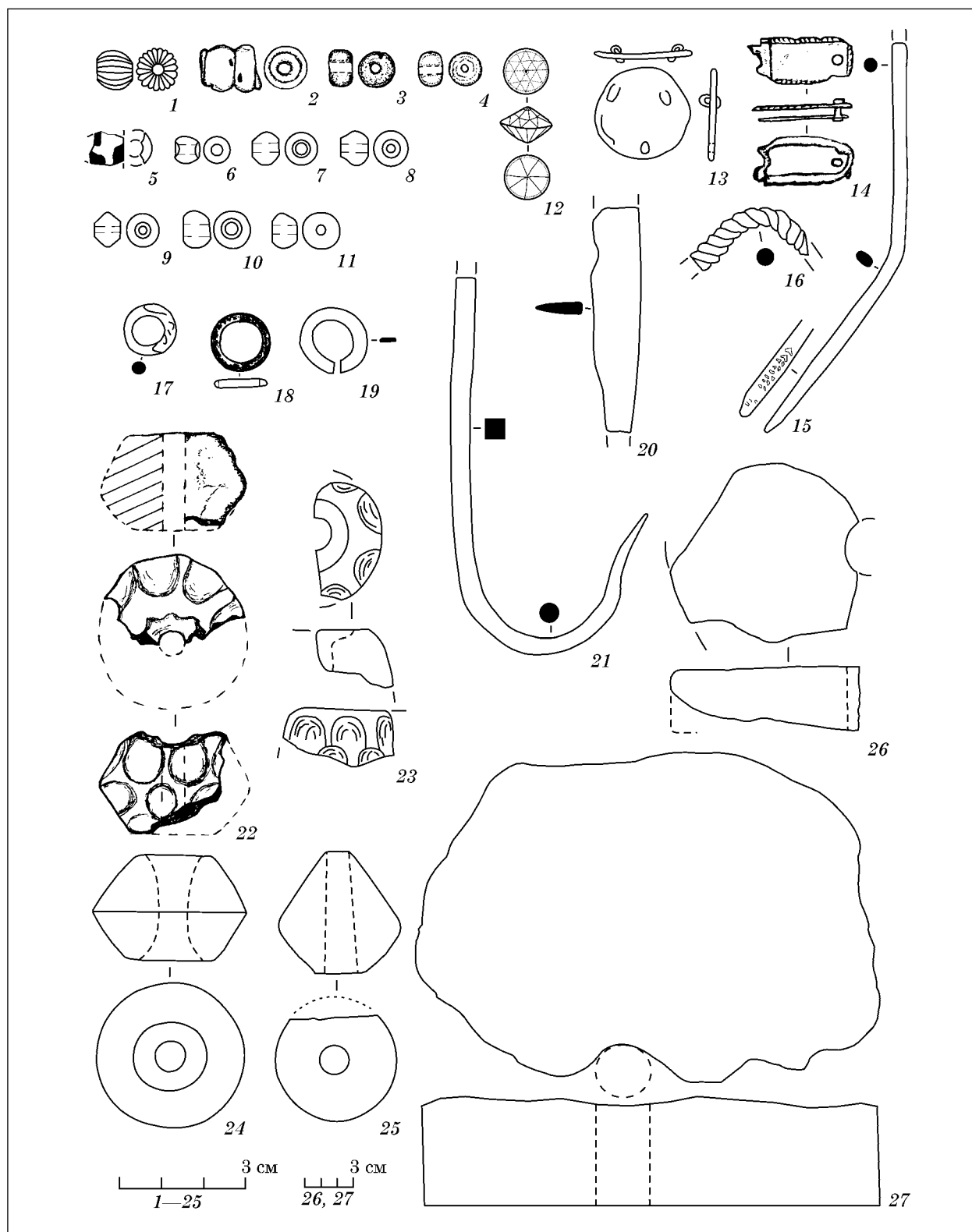
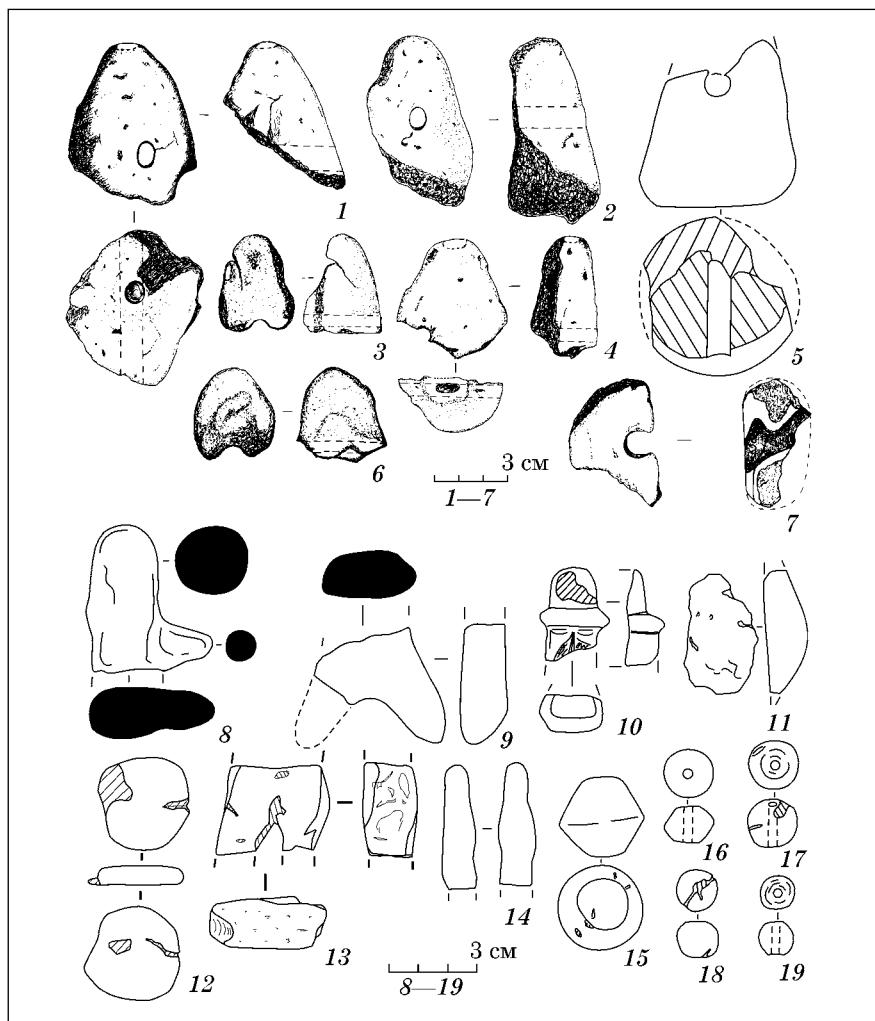

Рис. 3. Городище Крутогорье; комплекс постройки 1: находки с площади постройки и вблизи нее: 1 — фаянс; 2—12 — стекло; 13, 16—21 — железо; 14, 15 — бронза; 22—25 — глина; 26, 27 — камень (ракушечник)

Во-вторых, металлические детали одежды и личного убора. Из бронзы обойма пряжки и обломок браслета. Первая — вытянуто-прямоугольной формы, верхняя часть орнаментирована по периметру косым рифлением (рис. 3, 14). Браслет разогнут и сломан, имеет упло-

щенный конец с неровными насечками с одной стороны (рис. 3, 15). Из железа круглая нашивка и перекрученный стержень. Нашивка имеет три сквозных отверстия, в двух из которых сохранились проволочные петельки (рис. 3, 13). Перекрученный стержень может являться

Рис. 4. Городище Крутогорье; находки из глины: 1—11, 14, 17 — находки с площади комплекса постройки 1 и вблизи него; 12, 13, 15, 16, 18, 19 — находки на городище

частью массивной булавки, не исключено, что с загнутым (посоховидным?) навершием (рис. 3, 16). Сюда же, с известными оговорками, отнесем и железные колечки, уплощенные и округлые в сечении (рис. 3, 17—19), вероятнее всего бывшие частями кольчужного доспеха.

В-третьих, орудия труда и промыслов. Обломки железных ножей с прямой или чуть выгнутой спинкой (рис. 3, 20), железный рыболовный крючок с обломанной петлей (рис. 3, 21). Необычными для верхнедонских памятников гуннского времени являются находки каменных жерновов от ручных мельниц. На Крутогорье их найдено два в разных частях постройки, изготовлены они из ракушечника (рис. 3, 26, 27).

Однако наиболее многочисленными являются орудия, связанные с ткацким производством. Прежде всего, это пряслица. Позднему слою памятника принадлежит подавляющее большинство биконических изделий, которые имеют ребро, расположенное либо посередине (рис. 3, 24), либо асимметрично смещенное от поперечной оси (рис. 3, 25). Наиболее показательны в этно-культурном плане граненые фигурные прясла (рис. 3, 22, 23), имеющие многочисленные аналогии в черняховской культуре [Славяне и их соседи, 1993, табл. LXXI].

На верхнедонских поселениях середины I тыс. н. э. нередко встречаются грузила, предназначенные для оттягивания нитей основы в вертикальном ткацком станке. Однако только на Крутогорье они представляют собой массовый материал. Всего с территории постройки 1 и вблизи нее собрано около двух сотен их крупных и мелких фрагментов. Подавляющее большинство их — это остатки изделий конической формы со сквозным отверстием в верхней половине высоты (рис. 4, 1—7). Насколько позволяют судить наиболее полно сохранившиеся экземпляры, размеры грузил небольшие, высота вряд ли превышала 10 см. Керамическое тесто их довольно рыхлое, с органическими примесями. Обжиг примитивный, тем не менее, большинство обломков довольно твердые и при извлечении из земли и камеральной обработке не рассыпаются. Характерной деталью является углубление на вершине конуса округлой или овальной в плане формы, которую имеет внушительная часть обломков верхних частей этих предметов (рис. 4, 1, 4). Единичными находками представлены другие типы грузил: калачевидные («тороидальные», по определению Б.В. Магомедова [Магомедов, 2001, с. 105]) и пирамидальные. Последние, впрочем, с на-

ибольшей вероятностью принадлежат более раннему слою. Конические грузила широко известны практически на всех поселениях круга Чертовицкого-Замятино.

Обращает на себя внимание плохая сохранность рассматриваемых предметов (рис. 4, 1—7). Некоторые фрагменты совсем мелкие, а лучше сохранившиеся представляют собой либо нижнюю, либо верхнюю части грузила. Создается впечатление, что их разбивали намеренно, ударом посередине поперек, а получившиеся куски крошились на более мелкие либо произвольно, либо под дополнительным внешним воздействием. К этому вопросу вернемся позже.

Таким образом, подавляющая часть археологического материала с территории постройки 1 и рядом с ней не оставляет сомнения в ее соотнесении с древностями круга Чертовицкого-Замятино.

Что касается самого сооружения, то, по моему мнению, еще не полностью вскрыты ее северный и юго-западный углы. Однако планиграфия и интенсивность распространения археологического материала убеждает в том, что основная площадь постройки раскопана, а ее юго-восточная стена открыта на всю длину. В принципе, конструкция дома ясна.

Как представляется сейчас, постройка 1 городища Крутогорье представляет собой так называемый «длинный дом». Продольной осью он ориентирован по линии ЮЗ — СВ. Отсутствие строгой регулярности расположения и размеры столбовых ям свидетельствуют, что столбы небольшого диаметра (15—25 см) служили лишь опорами, между которыми были зажаты стены плетневого типа из прутьев и небольших досок. Вероятно, кое-где плетень мог прикапываться в грунт, либо отдельные прутья нижней его части могли вгоняться в почву. По-другому объяснить находки кусков древесного тлена на уровне материка я не могу. Очевидно, местами стены были подмазаны глиной, отчего иногда в слое фиксируются пятна обожженной глиняной обмазки.

Размеры дома можно восстановить только приблизительно. Длинные стены, если судить по юго-восточной линии столбовых ям, могли иметь протяженность 28—30 м. Вряд ли больше, поскольку тогда бы с обеих сторон стена вплотную уперлась бы в обрывы стрелки мыса. Ширина дома была порядка 10 м, поскольку линия из трех столбовых ям в северо-западном углу раскопа параллельна линии юго-восточной стены и, вероятнее всего, маркирует вторую длинную стену. Общая площадь сооружения, таким образом, составляла порядка 280—300 м².

Отдельные столбы внутри дома скорее всего служили каркасом внутренних перегородок, а не опорой центрального конька кровли: во-первых, ямки от столбов довольно малень-

кие, во-вторых, их линия, хоть и параллельна длинным стенам, но проходит не на одинаковом расстоянии от них, т.е. не по центральной оси сооружения. Впрочем, крыша могла быть покрыта легким материалом (например, камышом) и иметь несимметричные скосы.

Между тем, девять столбовых и две хозяйственные ямы в южной части раскопа отстоят от основных линий опорных столбов дома и образуют подобие круга. Внутри него наблюдается концентрация обломков глиняных грузил и отдельных находок. Кроме того, это место отделено от «хозяйственной зоны» (комплекса из нескольких хозяйственных ям в северо-восточном углу раскопа) пустым пространством (рис. 1, Б). Что представляет собой это круговое сооружение: отдельный объект или часть «длинного дома»?

Ко второй гипотезе склоняет наличие отдельных столбовых ям между его юго-восточной стеной и «кругом». Впрочем, понятных с точки зрения конструкции линий эти столбовые ямы, как кажется, не образуют.

С интерпретацией рассматриваемого комплекса есть и еще одна проблема. Район концентрации обломков грузил и других предметов внутри «круга» имеет явное распространение к северу, своеобразный «шлейф», который переходит в новый район концентрации находок в центральной части раскопа, близ стены. Четкой границы между двумя скоплениями материала не прослеживается. Получается, что непроницаемой перегородки, разделявшей их, не существовало. Тогда что же обозначают столбовые ямы, если не каркас плетневых стен?

Прежде, чем высказать свое предположение на этот счет, обращу внимание читателя на еще одну категорию находок на Крутогорье, которая относительно многочисленна здесь и практически неизвестна на других однотипных памятниках. Это изделия из глины, напоминающие антропоморфные и зооморфные миниатюры, а также глиняные лепешки, бусины, шарики и т.п. (рис. 4, 8—19). Наиболее выразительные из них (рис. 4, 9, 10) найдены как раз внутри образованного ямами круга на стрелке мыса. Любопытна также находка биконического прясла, которое обожжено, но при этом лишено сквозного каналца, куда обычно вставляется ось веретена (рис. 4, 15). Использоваться по назначению оно, таким образом, не могло.

В научной литературе подобные предметы нередко рассматриваются как принадлежности магических ритуалов, религиозного культа [Рыбаков, 1994, с. 334]. Любопытно, что на других памятниках круга Чертовицкого-Замятино, да и среди более ранних древностей верхнедонского региона столько аналогичных вещей пока не встречено. Здесь же, на мой взгляд, стоит вернуться к высказанному ранее предположению о том, что грузила, рассыпанные в этой части городища, были расколоты намеренно. Вероятно, рас-

смастриваемый нами строительный комплекс мог служить местом для отправления определенных ритуалов, возможно, связанных с ткачеством.

Не случайным представляется и выбранное место (рис. 1, Г). Это самая южная часть площадки городища, стрелка мыса, обращенная к изгибу реки, откуда местность просматривается на много километров. Вкупе с «длинным домом» все сооружение как бы ориентировано на юго-восток, примерно туда, где летом восходит солнце. Как известно, форма круга имеет прямое отношение к солярной символике.

Итак, подводя итоги, следует резюмировать следующее. На городище Крутогорье открыты остатки «длинного дома» каркасно-столбовой конструкции, площадь которого могла достигать 300 м². Судя по размерам, отсутствию очагов и относительно слабой насыщенности материалом, он, безусловно, имел общественное назначение. Оценивая легкость и, очевидно, небольшую прочность конструкции, можно сказать, что постройка имела кратковременный, скорее всего сезонный характер. И, наконец, с постройкой был связан ритуальный комплекс, имеющий отношение к солярному культу и, вполне вероятно, к ткацкому делу.

Акимов Д.В. Постройки 2-й четверти — середины I тыс. н. э. в бассейне Верхнего Дона и лесостепного Хопра // Верхнедонской археологический сборник. — 2001. — Вып. 2. — С. 141—160.

Акимов Д.В. Население Верхнего Подонья накануне и в период гуннского вторжения в Восточную Европу // РА. — 2007. — № 3. — С. 41—51.

Арсеньева Т.М. Некрополь Танаиса. — М., 1977.

Арсеньева Т.М., Безуглов С.И., Толочко И.В. Некрополь Танаиса. Раскопки 1981—1995 гг. — М., 2001.

Баран В.Д. Черняхівська культура: за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. — К., 1981.

Беттгер Б., Ульрих М. Позднеантичное поселение в Танаисе (результаты работ на раскопе XIX) // Сарматы и их соседи на Дону: М-лы и исслед. по археол. Дона. — 2000. — Вып. 1. — С. 282—307.

Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001.

Массалитина Г.А. Керамические комплексы нижнего слоя городища Ворытинск // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. — 2008. — С. 111—129.

Медведев А.П. III Чертовичское городище (материалы 1-й половины I тыс. н. э.) // Археологические памятники Верхнего Подонья первой половины I тысячелетия н. э. — 1998. — С. 42—84.

Обломский А.М. О памятниках лесостепного Подонья позднеимперского времени // Верхнедонской археологический сборник. — 2001. — Вып. 2. — С. 122—140.

Обломский А.М. Проблемы изучения памятников Верхнего Подонья гуннского времени // КСИА. — 2005. — Вып. 219. — С. 104—120.

Обломский А.М. Верхнее Подонье в V в. н. э. как часть гуннской державы // Археологическое изучение Центральной России: Тез. Междунар. науч. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения В.П. Левенка (13—16 ноября 2006 года). — 2006. — С. 238—242.

Обломский А.М. Лесостепное Подонье. В кн.: Восточная Европа в середине I тысячелетия н. э. // РСМ. — 2007. — Вып. 9. — С. 73—132.

Острая Лука Дона в древности. Замятинский археологический комплекс гуннского времени // РСМ. — 2004. — Вып. 6.

Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. — М., 1994. Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н. э. — первой половине I тысячелетия н. э. / Археология СССР. — М., 1993.

Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К., 1990.

Терпиловский Р.В. Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э. — Lublin, 2004.

Д. В. А к и м о в

НАЗЕМНА СПОРУДА ГОРОДИЩА КРУТОГІР'Я НА ВЕРХНЬОМУ ДОНУ: ПРОБЛЕМИ РЕКОНСТРУКЦІЇ І ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Городище Крутогір'я розташовується на річці Воронеж, яка відноситься до басейну верхньої течії р. Дон. На пам'ятнику відкриті залишки «довгого будинку» каркасно-стовпової конструкції, площею до 300 м². Виявлений у споруді і поблизу неї археологічний матеріал дозволяє її датувати гунським часом і співвіднести зі старожитностями типу Чертовичське-Зам'ятине. Судячи з розмірів, відсутності вогнищ і відносно слабкої насиченості знахідками, він мав суспільне призначення. Оцінюючи легкість і невелику міцність конструкції, можна сказати, що споруда мала короткочасний, швидше за все, сезонний характер. З «довгим будинком» пов'язаний ритуальний комплекс, який представляв собою коло зі стовпів і двох господарських ям. У межах кола зафіксовано скупчення фрагментів глиняних конічних грузил для вертикального ткацького верстата і інших знахідок, у тому числі уламків глиняних фігурок. Спорудження могло мати відношення до солярного культу та / або, можливо, до ткацтва.

Д. В. А к и м о в

SURFACE BUILDING OF SITE OF ANCIENT SETTLEMENT OF KRUTOGORIYE ON OVERHEAD DON: PROBLEMS OF RECONSTRUCTION AND INTERPRETATION

The fortified settlement of Krutogorye is situated on the banks of the Voronezh river belonging to upper basin of the Don. At this site we found the remains of 'a longhouse' with framework and pillar structure and the area of up to 300 m². The archaeological material discovered in the structure and near it allows to date it from the Hunnian age and refer to antiquities of Chertovitskoe-Zamyatino type. Judging by the size, absence of fireplaces and relatively poor concentration of finds, the structure served as a public place. Lightness and low strength of the structure suggest that it had a short-term, most likely seasonal character. The 'longhouse' was connected with a ritual complex represented by a circle of pillars and two household dumps. Within this circle we fixed a cluster of fragmented ceramic cone plumbs for a high-warp loom and other finds, including pieces of ceramic figurines. The structure could relate to a solar cult and/or weaving.

О. Б. Супруненко*, В. В. Лямкін**,
О. В. Сидоренко***

(* Полтава, ** Комсомольськ, *** Лубни)

УНІКАЛЬНИЙ ПОХОВАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС ПОЧАТКУ ГУНСЬКОГО ЧАСУ В КУРГАНІ В ОКОЛИЦЯХ КОМСОМОЛЬСЬКА

Стаття присвячена введенню до наукового обігу комплексу матеріалів поховання дівчинки з житочної сім'ї черняхівської культури, виявленого 2010 р. в кургані № 2 поблизу с. Лавриківка Кременчуцького району Полтавської області.

Ключові слова: черняхівська культура, с. Лавриківка, поховання, гончарний посуд, прикраси, амулети.

Під час досліджень решток насипу кургана № 2 групи І на південній околиці колишнього с. Лавриківка Пришибської сільради Кременчуцького р-ну Полтавської обл., пошкодженого кар'єром в 1970-ті рр., виявлені 8 поховань та кілька ям. З-поміж них — основне енеолітичне, впускні: пізньоенеолітичне, катакомбне, бабинське, три зрубних, а також рештки кремації дорослої жінки (пох. 3) та дитячої інгумації (пох. 5) початку гунського часу, здійснені в північно-західній полі колишнього насипу.

Поховання черняхівської культури в курганах — доволі нетипове явище, що пов'язується дослідниками з наявністю помітного скіфосарматського етнічного компонента у складі населення Дніпровського Лівобережжя впродовж пізньоримського часу [Гей, 1985, с. 11—13; Обломский, 2003, с. 47]. На разі для Полтавщини — це четвертий випадок відкриття подібних комплексів (Кантемирівка, Сторожове, Волошине), а для округи Комсомольська — другий [Коваленко, Луговий, 2008, с. 34—44; Рудинський, 1931, с. 127—155; Супруненко, 2008, с. 31—32; Симонович, Кравченко, 1983, с. 67—68]. Можливо, до числа подібних, проте зруйнованих, захоронень варто зараховувати й знахідку 1914 р. гончарного черняхівського глека на дюнах поблизу колишнього с. Горішні Плавні, на місці сучасного кар'єру ВАТ

«Полтавський ГЗК», на північний захід від Комсомольська [Рудинський, 1928, с. 65—66, табл. V, 14]. У будь-якому разі факт поєднання у невеличкому некрополі поховань, здійснених за обрядом кремації та інгумації, є черговим підтвердженням поліетнічності складу черняхівської культурної спільноти племен [Баран, 2000, с. 43—50].

Зауважимо також, що в окрузі кургану поселенські пам'ятки черняхівської культури поки що не виявлені. Найближчі з них знаходяться за 4—5 км на схід та захід — в низинах Псла і Сухого Кобелячка. Це — добре відоме за розкопками Ю.Ю. Башкатова Дмитрівське поселення (Дмитрівка ІІІ), знищене під час одного з гунських набігів [Башкатов, 2008, с. 48; Башкатов, Горбаненко, Пашкевич, 2010, с. 50], а також одночасні в існуванні з ним селища в межах сс. Роботівка та Петрашівка [Супруненко, Шерстюк, 2009, с. 29—33, 48—52]. Досліджені поховальні комплекси, вірогідно, знаходяться в ресурсній зоні згаданих поселень, зокрема, значного за розмірами Роботівського селища І.

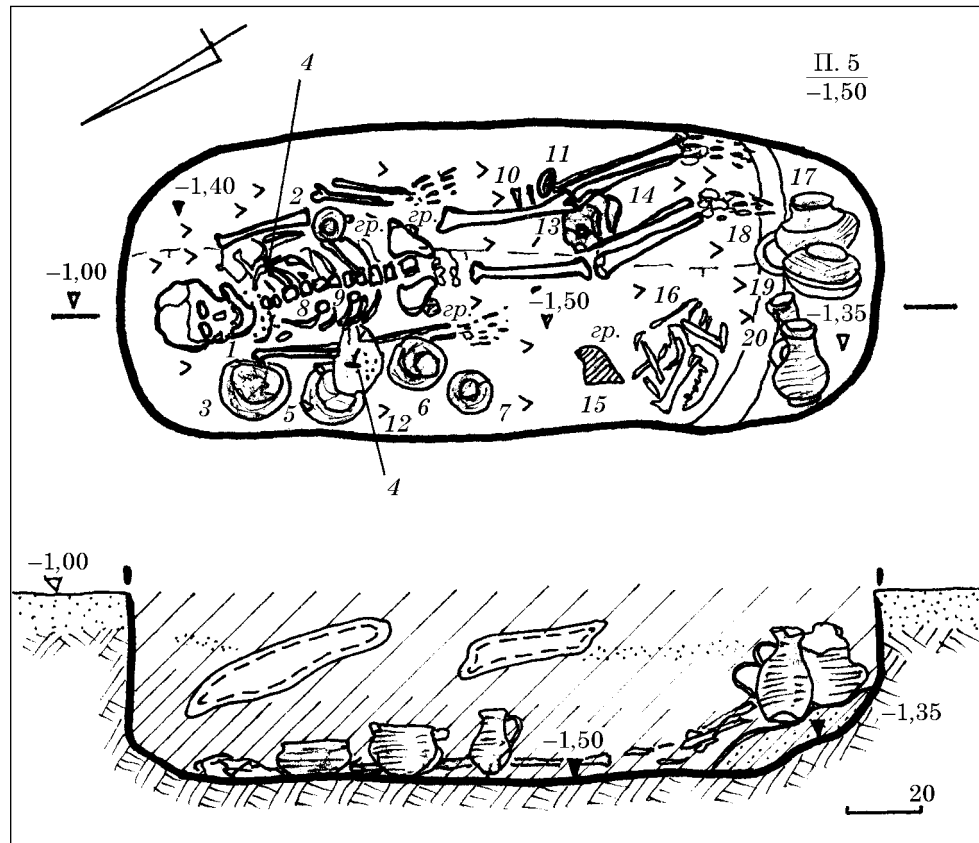
Добре збережений поховальний комплекс дає підстави для здійснення детальної реконструкції як обряду захоронення, так і складу随путнього інвентаря.

Поховання 5 влаштоване в північно-західній полі кургану, з рівня поверхні, за 2,4 м на північ та 3,5 м на захід від умовного центру (далі — УЦ), у підпрямокутній в плані ямі із заокругленими кутами, зорієнтованій за довгою віссю з півночі — північного сходу на південь — південний захід (рис. 1).

Яма мала розміри — 0,84 × 2,00 м, нерівномірну глибину — 1,35—1,50 м від УЦ, площу — 1,6 м² (рис. 1), була заповнена однорідним сірокоричнюватим супіском. В нижній частині

Рис. 1. Лавриківка, курган № 2. Поховання 5. План і перетин.

Цифрами позначено: 1 — намисто; 2 — горщикок ліпний; 3 — миска велика; 4 — фібули; 5 — частина корпусу тривухої вази, розвал, намистина і пронизка; 6 — горщик гончарний; 7 — глек гончарний; 8 — астрагал і розвал прикраси зі слюди; 9 — пряжка; 10 — пірамідальні підвіски; 11 — підвіска з морської черепашки; 12 — уламки рогового гребеня; 13 — пряслице; 14 — розвал гончарного горщика; 15 — уламок граніту; 16 — кістки скелету собаки; 17 — горщик гончарний; 18 — мисочка гончарна; 19 — кубок; 20 — глек гончарний; *гр.* — шматочки граніту

вмісту переважав передматериковий і материковий пісок. З північно-східного боку яма мала незначний похилий уступ, шириною 15—20 см, а з південно-західного — своєрідну похилу приступку на кшталт сходинки із підсилкою з передматерикового піску шириною 20—25 см, влаштовану на глибині 1,25—1,35 м.

Цілком імовірно, що поховальна споруда була з підбоям, вхідна частина якого не простежена у зруйнованому насипу (над похованням знаходилися сліди млина XIX ст. та кілька пізніх ям). Вхід до підбоя міг бути споруджений з південного боку. На вірогідність такого припущення вказували нерівномірна глибина ями, підвищення дна із заходу на схід, однорідне заповнення, більш характерне для вмісту підбійних захоронень, наявність материкового піску в основі вмісту, що міг осунутися зі стінок камери, насамкінець, відсутність слідів перекриття.

По діагоналі від північно-західного до південно-східного кутів в ямі в анатомічному порядку знаходився скелет дитини, вірогідно, дівчинки у віці 9—11 років, за визначенням антрополога А.В. Артем'єва (рис. 1). Судячи з розташування кістяка, дівчинка була покладена на спину випростано горілиць, головою на північний схід — північ, руки — вздовж тулуба, незначно підігнуті в ліктях, кисті — долонями донизу відведені від тазу, ноги, трохи підігнуті в колінах, майже випростані. Через підвищення дна у південно-східний бік, кістки скелету незначно осунулися, надавши легкий розворот останкам у правий бік.

Під кістками похованої простежена ділянка рослинного тліну, що вкривала заглиблену частину ями на площі — 0,65 × 1,50 м. Під черепом та на кістках грудного відділу виявлене скупчення сердоликівих та склопастових намистин (рис. 1, 1), поряд — шматочки розслоєної слюди від підвіски чи амулету і астрагал зі сточеної таранної кітки вівці або кози з отвором (рис. 1, 8). Тут же знаходилася одна з бронзових фібул та ребриста скляна намистина (рис. 1, 4). Інша фібула була переміщена землеріями до ліктя правої руки (рис. 1, 4). Поряд із останньою лежали дві скляні ребристі намистини і частина поліхромної склопастової пронизки.

Між ліктем лівої руки і тулубом догори дном була розміщена ліпна кубкоподібна посудинка (рис. 1, 2), а поряд — лежав невеликий шматочок граніту (рис. 1, *гр.*). Неподалік правого плеча стояла сіролискована гончарна миска середніх розмірів (рис. 1, 3). Біля ліктя правої руки знаходився розвал невеликої гончарної тривухої вази, також полишеної догори дном (рис. 1, 5). Між ними в норі виявлені уламки кістяного тришарового гребеня (рис. 1, 12). Близьче до правого передпліччя стояли археологічно цілі гончарні невеликий горщик і глек з ручкою (рис. 1, 6—7).

На кістках ребер із західного боку знаходилася бронзова пряжка від поясу з відбитками шкіри і тканини (рис. 1, 9), а поряд — шматочки тонкої зотлілої шкіри від паска шириною близько 1,5 см. По обидва боки під тазом виявлені невеликі обпалені гранітні камінці

(рис. 1, *гр.*). Над коліном лівої ноги лежали дві пірамідальні підвіски з рогу, розташовані гострою частиною на захід (рис. 1, 10), та підвіска з мушлі морського молюска (рис. 1, 11).

На кістках ніг (на колінах) виявлений розвал гончарного горщика (рис. 1, 14), поверх якого знаходилося сіроглиняне пряслице (рис. 1, 13). На приступці у південно-західній частині ями містилося скупчення гончарного посуду. Посудини стояли впритул одна до одної: дещо більший від виявлених горщик (рис. 1, 17), біконічна лискована кубкоподібна посудина догори дном (рис. 1, 19), маленька мисочка закритого типу під горщиком в розвалі (рис. 1, 18), вузькогорлий опуклобокий глек з ручкою (рис. 1, 21), а поряд між ними на боці — сіролискований кубок (рис. 1, 19).

На північний схід від скупчення посуду лежав скелет невеликої собаки (самиці), віком до 2 років, висотою в холці 35 см (рис. 1, 16) (визначення канд. вет. наук, доцента Полтавської аграрної академії М.В. Лисенка). Судячи за положенням кісток, тварина була покладена зібгано («півколом»). Опис предметів інвентаря варто завершити констатацією факту наявності справа від колін дитини плаского сірогранітного каменю чотирикутної форми, розміром 5—10 × 12 × 4 см (рис. 1, 15).

ЗНАХІДКИ

Кераміка. Ліпний посуд представлений єдиним зразком. Це:

1. Кубкоподібний ліпний **горщик** з вертикальними, ледь відігнутими вінцями з краплеподібним потовщенням, піднятими покатыми плічками, перегином нижче першої третини висоти, наближеної до біконічної форми, рівним дном без закраїни (рис. 2, 1).

Поверхня сіро-коричневого кольору, злегка заглажена, в нижній частині тулуба помітні сліди вертикального затертого загладження. Тісто сіро-чорного кольору, з нерівномірним випалом. З домішок помітний крупний пісок та окремі частки гранітної жорстви. З двох боків тулуб має сліди задимлення. Можливо, на дні є відбитки зернівок проса і січеної соломи.

Висота — 8,9—9,2 см; діаметри: вінця — 7,3—7,4 см, основи шийки — 7,5—7,6 см, тулуба — 11,0 см, денця — 5,7—6,0 см.

Гончарна кераміка репрезентована переважаючою кількістю посудин.

2. **Горщик** невеликий, характерних виражених округлобоких форм

з чітко виділеною низькою шийкою, плічками у верхній частині посудини (рис. 2, 5). Вінце відігнуте, краплеподібної форми, денце плиточне без закраїни. На плічках наявна горизонтальна прокреслена лінія.

Поверхня шерехата, сірого кольору, злегка заглажена. В тісті — домішки піску та кварцитової жорстви.

Висота — 12,9 см; діаметри: вінця — 10,0—10,2 см, шийки — 9,3 см, тулуба — 13,6—13,8 см, денця — 7,4—7,6 см.

3. **Горщик** невеликий, округлобоких форм з виділеною шийкою, плічками на першій третині висоти, денцем на плиточці зі скошеною назовні закраїною (рис. 2, 4). Вінце відігнуте прямокутне, краплеподібної форми. Плічка оперізує горизонтальна прокреслена лінія з уступом зверху. По перегину тулуба і нижче наявні ледь заглиблені нерівномірні прокреслені лінії. Поверхня шерехата сірого кольору, злегка заглажена. В тісті — домішки піску і жорстви.

Висота — 13,9 см; діаметри: внутрішній вінець — 11,0—11,2 см, зовнішній вінець — 12,1—12,2 см, шийки — 10,7 см, тулуба — 15,4 см, профільованої верхньої основи дна — 7,2 см, плиточки по краю утору — 7,6—7,7 см. На дні є концентричні кола від загладження поверхні та затерта вм'ятини.

4. **Горщик** невеликий, видовжено-округлобокий, з невисокою шийкою, покатыми плічка-

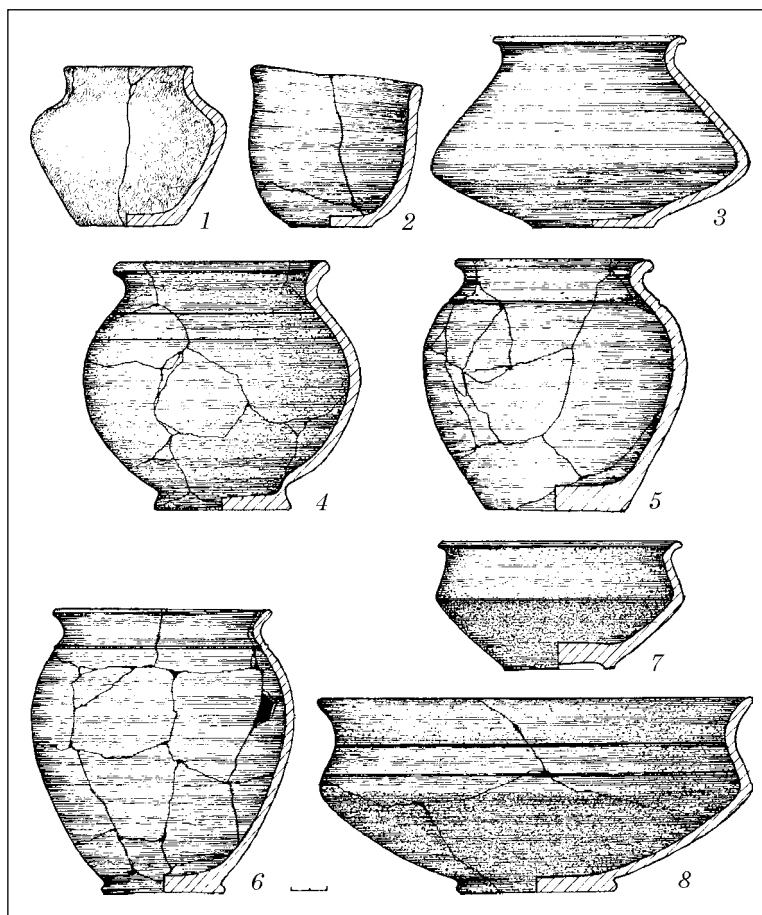

Рис. 2. Лавриківка, курган № 2, поховання 5: ліпний (1) і гончарний (2—8) посуд

ми на першій третині висоти, денцем на профільованій плиточці (рис. 2, 6). Вінце відігнуте, прямозрізане, ледь скруглене. Основу шийки оперізує горизонтальна валикоподібна лінія. Поверхня шерехата сірого кольору, заглажена. В тісті — домішки дрібного піску.

Висота — 15,9 см; діаметри: внутрішній вінець — 12,0 см, зовнішній вінець — 12,3—12,4 см, шийки — 11,0 см, тулуба — 14,7 см, верхньої основи плиточки — 6,5 см, денця по краю утору — 6,7 см. На дні — концентричні кола від загладжування поверхні, наявні два відбитки зернівок злакових. Внутрішня поверхня добре задимлена і затерта.

5. Миска-ваза (тривуха ваза) невеликого розміру з трьома ручками, біконічної форми. Вінце Т-подібне. Ручки округлої форми, в одному випадку з профільованою заглибиною посередині. Денце — плиткового типу, без кільцевого піддону (рис. 3, 1). З верхнього боку вінець знаходиться кільцева тонка валикоподібна пружка-виступ, розміщена по лінії стінок. По шийці та над перегином тулуба — дві горизонтальні прокреслені лінії. Поверхня якісно сіро-чорнолискована, глина відмучена, без візуально помітних домішок.

Висота — 10,5—10,7 см; висота ручок — 4,3—5,0 см, ширина ручок — 2,0—2,2 см, їх товщина — 0,9—1,1 см; діаметри: внутрішній вінець — 14,3—14,5 см, зовнішній вінець — 20,0 см, шийки — 18,3 см, тулуба — 20,1 см, верхньої основи плиточки — 6,5 см, денця на плиточці зі злегка сформованим кільцем піддону — 7,4—7,6 см. На дні — концентричні кола від загладжування поверхні, внутрішня поверхня сірого кольору затерта.

6. Мисочка маленьких розмірів, закритого типу, біконічної форми, на кільцевому піддоні з ледь ввігнутим денцем (рис. 2, 7). Поверхня посудинки якісно сіро-чорнолискована, глина відмучена, без візуально помітних домішок.

Висота — 7,1 см; діаметри: внутрішній вінець — 12,7 см, зовнішній вінець — 13,5 см, шийки — 12,4 см, тулуба — 13,7 см, кільцевого піддону — 6,0—6,1 см. Внутрішня поверхня сірого кольору добре затерта.

7. Миска середніх розмірів, закритого типу, біконічної форми, на профільованому денці плиточною (рис. 2, 8). На шийці та плічках розміщені дві горизонтальні заглажені валикоподібні лінії. Поверхня сіра, до сіро-коричневого кольору, лискована, глина відмучена, без візуально помітних домішок, трохи мастка.

Висота — 10,7 см; діаметри: внутрішній вінець — 22,9 см, зовнішній вінець — 24,0 см, шийки — 22,3 см, тулуба — 24,0 см, плиткового денця — 8,6 см. Внутрішня поверхня світло-сірого кольору затерта.

8. Кубок звужено-циліндричної форми, з ледь відігнутим краплеподібним вінцем, на виділеному денці (рис. 2, 2). Верхній зріз посудинки нерівномірно скошений. Поверхня з якісним сірим лискуванням, глина відмучена, окремі крупинки кварцового піску.

Висота — 8,3—9,0 см; діаметри: зовнішній вінець — 9,7 см, тулуба — 9,4 см, денця — 4,5 см. Внутрішня поверхня затерта.

9. Кубкоподібна біконічна, порівняно велика посудина, з відігнутим назовні прямо зрізаним вінцем, покатыми плічками, перегином тулуба на останній третині висоти і виділеним денцем без закраїни (рис. 2, 3). Поверхня має неякісне сіре лискування, глина відмучена, тісто сіре однорідне, з незначними домішками крупинок вапняку.

Висота — 10,7 см; діаметри: внутрішній вінець — 9,5 см, зовнішній вінець — 10,7 см, тулуба — 17,5 см, денця — 6,8 см. Внутрішня поверхня затерта й вкрита шаром сірої «побілки».

10. Глек вузькогорлий біконічної форми, з опуклободим тулубом, невисокою горловиною, вінця від горла відділені видавленням з внутрішнього боку валиком, відігнуті назовні, наближені до краплеподібної форми. Денце — на невеликому кільцевому піддоні із заглибиною в дні. Посудина має ручку підквадратного, зі скругленими кутами, перетину, приєднану до валика і шийки вгорі та плічка вниз. Плічка оперезані тонковаликовою затертою лінією (рис. 3, 3).

Поверхня шерехата, злегка заглажена. Тісто — сіре, з візуально помітними домішками дрібного піску.

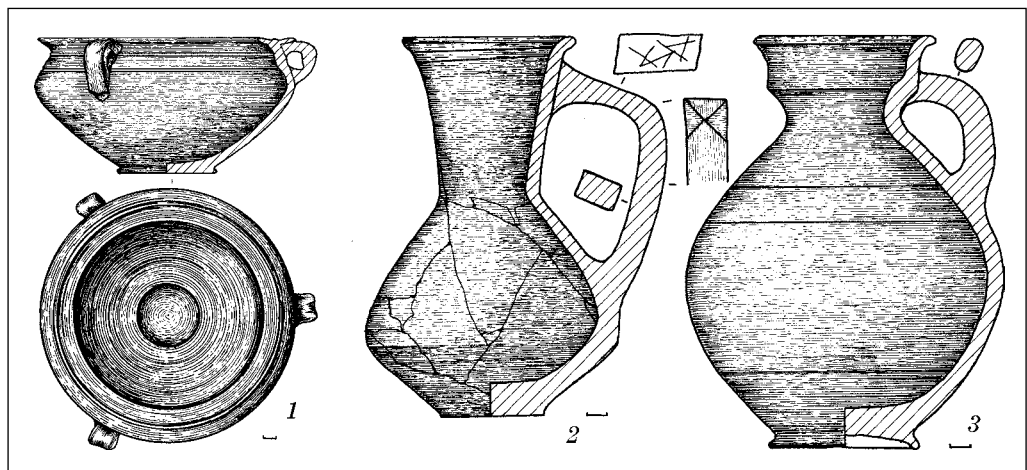

Рис. 3. Лавриківка, курган № 2, поховання 5: гончарний посуд

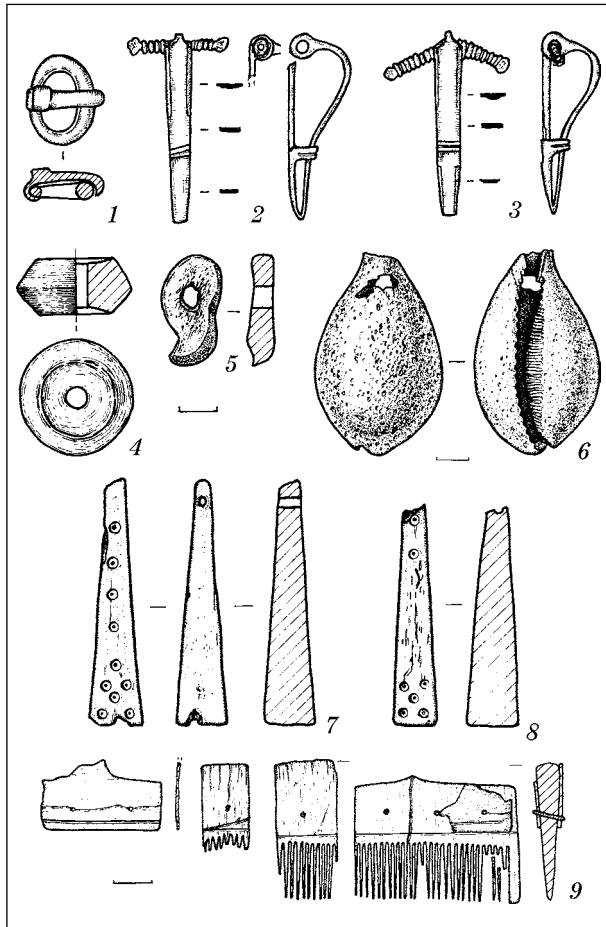

Рис. 4. Лавриківка, курган № 2, поховання 5: знахідки: 1—3 — бронза; 4 — кераміка; 5 — кістка; 6 — черепашка; 7—9 — ріг

Висота — 21,6 см; висота ручки — 7,8 см, її ширина — 1,6 см, товщина — 1,5—1,6 см; діаметри: внутрішній вінець — 7,8 см, зовнішній вінець — 9,5 см, горла — 5,7—5,9 см, тулуба — 16,6 см, верхньої основи піддону — 7,3 см, нижньої основи кільцевого піддону — 8,0 см. Посудина збереглася з давнім сколом на злив.

Глек нагадує форму українських тиквачів — поминальних глеків XIX — початку XX ст. [Данченко, 1974, с. 33, 69].

11. **Глек** одноручний біконічної форми, з високим конічно-розширеним до верху горлом майже наполовину висоти, біконічним тулубом на виділеному в кільцевому піддоні плитчастому денці. Вінця відігнуті назовні. Ручка велика, з підпрямокутним вигином і прямокутним у плані перетином. Закріплена під вінцем та над перегином тулуба. Під вінцем наявні три неохайно виконані прокреслені лінії, в т. ч. одна — у вигляді уступу. На пласкій верхній площині ручки наявне графіті: прокреслені та об'єднані зверху вниз літери, що нагадують суміщений рисками напис типу: «КВА» (рис. 3, 2). Поверхня сірого кольору, добре лискована. Тісто — сіре, без візуально помітних домішок.

Висота — 19,9 см; висота ручки — 12,6 см, її ширина — 1,7—1,8 см, товщина — 0,9—1,2 см;

діаметри: внутрішній вінець — 7,6 см, зовнішній вінець — 9,4 см, основи горла — 5,4 см, тулуба — 13,5 см, кільцевої основи піддону — 5,3 см.

Глек належить до типово «лівобережних» форм черняхівської кераміки фінального етапу розвитку культури [Любичев, 2000, с. 118].

12. **Пряслице** біконічної форми, з двома незначно вибраними основами (рис. 4, 4). Тісто сіро-коричнєве, гончарне, поверхня підлискована. Висота — 1,3 см, діаметр по ребру — 3,3 см, діаметри основ — 1,9—2,2 см, діаметр отвору — 0,55—0,60 см.

Керамічний комплекс в цілому засвідчує пізній час появи поховання, принаймні, його здійснення у третій — останній чвертях IV ст. н. е.

ВИРОБИ З КІСТКИ

13. **Астрагал-підвіска** зі зрізаної на чверть таранної кістки вівці або кози, з округлим отвором посередині (рис. 4, 5). Зрізаний бік кістки зашліфований. Розміри: висота — 2,9 см, ширина — 1,2—1,5 см, товщина — 0,7 см, розміри затертого від шнурка отвору — 0,4 × 0,5 см.

14—15. **Пірамідальні підвіски** з рогу косулі (?), місцевого виробництва, чотирикутної в основі пірамідної форми, з незначним зрізом вверху та розміщеним нижче поперечним отвором для підвішування. В одній з підвісок верхня частина до місця свердлення отвору втрачена, в обох є сколи. Грані добре вирівняні, до шліфування, нижня основа свого часу була рівно зрізана й по краях заполірована. На трьох боках кожної з підвісок містився візерунок у вигляді 10 циркульних круглих свердлених заглибин з глибшою крапкою в центрі, згрупованих зверху від загостреної частини до ширшої основи: по 5 — в одну лінію, нижче, біля основи, — з 5, розміщених чотирикутником, та однією крапкою в центрі.

Висота краще збереженої підвіски — 6,1—6,2 см, ширина граней в основі — 1,3—1,4 см, діаметр отвору вверху — 0,2 × 0,3 см, діаметр циркульних заглибин — 0,3 см (рис. 4, 7). Висота другої, обламаної підвіски — 5,9 см, ширина граней в основі — 1,2—1,5 см, діаметр циркульних заглибин — 0,3 см (рис. 4, 8).

Пірамідальні підвіски масово зустрічаються разом із прикрасами з мушель молюсків, починаючи з другої третини IV ст. [Гопкало, 2008, с. 80]. Доволі схожі вироби походять з поховання 132 могильника у Великій Бугаївці [Петраускас, 2004, с. 165—184].

16. Набірні **фрагменти** тришарового **рогового гребеня**, з виступом спинки (5 од.). Плічка прями, незначно опущені до країв. Збереглося п'ять пластин-вкладенів з нарізаними зубцями, одна з яких вища (середня) — під спинку; уламки передньої та задньої скріплюючих накладок із незначним уступом в основі, а також вузьким виступом до спинки (рис. 4, 9). На одному зі вкладенів зубці обламані. Вкладені з'єднувалися з поверхневими платівками

5-ма бронзовими тонкими, розташованими в ряд, гвіздочками.

Загальна довжина 5 вкладенів — 7,1 см, їх ширина — 1,3—1,5 та 2,7 см, висота бокових вкладенів — 2,7—2,8 см, висота вкладення на місці спинки — 3,4 см, максимальна товщина наборних елементів — 0,5—0,6 см, ширина зовнішніх накладок — 1,2—1,7 см, діаметр гвіздочків — 0,1 см, товщина накладок — 0,1 см.

ВИРОБИ З МУШЕЛЬ МОЛЮСКІВ

17. **Підвіска з мушлі** морського молюска, що зустрічається у Середземному та Червоному морях, — *Cypraea panterina*, з неохайно пробитим видовженим горизонтально отвором вгорі (рис. 4, 6). Зовнішня поверхня висолена, зі втрачаними та раковинками. Висота — 3,1 см, довжина — 6,4 см, ширина — 3,7 см, розміри отвору для підвішування — 0,6 × 1,7 см. Аналогічна підвіска походить з поховання 28/1961 могильника Косанове. Поява у Подніпров'ї таких підвісок відбувається не раніше другої третини IV ст. [Гопкало, 2008, с. 78, фото на кол. вкл. 9, 11].

ВИРОБИ З МЕТАЛУ

18. **Пряжка** лита прокована бронзова, з овальною односкладовою рамкою, з потовщеною передньою частиною. Язичок, виготовлений із напівкруглого бруска, має підквадратне та видовжено-скруглене профілювання поряд з місцем кріплення на рамці, з довгим виступаючим за потовщену частину рамки і відведеним дещо донизу округлим, так званим «хоботкоподібним» виступом (рис. 4, 1).

Довжина рамки — 2,5 см, ширина рамки — 1,85 см, її товщина — 0,4—0,5 см, ширина язичка — 0,4—0,6 см, товщина язичка — 0,30—0,45 см.

На пряжці збереглися накипілі відбитки тканини від костюма, на потоншеному боці рамки — добре вичиненої шкіри від поясу.

Пряжка, за Є.Л. Гороховським, належить до групи I — прості округлі пряжки, підгрупа 1/2 «черняхівська», серія Д — дніпро-дунайська (Журівка, Кантемирівка); датується — рубежем IV — V ст. н. е. [Гороховський, 1988, с. 293—305, табл. 36].

Більш-менш виразні відбитки тканини, за визначенням С.В. Маєвської (Полтавський технічний коледж НТУ «Харківський політехнічний інститут»), виявлені тільки зі зворотного боку рамки пряжки. Це середньоволокнистий текстиль, тонина ниток — близько 0,2—0,3 мм. Прядіння досить рівномірне, ручне. На окремих фрагментах помітне Z-кручення ниток. Структура ткацтва нещільна: 20—22 × 18—21 ниток на 1 см², що свідчить про використання для виготовлення тканини вертикального ткацького верстату [Садькова, Садькова, Кудряшова, 1989, с. 41].

Матеріал, — можливо, шерсть, причому, високоякісна [Кукин, Соловьев, Кобляков, 1989,

с. 34]. Виробництво може бути як імпортом, так і місцевим — подібні тканини були досить поширеними в різних місцевостях. Через хаотичність розміщення прикипілих фрагментів збереженої структури тканини встановити напрямки ниток основи і підткання неможливо.

Описана пряжка характерна саме для гунської епохи, тобто п'ятої фази черняхівської культури і навіть для більш пізнього часу [Обломский, 2003, с. 81].

19. **Фібула** двоскладова, з голкою і пружиною з бронзового дроту та залізною тягивою, прогнута підв'язна, з незначно звуженою ніжкою та підтрикутним приймачем, виготовлена з чотиригранної платівки, зі скругленим, а в основі уступчастим фасетуванням країв спинки (рис. 4, 2), прокована і частково обпиляна напилком, бронзова.

Довжина — 4,8 см, ширина спинки — 0,6 см, її товщина — 0,2 см, ширина ніжки — 0,3—0,5 см, ширина вигнутої донизу, обламаної і відтвореної за фрагментами в графічній реконструкції пружини — 3,4 см, довжина голки — 3,6 см.

20. **Фібула** двоскладова, з голкою і пружиною з бронзового дроту та залізною тягивою, прогнута підв'язна, з трохи звуженою ніжкою та підтрикутним приймачем, виготовлена з чотиригранної платівки, зі скругленим, по краях уступчастим фасетуванням спинки (рис. 4, 3), прокована і частково обпиляна, бронзова.

Довжина — 4,9 см, ширина спинки — 0,5—0,6 см, її товщина — 0,25 см, ширина ніжки — 0,35—0,55 см, ширина прямої пружини — 2,6 см, довжина голки — 3,7 см.

На фібулі відзначена наявність відбитків текстильної структури грубоволокнистого типу з тониною нитки приблизно 0,5 мм нерівномірного прядіння, можливо, з льону або коноплі, хоча напевно це стверджувати важко [Кукин, Соловьев, Кобляков, 1989, с. 28]. Самі відбитки деформовані і перекошені, мінімум тричі накладалися шар за шаром, простежені незначні фрагменти чіткого вигляду. Тому, хоча їх наявна достатня кількість, можливості провести підрахунки ниток у квадраті 1 × 1 см не було, а саме це допомогло б точно встановити матеріал текстилю.

Переплетення на доступних оглядові поверхнях пружини можна ідентифікувати як просте полотняне. Нитки основи визначаються за тим, що вони дуже натягнуті і викликали характерну деформацію ниток підткання.

Тип кручення — Z-подібне. Напрямок нитки основи простежений за характерною деформацією — впоперек осі пружини фібули і трохи навскіс на окремих ділянках. Багатошаровість дозволяє припустити, що фібули підтримували плащ, виготовлений з груботканого текстилю [Гопкало, 2011, с. 30].

Обидві фібули належить до групи XI, підгрупи XI/2 «черняхівська» (прогнуті підв'язні), за Є.Л. Гороховським, і виділені ним в серію Б «фа-

сетовані», варіант Б 3 «Григорівський». Подібні фібули знайдені у розмитому водами Кременчуцького водосховища черняхівському могильнику в ур. Плязу Грядизьку Глобинського району Полтавської обл. [Гороховський, Кулатова, Супруненко і др., 1985, с. 32, № 156—177], де вони в цілому попередньо датувалися серединою — другою половиною IV ст. н. е. Пізніше Є.Л. Гороховським час побутування таких фібул уточнений — друга третина IV — перша половина V ст. н. е. [Гороховський, 1988, с. 216—227, табл. 18]. А.К. Амброз вважав, що існує кореляція, залежно від розмірів застібок (група 16, підгрупа 2, серія I), і фібули більші за 70 мм дослідник відносив до рубежу IV — V ст. [Амброз, 1966, табл. 18].

21. **Кільце** срібне, від слюдяної підвіски-амулету або застібки намиста, кругле, з розімкнутими і підігнутими один до одного кінцями, з тонкого дроту, гладке (рис. 5, 17). Збереглося в двох уламках.

Діаметр — 0,65 см, діаметр дроту — 0,06 см.

ПРИКРАСИ: НАМИСТО

22—23. **Намистини** округлі еліпсоїдні, бурштинові, підгрупи I, варіанту б, з гладкою поверхнею [Гопкало, 2008, с. 68, 130, табл. VIII, 1б]. Виготовлені з прозорої бурштинової гальки червоно-жовтого кольору на токарному станку, з послідовним свердленням. 2 од.

Діаметр — 1,20—1,35 см, висота — 0,2—0,3 см, діаметр каналу отвору ствола — 0,15—0,20 см (рис. 5, 1—2). Подібні намистини присутні у складі намиста в 1-му Кантемирівському кургані, у похованні 4 у Вовчику на Полтавщині. За часом появи тяжіють до передфінального періоду існування черняхівської культури [Гопкало, 2008, с. 68].

24—25. **Намистини** округлі лінзоподібні бурштинові, підгрупи I, варіанту а, з гладкою поверхнею [Гопкало, 2008, с. 69, 130, табл. VIII, 1а]. Виготовлені з прозорої бурштинової гальки червоно-коричнево-жовтого кольору, також на токарному станку, з наступним свердленням. 2 од.

Діаметр — 1,10—1,20 см, висота — 0,3 і 0,5 см, діаметр

каналу ствола — 0,15—0,20 см (рис. 5, 3—4). Таке намисто зі злегка обробленої гальки потрапляло до ареалу поширення черняхівської культури більш-менш регулярно, в т. ч. у IV ст. [Гопкало, 2008, с. 69]. За К.М. Алексеевою, у Північному Причорномор'ї подібні намистини датуються переважно IV ст. н. е. [Алексеева, 1978, с. 23].

26—32. **Намистини** ребристі, еліпсоїдні, усічені двічі, з циліндричним поперечним каналом ствола отвору, середніх розмірів скляні, з одноколірного прозорого синьо-фіолетового скла (рис. 5, 9—14). 7 од., з них: 3 — чотириреберні, в т. ч. дві — спаяні між собою, 2 — п'ятиреберні, 1 — дев'ятиреберна, 1 — одинадцятиреберна. Відносяться до підгрупи XIV, варіантів 9 і 11, за О.В. Гопкало [Гопкало, 2008, с. 35, табл. III, 9, 11].

Чотириреберні: діаметр — 0,9 см, висота — 0,6—0,7 см, діаметр каналу ствола — 0,35—0,45 см (рис. 5, 9—10).

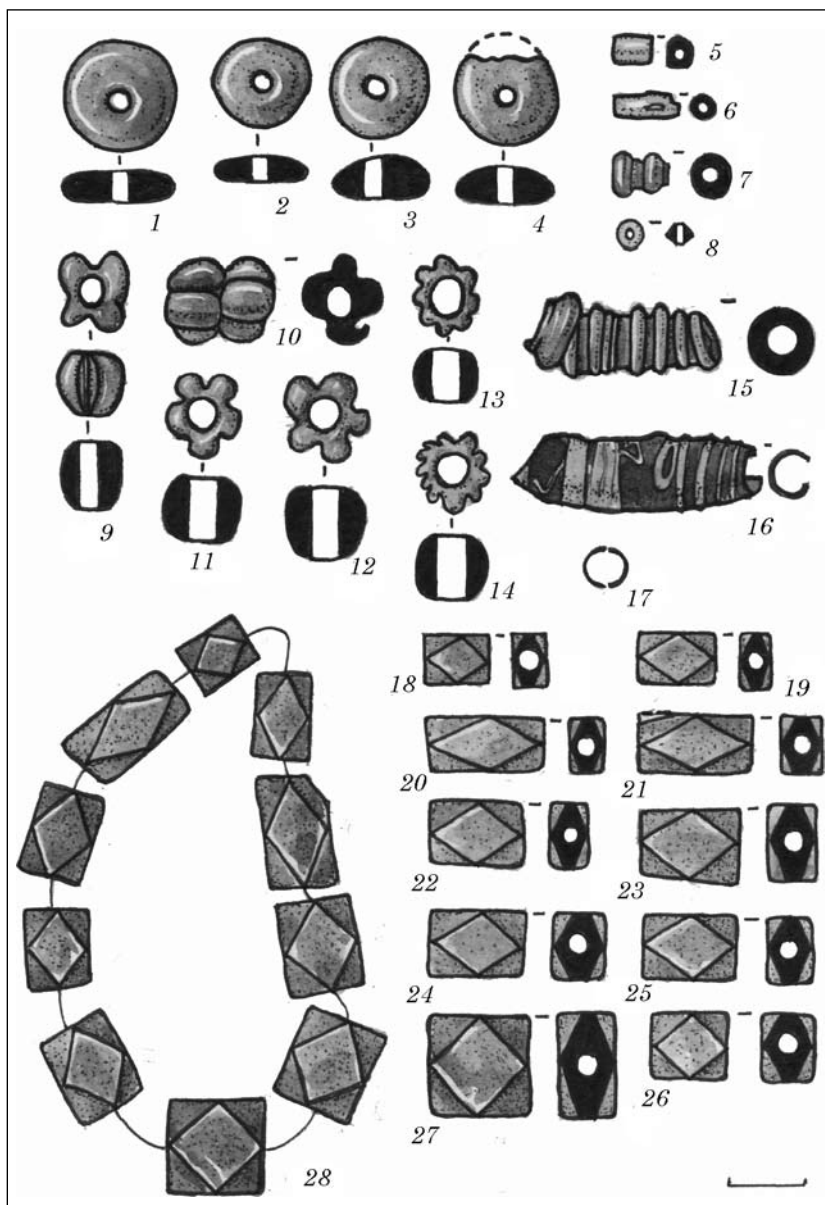

Рис. 5. Лавриківка, курган № 2, поховання 5: **намисто**: 1—4 — бурштин; 5—6 — корал; 7, 9—15 — скло; 8, 16 — склопаста; 17 — срібло; 18—28 — сердолік

П'ятиреберні: діаметр — 0,8—0,9 см, висота — 0,6—0,7 см, діаметр каналу ствола — 0,4 см (рис. 5, 12).

Дев'ятиреберна: діаметр — 0,6 см, висота — 0,6 см, діаметр каналу ствола — 0,3 см (рис. 5, 13).

Одинадцятиреберна: діаметр — 0,8 см, висота — 0,65 см, діаметр каналу ствола — 0,4 см (рис. 5, 14).

Намисто зі скла синьо-фіолетового кольору було поширене серед старожитностей черняхівської культури з останньої третини III і впродовж IV ст. [Гопкало, 2008, с. 35].

33. **Намистина** округла, еліпсоїдної, усіченої двічі форми, з циліндричним поперечним каналом отвору, малих розмірів, скляна, з одноколірного прозорого синьо-фіолетового скла (рис. 5, 7), в 2-х уламках. Відносяться до підгрупи II, варіанту 2, за О.В. Гопкало [Гопкало, 2008, с. 17, табл. II, 2].

Діаметр — 0,40—45 см, довжина — 0,6 см, діаметр каналу отвору — 0,22 см. Подібні намистини більш характерні для «фіналу пізньоримського часу» [Гопкало, 2008, с. 17].

34. **Намистина** (пронизка) гвинтоподібна, усіченоконічної форми велика, «навивна», з циліндричним поперечним каналом отвору, скляна, з одноколірного прозорого синьо-фіолетового скла (рис. 5, 15). В 4-х уламках. Відносяться до підгрупи XIII, варіанту 1, за О.В. Гопкало [Гопкало, 2008, с. 33, табл. II, XIII, 1]. Вкрита патиною.

Діаметр — 0,7 см, довжина — 2,5 см, діаметр каналу отвору — 0,50—0,55 см.

Подібні намистини характерні для епохи великого переселення народів. Центр їх виробництва знаходився на території колишньої Югославії [Гопкало, 2008, с. 33].

35. **Намистинка** округла, біусіченої форми малих розмірів, скляна, з одноколірного оливкового скла (рис. 5, 8), патинована. Відноситься до підгрупи XI, варіанту 2а, за О.В. Гопкало [Гопкало, 2008, с. 28, табл. II, 2].

Діаметр — 0,30 см, висота — 0,15 см, діаметр каналу отвору — 0,10 см.

Такі намистини з'явилися не раніше останньої третини III ст. [Гопкало, 2008, с. 28].

36. **Намистина** (пронизка) поліхромна, веретеноподібної форми середніх розмірів, з циліндричним каналом отвору, з чорної склопасті, з одноколірним декором у вигляді спіралеподібних ліній ближче до отворів і зигзагоподібної — в центрі, нанесеної оповиванням біло-жовтим (палевим) непрозорим склом (рис. 5, 16). Поперечно відбита половина, є подряпини. Відносяться до підгрупи X, варіанту 86, за О.В. Гопкало [Гопкало, 2008, с. 56].

Діаметр — 0,9 см, довжина — 3,1 см, діаметр каналу отвору — 0,50 см.

Аналогічні пронизки почали надходити до Середнього Подніпров'я не раніше другої чверті IV ст., за К.М. Алексеевою, датуються Причорномор'я III—IV ст. н. е. [Алексеева, 1978, с. 52].

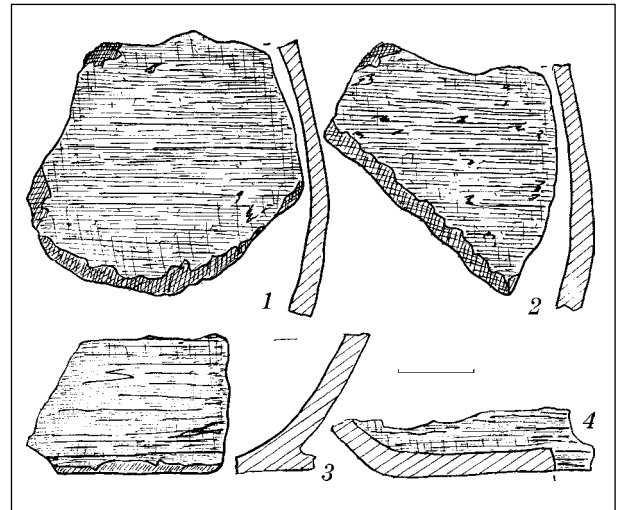

Рис. 6. Лавриківка, курган № 2: уламки кераміки з тризної відправи

37—46. **Намистини** гранені (чотирнадцятигранні) призматичні, зі зрізаними кутами, з усіченоконічним каналом отвору, із сердоліку (різновид халцедону) червоно-бурого та червоно-буро-коричневого кольорів, в т. ч. з чорними непрозорими включеннями. 10 од. Намистини виготовлені для одного набору, несталіх пропорцій, від невеликих прямокутних в плані (7) до видовжених прямокутних (2) і більшої квадратної (1) (рис. 5, 18—28).

Невеликі прямокутні: довжина — 0,9—1,0 см, ширина — 0,7—0,9 см, висота — 0,45 см, діаметр каналу отвору — 0,15—0,25 см (рис. 5, 18—19).

Видовжені: довжина — 1,5—1,6 см, ширина — 0,8—0,9 см, висота — 0,55 см, діаметр каналу отвору — 0,20—0,35 см (рис. 5, 20—26).

Більша квадратна: довжина — 1,3 см, ширина — 1,25 см, висота — 0,6 см, діаметр каналу отвору — 0,15—0,30 см (рис. 5, 27).

Подібне намисто «доживає» до фінального етапу черняхівської культури [Гопкало, 2008, с. 74, табл. IX, V, 1]. До речі, ознакою передфінального етапу культури є наявність сердоліково-коралових низок намиста (до 20 намистин), котрі супроводжують поховання як із західною, так і з північною орієнтацією (яма з підбосом пох. 162 у Компанійцях, поховання 26-? в Жовніному, яма з підбосом поховання 2 у Губівці, поховання 1647 в Успенці) [Гопкало, 2008, с. 75].

47. **Намистина** (пронизка) циліндрична коралова, світло-рожевого кольору (рис. 5, 5). Відносяться до підгрупи X, типу I, за О.В. Гопкало [Гопкало, 2008, с. 77]. Є подряпини та сколи.

Діаметр — 0,35 см, довжина — 0,5 см, діаметр каналу отвору — 0,2 см.

48. **Намистина** (пронизка) з відрізка коралової гілочки рожевого кольору (рис. 5, 6). Відносяться до підгрупи X, типу 3 за О.В. Гопкало [Гопкало, 2008, с. 77]. Є сколи.

Діаметр — 0,35 см, довжина — 0,8 см, діаметр каналу отвору — 0,15 см.

Поява такого намиста у Подніпров'ї відбувається з другої третини IV ст., здебільшого у складі сердоліково-коралових наборів [Гопкало, 2008, с. 77].

49. **Уламки платівки** з прозорої слюди, розміром близько 2 × 2 см підовальної в плані форми, товщиною 3—4 мм. Розкришилася (мінерал визначений канд. хім. наук, доцентом В.М. Закалюжним).

У перекопах над похованням зібрані кілька уламків черняхівського посуду, що можуть бути залишками тризної відправи.

50—52. **Фрагменти** стінок (2) і денця гончарного сіроглиняного **горщика** середніх розмірів на дні плиточкою із закраїною-утором, з шерехатою поверхнею (рис. 6, 1—3). З од. Розміри уламків: 1) 6,7 × 7,2 см, 2) 5,9 × 6,3 см, 3) 4,0 × 5,5 × 6,5 см.

53. **Уламок** денця гончарного сіро-червоноглиняного **горщика** з шерехатою поверхнею без закраїни (рис. 6, 4). 4,7 × 6,3 см. У тісті — жорства.

Насамкінець, наводячи попередні висновки, відзначимо, що положення похованої, на нашу думку, характерне для пізньосарматських могил. Сармати були доволі представницьким етнічним елементом у складі черняхівської культури пізньоримського часу (й останнє має ряд виявів у поховальному обряді на території степових та передстепових районів Полтавщини).

Поховання датується початком гунського часу, тобто останньою чвертю — кінцем IV ст. н. е. і претендує на унікальність з-поміж курганних старожитностей Лівобережжя Дніпра фіналу пізньоримського часу.

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — 1978. — Вып. Г1-12.

Амброз А.К. Фибулы Юга Европейской части СССР II в. до н. э. — IV в. н. э. // САИ. — 1966. — Вып. Д 1-30.

Баран В.Д. Слов'яни у другій чверті I тис. н. е. // Давня історія України: В 3-х т. — Т. 3: Слов'яно-Руська доба. — К., 2000. — С. 39—60.

Башкатов Ю.Ю. Матеріали пізньоримського часу півдня Полтавської області // АЛЛУ. — 2008. — № 1—2. — С. 45—49.

Башкатов Ю.Ю., Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Матеріали із землеробства середини I тис. н. е. в пониззі Псла // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — К., 2010. — С. 48—58.

Гей О.А. Черняховская культура и скифо-сарматский мир: Автореф. ... канд. ист. наук. — М., 1985.

Гороховский Е.Л. Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н. э. Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья: Дис. ... канд. ист. наук // НА ИА НАНУ. — 1988. — Ф. 12 — № 465.

Гопкало О.В. Бусы и подвески черняховской культуры. — К., 2008.

Гопкало О.В. Чоловіче та жіноче черняхівське вбрання // Археологія. — 2011. — № 2. — С. 17—34.

Данченко Леся. Народна кераміка Середнього Подніпров'я. — К., 1974.

Коваленко О.В., Луговий Р.С. Пізньосарматські поховання Сторожівського курганного могильника // АЛЛУ. — 2008. — № 1—2. — С. 34—44.

Кукин Г.Н., Соловьев А.Н., Кобляков А.И. Текстильное материаловедение (волокна и нити). — М., 1989.

Любичев М.В. Черняховская культура Днепро-Донской лесостепи: история исследования и основные проблемы изучения. — Харьков, 2000.

Обломский А.М. Днепровское лесостепное Левобережье в позднеаримское и гунское время (середина III — первая половина V в. н. э.) // РСМ. — М., 2003. — Вып. 5.

Гороховский Е.Л., Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. и др. Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки. — Полтава, 1985.

Петраускас О.В. Поховання багатой дівчинки на могильнику черняхівської культури Велика Бугайка // Археологія давніх слов'ян. — К., 2004. — С. 165—184.

Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава, 1928. — Т. 1. — С. 39—62.

Рудинський М. Кантамирівські могили римської доби // Записки ВУАК. — 1931. — Вип. 1. — С. 127—155.

Садыкова Ф.Х., Садыкова Д.М., Кудряшова Н.И. Текстильное материаловедение и основы текстильных производств. — М., 1989.

Супруненко О.Б. Археологічні пам'ятки на території Комсомольської міської ради // Звод пам'яток історії та культури України. Полтавська область: Комсомольська міська рада. — Київ; Полтава, 2008. — С. 16—40.

Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. Пам'ятки археології пониззя Сухого Кобелячка на Полтавщині // Старожитності околиць Комсомольська: Частина VII. — К., 2009.

Сымонович Э.А., Кравченко Н.М. Погребальные обряды племен черняховской культуры // САИ. — 1983. — Вып. Д 1-22.

А. Б. Супруненко, В. В. Лямкин,
А. В. Сидоренко

УНИКАЛЬНИЙ ПОГРЕБАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС НАЧАЛА ГУННСКОГО ВРЕМЕНИ В КУРГАНЕ В ОКРЕСТ- НОСТЯХ КОМСОМОЛЬСКА

Статья посвящена введению в научный оборот комплекса материалов захоронения зажиточной девочки черняховской культуры, обнаруженного в кургане № 2 группы I на территории бывшего с. Лаврикиска Кременчугского района Полтавской области в 2010 г.

А. Б. Супруненко, В. В. Л'ямкин,
А. В. Сидоренко

THE UNIQUE BURIAL COMPLEX OF HUNS TIMES FROM THE VICINITY OF KOMSOMOLSK

The article enters into scientific circulation Chernihiv'ska culture burial complex from the vicinity of the former village Lavrykivka of Kremenchuk district of the Poltava Region. This burial was investigated in the mound # 2 of mounds group I. The burial of a wealthy girl was accompanied by impressive grave goods.

Я. В. Володарець - Урбанович

(Київ)

ГОНЧАРНІ МАЙСТЕРНІ БАЛКИ КАНЦЕРКА

У роботі проаналізовано, в тому числі статистичними методами, матеріали гончарного осередку VII—VIII ст. у балці Канцерка. Виділені двори гончарів. Мастерні розглядаються за характером розвитку робочого місця. Подано цикл виробництва посуду, варіанти реконструкції гончарних кругів. Приведені аналогії із черняхівської та салтівської культур, культури карпатських курганів.

Ключові слова: Канцерка, гончарний круг, гончарна майстерня, статистичний метод.

З усіх трьох гончарних традицій VII—VIII ст. (Пастирське городище, балка Канцерка-Мачухи, волинцевська культура) сліди безпосереднього виробництва посуду зафіксовані на канцерських осередках. Особливу цінність при цьому становлять поселення на балці Канцерка, адже саме там зафіксовані як виробничі майстерні, так і горни.

Визначення форм організації виробництва являє собою певний індикатор економічної ролі гончарного виробництва в культурно-господарській діяльності людських колективів. Звісно, організаційні форми напряду не пов'язані з економічними формами виробництва. Але зі зростанням економічної ролі гончарних виробництв відбувається скорочення числа можливих організаційних форм, хоча технічне оснащення може і не відповідати рівню економічних форм, що відомо за даними етнографії [Бобринський, 1991, с. 28—35].

Завдяки тому, що на балці Канцерка виявлено і майстерні, і горни можна прослідкувати весь виробничий цикл, починаючи від підготовки сировини і до випалу продукції. Дана стаття присвячена аналізу майстерень.

Як зазначає О.О. Бобринський, гончарне виробництво являє собою систему взаємопов'язаних навичок праці, що діє в рамках пев-

ної організаційної форми [Бобринський, 1991, с. 26]. Розвиток гончарного виробництва, на думку дослідника, це розвиток організації праці, спеціалізація [Бобринський, 1989, с. 10]. Виходячи з цього, можна визначити два основних компоненти, що входять у систему гончарної технології, що визначає особливості організаційних форм таких виробництв: 1 — робоче місце гончара (РМ), 2 — теплотехнічний пристрій (ТП), що використовується для випалу виробів. Дослідник виділив кілька етапів розвитку даних компонентів, що характеризуються різним ступенем їх спеціалізації та співвідношення [Бобринський, 1991, с. 26—27].

У своїй монографії А.Т. Сміленко згрупувала виявлені горни, житла та господарські споруди за планіграфічним методом у майстерні. В той же час використання цього терміну не зовсім коректне, адже, наявність горнів ще не означає присутності спеціалізованих майстерень [Бобринський, 1991, с. 49]. Тому, за нашими підрахунками кількість майстерень дещо відрізняється від даних А.Т. Сміленко. В разі, якщо розкопками зафіксовано горн, то ми вважаємо недоцільним використання для нього терміну «майстерня», його слід вживати виключно для характеристики теплотехнічних пристроїв. Якщо виявлено поруч інші будівлі, можна застосовувати термін «двір гончара». Так, на першому поселенні досліджено лише шість горнів, хоча вони дійсно утворюють три групи, на другому — можна виокремити один двір гончара, що включав три горни та одну напівземлянку, та окремо розташований горн. Для третього поселення виділено три окремих горна та дві групи, які склалися з кількох горнів, жител та господарських приміщень. Слід зазначити, що А.Т. Сміленко розділяла ці групи на дві май-

Таблиця 1. Житла-майстерні балки Канцерка.

Житла-майстерні	Форма	Розміри, м	Глибина, м	Конструкція стін	Опалювальний пристрій	Локалізація робочого місця	Місце просушування посуду	Розташування сировини
Напівземлянка № 1	Неправильна округла форма	3,8 × 3	0,2—0,28	—	Піч-кам'янка	—	—	—
Напівземлянка № 2	Прямокутної форми	5 × 3,7—4	0,5—0,6	Стовпові ямки	Відкрите заглиблене вогнище	В центрі, біля вогнища 2 ямки	Південно-східна та південно-західна частини	—
Напівземлянка № 3	Прямокутної форми	5,5—5,6 × 4—4,2	0,6	—	Відкрите заглиблене вогнище	В центрі, біля вогнища 1 ямка	—	—
Напівземлянка № 4	Прямокутної форми	5,4 × 4,2	0,35	Стовпові ямки	Відкрите заглиблене вогнище	В центрі, біля вогнища 1 яма	—	Північно-західний кут, 2 великі ями
Напівземлянка № 5	Квадратної	3,3 × 3,6	0,35	Стовпові ямки	Відкрите заглиблене вогнище	В центрі, біля вогнища 3 ями	—	—
Напівземлянка № 6	Квадратної	4,4—4,8	0,4	—	Відкрите заглиблене вогнище	В центрі, біля вогнища 3 ями	—	—

Таблиця 2. Споруди поселення ІІІ балки Канцерка.

Об'єкт	Форма	Розміри, м	Глибина, м	Конструкція стін	Локалізація робочого місця	Запаси сировини	Інше
Споруда № 1	Округла	0,6	0,6	—	—	—	Шматки залізної руди
Споруда № 2	Неправильної овальної форми	1,65 × 1,3	0,25	9 ямок діаметром 0,07—0,2 м	—	+	—
Споруда № 3	Неправильної овальної форми	Загальна 2,5 × 2 3 × 2 × 5	0,45—0,62	4 ямки діаметром 0,15—0,25 м	+	2+	2 гальки
Споруда № 4	Прямокутної	1,55 × 1,3	0,3—0,45	5 ямок діаметром 0,15—0,2 м	2 діаметром 0,3—0,5 м +	—	—
Споруда № 5	Неправильної прямокутної форми	1,7 × 1,9	0,55—0,65	6 ямок	—	+	—
Споруда № 6	Неправильної овальної форми	1,55 × 1,2	0,4	2 ямки діаметром 0,1 та 0,15 м	—	—	—
Напівземлянка господарська споруда № 1	Прямокутна	6,8 × 4,6	—	—	—	—	2 гальки

стерні, однак, враховуючи той факт, що даних щодо синхронності об'єктів у нас немає, нам цей поділ видається занадто умовним. Тому нами виділено три двори гончарів (один на другому поселенні та два — на третьому).

На поселенні ІІ розкопано єдину напівземлянку. Будь-яких слідів, які можна було б пов'язати з гончарством не виявлено (табл. 1). Окрім того, наявність печі-кам'янки та форма житла, що істотно вирізняється від інших жител, виявлених на поселенні ІІІ, наводить на думку про можливу належність до іншої культури чи хронологічного горизонту. Вона являла собою споруду неправильної форми. Слід зазна-

чити, що за певними конструктивними особливостями вона нагадує споруди господарського призначення, досліджені на третьому поселенні, зокрема споруди № 2 та 3 (табл. 2). Окрім того, подібну споруду виявлено на черняхівському поселенні Глеваха [Терпиловський, 1989, с. 234—237] та на поселенні Печеніжин культури карпатських курганів [Вакуленко, 1977, рис. 16; 17], інтерпретованих дослідниками як гончарні майстерні. Однак, для культури карпатських курганів ці об'єкти виконували роль передгорнових ям. Подібна ситуація зафіксована і для пам'яток Закарпаття [Дзембас, 1993, с. 160—165].

Майже в усіх інших будівлях, виявлених на третьому поселенні, зафіксовані сліди, пов'язані з гончарством. На цьому поселенні зафіксовані як стаціонарні житла, так і господарські споруди. Тому вважаємо доцільним розглядати робоче місце для цих категорій споруд окремо.

Перш за все, слід визначити, які ознаки можна вважати такими, що вказують на гончарне виробництво. Насамперед це відбитки від основ гончарних кругів. Іншими ознаками є наявність запасів сировини та інструментів гончара [Бобринський, 1989, с. 22—25].

Перша ознака зафіксована в усіх житлах третього поселення. Так, в житлі № 2 виявлені дві ями, житлі № 3 — одна яма, а в житлах № 4, 5, 6 їх було по три. Ямки фіксувалися поблизу вогнищ, що вказує на те, що житла використовувалися в якості майстерень у холодну пору року або для зігріву рук гончара. В господарській споруді № 3 також виявлено дві такі ямки, а в споруді № 4 — одна (табл. 1; 2).

Отже, з 13 об'єктів, досліджених на балці Канцерка (житла та споруди), в п'ятьох не було зафіксовано відбитків круга, в двох об'єктах зафіксовано по одному відбитку, в трьох — по два, та ще в трьох — по три.

Судячи з їх будови, гончарні круги стояли на долівці на дерев'яних підставках-плахах. Ці плахи мали здебільшого прямокутну форму, розмірами $0,4 \times 0,6$ м, або інколи округлу, діаметром $0,3—0,5$ м. Через плаху проходила вісь круга, яка на глибину $0,3—0,4$ м, а інколи ще глибше, закопувалась в земляну долівку будівлі. Для закріплення осі в долівці викопувалась яма $0,25 \times 0,38$ м, яка навколо осі забивалась твердим матеріалом — грудочками глею, печини, черепками. При розкопках подібні ями мають вигляд триступінчастих в розрізі: верхня широка і неглибока частина є місцем, де стояла плаха; середня частина є ямою, заповненою твердим матеріалом; третя частина ями — найменша і найглибша — слід від кінця основи круга. Ями, що збереглися гірше, мають вигляд двоступінчастих або конусовидних в розрізі [Сміленко, 1975, с. 142—144].

Дослідження ям (відбитків основ кругів в долівці) дозволило А.Т. Сміленко припустити використання ручного гончарного круга з нерухомою частиною на масивній підставці-пласі [Магомедов, Сміленко, 1990, с. 399]. Цьому відповідає стрічкова техніка виготовлення посуду, наявність клейм, закраїнок на денцях, відбитків підсипки піску під денця. Знайдено 10 клейм, здебільшого у вигляді хреста у крузі, на одному з клейм зображено гребінець, на другому — коло з променями. На багатьох денцях помітні сліди підсипки піску. Про стрічкову техніку свідчать деякі із стінок канцерських глеків, на яких простежуються «стрічки» і «шви» між ними [Сміленко, 1975, с. 142].

Однак, в літературі існує й інша точка зору. На підставі вивчення етнографічних матеріалів

О.О. Бобринський дійшов висновку, що згадані ознаки характерні не лише для ручного гончарного круга, а й для ножного [Бобринський, 1962, с. 39—54]. Дослідник зазначає, що конструкція ножного круга зі спицями може фіксуватися наступним чином. Вісь кріпилася в материковому ґрунті, для чого зазвичай викопувалася невелика ямка (діаметром $30—40$ і глибиною $30—40$ см), в центрі її злегка вбивався загострений кіл (майбутня основа круга), після чого яма забутовувалася глиною чи камінням, для того щоб придати вісі тверде вертикальне положення. Подібна система фіксації виявлена і на балці Канцерка. О.О. Бобринський також вказує, що за етнографічними матеріалами такі системи фіксації характерні не лише для ручних кругів [Бобринський, 1991, с. 41—42]. Втім, залучення етнографічних матеріалів для даної гончарної традиції досить проблематичне, адже не визначено точне походження традиції та існує доволі значний хронологічний розрив між етнографічними даними та існуванням виробничого центру на балці Канцерка.

Визначити з певністю, яким типом кругів користувались канцерські гончарі — ручним чи ножним, — важко. Масивні плоскі підставки — плахи, аналогічні канцерським, відомі з етнографії в групі ручних кругів з грибовидним диском і нерухомою віссю [Сміленко, 1975, с. 144]. Більш переконливою все ж видається реконструкція у вигляді однодискового ручного круга з нерухомою віссю, що була закріплена в ґрунті. Нерухома вісь канцерських кругів глибоко закопувалась в землю і додатково закріплювалась глиною і твердими предметами, мабуть, для більшої стійкості і у зв'язку зі значними розмірами та вагою виготовлених глеків. Підтвердженням того, що круг все ж був однодисковий з нерухомою віссю може слугувати наявність плоских підставок. Проте не слід відкидати і варіант реконструкції ножного круга з нерухомою віссю (рис. 1). Однак за дани-

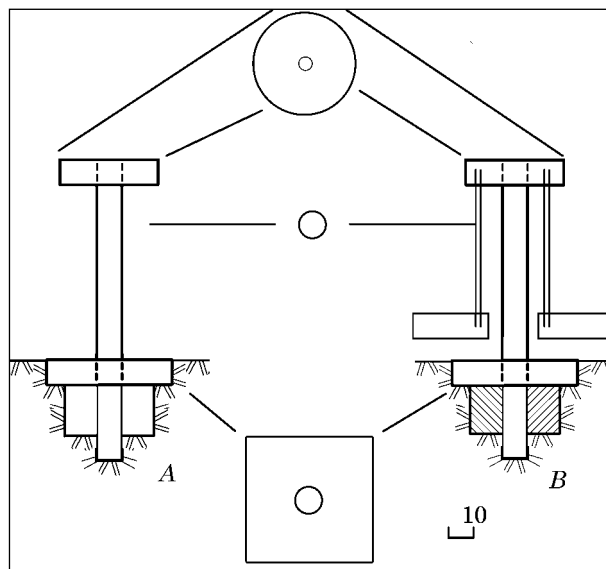

Рис. 1. Варіанти реконструкції гончарного круга

ми етнографії невідомо, щоб такий круг фіксувався за допомогою плахи-підставки [Бобринский, 1991, рис. 15]. Хоча це можна пояснити значною вагою глеків. У той же час В.П. Петров, розглядаючи питання гончарного круга в черняхівському гончарстві, зазначає, що ножний круг характерний при значних стимулах ринку [НА ІА НАНУ, ф. № 16, № 145, л. 251]. Таких явних стимулів ми не вбачаємо. Отже, можна стверджувати, що конструкція гончарного круга була приблизно такою, як це запропоновано на реконструкції.

За класифікацією технічних прийомів виготовлення кераміки О.О. Бобринського гончарне виробництво Канцерки відповідає V етапу розвитку функцій гончарного круга [Бобринский, 1978, с. 27, 36], характерному для досить розвинутого в економічному відношенні ремісничого виробництва [Магомедов, Смиленко, 1990, с. 400]. Однак, враховуючи прищільність канцерської традиції, слід зазначити, що в такому розвиненому вигляді вона вже з'являється в Подніпров'ї.

За визначенням О.О. Бобринського денця глеків Канцерки можуть бути віднесені до «начину» III типу, а «начин», знайдений на долівці майстерні № 3 — до I типу. При виготовленні посуду за способом «начину» III типу, характерним для південних областей Причорномор'я і Середземномор'я, нижня частина посудини виліплювалась догори дном шляхом спірального наліпу глиняних джгутів, а потім переверталась [Бобринский, 1970, с. 22]. Цією технікою посудини виготовлялись частинами: на донну частину нарощувалась по спіралі середня частина до плічок, потім посудина підсихала і виводилося горло, після чого до виробу доліплювались ручки наскрізним кріпленням [Михеев, 1985, с. 82].

Місця, де стояли круги, траплялись при розкопках інших поселень. Наприклад, слід круга відкрито в керамічних майстернях III—IV ст. н. е. на черняхівських поселеннях в Журавці та Глевасі [Бобринский, Гусакова, 1973, с. 153; Терпиловский, 1989]. В Журавці це була розташована під стінкою циліндрична яма діаметром 0,62 м, в центрі якої знаходилось прямокутне заглиблення розмірами 0,15 × 0,1 м. Яма цієї майстерні була залишком від під'ятника ножного круга [Сымонович, 1966; Бобринский, Гусакова, 1973]. А от у Глевасі в центрі північної частини будівлі розташовувалась «подушка» зеленої глини діаметром 0,5 і товщиною 0,12 м. В центрі її збереглися сліди від квадратного в розрізі кілка. Гончарний круг тут кріпився на нерухомій осі, яка була зафіксована «подушкою» з глини [Терпиловский, 1989, с. 237]. Сліди від кругів виявлено на Дмитрівському та Маяцькому поселеннях салтівської культури. В долівках деяких жител збереглися круглі ямки діаметром 0,15 м із заглибленням в центрі від вбитого масивного квадратного кілка. На думку С.О. Плетнєвої, це були місця під-

ставок примітивних ручних кругів [Плетнева, 1989, с. 113—114; Винников, Плетнева, 1998, с. 139—157].

Отже, наведені аналогії також свідчать на користь того, що круг все ж був ручний з нерухомою віссю.

За кількістю відбитків кругів на долівках напівземлянок та кількістю горнів, що належали до майстерень, А.Т. Смиленко вираховувала кількість гончарів, що працювали в майстерні. Так, на думку дослідниці, в майстерні № 8 працював один гончар, що мав один горн, в житлі № 2 — два гончаря, які мали два горни, в житлі № 5 та 6 — по три гончаря, які мали один горн, в майстерні № 4 — три гончара, що мали два горни. Отже, дослідниця вважала, що всього на трьох поселеннях працювало близько 30 гончарів [Смиленко, 1975, с. 141]. Однак, чи працювали вони одночасно, залишається невстановленим. Майстер міг просто переносити своє робоче місце. Про синхронність груп комплексів говорити не доводиться через відсутність хроноіндикаторів.

Іншим доказом того, що будівлі третього поселення являли собою майстерні, є запаси глини. Так, в житлі № 4 простежено три ями, в яких виявлено глину. Крім того, у цьому ж житлі виявлено і четверту яму, призначення якої не з'ясоване, яка теж могла використовуватися для зберігання сировини. Купку глини виявлено на долівці напівземлянки № 5 та навколо вогнища простежено шар сірої глини. Очевидно, остання була відходом від виробництва глеків. Підтвердженням цього є наявність відбитків гончарного круга поблизу вогнища. Наявність глини навколо робочого місця гончара зафіксовано і в майстерні на черняхівському поселенні Журавка [Бобринский, Гусакова, 1973, с. 151—154] та на Маяцькому поселенні [Винников, Плетнева, 1998, с. 144].

Сліди зберігання та підготовки сировини виявлено і в спорудах № 2, 3 та 5. В споруді № 3 виявлено два скупчення глини, а в спорудах № 2 та 5 — по одному. Причому в споруді виявлено і компактне скупчення розвалів готової продукції. Сліди підготовки сировини були виявлені і в майстерні на поселенні черняхівської культури Журавка [Бобринский, Гусакова, 1973] та в майстернях на Маяцькому поселенні [Винников, Плетнева, 1998, с. 144].

Отже, з 13 об'єктів (жител та споруд), зафіксованих на балці Канцерка, в дев'яти випадках скупчення не були зафіксовані, в двох випадках були зафіксовані по одному скупченню і один раз — по три.

Велику увагу майстри приділяли підготовці сировини. Різні сорти глини зберігалися в критих господарчих приміщеннях або всередині жител-майстерень — це свідчить про початкову стадію її підготовки до замішування — «лежання» або «витримування» [Смиленко, 1975, с. 141; Магомедов, Смиленко, 1990, с. 399].

На поселеннях у Канцерці глину відмулювали (розмішували у воді та відстоювали), про що свідчить дуже дрібна і однорідна структура зламів черепків. Великі глеки, що вироблялись в канцерських майстернях, неможливо було зберегти від деформації і тріщин, не додавши в їх тісто спеціальних домішок. У глиняну масу, з якої виготовляли глеки, додавали дрібно товчений шамот, грудочки сухої подрібненої глини, пісок, дрібні рослинні домішки. На території поселення знайдена обпалена грудочка сірої глини з відбитками нігтів. Цю знахідку пояснює практика сучасних гончарів, які у такий спосіб визначають пластичність і м'якість підготовленої для виробництва глини [Сміленко, 1975, с. 142].

Запаси глини були виявлені на черняхівських поселеннях Журавка [Бобринский, 1973], Обухів [Кравченко, Петраускас О., Шишкін, Петраускас А., 2007, с. 191—195], Комарово [Шапова, 1974] та салтівському Маяцькому поселенні [Винников, Плетнева, 1998, с. 144].

Ще одним показником наявності робочого місця є знахідки гончарних інструментів. Так, у напівземлянках № 4 та 6, у споруді № 3 та напівземлянковій господарській споруді № 1 виявлено гальку, яка, як правило, знаходилася на долівках, біля вогнища. Причому, це знаряддя є поширеним навіть в тих об'єктах, де інших слідів виробництва посуду не було зафіксовано.

Галькою наносились на поверхню глеків орнаментальні лисковані лінії [Воеводский, 1930, с. 57]. Рельєфні смуги, що також часто трапляються на канцерських глеках, не наліплювались зверху, а наносилися тим самим камінцем. Рельєфна смуга утворювалась посередині між двома заглибленими лощеними лініями, проведеними камінцем, який тримали трохи навскіс. Невеликі рельєфні шишечки, очевидно, наліплювались. Крім того, галька як інструмент гончара зафіксована у майстернях на поселеннях Журавка [Сымонович, 1966, с. 119], Воскресенське 1 [Терпиловський, 2010, с. 81] та Глибокому [Вакуленко, 1969, с. 46].

Після виготовлення посуду просушували в житлах-майстернях на стелажах-дошках, що кріпились до опорних стовпів і стін будівель. Скупчення уламків від розчавлених посудин, поставлених для просушки, виявлено, на долівці в житлі № 2. Вогнища також буди зафіксовані в майстернях Маяцького поселення [Винников, Плетнева, 1998, с. 144]. Вогнище в будівлі допомагало тримати певну температуру та сухість, необхідну для висушування виробів.

Отже, в житлі № 4 та споруді № 3 присутні всі три ознаки, що характеризують наявність робочого місця гончара. В житлах 5 (відбитки кругів та запаси сировини) та 6 (відбитки кругів та інструменти) — дві, в житлах 2 та 3 — одна (відбитки кругів). В споруді № 4 присутній від-

биток круга, в спорудах 2 та 5 — запаси глини (табл. 3). Слід зазначити, що на долівці в житлі № 2 виявлено скупчення уламків від розчавлених посудин, поставлених для просушки.

Відбитки гончарних кругів виявлено разом з запасами сировини та інструментами по три рази, на той час як запаси сировини та інструменти виявлені на одних об'єктах лише 2 рази. Це вказує на те, що відбитки гончарних кругів є більш характерною ознакою, хоча в спорудах № 2 та 5 окрім запасів сировини не зафіксовано інших ознак (табл. 3).

Для більшого унаочнення взаємоспівпадінь ознак, таких як відбитки круга, запаси сировини та наявність інструментів, доцільне застосувати розрахунки, запропоновані Г.О. Федоровим-Давидовим [Федоров-Давыдов, 1970, с. 123—131].

Отже, нас цікавить сукупність трьох ознак: відбитків круга (А), запасів глини (В) та інструментів (С) — в комплексах балки Канцерка. Причому вважаємо недоцільним вказувати у цих розрахунках кількість відбитків кругів (А) та куп глини (В). Це, на наш погляд, лише заплутає розрахунки.

У такому разі:

А — є умовою того, що відбитки кругів були зафіксовані;

В — є умовою того, що запаси глини були зафіксовані;

–А + В — є умовою того, що відбитки круга не були зафіксовані, а запаси глини були зафіксовані;

+А – В — є умовою того, що відбитки круга були зафіксовані, а запаси глини не були зафіксовані;

АВ — є умовою того, що зафіксовані відбитки круга та запаси глини;

–АВ — є умовою того, що не зафіксовано ні відбитків круга, ні запасів глини.

Тепер розглянемо дані отримані під час дослідження об'єктів на балці Канцерка. В такому випадку:

подія АВ відбулася Х11 рази;

подія –А + В відбулася Х12 рази;

подія + А – В відбулася Х21 рази;

подія –АВ відбулася Х22 рази.

Тоді ми можемо скласти таблицю 2/2, що буде характеризувати спряженість ознак [Федоров-Давыдов, 1970, с. 123].

Можна припустити, що зв'язку між цими подіями немає (нульова гіпотеза Н0).

Якщо між цими подіями немає ніякого зв'язку, то має виповнитися рівняння $X_{11} / X_{12} = X_{21} / X_{22}$ [Федоров-Давыдов, 1987, с. 95].

$$3/4 = 0,75$$

$$2/4 = 0,5$$

$$0,75 > 0,5$$

Однак, проведені підрахунки вказують, що ця гіпотеза спростована. Отже, можна припустити, що між подіями А та В існує зв'язок.

Для встановлення залежності між подіями А та В необхідно вирахувати приблизний критерій χ^2 .

$$\chi^2 = (X_{11} \times X_{22} - X_{12} \times X_{21})^2 \times N / A \times (-A) \times B \times (-B) = (3 \times 4 - 4 \times 2)^2 \times 13 / 5 \times 8 \times 7 \times 6 = 0,12.$$

Отримане значення не перевищує критичне значення довірчого рівня 0,95 [Федоров-Давыдов, 1987, табл. II]. Відповідно, можна стверджувати, що зв'язок для об'єктів балки Канцерки між наявністю відбитків круга та запасів сировини існує.

Однак, цей критерій не вказує на ступінь єдності цього зв'язку. Коефіцієнт зв'язку вираховується по формулі

$$Q = X_{11} \times X_{22} - X_{21} \times X_{12} / X_{11} \times X_{22} + X_{21} \times X_{12} = 3 \times 4 - 2 \times 4 / 3 \times 4 + 2 \times 4 = 0,2.$$

За безумовною наявністю зв'язку, цей зв'язок виявляється слабо вираженим.

Наступні розрахунки проведемо з відбитками круга та інструментами.

При цьому використаємо такі означення:

А — є умовою того, що відбитки кругів зафіксовані;

С — є умовою того, що інструменти зафіксовані;

—А + С — є умовою того, що відбитки круга не зафіксовані, а інструменти зафіксовані;

+А — С — є умовою того, що відбитки круга зафіксовані, а інструменти не зафіксовані;

АС — є умовою того, що були зафіксовані відбитки круга та інструменти;

—АС — є умовою того, що не було зафіксовано ні відбитків круга, ні інструменти.

Отже, згідно даних отриманих під час дослідження об'єктів на балці Канцерка, можна зробити висновок, що:

подія АС відбулася Х11 разів;

подія —А + С відбулася Х12 разів;

подія +А — С відбулася Х21 разів;

подія —АС відбулася Х22 разів.

Тоді ми можемо скласти так звану таблицю 2/2, що буде характеризувати спряженість ознак.

Припустимо, що зв'язку між цими подіями немає (нульова гіпотеза Н0). Тоді виповниться рівняння:

$$X_{11} / X_{12} = X_{21} / X_{22} \text{ [Федоров-Давыдов, 1987, с. 95].}$$

$$\begin{aligned} 3 / 1 &= 3 \\ 4 / 5 &= 0,8 \\ 3 &> 0,8. \end{aligned}$$

Проведені підрахунки вказують, що ця гіпотеза спростована. Отже, можемо припустити, що між подіями А та С існує зв'язок.

Для встановлення залежності між подіями А та С необхідно вирахувати приблизний критерій χ^2 .

$$\chi^2 = (X_{11} \times X_{22} - X_{12} \times X_{21})^2 \times N / A \times (-A) \times C \times (-C) = (3 \times 5 - 1 \times 4)^2 \times 13 / 7 \times 6 \times 4 \times 9 = 1,04.$$

Отримане значення значно перевищує критичне значення довірчого рівня 0,95 [Федоров-Давыдов, 1987, табл. II]. Вірогідно можна стверджувати, що для об'єктів балки Канцерка зв'язок між наявністю відбитків круга та інструментами існує.

Однак, цей критерій не вказує міру цього зв'язку. Коефіцієнт зв'язку вираховується по формулі

$$Q = X_{11} \times X_{22} - X_{21} \times X_{12} / X_{11} \times X_{22} + X_{21} \times X_{12} = 3 \times 5 - 1 \times 4 / 3 \times 5 + 1 \times 4 = 0,58.$$

При безперечній наявності зв'язку, він виявляється не сильно.

Наступні розрахунки проведемо з запасами сировини та інструментами.

В такому разі використаємо такі позначення:

В — є умовою того, що зафіксовані запаси сировини;

С — є умовою того, що зафіксовані інструменти;

—В + С — є умовою того, що запаси сировини не були зафіксовані, а інструменти були зафіксовані;

+В — С — є умовою того, що запаси сировини були зафіксовані, а інструменти не були зафіксовані;

ВС — є умовою того, що були зафіксовані запаси сировини та інструменти;

—ВС — є умовою того, що не було зафіксовано ні запаси сировини, ні інструменти.

Отже, будемо розглядати дані отримані під час дослідження об'єктів на балці Канцерка. В такому випадку:

подія ВС відбулася Х11 разів;

подія —В + С відбулася Х12 разів;

подія +В — С відбулася Х21 разів;

подія —ВС відбулася Х22 разів.

Тоді ми можемо скласти так звану таблицю 2/2, що буде характеризувати спряженість ознак.

Якщо між цими подіями немає ніякого зв'язку (нульова гіпотеза Н0), то має виповнитися рівняння $X_{11} / X_{12} = X_{21} / X_{22}$ [Федоров-Давыдов, 1987, с. 95].

$$\begin{aligned} 2 / 2 &= 1 \\ 3 / 6 &= 0,5 \\ 1 &> 0,5. \end{aligned}$$

Проведені підрахунки вказують, що ця гіпотеза спростована. Отже, можна припустити, що між подіями В та С існує зв'язок.

Для встановлення залежності між подіями В та С необхідно вирахувати приблизний критерій χ^2 .

$$\chi^2 = (X_{11} \times X_{22} - X_{12} \times X_{21})^2 \times N / B \times (-B) \times C \times (-C) = (2 \times 6 - 2 \times 3)^2 \times 13 / 4 \times 9 \times 5 \times 8 = 0,33.$$

Отримане значення не переважає критичного значення довірчого рівня 0,95 [Федоров-

Давыдов, 1987, табл. III]. Відповідно, можна стверджувати, що для об'єктів балки Канцерки зв'язок між наявністю запасів сировини та інструментів існує.

Однак, цей критерій не вказує, до якої міри існує цей зв'язок. Коефіцієнт зв'язку вираховується по формулі:

$$Q = \frac{X_{11} \times X_{22} - X_{21} \times X_{12}}{X_{11} \times X_{22} + X_{21} \times X_{12}} = \frac{2 \times 6 - 2 \times 3}{2 \times 6 + 2 \times 3} = 0,33.$$

При безперечній наявності зв'язку, цей зв'язок виявляється слабо вираженим.

Цікаво зазначити, ще статистичні дані, які отримуюмо при порівнянні. Так, найбільше співпадінь дають саме відбитки кругів (по три з запасами сировини та інструментами). А от запаси сировини та інструменти співпадають лише два рази.

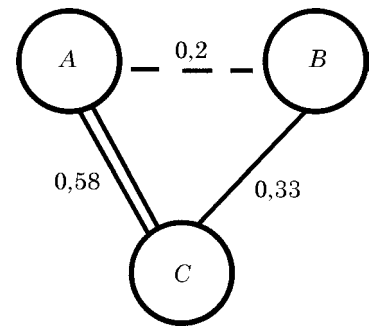
Запаси сировини без відбитків кругів зафіксовані частіше (4), ніж інструменти без відбитків кругів (1). Це зрозуміло, адже відмунлення могло відбуватися не обов'язково поруч з робочим місцем. Так, в споруді № 2 та № 5 зафіксовано лише запаси сировини. На черняхівському поселенні Комарово поруч з горном зафіксовано скупчення глини діаметром 2 м. Навколо відмічені круглі плями із слідами дерев'яного тліну. Автор розкопок, Ю.Л. Щапова висловила припущення, що це залишки від легкого навісу [Щапова, 1974, л. 12—13].

А от знахідка інструменту без відбитків круга (напівземлянка господарська споруда № 1) лише одна, адже, наносили орнамент саме на робочому місці.

Відбитки кругів без запасів сировини зафіксовані два рази, а без інструментів — чотири. Ймовірно, це слід пояснити перш за все тим, що інструменти гончара представлені лише річковою галькою, та й взагалі, інструментів могло бути не так і багато. До того ж, як ми знаємо за даними етнографії, більшість інструментів гончара виготовлені з дерева. Запаси сировини без інструментів зафіксовані тричі. Як вже згадувалося, сировина могла вилежуватися не лише в приміщенні з робочим місцем. Також слід додати, що найбільше випадків, коли в комплексі не виявлено ані запасів сировини, ані інструментів (9 випадків).

Крім того, слід порівняти отримані результати щодо характеристики залежності та зв'язків між ознаками. Для запасів сировини та інструментів виходить однакове значення (0,33) для характеристики залежності та зв'язку між ознаками. Найбільша залежність проявляється для відбитків кругів та інструментів (1,04). Між цими ж ознаками проявляється і найбільший коефіцієнт зв'язку (0,58). Найменші значення отримані для відбитків круга та запасів сировини (рис. 1). Так, щодо залежності отримано показник (0,12) — найменший з усіх розрахунків. Коефіцієнт залежності 0,2 також найменший в порівнянні з іншими (рис. 2). Отже, залежність між відбитками круга та запасами сировини найменша. Глину могли відмунювати і в підсобних приміщеннях.

Рис. 2. Граф зв'язків між відбитками круга (А), запасами сировини (В) та інструментами (С)

Найбільший зв'язок з'ясовуємо для відбитків круга та інструментів. Ці показники і слід вважати основними при характеристиці майстерень зі слідами гончарного виробництва.

Оскільки для зберігання глини необхідно вологе та прохолодне приміщення, а для просушки посудин — сухе, то саме різні умови і були головним чинником появи приміщень для підготовки глини. А наявність глини в приміщеннях з відбитками круга свідчить, що ця глина використовувалася одразу для формовки посудин.

Отже, маємо кілька варіантів майстерень за кількістю та поєднанням ознак. Це варіант А (наявність відбитків круга), зафіксований тричі, варіант В (наявність купки глини) зафіксований двічі, варіант С (наявність інструментів) — один раз, варіант АВ — один раз, варіант АС — один раз, варіант АВС — два рази. Три об'єкти з балки Канцерка не мають якихось слідів виробництва посуду. Варіант ВС не зафіксований жодного разу.

Співставимо ці дані з планіграфічними даними. Так, житла № 2 та 3, складають єдину групу із спорудами № 1—6. Причому, в самих житлах запасів сировини не виявлено, адже вона зберігалася в спорудах 2, 3 та 5. Саме наявність спеціалізованих споруд для зберігання глини і вказує на відсутність в житлах запасів глини. Споруда № 3, яка поєднує всі три ознаки, є спеціалізованою майстернею, що могла використовуватися в теплу пору року.

Для жител № 4—6 зафіксована депо інша ситуація. Так, поруч з житлом № 4 розташована напівземлянка господарська споруда № 1, в якій виявлено лише наявність гальки, що використовувалася для нанесення орнаменту, але могла туди потрапити і випадково. Для житла № 4 зафіксовані всі ознаки, що вказує на використання цієї будівлі як спеціалізованої майстерні. В житлах № 5 та 6 зафіксовано лише по дві такі ознаки. Причому, в житлі № 5 зафіксовані відбитки круга та запаси глини, а в житлі № 6 — відбитки круга та галька. Саме відсутність споруд для зберігання глини змушувала гончарів зберігати сировину в житлі.

Отже, можемо припустити існування двох моделей дворів гончарів. Перша з них включала житла, де лише виготовляли посуд (табл. 3). Поруч знаходилися споруди, в яких іноді також виготовляли посуд, а також зберігали си-

Таблиця 3. Розподілення ознак та моделі майстерень для об'єктів балки Канцерка.

Об'єкт	Варіант	Наявність відбитків круга (А)	Запаси сировини (В)	Наявність інструментів (С)	Всього ознак	Етап розвитку робочого місця
Двір 1						
Житло № 1	—	—	—	—	0	—
Двір 2						
Житло № 2	А	А = 2	—	—	1	РМ ₂
Житло № 3	А	А = 1	—	—	1	РМ ₂
Споруда № 1	—	—	—	—	0	—
Споруда № 2	В	—	В = 1	—	1	—
Споруда № 3	АВС	А = 2	В = 2	С = 3	3	РМ ₃
Споруда № 4	А	А = 1	—	—	1	РМ ₃
Споруда № 5	В	—	В = 1	—	1	—
Споруда № 6	—	—	—	—	0	—
Двір 3						
Житло № 4	АВС	А = 3	В = 3	С = 1	3	РМ ₂
Житло № 5	АВ	А = 3	В = 1	—	2	РМ ₂
Житло № 6	АС	А = 3	—	С = 1	2	РМ ₂
Напівземлянка господарська споруда № 1	С	—	—	С = 1	1	—
В сь о г о		7	5	4		

Таблиця 4. Зведена характеристика взаємоперетину ознак та характеристика залежності та зв'язків між ознаками.

	АВ	АС	ВС
X11	3	3	2
X12	4	1	2
X21	2	4	3
X22	4	5	9
X ²	0,12	1,04	0,33
Q	0,2	0,58	0,33

Примітки: АВ — відбитки круга та запаси глини, АС — відбитки круга та інструменти, ВС — запаси сировини та інструменти, подія АВ відбулася X11 рази, подія –А + В відбулася X12 рази, подія +А – В відбулася X21 рази, подія –АВ відбулася X22 рази, подія АС відбулася X11 рази, подія –А + С відбулася X12 рази, подія +А – С відбулася X21 рази, подія –АС відбулася X22 рази, подія ВС відбулася X11 рази, подія –В + С відбулася X12 рази, подія +В – С відбулася X21 рази, подія –ВС відбулася X22 рази; x^2 — приблизний критерій залежності між подіями, Q — коефіцієнт зв'язку.

ровину. Інша модель включала в себе житла, де зберігали сировину та виготовляли посуд. Всі ці моделі також включали в себе горни, але про це йтиметься далі.

Таким чином, для двору гончаря № 2 слід визнати подвійну ситуацію щодо розташування робочого місця. Це РМ₂ та РМ₃ за класифікацією О.А. Бобринського [Бобринский, 1991, с. 26]. Ймовірно споруди № 3 та 4 слугували майстернями в теплу пору року, в той час, як в холодну майстер працював в житлі поруч з

вогнищем. Для двору № 3 — РМ₂. Причому, для двору № 3 ми спостерігаємо концентрацію виробництва в житлах.

Можна висловити гіпотетичне припущення, що двір № 2 є більш розвиненим в ремісничому відношенні, ніж двір № 3. З одного боку, це можна пояснити поступальним розвитком гончарного виробництва, однак, враховуючи той факт, що традиція не прижилася, можна припустити, що ці моделі можуть вказувати на поступове згортання виробництва.

Слід зазначити, що для черняхівської культури, де простежено ремісничі форми виробництва кераміки, три ознаки, що характеризують майстерні, зафіксовані лише на поселенні Журавка Вільшанська [Бобринский, Гусакова, 1973]. Для інших поселень, де, зафіксовані майстерні, найбільш характерним є наявність запасів сировини (4 випадки) та ще в одному випадку — відбитка круга. Це вказує на те, що центр на балці Канцерка був більш спеціалізований, ніж гончарство племен черняхівської культури, хоча сліди виробництва посуду зафіксовані в різних ареалах черняхівської культури.

Доцільність виділення двору гончара вбачаємо можливим при порівнянні з матеріалами черняхівських поселень Рипнів II, Завадівка I, Журавка Вільшанської та Обухів I. Так на поселенні Рипнів II житло № XI, імовірно пов'язане з гончарним виробництвом, зафіксоване поруч з гончарним горном [Баран, 1964, с. 230, 235]. На поселенні Завадівка I поруч з трьома горнами розташовувалася майстерня [Бидзиля, Коляник, Гошко 1981, с. 113—130]. На поселенні Журавка поруч з майстернею виявлено гончарний горн [Бобринский, 1991, с. 56—67]. На по-

селенні Обухів I виявлено три об'єкти, пов'язані з гончарним виробництвом, які можна поєднати в двір гончаря [Кравченко, Петраускас О., Шишкін, Петраускас А., 2007, с. 191—195]. Всі ці факти наводять на думку про можливу концентрацію виробництва посуду на одному місці.

Отже, в балці Канцерка мало місце сезонне виробництво, що існувало впродовж значного періоду. Про це свідчить довготривалість використання даної балки та відсутність постійних захисних пристроїв, що призначалися для цілорічного гончарного виробництва. Вони ж фіксують найбільш сприятливі умови для інтеграції споживачів та виробників гончарної продукції [Бобринський, 1991, с. 88].

На балці Канцерка маємо справу з PM_2 та PM_3 + TP_3 . Дана організаційна форма вказує на ремісничий характер виробництва [Бобринський, 1989, с. 20]. Усього нами було виділено два типи двору гончаря. Перший тип включав у себе житла-майстерні, господарські ями з легкими навісами та горни. Другий тип — житла-майстерні, велике господарське приміщення та горни. Звісно, складатиметься враження, що перший тип більш розвинутий, ніж другий, однак даних щодо синхронності чи асинхронності цих груп в нас немає.

Баран В.Д. Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга // МИА. — 1964. — № 116. — С. 213—252.

Бидзиля В.И., Коляник В.К., Гошко Т.Ю. Черняховская гончарная мастерская из с. Завадовка // Использование методов естественных наук в археологии. — 1981. — С. 113—130.

Бобринский А.А. К изучению техники древнерусского гончарства // Вестник МГУ, сер. «История». — 1962. — № 2. — С. 39—54.

Бобринский А.А. О некоторых особенностях формовой технологии керамики из памятников черняховской культуры // КСИА. — 1970. — № 121. — С. 20—26.

Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. — М., 1978.

Бобринский А.А. Методика изучения организационных форм гончарных производств // Керамика как исторический источник. — 1989. — С. 10—43.

Бобринский А.А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II—V вв. н. э.). — М., 1991.

Бобринский А.А., Гусаков М.Г. Реконструкция гончарной мастерской III—IV вв. // СА. — 1973. — № 1. — С. 150—162.

Вакуленко Л.В. Дослідження гончарної майстерні на Глибоцькому поселенні // Слов'яно-руські старожитності. — 1969. — С. 45—50.

Вакуленко Л.В. Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е. — К., 1977.

Винников А.З., Плетнева С.А. На северных рубежах Хазарского каганата. Маяцкое поселение. — Воронеж, 1998.

Воеводский М.В. К истории гончарной техники народов СССР // Этнография. — 1930. — № 4. — С. 55—70.

Дзембас О. Пізнєоримські гончарні майстерні в басейні р. Міц Закарпатської області // Українське гончарство. — 1993. — Кн. 1. — С. 160—165.

Магомедов Б.В., Смиленко А.Т. Гончарство // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К., 1990. — С. 393—400.

Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985.

Кравченко Н.М., Петраускас О.В., Шишкін Р.Г., Петраускас А.В. Памятники археологии позднеоримского времени Правобережной Киевщины. — К., 2007.

Петров В.П. Керамика и керамическое производство на Среднем Поднепровье в черняхоский период // НА ІА НАН України. — Ф. № 16. — № 251.

Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989.

Смиленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). — К., 1975.

Сымонович Э.А. Гончарная мастерская III—IV вв. н. э. в Журавке // КСИА. — 1966. — Вып. 107. — С. 117—121.

Терпиловский Р.В. К проблеме контактов киевской и вельбарской культур // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim. — 1989. — Т. II. — С. 231—247.

Терпиловський Р.В. Архітектура поселень Середнього Подніпров'я II ст. до н. е. — V ст. н. е. // Відейко М. Ю., Терпиловський Р.В., Петрашенко В.О. Давні поселення України. — К., 2005. — С. 82—113.

Терпиловський Р.В. Дослідження нових пам'яток черняхівської культури у межах і Сули // Черняхівська культура. Актуальні проблеми досліджень. — 2010. — С. 79—83.

Федоров-Давыдов Г.А. О статистическом исследовании взаимовстречаемости признаков и типов предметов в археологических комплексах // СКМА. — 1970. — С. 123—131.

Федоров-Давыдов Г.А. Статистические методы в археологии: Учеб. Пособие для вузов по спец. «История». — М., 1987.

Щапova Ю.Л. Отчет о раскопках черняховского поселения у с. Комарово в 1974 году // НА ІА НАН України. — 1974/133.

Я. В. Володарець - Урбанович

ГОНЧАРНЫЕ МАСТЕРСКИЕ БАЛКИ КАНЦЕРКА

В статье подана характеристика мастерских выявленных в балке Канцерка. Выделены дворы гончаров. Мастерские рассматриваются по характеру развития рабочего места. Проанализирован цикл производства посуды. Даны варианты реконструкции гончарных кругов. Комплексы проанализированы при помощи статистических методов, что позволило выделить ряд особенностей «дворов». Приведены аналогии с черняховской, салтовской и культурами карпатских курганов.

Я. В. Володарець - Урбанович

POTTERY WORKSHOPS OF KANCERKA BEAM

Description of master Kancerka exposed on a beam is given in the article. The courts of potters are selected. Workshops are examined in grain development of workplace. The cycle of production of tableware is analysed. The variants of reconstruction of potter's wheels are given. Complexes are analysed through statistical methods, that allowed to select the row of features of «courts». Analogies are resulted from Shernaicov, Salto cultures and Carpathian Barrows Culture.

Е. К. Апрева, К. И. Красильников
(Луганск)

ПОДВОРЬЯ КАК ПРИЗНАК ХОЗЯЙСТВЕННОГО УКЛАДА НАСЕЛЕНИЯ САЛТОВО-МАЯЦКОЙ КУЛЬТУРЫ

Авторы рассматривают различные типы селищ оседлого населения степной части салтово-маяцкой культуры и в зависимости от особенностей их материальной структуры подразделяют на закрытые комплексы, дворы, подворья. Большое внимание уделено рассмотрению вопросов, связанных с зерновым хозяйством как основой экономики, и особо — участкам коллективного пользования.

К л ю ч е в ы е с л о в а: салтово-маяцкая культура, Хазарский каганат, хозяйственный уклад, инфраструктура поселений.

ПРОБЛЕМЫ ТЕМЫ

Хозяйственный потенциал салтово-маяцкой культуры (СМК) обычно рассматривают не как комплексное явление жизни населения в структуре Хазарского каганата, а зачастую как отдельные отрасли: земледелие, ремесла, промыслы, скотоводство. В суждениях о них в основном ссылаются на раскрытые постройки, приспособления в них, найденные орудийные комплексы, относящиеся к названным отраслям. Традиционно более всего привлекало внимание сельское хозяйство и его составляющие, связанные с землеобработкой, зернопроизводством, по остеологическим данным скотоводство. Значительно меньше информации по хранению, утилизации продуктов, совершенно мало сведений из палеоботаники, палеозоологии, в целом палеоэкономических данных касающихся возможностей хозяйственного потенциала с учетом физико-географических условий местонахождения поселений.

Справедливости ради следует заметить, что в последнее время в салтоведении обозначился интерес к региональному анализу хозяйства. В данном случае речь идет о лесостепной зоне СМК и опыте исследования хозяйственного ук-

лада алано-славянского этноса [Колода, Горбаненко, 2010]. Предложенные направления поисков, естественно, порождают вопросы, одни из которых обозначают проблемы, другие рабочие гипотезы. К числу первых, в контексте хозяйственной темы, относим — содержание «приселищных хозяйственных зон» [Колода, Горбаненко, 2010, с. 54, 61, 73, 94 и сл.]. В них, исходя из фондов «старопахотных земель», авторы определяют ресурсные возможности, допустимую урожайность, виды злаковых культур и другое. К числу рабочих гипотез относим орудийные комплексы, необходимые в зернопроизводстве. К примеру, среди перечня орудий земледелия неоднократно упоминают «мотыжки», изделия широко известные в СМК. Судя по условиям их обнаружения в погребениях, следам, сохранившимся на стенах могил, котлованов полужемлянок, мергельных строительных блоков, плах, наконец, способу крепления к древку и другим признакам, вряд ли миниатюрную мотыжку следует относить к числу орудий, с помощью которых рыхлили почвы под посевы [Михеев, 1985, с. 38—39; Колода, Горбаненко, с. 33, 65, 78, 128—130 и др.].

Мотыжки, но не тяжелые мотыги, как земле-ройный инструментарий обозначены И.М. Артамоновым [Артамонов, 1958, с. 43, рис. 29, 1], И.И. Ляпушкиным [Ляпушкин, 1958, с. 119, рис. 10]. В этой связи нет необходимости «оспаривать» в них факт землекопного орудия [Колода, Горбаненко, 2010, с. 31]. В системе же землеобрабатывающего орудия, Б.Д. Греков считает очень вероятным у болгар, имея в виду болгар X века Поволжья, способы обработки земли при помощи тяжелых мотыг и пашенных орудий. Автор при этом ссылается на косвенные факты из письменных источников,

засвидетельствовавших встречи посольства Багдада в лице Ибн-Фадлана «хлебом, мясом, просом», являющимися главными продуктами страны болгар [Ибн-Фадлан, 1992, с. 80].

Письменные свидетельства Хазарии не конкретизируют хозяйственную специфику собственной территории, а тем более ее периферии. В них не более чем в общем виде упомянуты виноградники, сады близ городов и поля в степях, но в тоже время совершенно определенно сообщается о дани, собираемой с подчиненных каганату народов [Артамонов, 1962, с. 171]. Среди упомянутых данников названы и «булг-р», которые по данным хазар, обитают в открытой местности [Плетнева, 1976, с. 9—10]. Подобные географические привязки и население из них, вероятно, соответствуют землям периферии каганата к западу от Саркела. Несомненно, этот сельскохозяйственный район был обжит оседлым населением. Оно освоило увлажненные прибрежные террасы степных рек, задействовав их под земледелие и одновременно приселищное скотоводство.

ФАКТЫ КОНСТАТИРУЮТ

Одна из особенностей поселений степного левобережного Подонцовья — их размеры. Протяженность отдельных поселений степного левобережья Северского Донца 600—1000 м, вглубь до 200 м, площадь до 160—180 тыс. м². На правобережном Подонцовье находится Донецкий кряж, который представлен почвенными физико-геологическими условиями, существенно ограничивающими земледельческую отрасль, но способствующими хозяйству скотоводческого направления. Поселения этой части степного Подонцовья заметно меньших размеров, их площадь составляет до 30—35 тыс. м² и не превышает 50 тыс. м². Они обустроены на небольших мысах-площадках почти в поймах мелких рек среди скальных выходов кряжа из байрачных лесов. Таким образом, природно-ландшафтные условия степной части существенно определяли направления хозяйственной деятельности здешнего населения.

Обстоятельства, влияющие на отраслевую систему, как и организацию хозяйства, следует соизмерять с экономическими интересами каганата, с учетом востребованной продукции взимаемой в виде дани, о чем не умалчивают сами хазары [Артамонов, 1962, с. 172; Плетнева, 1976, с. 55—57]. Плательщиками дани, естественно, являлись не только праболгары степей, но и другие народы, обеспечивая при этом продуктовую стабильность каганата [Петрухин, 2008, с. 52—61; Калинина, 2010, с. 32]. На факты зависимости населения степного Подонцовья от хазар впервые обратил внимание И.И. Ляпушкин, однако хозяйственный потенциал его обитателей им не рассматривался [Ляпушкин, 1958, с. 140].

В раскопках, проведенных на степных поселениях, раскрыто более 110 хозяйственно-бытовых и жилых строений различного назначения, порой объединенных в комплексы из 2—3 помещений. Одни традиционно состоят из: жилищ, бытовых пристроек — кухонь, хозяйственных ям, иногда небольших производственных помещений. Другие по-настоящему комплексы, включающие такие же жилые и прочие постройки, обустроенные на некотором удалении одна от другой. Между ними намечаются незастроенные пространства, своего рода дворы.

Третьи включают в себя набор строений жилого, производственного, бытового, подсобного назначений расположенных на пространствах, площадь которых составляет порой несколько сот квадратных метров. Такие комплексы, естественно, связаны со стабильной хозяйственной инфраструктурой отдельной семьи [Красильников, 1976—1977/141, с. 161—162, рис. 55, 66, 79].

Рассматривая аналогичные комплексы поселений лесостепной части СМК находим, что в названном регионе наборы построек, в контексте хозяйственного потенциала отдельно взятой семьи, менее выразительные [Винников, 1984, с. 96—120; Винников, Плетнева, 1998, с. 158 и сл.]. Ни на городищах, ни на селищах Маяцкого, Дмитриевского, Ютановского и других значимых памятниках лесостепной СМК, даже в Саркеле, жилые и хозяйственные постройки не объединены в сколько-нибудь очевидные комплексы. Причины «умеренности» хозяйственного уклада населения лесостепной Алании заложены в системе его формирования в условиях северо-западного пограничья Хазарского каганата, в пределах которого население выполняло в основном «служилые» обязанности [Плетнева, 1976, с. 10]. Основная занятость обитателей расселившихся вдоль пограничья связана с военным делом, о чем убедительно свидетельствуют наборы оружия, амуниции воинов, конские упряжи всадников из захоронений лесостепного Доно-Донцовья [Мерперт, 1955; Плетнева, 1989, с. 69—90; Аксенов, 1998]. Хозяйственные вопросы, в условиях определенной обеспеченности «служилого населения» провиантом, не являлись приоритетными.

ХОЗЯЙСТВЕННЫЕ СТРУКТУРЫ В МАТЕРИАЛАХ СТЕПНЫХ СЕЛИЩ СМК

Еще в 1960-х гг., анализируя памятники степной части СМК в бассейне реки Дон, обратили внимание на оседлость здешнего населения, постройки соответствующие отраслям хозяйства, наличие индивидуальных дворов и даже усадеб [Ляпушкин, 1958, с. 314]. Привлекли внимание и выразительные культур-

ные горизонты поселений, локальные скопления золистости, некоторые другие визуальные признаки — свидетели регулярной хозяйственной деятельности [Плетнева, 2003, с. 65].

Наглядной иллюстрацией являются памятники СМК степных массивов, в частности их поселения, суммарная исследованная площадь которых составила около 30 тыс. м². Первое, на что следует обратить внимание — состояние культурных горизонтов селищ в пределах 0,5 м, в глубинах -0,35 — 0,8—0,9 м современной поверхности. Внутри строений величина слоя заполнения варьируется и достигает 2 м в постройках, 3 и более метра в ямах-погребках, ямах зернохранилищах.

Важно обратить внимание на расположение построек. По ним определяем систему индивидуальных строений, обустройство небольших дворов, крупных подворий, хозяйственных участков, на которых сосредоточены постройки общего пользования, в том числе связанные с совместными производствами, например, гончарством [Красильников, 1976, с. 267—277; 1980, с. 60—69]. Рассмотрим объекты, непосредственно относящиеся к хозяйству.

На селищах степного Подонцовья выделяем четыре структурных хозяйственных комплекса. Первый — замкнутый, обустроен на ограниченном пространстве, с набором строений, минимум необходимых для бытовой и хозяйственной адаптации обычной малой семьи. В данном случае подразумеваем жилую и хозяйственно-бытовую системы зачастую расположенные под общим им перекрытием. Простейшие варианты, так называемых «закрытых комплексов» состоят из жилой постройки, порой почти землянки и здесь же в углах, либо в стенке хозяйственно-бытовая часть. В ней обычно хозяйственная яма, кладовая, пекарня. Общая их площадь не превышает 20—25 м².

Усложненные варианты «закрытых комплексов» предполагают дополнительные строения-пристройки (стойло, кухню, гончарную мастерскую) соединенные с жилищем с помощью переходов. Площадь комплекса возрастает до 30—35 м². Сложный вариант этих же комплексов порой состоит из нескольких частей соединенных проходами в единый комплекс с площадью до 45—50 м² [Красильников, 1976—1977/141].

Обозначенные варианты «закрытых комплексов» одинаково встречаются на каждом из селищ степной СМК и не вызывают сомнений пребывания в них отдельных семей в условиях индивидуальных хозяйств и собственности. Они не только вписываются в общую планировку селищ, но как бы растворены в системе других, более крупных, хозяйственных структур.

Вторым хозяйственным подразделением являются дворы. В отличие от «замкнутых комплексов», они, помимо жилища, включают постройки: кухню, стойло, гончарную мастерскую,

хозяйственные ямы, погреб, все это в определенном удалении от жилища. Следовательно, набор строений на ограниченном пространстве территории поселения обычно определяем понятие «двор», обеспечивающий социальную и хозяйственную адаптацию семьи в условиях сельской общины и экологической степной среды. Число построек во дворах в пределах 3—5 с общей площадью застроек от 35—40 до 60—65 м², здесь же до 200—250 м² пространства не занятые под постройки. Постройки «спланированы» таким образом, чтобы оптимально оконтурить участок и этим обозначить, как бы «закрыть» территорию двора. Иногда территорию «ограждали» каменной кладкой, состоящей из 2—3 рядов обычного природного рваного мергеля. Не исключено, что таким же приемом оконтуривали подворье. В сравнении с ограниченными вариантами строений характерными «закрытым комплексам», внутренние обустройства дворов заметно разнообразнее. Например, во дворах находились глинобитные обожженные площадки, на которых могли выполнять различные хозяйственные работы, здесь же пятна обожженности почв очагов открытого вида, обязательным компонентом дворов являются хозяйственные ямы, иногда погреба, навесы.

Наиболее крупной и сложной структурой, имевшей отношение к индивидуальному хозяйству, является «подворье» — третья структура, по существу полноценный хозяйственный комплекс. Понятие «подворье», применительно СМК, в археологической литературе не обозначено, но тогда, видимо, подразумевали «усадебь» [Плетнева, 1967, с. 68—70]. Однако это понятие, в нашем представлении отождествляется с институтом собственности а, следовательно, уже государственностью. На селищах же степной СМК, в лучшем случае, удалось проследить постройки и комплексы построек, используемые отдельной семьей в структуре сельской общины.

Под «подворьем» подразумеваем жилое строение дополненное постройками хозяйственного, производственного, бытового назначения в пределах значительного пространства. В своем комплексе они обеспечивают не только среду обитания, но и хозяйственную самостоятельность отдельной семьи, связанной с промыслами, земледелием и скотоводством. К числу оборудований, задействованных в этих отраслях, относим амбары, стойла, навесы, сушильные приспособления, площадки обмолота и другое. Утилизация зерновых продуктов осуществлялась в пекарнях, кухнях; хранение мясных припасов в погребах-холодильниках.

Особое внимание уделяли системам хранения зерна. В данном направлении наметились четыре способа. Первый — в неглубоких до 1,5 м колоколовидных ямах внутри построек, обычно в жилищах, сооруженных в сухих

плотных, буквально, заизвесткованных лессах. Второй — в ямах с навесами над ними, обеспечивающими защиту от осадков за пределами строений. Третий — на чердачном пространстве [Красильников, 1976/142, с. 1—10, рис. 3—5]. Четвертый — в корчагах, установленных в постройке типа хлев [Красильников, Тельнова, 1991, с. 14—18, рис. 29, 33].

Хлев в хозяйственной практике салтовского населения степной части не только складское помещение, но, как известно, и стойло для скота. Содержание животных в закрытых помещениях известно как в зимний, так и летний периоды. В первом случае речь идет о дополнительно обогреваемых помещениях предназначенных под содержание молодняка в холодное время года, во втором, с целью защиты его от хищников в ночное время. Чаще всего на территории подворий стойла представляли собой самостоятельные строения, хотя имеются примеры соединения их с другими постройками, например, жилищем [Красильников, 1976, с. 5—8, рис. 10—11]. Приплод животных могли содержать в одном помещении с людьми, о чем сообщают этнографические данные [Материальная культура..., 1989, с. 210—211]. Таким образом, подворье — наиболее полный комплекс разнофункциональных строений обеспечивающих стабильную и автономную хозяйственно-промысловую деятельность семьи базируемой на сельскохозяйственном потенциале. Однако размеры подворий определяют наличие, или, напротив, ограниченность свободных участков в пределах границ селищ, словом, внутриселищной плотности застроек. Обозначенные факторы прослеживаются на каждом из исследуемых нами поселений. К примеру, Давыдо-Никольское селище занимает пространство до 180 тыс. м², здесь зафиксированы, как бы хутора, удаленные один от другого на расстояние от нескольких десятков до 150 м, что побудило выделить на его пространстве так называемые участки. Конкретные данные о подворьях получены при раскрытии горизонтов СМК на участках I и IV. Исследование площади участка I составило около 800 м², участка IV 1300 м², на обоих обозначены подворья площадью 250 и 480 м² каждое.

На селищах, площади которых ограничены не только ландшафтом, но определены в основном плотностью застроек (Рогалик, Новолимаревка), подворья, как вид хозяйственного комплекса, пока не выявлены. Здесь индивидуальный хозяйственный уклад ограничен дворами, площадь которых не превышает 120—150 м², пристройки в них составляют 35—45 м².

Подворья иногда оконтурены невысокими в 2—3 ряда камней стенами, сложенными без раствора из необработанных глыб мергеля. Внутри подворий, на незанятых под строения территориях, фиксируются очаги открытого

вида дооформленные небольшими камнями, вымостки из обломков горшков, в основном корчаг, глинобитные обожженные площадки, зольники. Выявлены площадки и ямы, в которых выжигали древесный уголь, используемый в качестве топлива для манкалов, иногда жертвенники в виде частей туш животных домашнего стада. В целом же горизонт подворий насыщен остеологическими останками, развалами и отдельными фрагментами горшков, амфор, корчаг. Ссылаясь на наборы обозначенных признаков, складывается представление о том, что подворье не только отдельно обустроенный хозяйственный организм, но и семейный сакральный центр.

Подворья, естественно, не центральное и завершающее звено хозяйственных структур населения, но одно из их составляющих. Потенциальные природные ресурсы создаваемых общиной продуктов находились в расположенных вблизи приселищных зонах. Подворья в таком случае не более чем место складирования, переработки и приготовления пищи отдельной семьи. В них же функционировали промыслы, в первую очередь гончарство. Следовательно, подворья соответствуют развитому периоду СМК, определяемому второй пол. IX — первой пол. X вв. Этот период истории СМК степного Подонцовья следует обозначить как время состоявшейся оседлости [Красильников, 1981, с. 122—124].

Населище, так называемые индивидуальные семейные хозяйственные коммуникации — сосуществуют с комплексами совместного пользования. Они зафиксированы в двух системах: специализированных хранилищ зерна, и мастерских обжига заведомо изготовленной в индивидуальных условиях посуды. Местом сосредоточения зерна являлись амбары, состоящие из нескольких зерновых ям. Как строения хозяйственного назначения, их размещали на свободных участках, но непременно в черте селищ. Ямы во внутриаамбарных пространствах обычно находятся на близком расстоянии, так что между их стенами, порой всего от 0,5 до 0,7 м. Иногда из-за обрушения перегородок две-три ямы еще в салтовское время были соединены в одну продолговатую, восьмерковидную систему. Обязательным дополнением рассматриваемых строений являются сооруженные над ними навесы а, возможно, и облегченные стены, одинаково предупреждающие проникновение осадков внутрь помещения. Количество ям средних (2—3 м³) и крупных (5—7 м³) объемов в такой постройке в пределах от 4 до 10, следовательно, их суммарный объем составляет от 12 до 30—35 и более метров кубических. Ссылаясь на данные зернохранилищ, инструментария зерноуборки (серпы, фрагменты кос), зерносушильных жаровен, зерноперерабатывающих жерновов, печей-тандыров предназначенных для выпечки хлебопродуктов, можем сделать заключение о

значительной роли на этой территории СМК зернопроизводства. Из всей серии источников наиболее существенными на наш взгляд следует назвать зерновые ямы, предназначенные под продолжительное межсезонное хранение зерна. Ямы-зерновники сооружены в плотных лессовых почвах, в верхней части они цилиндрические, книзу расширяющиеся в форме конуса или колокола, их глубины колеблются от 1,8 до 3,5 м при диаметрах у дна от 1,5 до 2,5 м. Масса зерна необходимого для заполнения ямы с объемом 5—8 м³, с учетом веса в 1 м³ около 750—770 кг, могла составить 3,5—5,5 тонны. Учитывая, что амбарные комплексы Рогалика, Новолимаревки состоят из 4—6 и более ям следует, что при одновременном их заполнении в каждом амбаре могло храниться до 15—20 тонн зерна. Рядом с амбарами, но уже за их «стенами» находятся ямы с объемами 1,5—2 м³. Такие же ямы или еще меньших объемов находятся в жилищах и пристройках к ним, во дворах и подворьях. В 3—4 ямах суммарная масса одновременного заполнения могла составить от 3 до 4,5 тонн. Примерно столько зерна необходимо для обеспечения семьи из 6—8 человек на годовой период полеводческого межсезонья.

Таким образом, на степных селищах в основном прослежены системы хранения зерна в ямах, обустроенных при постройках или внутри их, то есть во дворах, подворьях и специальных амбарах. Амбарные методы средоточения зерна не только показатели уровня сельского хозяйства, но и индикаторы положения населения вовлеченного в экономическую систему Хазарского каганата.

Амбарный способ, обеспечивающий концентрацию и сохранение зерна, выявлен на двух крупных селищах степного Подонцовья — Новолимаревка, Рогалик. Есть основания полагать, что и другие поселки такого типа являлись центрами сбора и временного хранения зерна до отправки его в форме дани в хазарские центры-города, каким мог быть Саркел, расположенный в 250 км к востоку. Сбор, вероятнее всего, осуществляла сама община посредством круговой поруки. В этой связи определенный объем зерна вносило не только население конкретного селища, но и обитатели окрестных поселков одинаково занятых сельским хозяйством в пределах так называемых «потенциально ресурсных земледелию приселищных зон» [Колода, Горбаненко, 2010, с. 61, 77, 94 и др.].

Определенную часть зерна, как необходимый продукт, оставляли в семьях, поэтому множество различной величины ям расчищенных на всех без исключения степных селищах вполне объяснимо. В этой связи опять же показательны данные раскопок поселения Давыдо-Никольское на Северском Донце [Красильников, Красильникова, 2009, с. 16—25, рис. 55, 66, 79]. Южная окраина огромного селища расположена на мысообразной площадке около 3 тыс. м²,

заключенной между оврагами. В восточной части мыса на площади 600 м² помимо жилых построек выявлены участки, занятые под хозяйственные системы — подворья, дворы. Особенно в этом случае привлекают 19 ям расположенные полукругом на расстоянии 4—7 м от постройки хозяйственного назначения. Размеры и объемы ям различные в пределах от 0,5 до 3 м³. Неодинаковы их формы — в одних случаях они цилиндрические, в других, обычно более крупные ямы, колоколовидные. На дне ям остатки органики (полова), злаков (просо, ячмень). Над частью близко расположенных между собой ям, видимо, был навес, от которого зафиксированы ямки опорных столбов.

Жилые постройки находятся в 10—15 м к западу от этого хозяйственного участка, четвертая, с северной стороны, ближе других примыкает к участку, но большая ее часть разрушена оврагом. Центральным звеном подворья здесь явились не жилища, а строение в виде глубокой полуземлянки квадратной формы. В нем зафиксированы признаки перестройки в направлении увеличения площади и углубленности. Предметные представления о его назначении не определены, но по имеющимся признакам отнести их к числу жилищ нельзя. Вокруг рассматриваемой постройки в западном и южном направлениях от нее сооружена серия обычных хозяйственных и специальных зерновых ям. Часть из них, близко обустроенные между собой, видимо, имели общее накрытие и уже этим напоминали амбарную систему, такую же как на Рогалике, в Новолимаревке. Остальная серия различных по объему и формам отдельно отстроенных ям, видимо, связана с системой индивидуального пользования семьями. В этой связи очевидна ситуация, при которой на одном пространстве сосуществуют две системы собственности с равным правом на часть территории общего им пространства, обеспечивая при этом и общую заботу по защите и неприкосновенности к содержимому в ямах зерну.

Для более полной идентификации хозяйства населения следует затронуть скотоводческую отрасль. Признаки этого направления хозяйства, прежде всего в находках остеологического содержания. По ним прослеживаются тенденции преобладания мелких животных домашнего стада над крупными, а также незначительное количество костей лошадей и дикой фауны, в основном кабаны. Для обозначения состава животных и систем содержания важную информацию «оставили» постройки-стойла, предназначенные для временного, в основном в холодное время года, содержания молодняка (ягнят, козлят, телят). Стойла обнаружены на всех поселениях, им характерны: прямоугольная удлиненность, наземность, или углубленность не более 0,3—0,5 м, площадь в пределах 15—20 м². Внутри их обустроены кормушки, сточные каналы, очаги обогрева. Среднее чис-

ло животных в стойлах, видимо, не превышало 10—13 до 15 особей. Судя по размещению стойл у жилых построек, либо в структуре подворий, их, видимо, следует относить к числу приспособлений обеспечивающих функционирование индивидуальных хозяйств, в системе одной или нескольких небольших семей. Загонов и построек, рассчитанных на содержание значительного поголовья, не прослеживаем.

За пределами жилой части селища, или как минимум на его окраинах, обустраивали гончарные мастерские, в которых осуществлялся обжиг серии посуды [Красильников, 1976, с. 267—277; 1980, с. 60—69]. Практика создания специализированных гончарных «хуторов» известна на Маяцком комплексе [Плетнева, Красильников, 1990, с. 92 и сл.] и других аналогичных по обустройству и синхронных по времени мастерских болгар далеко за пределами степей.

Итак, бытовой, производственный, хозяйственный потенциал населения степной части СМК сосредотачивался как в индивидуальных, так и коллективных структурах. Производимое общиной или отдельными ее группами, семьями, словом, членами сообщества зерно, как необходимый провиант существования самой общины, одновременно являлось данью, которую в определенном объеме надлежало сдать хазарской администрации [Коковцев, 1932, с. 63—64]. Дань «полюдь» являлась одной из реальных и стабильных статей хазарской экономики, создаваемой земледельческо-скотоводческой отраслью периферий каганата. В этой связи, казалось бы хозяйственно развитый степной регион Подонцовья вряд ли пребывал во внутреннем расцвете, так как основная масса прибавочного продукта, столь необходимого для развития, в виде дани уходила на обеспечение той части населения Хазарии, которая состояла на службе, в том числе северо-западного славяно-хазарского пограничья. Поэтому при анализе экономики Хазарского каганата в целом следует сослаться на мнение Т.М. Калининой о необходимости выявить состояние хозяйства каждого региона, входившего в его состав [Калинина, 2010, с. 32].

Аксенов В.С. Об уровне вооруженности населения салтовской культуры // *Вісник ХДУ*. — 1998. — № 413.

Артамонов М.И. Саркел — Белая Вежа // *МИА*. — 1958. — № 62.

Артамонов М.И. История хазар. — Л., 1962.

Винников А.З. Жилые и хозяйственные постройки Маяцкого селища // *Маяцкое городище*. — 1984. — С. 95—135.

Винников А.З., Плетнева С.А. На северных рубежах Хазарского каганата. Маяцкое поселение. — Воронеж, 1998.

Ибн-Фадлан. Путешествие Ибн-Фадлана на р. Итиль — Москва; Казань, 1992.

Калинина Т.М. Три стадии существования и падение Хазарского каганата // *Хазары миф и история*. — 2010.

Коковцев П.К. Еврейско-хазарская переписка в X в. — Л., 1932.

Колода В.В., Горбаненко С.А. Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне. — К., 2010.

Красильников К.И. Гончарная мастерская салтово-маяцкой культуры // *СА*. — 1976. — № 3. — С. 267—277.

Красильников К.И. Отчет о работах на селище СМК у села Петровка (Роголик) Станично-Луганского района Ворошиловградской области в 1977г. // *НА ІА НАН України*. — 1976/142.

Красильников К.И. Отчет о проведении археологических работ селища СМК у с. Новолимаревка Беловодского района Ворошиловградской области в 1976 г. // *НА ІА НАН України*. — 1976—1977/141.

Красильников К.И. Новые данные о гончарном производстве в салтовское время на Северском Донце // *КСИА*. — 1980. — Вып. 160. — С. 60—69.

Красильников К.И. Возникновение оседлости // *СА*. — 1981. — № 4. — С. 110—125.

Красильников К.И., Тельнова Л.И. Отчет о проведении спасательных работ на поселении СМК у пгт. Петровка Станично-Луганского района Луганской области // *НА ІА НАН України*. — 1991.

Красильников К.И., Красильникова Л.И. Отчет о проведении раскопок на селище СМК у с. Давыдо-Никольское Луганской области в 2009 г. // *НА ІА НАН України*. — 2010.

Ляпушкин И.И. Карнауховское поселение // *МИА*. — 1958. — № 62. — С. 263—314.

Ляпушкин И.И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона // *МИА*. — 1958. — № 62. — С. 85—150.

Материальная культура. Свод этнографических понятий и терминов. — М., 1989. — Вып. 3.

Мерперт Н.Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // *СА*. — 1955. — № 23.

Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985.

Петрухин В.Я. Славянские данники хазар: к истории Восточной Европы в IX веке // *Древности эпохи средневековья Евразийской лесостепи*. — Воронеж, 2008.

Плетнева С.А. От кочевий к городам // *МИА*. — 1967. — № 142.

Плетнева С.А. Хазары. — М., 1976.

Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989.

Плетнева С.А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья. — Воронеж, 2003.

Плетнева С.А., Красильников К.И. Гончарные мастерские Маяцкого комплекса // *Маяцкий археологический комплекс*. — М., 1990.

*О. К. Апареева,
К. И. Красильников*

ПОДВІР'Я ЯК ОЗНАКА ГОСПОДАР- ЧОГО УКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ САЛТОВО-МАЯЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Характеризуючи господарчий устрій населення СМК зазвичай розглядають галузі землеробства, скотарства, ремісництва, промислів. Писемні свідоцтва не позначають господарчу специфіку Хазарії, тим більше її периферії. Однак дані археологічних досліджень — селищ степової частини СМК — констатують факти різниці поселень, різноманітності будівель, наявності господарчо-побутових комплексів. Слід зауважити що господарчі структури сільських общин визначаються як невеликими індивідуальними будівлями, значними дворами, крупними подвір'ями, так і ділянками колективного статусу.

У господарчій інфраструктурі населення IX—X ст. входять: житло, побутові будівлі, господарчі ями, стійла, погріб, амбар, прилади щодо зберігання та утилізації продуктів тощо. Господарство степової СМК в основному зерновиробного напрямлення, продукція якого одночасно була данню каганату.

*E. K. Aпареева,
K. I. Krasilnikov*

HOMESTEADS AS THE SIGN OF HOUSEHOLD ORGANIZATION OF SMC POPULETION

Charecterizing the household organization of SMC population the following branches are usually considered: farming, cattle breeding, handicraft, domestic craft industry. The written evidences do not also reflect the specific character of khazar economic way of life, moreover of its periphery. However, the data of archaeological investigations of settlements in the steppe part of SMC establish the facts of their difference, the diversity of dwellings, the existence of household complexes. In particular, the household structures of village communities are presented both by small individual dwellings, big yards, large homesteads and by the collective plots. The population household infrastructures of the IX—X centuries include: dwellings, household structures, household pits, stalls and boxes; cellars, barns, facilities for foodstuffs storage and utilization etc. The steppe SMC household is mainly of grain producing character. Its production was Khaganate's contribution as well.

Ю. О. Пуголюк
(Полтава)

ДВОЯРУСНІ БУДІВЛІ РОМЕНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Двоярусні будівлі роменської культури відомі серед пам'яток у басейнах рік Десни, Сули, Ворскли та Сейму. Вони фіксуються завдяки спостереженням за послідовністю залягання шарів та керамічного матеріалу у абрисах котловану. Характерною особливістю таких жител є залишки опалювального пристрою, який завалився з другого поверху. Час побутування таких жител припадає на пізній етап роменської культури середини Х — початку ХІ ст.

Ключові слова: роменська культура, літописна Лтава, двоярусність.

Серед досліджених розкопками житлових будівель на території південно-східних сіверян виокремлюється група об'єктів, які дещо вірізняються від загалу досліджених. Головною особливістю таких будівель є наявність двох ярусів.

Вперше, житла роменської культури з такою плановою схемою були досліджені О.В. Григор'євим на поселенні поблизу с. Горбове у Подесенні. В процесі розкопок цієї пам'ятки вдалося виявити та зафіксувати в двох житлах існування кількох ярусів [Григор'єв, 1985, с. 269—270; 2000, с. 90—94]. На основі здобутого матеріалу О.В. Григор'євим були закладені принципи виявлення та інтерпретації подібних будівель. Фіксація таких жител відбувається завдяки спостереженням за черговістю залягання шарів та керамічного матеріалу в заповненні котловану. Надійним свідченням існування другого поверху є характерний утрамбований прошарок «другої підлоги», що зазвичай має певний нахил до центру котловану, під яким залягають перегорілі рештки перекриття. Але все ж головною ознакою таких будівель є рештки опалювальної споруди, що впала із другого ярусу. Ці залишки зазвичай

добре фіксуються за плямою з пропеченої глини, в якій зустрічаються рештки конструкції печі, посуду та ін.

Надалі розробки попередника дещо вдосконалила та доповнила О.М. Єнукова опираючись на результати власних польових дослідження та порівняльний аналіз з контрукцією аналогічних будинків давньоруського часу, дослідниці до вище зазначених ознак додає ще одну [Єнукова, 2005, с. 49]. Мова йде про наявність так званого «некомплектного» стовпа в середині котловану, що розташований на певній відстані від стінок. Існування такого стовпа пов'язують з особливістю влаштування печі на другому ярусі, коли необхідним є підкріплення міжярусного перекриття додатковим стовпом.

Житлові об'єкти з такою плановою структурою в більшості виявлені в басейнах Сейму та Десни. Окрім згаданих вище жител з Горбівського поселення, такі житла досліджені на поселенні поблизу с. Ліпіно [Єнукова, 2005; 2007, с. 42—48, рис. 47—53], та, вірогідно, у Новгород-Сіверському [Григор'єв, 2000, с. 95—96].

Відомі подібні споруди і для південно-східних територій розселення літописних сіверян. Вони розширюють і доповнюють відомості стосовно будівельної справи носіїв роменської культури.

Отже, на поселенні Сампсоніїв острів, поблизу с. Сенча на Сулі було виявлено декілька об'єктів фіналу роменської культури. Найбільш повно дослідженою виявилась будівля Г-24. Її котлован має підпрямокутні обриси із заокругленими кутами. Житло зорієнтоване стінами за сторонами світу із невеликим відхиленням. Розміри котловану 3,90 × 2,80 м, площа 8,60 м². Глибина котловану становить 0,70—0,75 м. На глибині 0,40 м по периметру котловану була

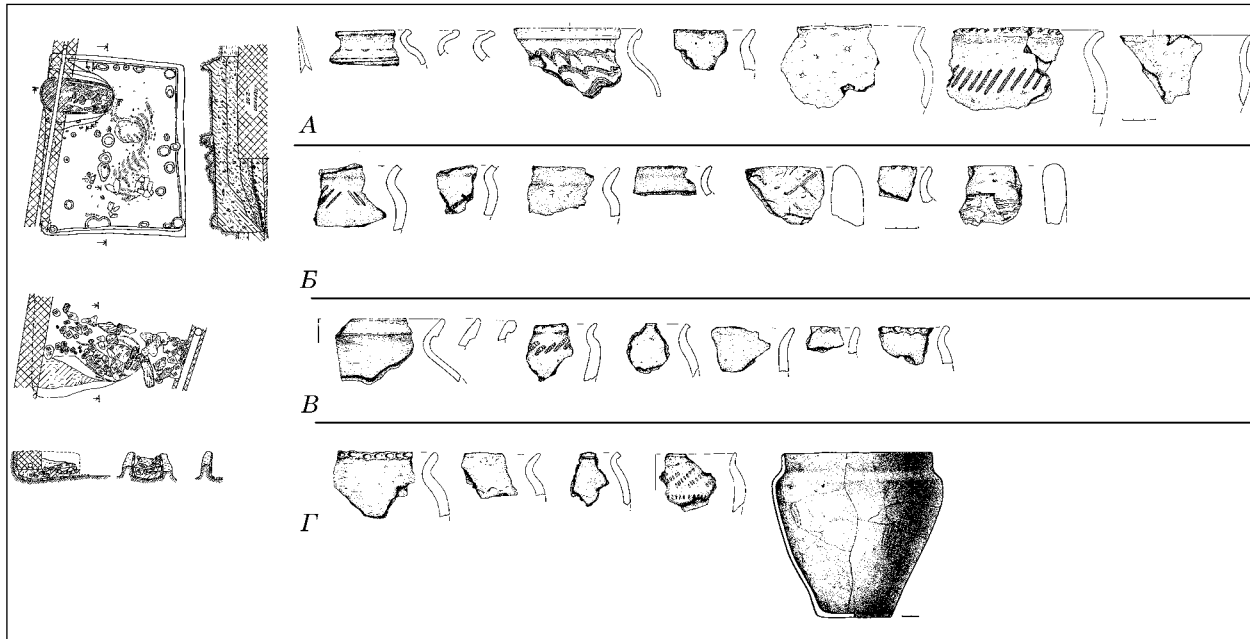

Рис. 1. Полтава. Житло 7/1997. План, перетини та керамічний комплекс

залишена сходинка-уступ шириною 0,35—0,70 м. [Терпиловский, Моргунов, 1992, арк. 12, рис. 27; Моргунов, 2003, с. 126, рис. 62, 3].

Ця будівля досить добре стратифікована. Нижня частина котловану характеризується наявністю потужних золистих відкладень. В середній частині заповнення простежено увігнуту до центру лінзу із значним вмістом печини. На думку Ю.Ю. Моргунова, автора розкопок, ця лінза є рештками стелі нижнього ярусу — підкліта, що в свою чергу підкріплюється і розвалом печі другого ярусу, котрий лежить на ній [Моргунов, 2003, с. 35, рис. 9]. На підставі відсутності навколо будівлі стовпових ямок, дослідник стверджує, що стіни житла були розміщені із певним відступом від бортів котловану і були рубленими.

Декілька будівель з подібною вертикальною схемою планування зафіксовано і на Полтавському сіверянському поселенні.

Розпочнемо огляд із житла, дослідженого експедицією Центру археології в 1997 році на посаді літописної Лтави. В польовій документації ця будівля значиться як житло № 7 [Супруненко, Кулатова, Левченко, Приймак, 1997, арк. 19—23, 28—32]. Його детальний опис та інтерпретація наведені в окремій публікації [Левченко, МIRONENKO, Супруненко, 2001]. Проте видається слушним запропонувати дещо іншу інтерпретацію виявлених решток. Так, автори публікації відкидають ідею двоярусної будівлі. Натомість вбачають в об'єкті, індексованому як «житло № 7», два різночасові комплекси. Із найпізнішою будівлею, що датується часом феодальної роздробленості, пов'язується шар «7А», в заповненні якого виявлено три давньоруські кружальні вінця та значну кількість кераміки кінця X — XI ст., а також залишки

поруйнованої печі. Виходячи із цього робиться висновок, що давньоруське житло повністю «сіло» в котлован більш раннього, роменського. В якості додаткових аргументів наводиться «традиційність обрання давньоруським населенням Поворскля місць спорудження жител саме над котлованами старих житлових будівель, що може пояснюватися усталеними уявленнями про ритуальну (символічну) цінність певних місць для проживання, будівництва» [Левченко, МIRONENKO, Супруненко, 2001, с. 56]. Однак в традиційному слов'янському домобудівництві зведення житла на тому місці, де колись вже існувало інше житло, що загинуло внаслідок тих чи інших обставин, було заборонено. Це досить повно підтверджується і археологічним матеріалом. Так, повне співпадіння меж раннього та пізнього житла є доволі рідкісним явищем, і зазвичай має значний хронологічний розрив між комплексами. Така ситуація відмічалась, зокрема, на Рашківському поселенні [Баран, 1988, с. 16] та на поселенні поблизу с. Горбове [Григорьев, 2000, с. 77—79]. На території Полтави подібні випадки також зафіксовані. Мова йде про житла 6 та 6А і 11 та 11А. Одразу необхідно зауважити, що верхні частини цих об'єктів досить сильно поруйновані пізніми перекопами, але межі цих комплексів встановлюються більш-менш коректно, і, відповідно до польової документації, пізніші котловани частково переривають більш ранні.

Отже, спробуємо на основі наявних матеріалів дещо під іншим кутом зору розглянути виявлене житло. Та, перш за все, необхідно подати опис тих решток житлової будівлі, що дійшли до нас завдяки розкопкам.

Котлован житла № 7 за своєю формою близький до прямокутника, зорієнтований стінами за

сторонами світу, (із незначним відхиленням на схід). Його розміри (північний схід — південний захід) наступні: 3,35—3,60 × 4,40—4,60 м. Стіни вертикальні, збереглися на висоту 0,50—1,30 м. Дно відносно рівне. По лінії стін житла, окрім пошкодженої західної, простежено материкову приступку висотою 0,10—0,20 м від рівня підлоги та шириною 0,07—0,24 м. У підлозі виявлено 24 стовпові ямки різного призначення округлої та овальної в плані форми діаметром від 0,07 до 0,32 м, глибиною від 0,05 до 0,30 м (рис. 1). В районі центральної стовпової ями, дугою навколо неї, розчищено 8 невеликих (діаметром 0,03—0,06 м та глибиною 0,05—0,08 м) ямок від кілків внутрішньожитлової конструкції (рис. 1).

Опалювальна споруда знаходилася в північно-західному кутку житла. Орієнтована на південь (рис. 1). Її форму в плані умовно можна назвати трапецієподібною. Стіни печі в нешкодженій частині збереглися на висоту до 0,6—0,7 м, розміри — 1,2—1,8 × 1,8 м, черинь видовжено-овальної в плані форми (0,9 × 1,8 м), внутрішня частина трохи врізана у стінку котловану. Рівень череня знаходився на 2—5 см нижче від рівня підлоги. Нижня частина стінок печі вирізана у материковому суглинку на висоту до 0,3 м, вище вони виліплені з світло-жовтої глини.

Заповнення котловану житла виявилось добре стратифікованим, і дозволило дослідникам виділити в ньому чотири добре фіксовані шари, що отримали позначення — «7А», «7Б», «7В», «7Г».

Шар «7А», потужністю до 0,35 м, пошкоджений новітніми перекопами, особливо в південній частині. Він характеризується наявністю в заповненні вугілля та піщини. В південно-східному кутку будівлі знайдені залишки сильно зруйнованої печі — шматки завалених стін та склепіння (рис. 1). Поряд із рештками печі знайдено 3 обгорілі, вірогідно дубові дошки товщиною 7—8 см. Нижче цього рівня майже по всій площі будівлі, окрім південно-західного кута, виявлені залишки глиняної обмазки підлоги товщиною до 1,0—1,5 см зі слідами побілки. На цьому ж рівні простежено велику кількість попелу. Вище підлоги виявлено ще два шматки дощок та кілька обгорілих фрагментів дерева. Простежено падіння рівня залишків підлоги з півдня — південного сходу на північ — північний захід. У південному і південно-західному кутках будівлі на глибині 1,42 м виявлено масив ґрунту, що складався зі шматків коричнево-жовтого суглинку із темно-сірими гумусованими включеннями та вугіллям. Цей шар індексовано як «7Г».

Кераміка з шару представлена, крім пізньороменських зразків ліпного посуду, фрагментами вінець кружальних горщиків кінця X — XI та трьома уламками вінець XII—XIII ст. (рис. 1, А).

Шар «7Б», товщиною в 0,3 м (рис. 1) мав неоднорідну структуру з грудок коричнево-жовтого суглинку, з невеликою кількістю чорнозему та вугілля. Кераміка з шару представлена, крім пізньороменського ліпного посуду, кількома фрагментами кружальних давньоруських горщиків (рис. 1, Б).

Шар «7В» потужністю до 0,45 м (рис. 1) — темно-сірий гумусований шар із включеннями вугілля, випаленої обмазки, жовтого суглинку. Керамічні матеріали здебільшого належать пізньороменському ліпному посуду. Виявлені також три манжетоподібних вінця кружальних посудин, кілька стінок і денце X—XI ст. (рис. 1, В). З рівня цього шару простежувалися залишки опалювальної споруди.

Шар «7Г» був неоднорідною структурою, в якій домінували включення коричнево-жовтого суглинку з домішками великої кількості вугілля, обгорілої обмазки та темно-сірого гумусовані включення (рис. 1). Таким чином, у цій частині споруди його потужність досягала 1,20 м. У масиві цього шару виявлений розвал великої ліпної посудини — роменського горщика з вертикальними вінцями (рис. 1, Г). Вище рівня розвалу, на глибині 2,08 м, виявлені фрагменти стінок чи склепіння печі, а під ними — шматки обмазки підлоги зі слідами побілки, які походять від залишків опалювальної споруди та підлоги у шарі «7А». Керамічні матеріали представлені уламками роменського посуду та кількома фрагментами давньоруського (рис. 1, Г). Нижче шару «7Г», на підлозі житла, простежений тонкий, до 2 см, сірий гумусований попелястий прошарок.

Отже, житло № 7 має заглиблений котлован та значну кількість стовпових ямок різної конфігурації та розмірів. Дійсно, їх кількість достатня для влаштування каркасно-стовпової конструкції стін, але можливість такого конструктивного вирішення знаходить певні заперечення. Відповідно до плану житла, стовпові ямки, що мали б бути основою такої конструкції, різного розміру і розташовані впритул до стін. Отже, варіантом зведення каркасу є закладання в паз, але стовповики, що розташовані по центру, менші за розмірами і навряд чи могли виконувати роль несучої конструкції. До того ж стовпові ямки поруч із північною стінкою мають видовжені обриси, що дозволяє вбачити в них рештки від колотих колод, влаштованих вертикально. Досить цікавою є і здвоєна ямка, що розташована посередині південної стіни (імовірно маркує певні ремонтні роботи в житлі). Також на неможливість влаштування каркасно-стовпової конструкції вказує і пічка, що своєю задньою стінкою пов'язана із стінами котловану. Цілком можливим видається говорити про те, що виявлені стовпові ямки є основою для влаштування дерев'яного обличкування стінок котловану житла. Інші ж стовпові ямки, що не вписуються в систему обличкування

ня стін, можливо, належать до опор другого ярусу. Однією з них є стовпова ямка, яку автори статті пов'язали із «центральною стовповою ямкою» [Левченко, Мироненко, Супруненко, 2001, с. 54]. Але використання центрального стовпа в роменському домобудівництві не практикувалося. Наявність такої потужної опори повинна була б бути викликаною дещо іншими обставинами. Потреба в таких стовпах пояснюється необхідністю підтримувати підлогу другого ярусу, особливо тоді, коли на ньому була розміщена піч. Використання таких конструкцій в роменському домобудівництві відмічено, зокрема, в матеріалах Посейм'я [Енукова, 2007, с. 46, рис. 51]. Із такою піччю слід пов'язувати рештки зруйнованої опалювальної споруди, що були виявлені в шарі «7А». Окрім цього поруч із піччю виявлено рештки дерев'яних плах та залишки побіленої підлоги. Зокрема наявність останньої та виявлене її падіння до середини об'єкту, дослідники пояснили просіданням ґрунту до раннього котловану. Однак, таке пониження рівня підлоги швидше за все є наслідком падіння конструкції другого ярусу, свідченням якого виступають і рештки печі та сліди перекриття. Подібний випадок досить достатньо описав О.В. Григор'єв на матеріалах Горбовського поселення [Григор'єв, 2000, с. 92—93]. В цілому трактуванню шару «7А» як решток другого ярусу не протирічить і керамічний матеріал, в якому переважає кераміка Х—ХІ ст., а наявність певної кількості знахідок кераміки ХІІ—ХІІІ ст. є цілком звичним явищем для верхніх шарів заповнення котлованів роменських жител на території Полтави.

Наступним об'єктом, що привертає увагу своєю неординарністю, є житло № 6/2007, що досліджене у центрі розкопу ІІІ по Першотравневому просп., 21—21А. Як і попередній, цей комплекс вже досить повно опублікований [Супруненко, Пуголовок, 2008; Супруненко, Пуголовок, Мироненко, Шерстюк, 2009, с. 86—111], але його винятковість серед загалу досліджених жител роменської культури змушує ще раз звернутися до нього.

Отже, котлован житла впусканий із стародавньої денної поверхні невеликого пагорбу над схилом яру (рис. 2). Розміри виявленого котловану наступні: довжина — 5,0 м; ширина — 3,50—3,65 м; глибина — 2,90—2,95 м від R, або 0,85—0,90 м від рівня похованого ґрунту. У плані котлован мав прямокутну форму, материкові стінки переходять у вирівняне і вичовгане в центрі материкове дно (рис. 2). Його зорієнтовано за довгою віссю у широтному напрямку із незначним відхиленням до північного сходу.

Заповнення об'єкту було однорідним, переважно чорноземним. Верхня частина позначалася просілим прошарком вуглин (рис. 2), що лежали практично через всю ширину котлова-

ну на глибині від 2,35 до 2,60 м. Цей прошарок підстилався над дном тонкими лінзами попелу і вуглин із слідами затьоків. Заповнення містило поодинокі шматки печини та обмазки, що тяжіли ближче до стінок. Практично на дні прослідковано суглинкові втоптані тонкі прошарки від кількох підлог-долівок.

В результаті дослідження внутрішнього обсягу котловану стало можливим виокремити принаймні три перепланування підклітку житлової будівлі.

На першому етапі, коли котлован мав меншу і підквадратну форму з розмірами 3,5—3,6 × 3,8—4,0 м, у північно-східному його кутку була влаштована невелика піч IV, а в західній частині — дощатий (?) настил, що вкривав майже половину всього простору і спирався на дві, викладені вздовж довших стінок, дерев'яні лаги. Можливо, канавки залишилися й від більш просілих підтесаних колод основи «набірної» обшивки стінок котловану. Поверхня долівки цього «будівельного» етапу була рясно вкрита попелом, окремими вуглинами, подрібненими черепками ліпного посуду.

На другому етапі котлован подовжили (розширили) у східний бік більше ніж на 1 м. У південно-східному кутку було споруджено конструкцію сходинок входу, від яких збереглися дві широкі ямки у материковій долівці та виїмка від порогу й місця закріплення сходинок на південно-східному краю котловану (рис. 2), а в північно-східному — значно більшу за розмірами піч II.

Піч II, влаштована на материковому дні з принесеного ззовні суглинку, з використанням прутчастого каркасу, сліди якого, у вигляді 15 ямок, розташованих по колу, добре простежені при перетині решток опалювальної споруди (рис. 2). Глибина таких ямок — 10—15 см, діаметр — 2—3 см. Особливістю спорудження печі II було вміщення до її західної стінки, край устя, мініатюрного ліпного роменського горщика [Супруненко, Пуголовок, 2008; Пуголовок, 2009].

Залишки конструкції входу у південно-східному кутку котловану об'єднували дві збережені широкі, з пологими обваленими стінками, неглибокі ямки у материковій долівці та виямок від порогу на південно-східному краю котловану (рис. 2). Ямки мали округлу в плані форму, підпрямокутну й круглу заглибини в центрі, розміри: на рівні материкової підлоги — 0,55 × 0,65 та 0,90 × 0,90 м; у заглибинах — 0,40 × 0,35 і 0,45 × 0,65 м. Східні частини стінок цих ямок навскіс розширювалися до дна. Глибина обох не перевищувала 0,3 м від рівня долівки.

На південно-східному краю котловану, в основі похованого ґрунту, простежувалася виїмка від порогу у вигляді невеликого заглиблення видовженої форми — від 0,05 до 0,15 м, шириною 0,20 м та довжиною 1,20 м (рис. 2), заповнена рихлим чорноземом.

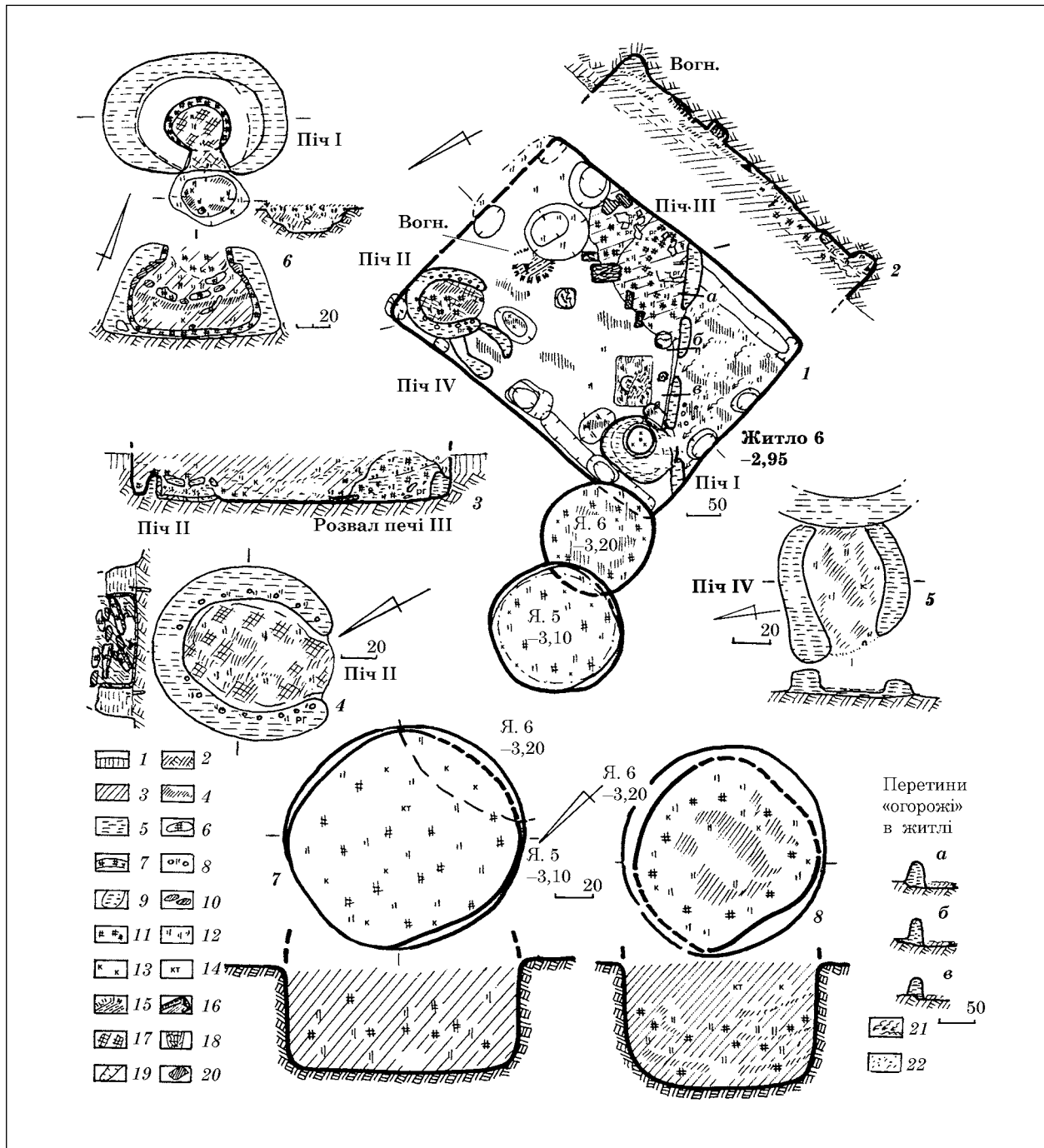

Рис. 2. Полтава. Житло 6/2007. План і перетини

Додатковим елементом облаштування внутрішнього простору на цьому етапі було влаштування справа від входу так званого «вогнища» (рис. 2), — місця розміщення скалки, позначеного на долівці невеликою заглибиною в 2—4 см.

Цей етап «перебудови» підклітку позначений появою ще кількох внутрішньожитлових об'єктів: влаштуванням 8 ямок по контуру котловану, пов'язаних зі спорудженням каркасно-стовпової обшивки нижньої материкової частини підкліту, створенням елементів умеблювання типу полиць, або ж влаштуван-

ням конструкції, стовпи основи якої слугували опорою для кріплення полиць і лав. Більшість з цих ямок мала підпрямокутну або напівовальну в плані форму, розміри від 0,15 × 0,20 до 0,35 × 0,50 м та глибину від 0,10 до 0,30 м нижче рівня долівки (рис. 2). До речі, вони перебували й відбитки-заглиблення від лаг.

В подальшому інтер'єр доповнили кількома стовпами-підпорками посеред внутрішнього простору котловану. Це дві невеликі, порівняно глибокі ямки посередині котловану (рис. 2) — у центрі, підквадратної в плані форми, розміром 0,25 × 0,25 та 0,30 × 0,30 м і глибиною 0,15—

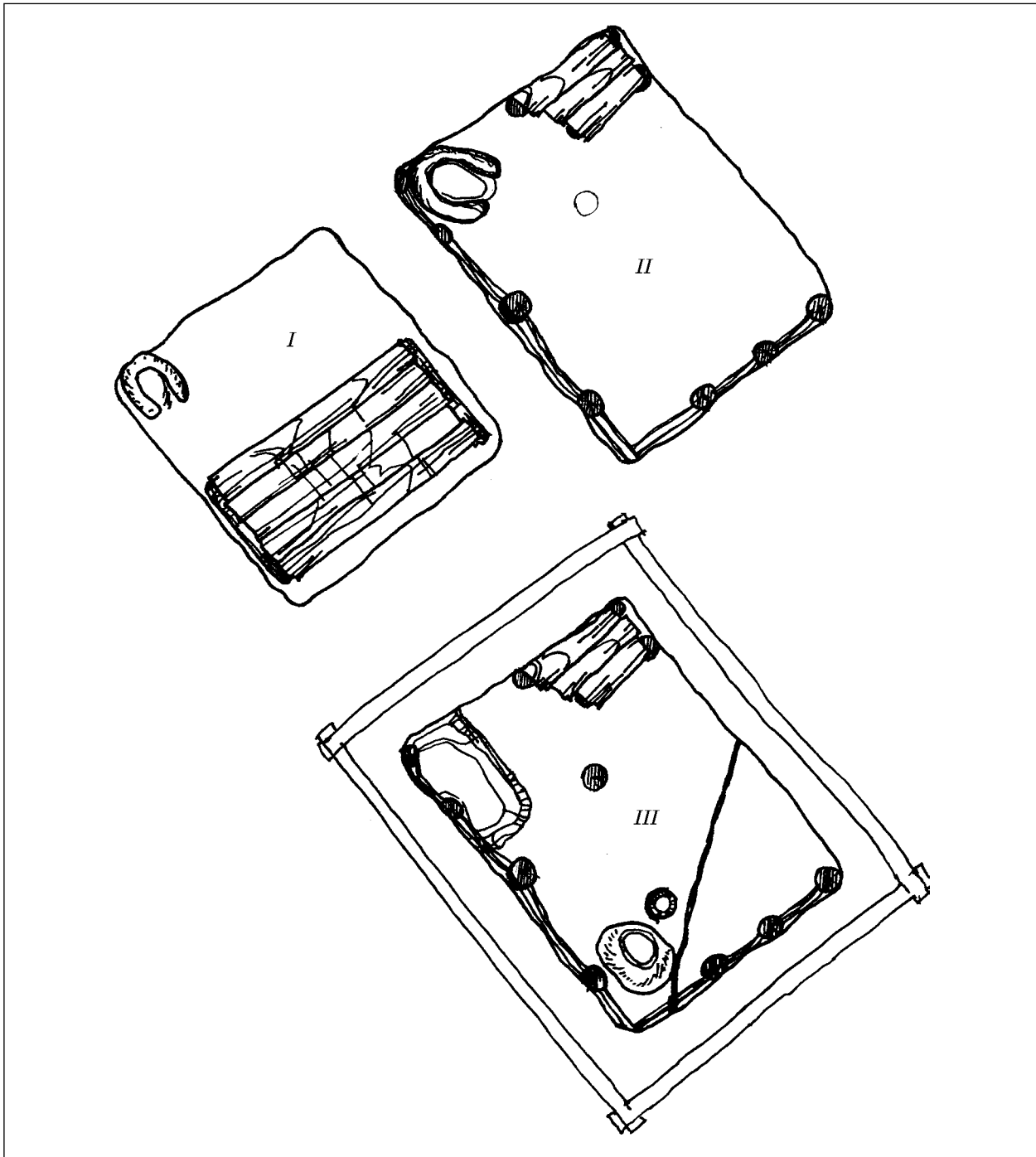

Рис. 3. Полтава. Житло 6/2007. Етапи перепланування підкліту

0,20 м. Вони могли виконувати функції додаткових опор для підтримання другого ярусу, на якому розташовувалася пічка.

Третій етап перебудов співпав зі спорудженням ще однієї пічної конструкції — добре збереженої на час розкопок печі I (рис. 2). Піч мала овальну в плані форму, зрізано-конусоподібну у перетині конструкцію зі сплюсненим верхом, влаштована у заглибині в 5 см на материковому дні підкліту із принесеного ззовні суглинку.

Ще однією деталлю інтер'єру цього заглибленого у материк приміщення під житловою

спорудою стало, вірогідно, влаштування на місці печей II і IV своєрідної «полиці», насипаної з мішаного ґрунту, взятого під час підчистки долівки і демонтажу решток зазначених печей. Розміри цієї підсипаної конструкції не перевищували в ширину 1,2 м, а довжина — 2,0—2,2 м. Висота такого втрамбованого підвищення типу материкових полиць у ранньороменських напівземлянках не перевищувала висоту останців печей — 0,20—0,25 м від рівня підлоги. Подібна конструкція, напевне, виступала основою для складування якогось збіжжя.

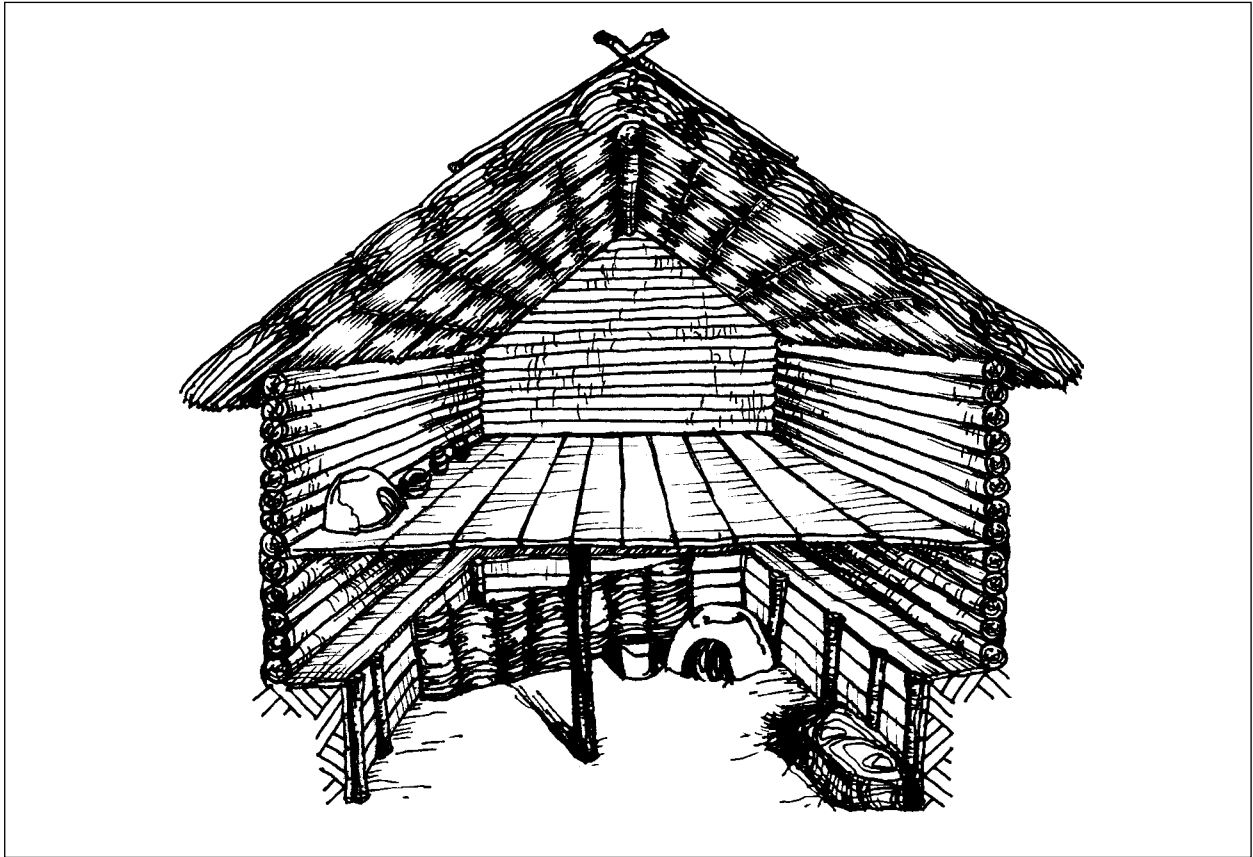

Рис. 4. Полтава. Житло 6/2007. Варіант реконструкції

Найпізнішим елементом облаштування підкліту виявилися рештки огорожі у південно-західному куті котловану у вигляді заглибини на його дні в 5 см, по краю якої, з боку внутрішнього обсягу була влаштована невисока глиняна стінка з трьома розривами у 0,15—0,50 м, що відділяла по діагоналі трикутну площу від північно-західного кута і печі I до майже середини західної стінки (рис. 2). Розміри цієї «огорожі» — $1,8 \times 4,0$ м (площа — $3,6 \text{ м}^2$). Висота стінки коливалася від 0,38 до 0,47 м, товщина — від 0,20 до 0,30 м. Стінка, вірогідно, слугувала основою для влаштування клітки чи огорожі з гілок або жердин. Заповнення долівки цього «простору» вирізнялося затічним вмістом з попелом та вуглинами, було перемежоване прошарками глею, органіки, що вказувало на утримання в «огорожі» поросят або домашніх птахів. Клітка могла здійматися до стелі підклітку, що було помітно за місцем падіння завалу печі III з горішньої частини житла (рис. 2).

Фінальний етап існування житла зафіксував завал печі III, що обвалилася під час пожежі з верхнього житлового приміщення до підклітку (рис. 2, 1, 3). Цей завал скошеною лінзою, розміром $1,2 \times 2,5$ м і потужністю 0,4—0,7 м, просів до заповнення, а в його основі лежали рештки обвалених донизу обгорілих плах перекриття, шириною 12 і товщиною 5—6 см, окре-

мих горілих дощок обшивки, обмазка зі слідами побілки крейдою тощо. Масивна піч III була влаштована на глиняному прошарку з камінням в основі, уламками зернотерки, окремими плоскими конкреціями та поодинокими фрагментами посуду.

На горішній печі чи її припічку знаходилося кілька посудин. Рештки розвалів чотирьох горщиків (трьох ліпних та одного гончарного) лежали фактично на долівці останнього «будівельного» етапу підкліту, поверх вуглин і залишків горілих дощок, маючи чіткі сліди вторинного випалу внаслідок пожежі.

Фінальний етап існування житлової споруди засвідчила й інша, доволі виразна знахідка. Посеред котловану підкліту, поряд із піччю I та рештками огорожі «клітки» для тварин, на рівні долівки останнього етапу перепланувань, виявлені рештки згорілої дощатої дверки від клітки розміром $0,53 \times 0,74$ м прямокутної в плані форми (рис. 2). Вона нібито складалася з трьох тонких дощок шириною 0,16—0,18 м та довжиною 0,74 м. Слідів поперечин і цвяхів на цій деталі хатнього начиння виявлено не було. Натомість, посеред цих дощок вгадувалися контури згорілої круглої дерев'яної посудини діаметром 0,38—0,40 м, складеної з дощечок, з'єднаних обручами з гілок верболозу (рис. 2, 1). На північний схід по їх контуру лежав розвал залізної дужки до відра.

Виявлений підкліт був заглиблений у материк і влаштований над схилом пагорбу. Він мав прямокутну форму. Обсяг підкліту площею 18 м², із окремим входом з південно-східного боку — від старого узвозу, опалювався. Вірогідно, що внутрішній обсяг заглибини, з огляду на наявність певного простору між стінкою котловану і стінкою печі, був обшитий дерев'яними дошками або плахами, які могли закріплювалися системою стовпів, розташованих по периметру котловану (рис. 3, 4). Приміщення використовувалося в якості господарського та, на певному етапі, — за зимових умов — як місце утримання домашніх тварин чи птахів. Житлове приміщення дерев'яної оселі знаходилося зверху над підклітом і мало власну піч [Супруненко, Пуголовок, 2008, с. 130].

Отже, зазначеними комплексами на сьогодні і обмежується коло дворянських будівель. Поява «дворівневих» житлових будівель у домобудівній практиці сіверян, на думку О.В. Григор'єва, припадає на середину — другу половину X ст. [Григор'єв, 2000, с. 48—51, 99—100]. Варто зауважити, що дворянські житла подекуди зустрічалися і під час розкопок інших пам'яток Південної Русі початку — середини XI ст. [Моргунов, 2002, с. 56—66; Петрашенко, 2005, с. 33]. Вважалося, що подібні будівлі були широко розповсюдженими за часів існування Давньоруської держави. Проте на сьогодні з'явилися надійні підстави вважати, що вони характерні і для роменського житлобудування.

Інша справа, що поки достеменно не з'ясовано причини появи таких будівель в середовищі сіверян. Звісно, що можна вважати ці будівлі належними до соціальної верхівки сіверянського суспільства. Але виявлений в них речовий матеріал є схожим до того, що виявляють при дослідженні звичних заглиблених жител. Іншим можливим поясненням може бути те що час появи таких будівель сер. — др. пол. X ст. збігається з часом розпаду родоплемінного ладу, який завершився на рубежі X — XI ст. [Фроянов, 1996, с. 292] і таким чином, можливо, засвідчується чіткий розподіл території населеного пункту за мешканцями.

Баран В.Д. Славянская деревня раннего средневековья (по материалам поселения V—VII вв. у с. Рашков) // Древности славян и Руси. — 1988. — С. 12—18.

Григор'єв А.В. Северянская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным // Тр. Тульской археол. эксп. — Тула, 2000. — Вып. 2.

Енукова О.Н. К вопросу о реконструкции роменского жилья (на материалах постройки Липинского городища) // Днепро-Донское междуречье в эпоху раннего средневековья. — 2005. — С. 46—53.

Енукова О.Н. Домостроительство населения Сейма и Псла в IX—XIII вв. // Тр. НИИ археологии юго-востока Руси Курского гос. ун-та. — Курск, 2007.

Левченко Д.І., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Про один роменсько-давньоруський комплекс з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997 р.) // АЛЛУ. — 2001. — № 2. — С. 46—56.

Моргунов Ю.Ю. О некоторых особенностях домостроительства населения Сампсониев Остров на средней Суле // РА. — 2002. — № 2. — С. 56—66.

Моргунов Ю.Ю. Сампсониев Остров: Пограничная крепость на посольской окраине Южной Руси в XI—XIII вв. — М., 2003.

Пуголовок Ю.О. Про один із фактів поклоніння домашнім духам у середовищі літописних сіверян // Магістеріум. — Археологічні студії. — 2009. — 36. — С. 56—58.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Левченко Д.І., Приймак В.В. Звіт про охоронні розкопки Полтавського форштадту — посаду літописної Лтави у 1997 р. (м. Полтава) // НА ЦОДПА. — 1997. — Ф. е. — Спр. 150.

Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О. Пізньороменське житло на посаді літописної Лтави // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради: Зб. наук. праць. — 2008. — Т. II. — С. 122—131.

Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Мироненко К.М., Шерстюк В.В. Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора. — Київ; Полтава, 2009. — Частина перша.

Терпиловский Р.В., Моргунов Ю.Ю. Отчет Посольской экспедиции ИАУ о раскопках городища Сампсониев Остров (с. Сенча Лохвицкого р-на Полтавской обл.) в 1992 г. // НА ЦОДПА. — 1993. — Ф. е. — Спр. 33.

Фроянов И.Я. Рабство и данничество у восточных славян. — СПб, 1996.

Ю. А. Пуголовок

ДВУХЪЯРУСНЫЕ СООРУЖЕНИЯ РОМЕНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Двухъярусные сооружения роменской культуры известны среди памятников в бассейнах рр. Десны, Сулы, Ворсклы и Сейма. Фиксируются они благодаря наблюдениям за последовательностью залегания слоев и керамического материала в чертах котлована. Характерной особенностью таких жилищ есть остатки отопительного устройства, которое завалилось со второго этажа. Время их бытования припадает на поздний этап роменской культуры — сер. X — нач. XI вв.

Yu. O. Pugolovok

TWO-LEVELS BUILDINGS OF ROMENS`KA CULTURE

Two-level buildings of romens`ka culture are known among the monuments in the watershed of Desna, Sula, Vorskla and Seim. They are fixed due to observation on the deposition layers and ceramic material in outline of ditch. Characteristic feature of these dwellings is remains of heating equipment, which was tumbled from second floor. Period of their existence is the late stage of romens`ka culture — middle of X — beginning XI ct.

С. А. Горбаненко
(Київ)

МЕТОДИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ МАТЕРІАЛІВ ¹

Стаття є узагальненням наукового доробку щодо оцінки та інтерпретацій матеріалів з сільського господарства, доступних з археологічних джерел. Науковому загалу пропонуються методи та способи інтерпретації означеного матеріалу — як окремо взятих його частин, так і співставлення характерних фактів, неодноразово апробованих автором.

Ключові слова: сільське господарство, землеробство, тваринництво, землеробські знаряддя, палеоетноботанічний спектр, археозоологічний комплекс.

На сьогодні історіографічний доробок з приводу оцінки сільського господарства в цілому і в I тис. н. е. зокрема представлені низкою тематичних робіт, чи окремими розділами в спеціалізованих працях. Наприклад, одним з перших досвідів історіографічного огляду про землеробство є стаття В.М. Слободіна з великим оглядом дореволюційної літератури [Слободін, 1952, с. 9—14]. Деякі підсумки дослідження історії землеробства в радянській археологічній науці підбив Ю.О. Краснов [Краснов, 1969, с. 58—68].

Тематичні дослідження з приводу розвитку палеоетноботаніки в Україні викладено в статтях Г.О. Пашкевич [Пашкевич, 2002, 2005]. В рамках теми «Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра в другій половині I тис. н. е.» були приведені дані про джерельну базу, проведено дослідження сучасного стану вивчення означених питань в археологічній літературі; далі це ж питання також детально розглянуто в рамках теми «Землеробство дав-

ніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.)» [Горбаненко, 2007, с. 5—25; 2007а; Горбаненко, Пашкевич, 2010, розділ 1]. Таким чином, темою цього дослідження є не історія розвитку знань та інтерпретаційних схем з приводу сільського господарства, а їх поєднання і висвітлення можливостей інтерпретацій станом на сьогодні.

Загальний аналіз сільського господарства (рис. 1). У загальній схемі сільського господарства найменшою ланкою, доступною для вивчення за археологічними джерелами, є поселення. Отже, для чіткої характеристики взаємозв'язків елементів основних складових сільського господарства необхідно звернутися до локального рівня досліджень — окремої пам'ятки в контексті рухомого та нерухомого археологічного матеріалу й палеоекологічних умов. Наявність археологічного матеріалу залежить від ступеню дослідженості пам'ятки. На сьогодні палеоекологічні умови досліджено на досить високому рівні. З огляду на це основним критерієм вибору пам'ятки для аналізу є археологічний матеріал.

Обов'язковими складовими сільського господарства є антропогенні та природні чинники, а також їх взаємовплив та взаємодія.

Природні складові. До природних складових належать клімат, рельєф місцевості, ґрунти. Протягом I тис. н. е. клімат дещо змінювався, хоча й не зазнавав суттєвих змін у порівнянні із сучасними кліматичними умовами. Лише на початку II тис. н. е. почався період кліматичного оптимуму. У будь-якому випадку, коливання клімату для кожного окремо взятого періоду можна прийняти за константу. Отже, для аналізу природних складових у нашому випадку в першу чергу слід звертати увагу на

1. Переважно на матеріалах території сучасної України I тис. н. е. Публікація російською мовою: Stratum plus. — 2011. — № 5.

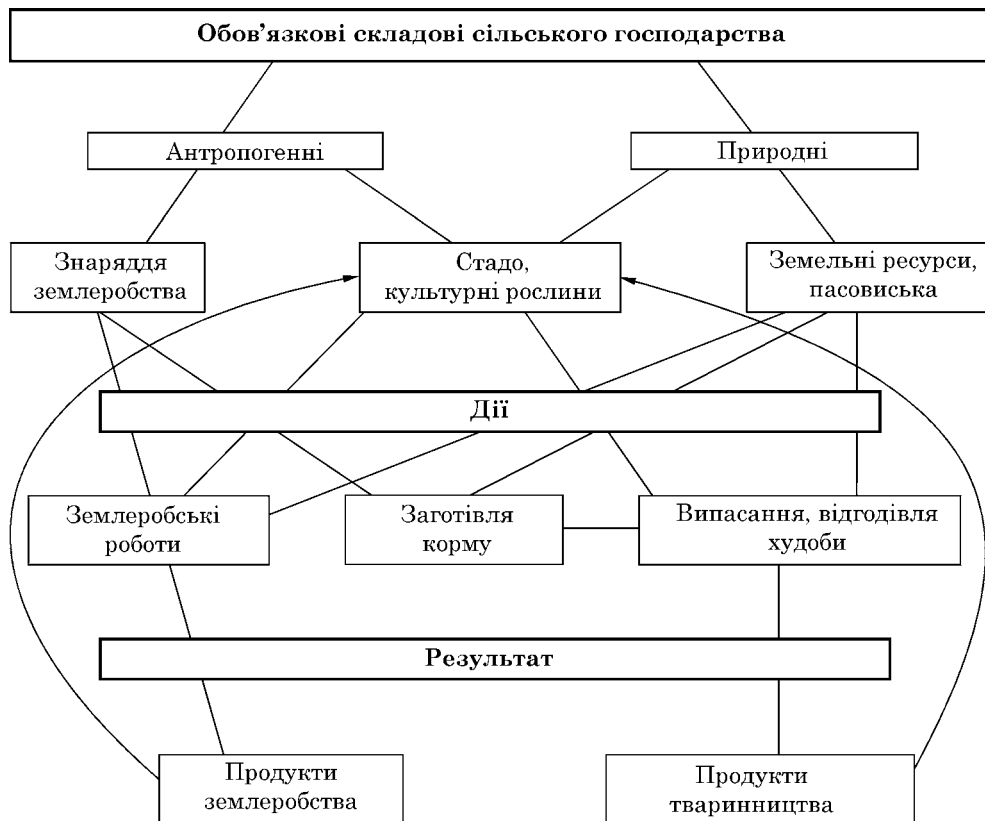

Рис. 1. Узагальнювальна схема взаємодії елементів сільського господарства [Горбаненко, 2003—2004, рис. 8]

рельєф місцевості навколо житлової пам'ятки та ґрунти.

Антропогенні складові. До антропогенних складових належать знаряддя праці, що характеризують різні сільськогосподарські процеси. До таких належать:

1) деталі знарядь для первинного обробітку ґрунту (наконечники на орні знаряддя — наральники різних типів і лемеші, черешкові і втульчасті чересла), вторинного обробітку ґрунту (втульчасті та провусні мотички);

2) знаряддя для збирання врожаю (серпи з різними типами кріплення до руків'я, коси);

3) знаряддя для переробки врожаю (зернотерки, ступи, легкі ручні ротаційні жорна) та матеріали, пов'язані зі зберіганням продуктів землеробства (ями для зберігання зерна, овини; вироби з глини великих розмірів для зберігання припасів);

4) знаряддя тваринництва (ботала, ножиці для підстригання ДРХ, цідилки, кінське спорядження) та об'єкти, пов'язані з утриманням худоби (стійла, хліви, загорожі) і зберіганням м'ясних припасів (ями), що фіксуються археологічно.

Взаємодія антропогенних та природних складових. До результатів такої взаємодії слід віднести худобу та культурні рослини.

Дії для отримання продуктів сільського господарства поділяються відповідно до двох основних галузей і включають землеробські

роботи, випасання та відгодівлю худоби. Проміжною ланкою є заготівля корму за допомогою кіс, а також використання відходів чи продуктів землеробства (солома, відходи обмолоту, фуражне зерно?) для потреб тваринництва. Останнє, залежно від масштабів, може маркувати підпорядкованість землеробства тваринництву.

До землеробських робіт насамперед належить обробіток ґрунту, що потребує використання тяглової сили — волів та коней. За узагальненими даними В.І. Цалкіна, тяглова сила могла становити близько 5 % від загальної кількості ВРХ (воли), а також коні [Цалкин, 1969, с. 94].

До інших землеробських робіт належать збирання врожаю (серпами і косами), переробка врожаю (у ступах — для очищення зерна від плівок та на крупу, зернотерками — на крупу, легкими ручними ротаційними жорнами — на борошно, іноді на крупу) та відбір посівного фонду на наступний рік.

Заготівля корму. Частину кормової бази для тваринництва мали становити рештки після збирання та переробки врожаю — солома та відходи після переробки зерна. Більшу частину мало становити сіно, заготовлене у період сінокосів.

Випасання та відгодівля худоби. Випасання худоби могло поєднувати вигін та відгін [Бунятян, 1992; 1994; 1997]. В обох випадках з

цією метою могли використовувати одні й ті ж землі:

1) поля під паром, залишені для відпочинку та відновлення родючості, у тому числі завдяки відходам тваринництва;

2) близько розташовані лісові ділянки на узліссях, не придатні для землеробства чи ще не освоєні з цією метою, або віддалені від поселень лісові угіддя на узліссях, де землеробство з різних причин було нерентабельним;

3) близькі заплави, використання яких для землеробських потреб було невигідним з різних причин (надмірна зволоженість, підтопленість, особливості рельєфу тощо), або віддалені заплави, що також не використовували для землеробства.

Результат. До результатів сільськогосподарської праці належать продукти землеробства та тваринництва. Для вживання у їжу використовували крупу та борошно; частина зерна йшла в посівний фонд (можливо, на фураж?). Продукти тваринництва — шерсть, шкіра, м'ясо та м'ясо. У їжу вживали молочні та м'ясні продукти харчування. Частину стада залишали для подальшого розвитку тваринництва. За віковою градацією (молоді / напівдорослі / дорослі) відтворювальним фондом мали бути дорослі особини тварин.

Залежно від наявності матеріалів для аналізу, запропонованих у цій схемі, можемо отримати узагальнювальну картину сільського господарства давніх людських спільнот на локальному рівні — поселенської пам'ятки.

Природні складові. Для території України була отримана схема **кліматичних змін**, у тому числі для I тис. н. е. (рис. 2) [Безусько, Климанов, 1987]. Оскільки наведена схема є доволі повною, а інші дослідження в принципі не суперечать цим даним, вважаємо за можливе використовувати ці графіки кліматичних змін як основні з кореляцією (за наявності) матеріалів з даними, отриманими з регіону розташування конкретної пам'ятки та / або безпосередньо з пам'ятки.

Дослідження потенційних ресурсних зон поселенських пам'яток. У науковій літературі вже доволі давно як «робочий інструмент» використовується радіус потенційної ресурсної зони поселення у 5 км (детально див.: [Томашевський, 2010, 176—177 та ін.]). У першу чергу необхідним є аналіз рельєфу ресурсної зони. Зважаючи на те, що в цілому рельєф сформувався доволі давно, з цією метою доцільно нанести пам'ятку на карту (масштаб 1 км [Карта України]; за необхідності та по можливості — детальнішу), співставивши ці дані з сучасним станом округи [http://www.wikimapia.org/]. За наявності точніших карт (наприклад — карт до масштабного антропогенного втручання XX ст. — створення водосховищ і т. ін.), звісно, доцільнішим є саме їх використання. На цьому кроці вже можна

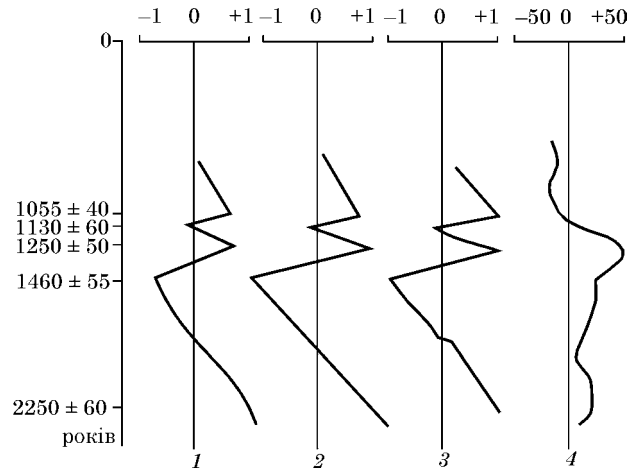

Рис. 2. Кліматичні зміни впродовж I тис. н. е. (порівняно із сучасністю) [Безусько, Климанов, 1987]: 1 — температура червня, 2 — температура січня, 3 — середньорічна температура, 4 — кількість опадів

встановити ділянки, які за рельєфом можна було використовувати для землеробства; також місця, що за відокремленістю природними межами, наявністю джерел води краще було використовувати для потреб тваринництва (див., напр.: [Приходнюк, Горбаненко, 2008; Горбаненко, Журавльов, Пашкевич, 2008]; матеріали Пастирського городища).

Надалі проводиться аналіз навколоселищних ґрунтів. За наявності палеоґрунтознавчих досліджень, що поточнюють інформацію про ґрунти минулого, такі дослідження теж враховуються.

Після короткого опису класифікації ґрунтів за сучасною номенклатурою дано (і надалі використано) спрощену типологію ґрунтів [Горбаненко, 2004, с. 301, 302, рис. 1; 2003—2004, с. 404] ¹:

1) ґрунти, що формувалися під лісовою рослинністю; об'єднано за сучасною номенклатурою, основним способом відтворення родючості (перегнівання листя та хвої; див.: [Природа Украинской ССР. Почвы, 1986]) і можливим способом використання (застосування підсічної форми землеробства, або на початку освоєння — підсіка як превентивна форма очищення від лісу);

2) чорноземи; об'єднано за сучасною номенклатурою, основним способом відтворення родючості (перегнівання степової рослинності; див.: [Природа Украинской ССР. Почвы, 1986]) і можливим способом використання (орне землеробство);

3) ґрунти, на формування та родючість яких впливає вологісний режим місцевості (поблизу русла річок, у низинах, болотистих місцевостях тощо); об'єднано на основі місцезнаходження та

1. Зазначимо, що перші спроби об'єднання близьких за номенклатурою ґрунтів зробив А.П. Томашевський [Томашевський, 2003, с. 149].

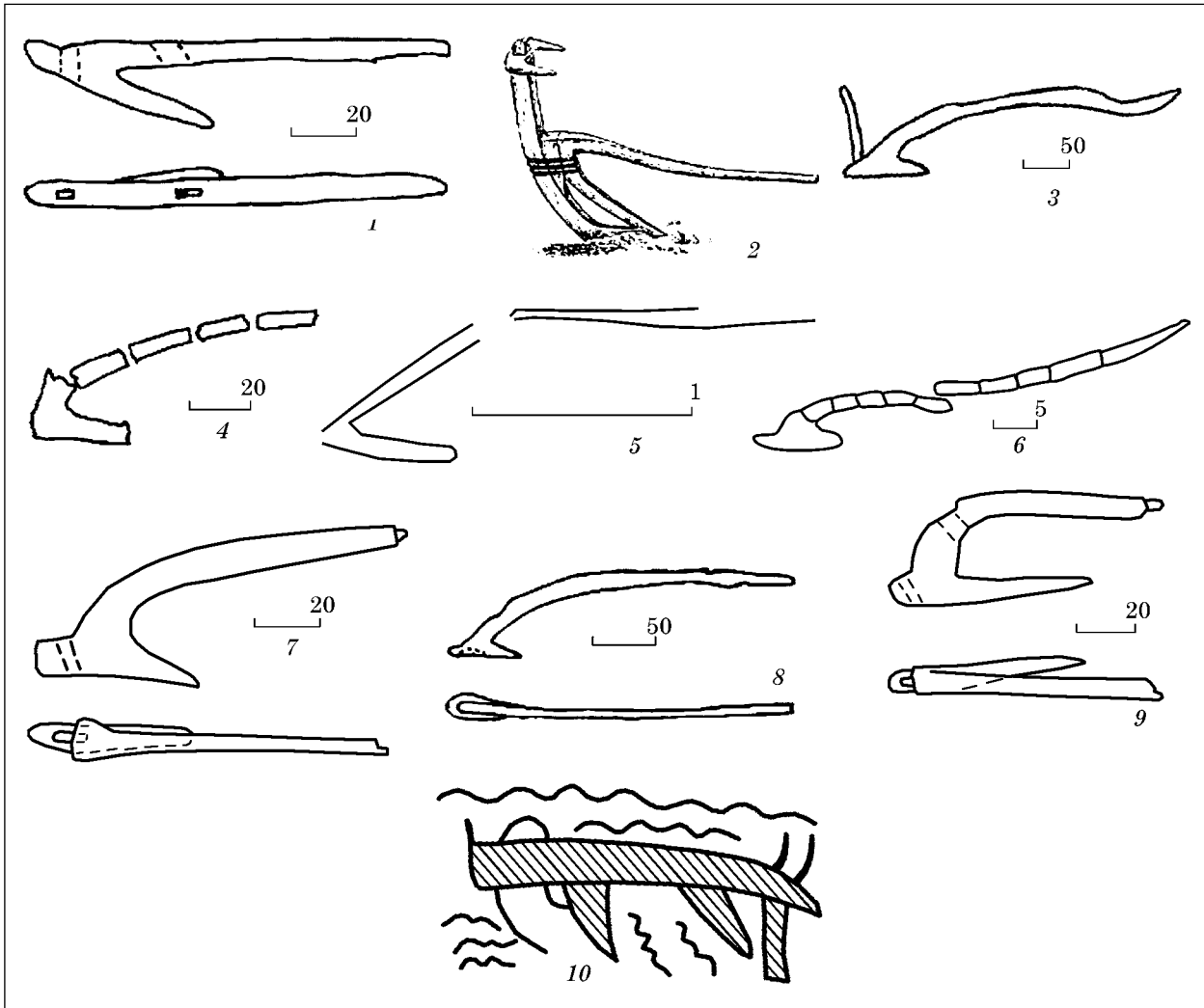

Рис. 3. Знаряддя для первинного обробітку ґрунту, відомі з археологічних джерел: 1 — Брест, 2 — Хрінники (реконструкція), 3 — Полісся, 4 — Верхня Маївка, 5 — Пісочний Рів (зображення на пряслиці), 6 — Більськ (глиняна модель), 7 — Сергіївське торфовище, 8 — Каплановичі, 9 — Токарівське торфовище, 10 — рало з черняхівської вази (Лепесівка).

1 — Коробушкина, 1979, с. 16—17, рис. 1, 1; Краснов, 1987а; 2 — Козак, 2001, с. 127—129; 2002, с. 91—97; Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004, с. 8—10, рис. 3—5; 3 — Шрамко, 1972, с. 30—31; 4 — Лихачев, 1982, с. 51—53; 5 — Горбаненко, Каравайко, у друку, рис. 1, 3; 6 — Шрамко, 1984, с. 255; 1996, рис. VIII, 10—12; 7 — Шрамко, 1964, с. 84—100; 8 — Краснов, 1987, с. 84—85; 9 — Березовець, 1952, с. 174—175; Шрамко, 1961, с. 75—84; 10 — Рыбаков, 1962, с. 87

основним способом відтворення родючості (потрапляння ґрунтоутворювальних елементів через ґрунтові та стічні води; див.: [Природа Української ССР. Почвы, 1986]) та специфікою можливого використання для землеробських потреб (легкі для оранки ґрунти, що практично не потребують штучних заходів щодо відновлення родючості);

4) ґрунти, непридатні для потреб землеробства; різні за сучасною номенклатурою [Природа Української ССР. Почвы, 1986], однак основною їх ознакою є непридатність для потреб землеробства.

На наш погляд, саме такий поділ ґрунтів може відповідати реальним знанням давніх землеробів про особливості тих чи інших земельних ділянок. Крім того, вони також вказують на системи землеробства (щонайменше — на початковому етапі засвоєння ресурсної

зони), надалі — на варіанти відтворення родючості ґрунтів.

Оцінка рослинності, проведена на основі сучасних даних, по можливості корелюється зі спеціальними дослідженнями для регіону пам'ятки та / або для самого поселення (якщо такі були проведені). Ця інформація також доповнює уявлення про початкову форму землеробства в ресурсній зоні та дає можливість розподілу земельних ділянок для різних сільськогосподарських потреб.

Після блоку інформації про навколишнє середовище важливе місце має оцінка та інтерпретація знарядь для обробітку ґрунту.

Дослідження знарядь для обробітку ґрунту. Для відновлення загального вигляду знарядь для обробітку ґрунту важливими є доступні археологічні джерела (рис. 3). Ці матеріали

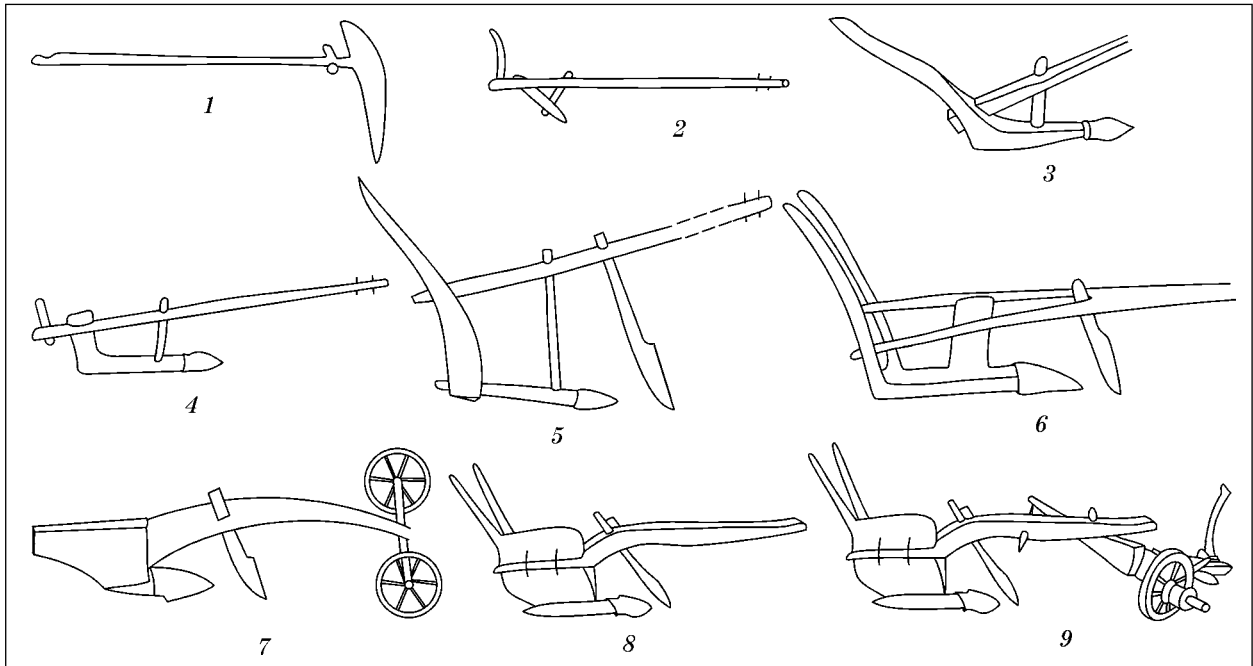

Рис. 4. Знаряддя для первинного обробітку ґрунту, відомі за етнографічними даними [за: Гильденштедт, 1804, с. 3—5; Зеленин, 1907, с. 12—18; Мамонов, 1952, с. 73—75; Зеленин, 1991 та ін.]

знаходять певний відгук в етнографії (рис. 4); поєднання знань про перші і другі дає загальну уяву про знаряддя для обробітку ґрунту давнини.

Надзвичайно важливими є також знахідки деталей для обробітку ґрунту. Нами запропоновано схему взаємозв'язку цих деталей (чи їх відсутності) і власне знарядь, на яких їх можна було використати:

1 — прямогрідільні рала з ральником, не укріплені залізним наконечником, поставленим під кутом близько 45°;

2 — кривогрідільні рала з ральником, не укріплені залізним наконечником, поставленим горизонтально до землі;

3 — прямогрідільні рала з ральником, укріплені залізним вузьколопатевим наконечником, поставленим під кутом близько 45°;

4 — кривогрідільні рала з ральником, укріплені залізним широколопатевим наконечником, поставленим горизонтально до землі;

5 — знаряддя плужного типу — кривогрідільні рала з ральником, укріплені залізним широколопатевим наконечником, поставленим горизонтально до землі, череслом та відвальною дошкою (рис. 5) [Горбаненко, 2004а; 2006, рис. 1].

Окрім того, завдячуючи аналізу відомих нині матеріалів з приводу деталей на знаряддя для обробітку ґрунту у давнину, також з урахуванням археологічних та етнографічних матеріалів, нами запропонована схема розвитку орних знарядь у часі (рис. 6). Запропоновані наведені вище дані дають підставу стверджувати існування різноманітних типів орних знарядь, що з часом вдосконалювались

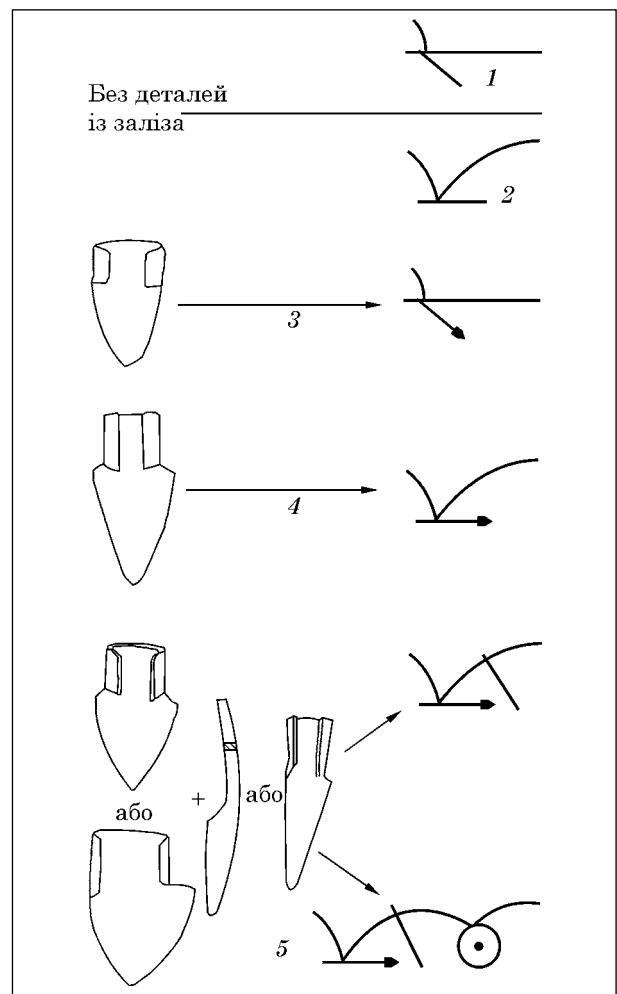

Рис. 5. Схема взаємозв'язку залізних деталей та знарядь для первинного обробітку ґрунту [Горбаненко, 2006, рис. 1]

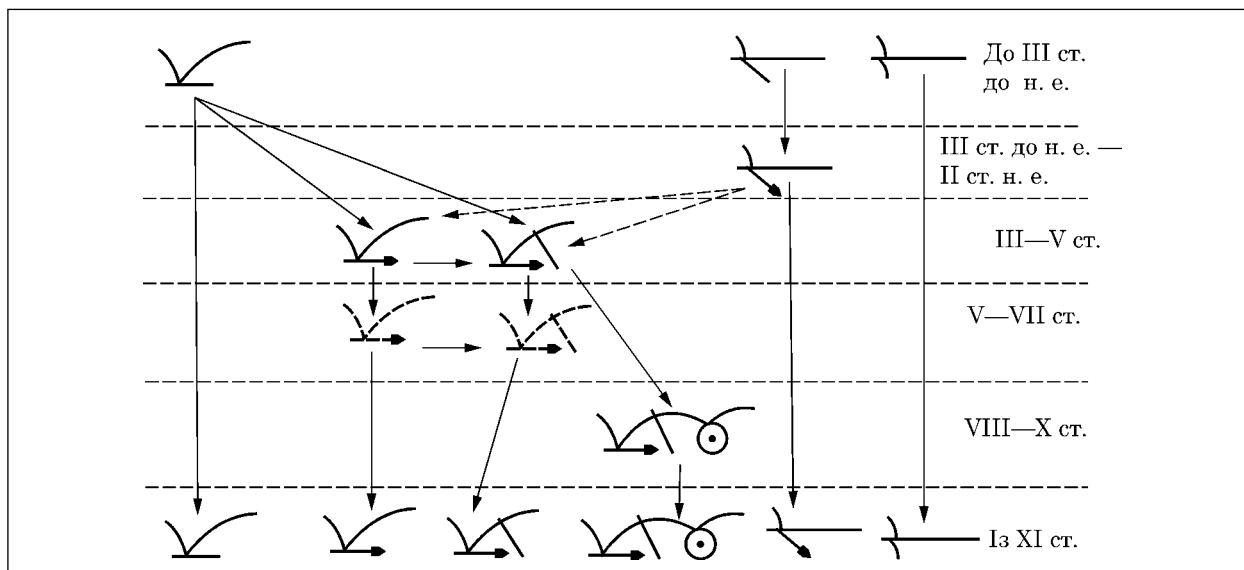

Рис. 6. Схема розвитку орних знарядь. Знаряддя періоду, для якого знахідки залізних деталей на рала одиничні, позначено штриховою лінією (третьа чверть I тис. н. е.) [за: Горбаненко, 2007, рис. 17]

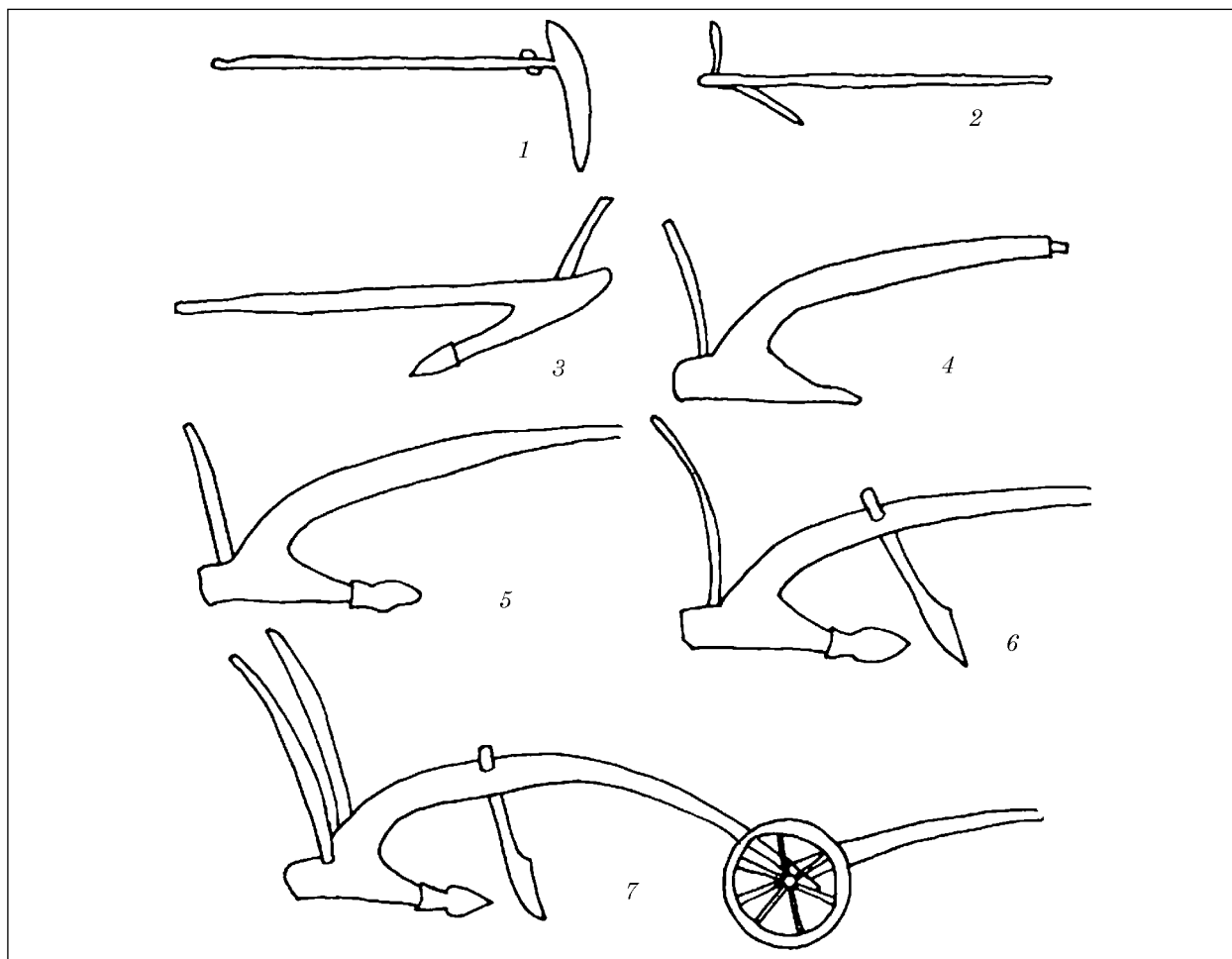

Рис. 7. Можливі варіанти орних знарядь I тис. н. е. [Горбаненко, 2007, рис. 18]

давніми землеробами і привели до створення найрозповсюдженіших простих типів (включаючи знаряддя плужного типу, що могло дещо обертати шар ґрунту) ще за часів існування черняхівської культури (рис. 7). Відтоді їх ви-

користання у різних місцевостях слід пояснювати не різним рівнем розвитку орних знарядь, а пристосовуваністю давнього землероба до конкретних природних умов місцевості, у якій було засновано поселення.

Розглянемо варіанти поєднань орних знарядь і ґрунтів потенційної ресурсної зони.

1) Відсутність залізних деталей знарядь на пам'ятці. Може свідчити, що такі знаряддя ще не були відомі; їх не було знайдено; вони не були потрібні через неземлеробську діяльність; у заплавах у них не було необхідності, оскільки ґрунти були легкими для обробітку.

2) Вузьколопатеві наральники. У лісовій зоні вказують на введення у фонд орних земель тих, що раніше були підсічними. На чорноземах можуть свідчити, що раніше в потенційній зоні пам'ятки були ліси, від яких надалі площі були звільнені. Вказують на початок засвоєння ресурсної зони під орне землеробство.

3) Широколопатеві наральники (також разом з череслами). Вказують на високий рівень розвитку техніки обробітку ґрунту та тривале використання навколоселищних ділянок незалежно від типу ґрунтів. Для лісових ґрунтів є також показником, що підсічне землеробство (як форма розчищення ділянок від лісової рослинності) давно перейшло в переложне чи інші орні форми землеробства.

Знаряддя для вторинного обробітку ґрунту. До наконечників на такі знаряддя нині зараховують мотички двох видів — втульчасті і провушні. Перші металеві частини були набагато простішими у виробництві; другі — у виготовленні власне мотики. Для використання втульчастих мотик залізню частину достатньо було закріпити на держаку з відігнутих суком; провушну мотичку необхідно було «надагти» на звичайний держак (рис. 8). Варіантів застосування мотик кілька:

1) для видобування ям [Плетнева, 1989, с. 91—93];

2) обробітку невеликих ділянок під город [Магомедов, 1987, с. 63];

3) очищення знарядь для первинного обробітку ґрунту від налиплої землі [Михеев, 1985, с. 38—39].

Самі по собі означені знаряддя не дають інформації для оцінки землеробства. Опосередковано можна говорити, що чим розвиненіше землеробство, тим більшу кількість мотичок можна знайти на досліджуваній пам'ятці; введення втульчастих мотичок засвідчує доволі високий рівень розвитку залізобного виробництва.

Палеоетноботанічний матеріал. Для аналізу зернівок вирощуваних культурних рослин існують такі варіанти — обгорілі залишки і відбитки на кераміці. Залишки зернівок культурних рослин можуть бути отримані наступним чином. Їх час від часу знаходять випадково (якщо на пам'ятці відбулась якась катастрофа з пожежею — об'єкти «консервуються» разом з матеріалом), або в результаті цілеспрямованого пошуку (флотація заповнення об'єктів; таким чином можна отримати не лише залишки після пожежі, але й незначну

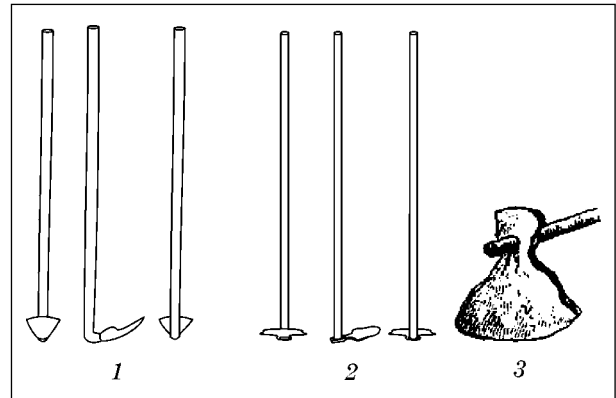

Рис. 8. Графічна реконструкція загального вигляду мотичок: 1 — втульчасті, 2 — провушні, 3 — кріплення провушної мотички [Зеленин, 1991, рис. 3]

кількість зернівок та насіння, що випадково чи цілеспрямовано були залишені в об'єктах). Практика свідчить, що випадкові знахідки зерна у великих кількостях не дають повної уяви про співвідношення вирощуваних культурних рослин; у таких знахідках частіше за все переважає один чи два види культурних рослин, у той час як інші відсутні або представлені у вигляді незначних домішок. Так, у Стадниках (Рівненська обл.; райковецька культура) в ямі 45 виявлено палеоетноботанічний матеріал, що складався з 235 зернівок пшениці голозерної; інші зернівки визначено від 15 до 20 шт. [Пашкевич, 1991]. На відміну від цього прикладу, у результаті цілеспрямованих промивок на поселеннях Обухівської групи на Київщині дослідники отримали статистично повноцінний матеріал [Кравченко, Пашкевич, 1985].

Інший варіант отримання палеоетноботанічних матеріалів — дослідження відбитків зернівок і насіння культурних рослин на кераміці. Зняття таких відбитків проводиться за широко відомим і вживаним методом, уведеним в колишньому Радянському Союзі молдавським палеоботаніком З.В. Янушевич ще в середині 1960-х рр. — розгляд місцевих керамічних виробів з пам'ятки з подальшим зняттям відбитків через пластичний матеріал (найчастіше — звичайний пластилін) і відтворення моделі [Янушевич, Маркевич, 1970]. Надалі матеріал аналізується в лабораторних умовах. Усі визначення відбитків зернівок і насіння рослин на кераміці були зроблені на протязі останніх років докт. біол. наук, провідним науковим співробітником Інституту археології НАН України Г.О. Пашкевич.

Додавання рослинних домішок в глиняне тісто при виготовленні кераміки (а також інших глиняних виробів, будівельних частин) — відомий технологічний прийом у населення з землеробськими традиціями. Залишки рослин чи інші домішки додавали для того, щоб зменшити усадку глиняного тіста. Іноді таке домішування зернівок мало семантичний характер.

Уведення цих домішок пришвидшує і поліпшує процеси сушіння і випалювання [Бобринский, 1978, с. 101—102].

Для нас же важливим є те, що зернівки та інші домішки додавали спорадично, без надання переваги якомусь одному злаку (окрім проса, про що мова буде нижче), що зі статистичної точки зору дає можливість отримати неспотворені дані. Додамо також, що дані промивок і зняття відбитків з виробів з глини, за спостереженнями Г.О. Пашкевич [Кравченко, Пашкевич, 1985], цілком корелюють між собою.

Для статистичного аналізу матеріалу були запроваджені відповідні поняття.

З метою поліпшення обробки та інтерпретації матеріалу свого часу було запропоновано нові поняття з відповідною термінологією. Насамперед, запроваджено поняття ПБК (палеоетноботанічний комплекс) — для сукупності зернівок і насіння (відбитків чи обугленого матеріалу), що характеризують певну археологічну культуру. Виділення ПБК можливе на основі археологічних матеріалів, до того ж на основі матеріалів, що походять із закритих комплексів, культурна належність яких не викликає сумнівів. Комплексу матеріальної культури окремої пам'ятки (одношарової) відповідає поняття ПБС (палеоетноботанічний спектр). В основу виділення ПБК і ПБС покладено палеоетноботанічний матеріал, що походить з окремих закритих комплексів (жител і поселень) чи стратиграфічно відокремлюваних ідентифікованих шарів. ПБС різних пам'яток однієї культури разом дають ПБК відповідної культури. ПБК однієї культури може мати локальні особливості, що приводить до введення зональних ПБК культури [Кравченко, Пашкевич, 1985, с. 180]. Особливо помітно виділення локальних варіантів ПБК на прикладі черняхівської культури [див.: Пашкевич, 1990]. Частку вирощених рослин всередині ПБК визначають за допомогою процентних співвідношень. Без сумніву, процентні співвідношення відображають реальну частку кожної культурної рослини в господарстві лише з певною імовірністю, однак на рівні сучасного стану палеоетноботанічних досліджень це поки що єдина можливість порівняння ролі тієї чи іншої рослини у кожній археологічній культурі [Кравченко, Пашкевич, 1985].

Наведені поняття палеоетноботаніки надалі використовуються нами з певними доповненнями. Звісно, безпосередньо основою аналізу матеріалу є наведення якомога повної інформації щодо фактичного матеріалу. Матеріал наведено у відсотковому співвідношенні за кількістю, після чого до уваги для аналізу беруться наступні положення.

1. ПБС пам'яток, досліджені методикою зняття відбитків зернівок і насіння культурних рослин з глиняних виробів розраховується з усуненням основної причини суттєвої статис-

тичної похибки — відбитків зернівок проса на дніщах горщиків.

2. Кінцевим результатом є представлення ПБС зернових культурних рослин у вигляді співвідношень можливого вирощування (чи вживання у їжу), а не за кількістю матеріалу, оскільки розміри (маса) зернівок різних культурних рослин іноді відрізняються в кілька разів.

Щодо першого зауваження, підсипання під донець робилось для того, щоб формовочна маса не приставала до лавки чи підставки, на якій посуд виготовляли [Бобринский, 1978, с. 39]. Найбільш придатними, а отже і вживаними були зернівки проса, найменші серед зернових, або ж відходи від лущення зернових (також досить часто — від проса).

Деякі з рослин, що входять до складу ПБС та ПБК, малоінформативні для подальшого аналізу, інші, окрім власне констатації факту їх існування у давнину, дозволяють отримати додаткову інформацію для подальших інтерпретацій.

Велика кількість **проса** (*Panicum milliaceum*) може маркувати наступні процеси.

1) Засівання по згарищах (використання підсіки).

2) Використання заплавних ділянок.

3) Загальний невисокий рівень розвитку землеробської техніки, використання екстенсивних форм землеробства.

Перший варіант знаходить широке відображення в етнографічних матеріалах; переважання проса (разом з також невимогливими рослинами — ячменем плівчастим і пшеницею двозернянкою) за етнографічними даними може свідчити про посіви по згарищах [Третьяков, 1932, с. 13—15]. Перший і другий варіанти опосередковано підтверджуються агробіологічними властивостями проса. Просо у початковий вегетаційний період характеризується низькорослістю, тому для нормального розвитку сходів необхідним є відсутність бур'янів; також небажаним для проса є глибока оранка [Григоревич, 1933, с. 7, 8; Елагин, 1955, с. 5, 9; Лысов, 1968, с. 8]. У першому випадку ця теза знаходить підтвердження у тому, що посіви при підсіці робляться по згарищах, або після незначного розпушування ґрунту, при якому глибокої оранки не відбувається.

Третій варіант підтверджується тими ж агробіологічними властивостями: у зв'язку із затримкою проростання проса на початку вегетаційного періоду глибока оранка (показник високорозвиненої землеробської техніки) заважала проростанню злаку.

Велика кількість **ячменю плівчастого** (*Hordeum vulgare*) може вказувати на наступне.

1) Використання підсіки (разом з просом і пшеницею двозернянкою — див. вище) [Третьяков, 1932, с. 13—15].

2) Низький рівень розвитку землеробства.

3) Можливе часткове підпорядкування землеробства потребам тваринництва.

Підтвердженням другої тези можуть слугувати агротехнічні властивості ячменю. Адже це рослина, невибаглива до кліматичних умов і родючості ґрунтів; посухостійка і швидкозростаюча культура (вегетаційний період — 60—110 днів) [Культурная флора..., 1990, с. 188]. У південніших районах (з довшим вегетаційним періодом) іноді встигають отримати по два врожаї на рік; у Грузії ячмінь висівають, наприклад, по посівах пшениці, якщо вона не зійшла [Брегадзе, 1982, с. 81].

Третя теза частково знаходить підтвердження у тому, що ячмінь є не лише хлібною, але й доброю фуражною рослиною — зерно використовується для відгодівлі коней, а також свиней на бекон. В господарстві використовуються також його солома і полова, які мають якості, що наближають їх до сіна [Растениеводство, 1986, с. 124].

Пшениці піввчасті у великих кількостях (в основному — двозернянка) (*Triticum dicoccon*) вказують на наступне.

1) Стійкість, традиційність використання.

2) Використання підсіки (разом з просом і ячменем піввчастим — див. вище) [Третьяков, 1932, с. 13—15].

Перша теза знаходить підтвердження в палеоетноботанічному матеріалі — пшениця двозернянка (разом з ячменем піввчастим) однією з перших була доместифікована і з'явилася на території сучасної України у землеробського населення. Від часу появи і фактично до кінця I тис. н. е. вона була серед лідерів вирощуваних зернових культурних рослин [Янушевич, 1976; 1986; Пашкевич, 1991; 1991а; 1991б; 1991в; 1992; 1992; Пашкевич, Відейко, 2006]. Що пояснюється невибагливими агробіологічними властивостями цієї рослини [Культурная флора..., 1979, с. 50—52, 213, 214].

Велика кількість **пшениці голозерної** (*Triticum aestivum* s. l.) вказує на наступне.

1) Високий рівень розвитку землеробської техніки.

2) Прагнення до підвищення врожайності (розвиток економічних відносин).

На перше побіжно вказує співставлення часу підвищення значення голозерної пшениці з загальним розвитком рівня землеробства в останній чверті I тис. н. е. [Горбаненко, Пашкевич, 2010, розд. 4—8]. Друге підтверджується загальним історичним розвитком слов'ян того періоду (період складання Київської Русі).

Обидві тези підтверджуються агробіологічними властивостями. Голозерні пшениці вибагливіші до обробітку ґрунту (потребують глибокої якісної оранки), однак дають врожаї, кращі, ніж вище згадані зернові [Культурная флора..., 1979, с. 50—52, 213, 214].

Жито (*Secale cereale*).

1) Вказує на високий рівень розвитку землеробської техніки (разом із пшеницею голозерною).

2) Частково може свідчити про підпорядкованість землеробства потребам тваринництва (разом зі значною часткою ячменю піввчастого та / або вівса).

На перше свого часу неодноразово вказували дослідники, які займаються проблемами розвитку землеробства [Lange, 1975; Язджевский, 1988; Пашкевич, 1988]. Жито (як і пшениця голозерна) було врожайнішим, але вибагливішим до умов вирощування і якості обробітку ґрунту [Дегтярев, 1981, с. 22—25; Культурная флора..., 1989, с. 276].

На друге вказує те, що солома жита може бути використана для годівлі великої рогатої худоби в зимовий період.

Овес посівний (*Avena sativa*) — доволі складна для інтерпретації зернова культура. Мала частка вівса традиційно представлена у всіх матеріалах археологічних культур з кінця I тис. до н. е. до кінця I тис. н. е. [Пашкевич, Горбаненко, 2010] і далі [Пашкевич, 1991в].

1) Можливо, овес свідчить про часткове підпорядкування землеробства потребам тваринництва (разом з ячменем піввчастим, житом).

Овес використовують для відгодівлі тварин. Знахідка на салтівському поселенні Рогалик (Луганська обл.), у якому переважно більшість становлять зернівки ячменю піввчастого, ячменю піввчастого пляшкоподібного (*Hordeum vulgare* var. *lagunculiforme*) та вівса [Пашкевич, Горбаненко, 2004], у поєднанні із загальноновизнаною думкою про важливу роль тваринництва в житті носіїв салтівської культури [Михеев, 1985, с. 26], наводить саме на думку про використання вівса для потреб тваринництва. До таких же висновків останнім часом ми прийшли під час аналізу сільського господарства носіїв салтівської культури в Сіверсько-Донецькому регіоні, де загалом не дуже високі (хоча й дещо вищі у порівнянні з багатьма іншими матеріалами) показники вівса поєднуються з високими показниками ячменю піввчастого та / або жита, зважаючи на те, що рівень розвитку власне землеробства низьким назвати аж ніяк не можна [Колода, Горбаненко, 2010].

Бур'яни. Присутність серед культурних рослин зернівок і насіння бур'яну в цілому свідчить про використання староорних земель. За етнографічними спостереженнями, бур'ян не росте по згарищах (при такій формі підготовки ділянки знищується вся рослинність) [Третьяков, 1932, с. 4—6]. За умови використання надзаплавних земель вони теж мають бути відсутні, оскільки під час розливу рік затоплені ділянки поновлюють свою родючість і очищаються від бур'янів. Цілині ділянки землі також були вільними від бур'янової рослинності.

Так, плоскуха звичайна, або півняче просо *Echinochloa crusgalli*, та мишій сизий *Setaria glauca* — ярові однорічники, що дуже шкодять посівам проса і виснажують ґрунт. Трапляються вони і в посівах інших зернових, а також

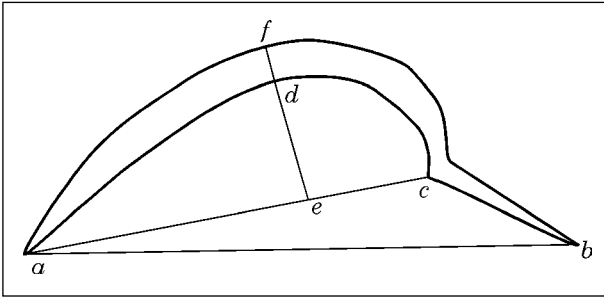

Рис. 9. Розміри і пропорції серпів, використовувани для аналізу: *ab* — загальна довжина знаряддя, *ac* — довжина леза, *adc* — довжина дуги леза, *bc* — довжина кріплення, *ce* — відстань до вершини леза, *ed* — висота дуги леза

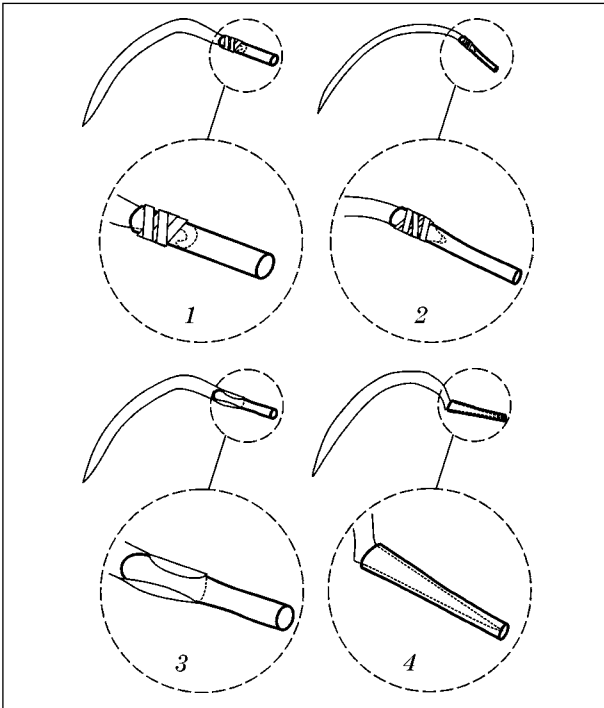

Рис. 10. Види кріплення руків'я серпів: 1 — гачкове, 2 — стовпчикове, 3 — втульчасте, 4 — черешкове

біля жител, уздовж доріг. До дуже шкідливих ярових бур'янів належить гірчак в'юнковий *Polygonum convolvulus*. Обплітаючи стебла культурних рослин, він призводить до їх полягання, ускладнює збирання врожаю. Озимі бур'яни — стоколос житній *Bromus secalinus* та стоколос польовий *Bromus arvensis* — засмічують переважно озимі жито та пшеницю. Лобода біла *Chenopodium album*, в'юнок польовий *Convolvulus arvensis* трапляються в посівах усіх зернових культур, а також біля жител, на смітниках, уздовж доріг, на пасовищах. Однорічник підмаренник чіпкий *Galium aparine*, що трапляється в посівах ярих та озимих хлібів і на городах, сильно засмічує зерно, оскільки одна рослина утворює до 1000 плодів [Бур'яни України, 1970].

Отже, серед бур'янів найінформативнішим для інтерпретації є **стоколос**, обидва його види:

житній і польовий (*Bromus* sp.: *B. secalinus*, *B. arvensis*). Він може слугувати підтвердженням наступного.

- 1) Існування посівів жита (у першу чергу).
- 2) Використання староорних земель (як і інші бур'яни).
- 3) Використання ярових / озимих посівів (у першу чергу — жита).
- 4) Як наслідок з 3) — використання дво-, трипільної системи.

Перші три тези знаходять підтвердження властивостями стоколосу (див. вище). В археологічній літературі вже неодноразово зазначалося, що зернівки стоколосу житнього та стоколосу польового (засмічувачі озимих посівів жита [Смирнов, Соснихина, 1984, с. 5—7]) маркують вирощування озимого жита [див., напр.: Кирьянов, 1959, с. 333; 1967, с. 177; Михайлина, Пашкевич, Пивоваров, 2007, с. 60]. Четверта теза випливає з синтезу існуючих джерел. Стоколос є засмічувачем **озимого** жита. Він доволі широко відомий серед палеоетноботанічних матеріалів останньої чверті I тис. н. е. На цей час припадає писемне свідчення Ібрагима Ібн-Якуба, який зазначав, що слов'яни «... сеют в два времени года, летом и весною и пожинают два урожая» [Известия ..., 1878, с. 54]. Навесні засівали ярові, а влітку (точніше, восени) — озимі культурні рослини, що цілком відповідає етнографічним даним XIX ст. За етнографічними даними за трипільля першу частину поля орали навесні під ярові культури, другу розорювали влітку на пар, оранку під озимі проводили на початку осені [Парфенов, 1873, с. 642—643].

Синтез даних аналізу потенційної ресурсної зони поселення, знарядь для обробки ґрунту і ПБС дають можливість охарактеризувати загальний рівень розвитку землеробства, а також проаналізувати використання різних ділянок землі для різних землеробських потреб ¹.

Знаряддя для збирання врожаю (серпи, коси-горбуші). Нині під час аналізу продуктивності серпів частіше за все дослідники враховують наступні параметри: загальна довжина знаряддя, довжина леза і дуги, довжина кріплення (для черешкових), вершина і висота дуги леза, що були взяті як основні критерії В.П. Левашовою [Левашова, 1956, с. 60—95] (рис. 9). Ці показники достатньо характеризують прогресивність форми серпа і тому в першу чергу заслуговують на увагу. Тим не менше, для розуміння відмінностей розвитку землеробських знарядь праці у різних археологічних культурах важливими також є й типи кріплення руків'я до леза. Вони розділяються на наступні: 1 — гачкові, 2 — втульчасті, 3 — стовпчикові, 4 — черешкові (рис. 10).

1. Приклади такого аналізу див.: [Горбаненко, 2005; Горбаненко, Журавльов, Пашкевич, 2008; Приходнюк, Горбаненко, 2008] для слов'янських пам'яток останньої чверті I тис. н. е.; [Колода, Горбаненко, 2009; 2010; Горбаненко, Колода, Пашкевич, 2009; Горбаненко, Колода, 2010] для салтівських пам'яток.

Знахідки серпів засвідчують факт вирощування (а не просто вживання) зернових культурних рослин. Рівень розвитку землеробства опосередковано відображається на прогресивності параметрів та кількості таких знахідок.

Коси-горбуші можуть бути використані для двох сільськогосподарських процесів:

- 1) збирання врожаю зернових з тугим колоссям;
- 2) заготівля сіна для годівлі худоби у зимовий період.

Науковий доробок в археології [Миролюбов, 1976, с. 122, 123; Михеев, 1985, с. 29—31], а також етнографічні дані [Гильденштедт, 1805, с. 37, 38] дозволяють відтворити загальний вигляд кіс давнини (рис. 11). Для цього також важливим є реконструкція типу (способу) кріплення леза до рукоятки (рис. 12). Знахідки кіс лише засвідчують сільськогосподарську спрямованість господарства у широкому сенсі, не даючи можливості її оцінки.

Знаряддя для переробки врожаю (зернотерки, легкі ручні ротаційні жорна). За способом роботи виділяють одно- і дворучні зернотерки, на яких працювали, відповідно, однією чи двома руками (рис. 13) [Пономарев, 1955, с. 17—19; Краснов, 1971, с. 83]. З часу їх виникнення зернотерки використовували для подрібнення продуктів рослинного походження, а також для переробки злаків на крупу і борошно. Знахідки зернотерок засвідчують (при співіснуванні з жорнами) їх використання для незначних повсякденних потреб.

Жорна. Спираючись на дослідження Р.С. Мінасяна, а також на етнографічні матеріали [Минасян, 1978], за виразними фрагментами жорен можна відтворити їх загальну конструкцію (рис. 14).

Знахідки знарядь переробки врожаю засвідчують споживання землеробської продукції і не можуть безпосередньо вказувати на ведення землеробства; тим не менше, думка, поширена у науковій літературі, що широке запровадження жорен у вжиток вказує на підвищення загального рівня землеробства і кількості отри-

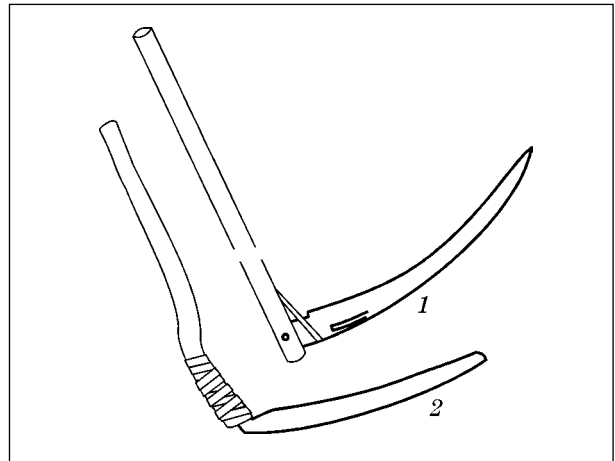

Рис. 11. Загальний вигляд кіс: 1 — тип I, 2 — тип II — коса-горбуша (за класифікацією В.К. Михеева [Михеев, 1985, с. 29—31])

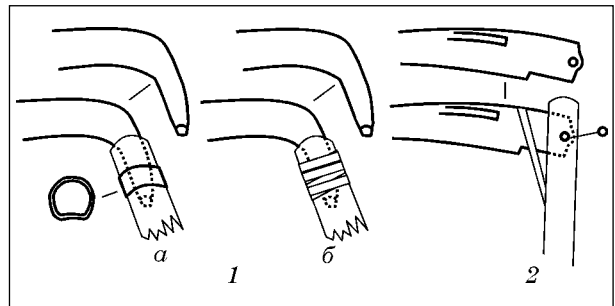

Рис. 12. Види кріплення леза коси до руків'я: 1 — кріплення коси з п'яткою за допомогою: а — кільця, б — еластичного джгута; 2 — кріплення безп'яткової коси з отвором

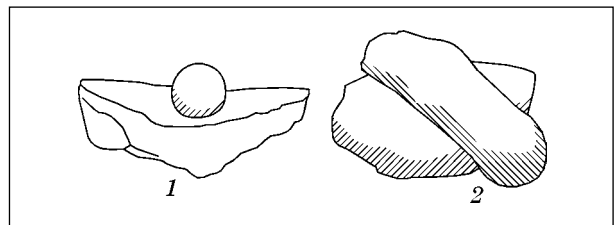

Рис. 13. Види зернотерок: 1 — одноручна, 2 — дворучна

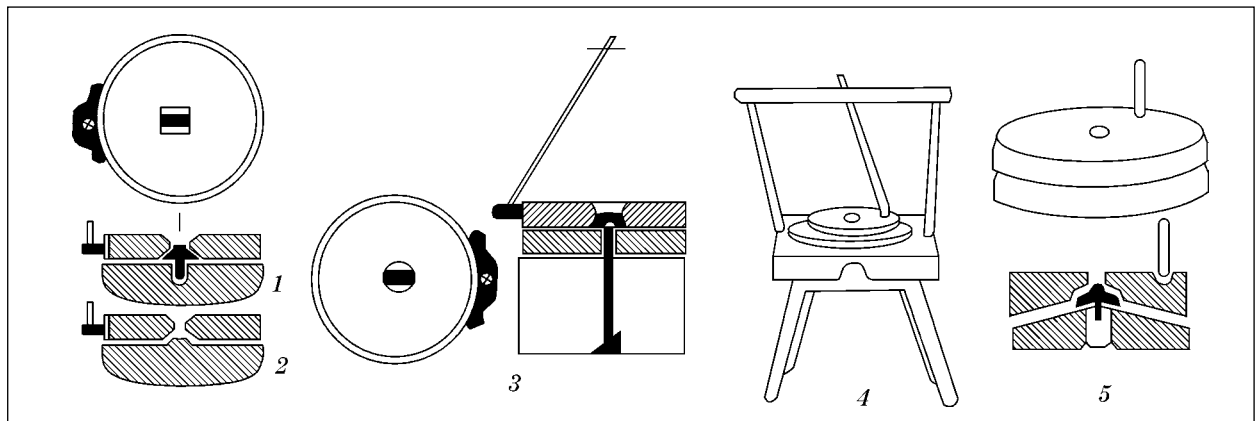

Рис. 14. Реконструкція жорен, за Р.С. Мінасяном [Минасян, 1978]: 1 — група II, варіант А; 2 — група II, варіант Б; 3 — група I; 4 — група III, варіант А; 5 — група III, варіант Б

муваної землеробської продукції, в загальному контексті видається слушною.

Тваринництво. Для визначення місця тваринництва в господарстві давніх людських спільнот необхідно передумовою є достатня кількість матеріалу для аналізу. Так, О.П. Журавльов зазначає, що мінімальна вибірка з комплексу має становити не менше 500 кісток [Журавльов, 1991]. Таке спостереження викликане необхідністю отримання статистичних даних для з'ясування порід тварин, однак, імовірно, приблизно з такої ж кількості можна отримати й мінімальну статистично достатню кількість особин.

Одним з важливих кроків для інтерпретації матеріалу є введення у науковий обіг методики розрахунку маси (ваги) тварин [Підоплічко, 1937; Журавльов, 2001, с. 63], завдячуючи чому можна скласти уяву про частини м'ясної продукції, отримуваної від domestikованих тварин. Оскільки для точних підрахунків не завжди достатньо даних, краще приводити лише дані відносного характеру (як і для ПБС), виражені у відсотках.

До 6 місяців велика рогата худоба (ВРХ) важить в середньому до 93 кг; від 6 до 18 місяців — 215 кг; від 18 до 24 — 390 кг; напівдорослі і дорослі особини могли в середньому важити 450 кг [Справочник животновода..., 1982, с. 31, табл. 9]. Молоді особини дрібної рогатої худоби (ДРХ) до 24 місяців важать від 5 до 40 кг; напівдорослі і дорослі — до 60 кг [БСЭ, 1973, Т. 12, с. 385; 1974, Т. 18, с. 279]. Вагу давніх коней В.І. Бібікова визначила у 320 кг [Бибикова, 1973, с. 67]. Відповідно, О.П. Журавльов запропонував взяти за середню вагу коня для молодих особин половину від ваги дорослої особини — 160 кг. Розрахунки ваги свині, наведені в довіднику, відрізняються нестабільністю, тому О.П. Журавльов запропонував прийняти середню вагу молоді особини за 100 кг, напівдорослої і дорослої, — за 250 кг [Журавльов, 2001, с. 63]. У випадку відсутності вікової градації, для розрахунку приймається середнє арифметичне ваги між молодими, напівдорослими і дорослими особинами. Відповідно, прийнято такі усереднені показники, в кг: ВРХ — 320, ДРХ — 41, свиня — 200, кінь — 213.

Вважаємо за необхідне обмежитися лише констатацією різниці достовірної кількості вирощуваних тварин і отримуваного від них м'яса у відсотковому співвідношенні.

Випасання худоби могло мати вигінний та відгінний характер (за К.П. Бунятян; посилання див. вище). За вигінного способу тварин випасали світлу частину доби з поверненням їх на ніч до загорож неподалік від жител. За відгінного способу тварин відганяли на теплу пору року на пасовиська, повертаючи до поселення лише на зимовий (стійловий) період. Зважаючи на проведені нами раніше аналізи потенційних ресурсних зон (посилання див. вище), біля будь-якої

поселенської пам'ятки можна виділити місця, що знаходилися неподалік і могли бути використані під пасовища при вигідному способі, а також віддаленіші ділянки, на яких доцільніше було випасати худобу відгінним способом. Цілком імовірно, що різні частини стада могли випасати одночасно обома способами, тримаючи необхідну кількість певних тварин поряд для поповнення, наприклад, запасів свіжого молока.

Оцінка тваринництва дає можливість констатації наступних положень:

1) залежно від навколишнього середовища можна виділити території для випасання худоби; це дає можливість констатувати спосіб випасання (див. вище);

2) співвідношення в стаді тварин загалом дає можливість оцінити направленість тваринництва;

3) завдячуючи спостереженням В.І. Цалкіна, можна оцінити продуктивні сили для ведення землеробства.

Додатком до огляду тваринництва є опис знарядь тваринництва і археологічних об'єктів, пов'язаних з розведенням і утриманням тварин. Ці дані майже ніколи не відіграють помітної ролі для оцінки власне тваринництва, слугуючи в основному ілюстраціями до вже сформованих висновків.

Таким чином, запропонована схема оцінки сільського господарства давнього населення охоплює для інтерпретації увесь доступний нині матеріал, зважаючи на його фрагментарність. Результатами застосування цієї схеми нині є низка публікацій аналітичного характеру (див. вище). Вважаємо, що з часом та потенційним розвитком різних галузей наукових знань, а також завдячуючи співпраці науковців різних напрямків, така (чи подібна) схема інтерпретації матеріалу могла б бути покладена в основу оцінки потенційних можливостей житлових пам'яток, залишених населенням, обізнаним з сільським господарством та розвиватися надалі у плані поліпшення інтерпретаційних схем.

Безусько Л.Г., Климанов В.А. Клімат і рослинність рівнинної частини західної УРСР у пізньопісляльодовиків'я // УБЖ. — 1987. — 43, № 3. — С. 54—58.

Березовець Д.Т. Плуг з Токарівського торфовища // Археологія. — 1952. — № 7. — С. 174—175.

Бибикова В.И. К интерпретации остеологического материала из скифского кургана Толстая Могила // СА. — 1973. — № 4. — С. 63—68.

Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. — М., 1978.

Большая советская энциклопедия (БСЭ). Третье издание. — М., 1973. — Т. 12.

Большая советская энциклопедия (БСЭ). Третье издание. — М., 1974. — Т. 18.

Брегадзе Н.А. Очерки по истории агроэтнографии Грузии. — Тбилиси, 1982.

Бунятян Е.П. О критериях типологии скотоводства // Киммерийцы и скифы: междунар. науч. конф., посвящ. пам. Б.Н. Гракова: Тез. докл. — 1992. — С. 20—21.

- Бунятян К.П. Класифікація та типологія скотарства // Теорія та практика археологічних досліджень. — 1994. — С. 73—101.
- Бунятян К.П. Скотарство та спосіб життя // Археологія — 1997. — № 3. — С. 32—39.
- Бур'яни України. — К., 1970.
- Гильденштедт. Описание некоторых в малой России употребительных плугов // Технол. журн. — 1804. — Т. 1, ч. 2. — С. 3—31.
- Горбаненко С.А. Окружающая среда и славянские памятники второй половины I тыс. н. э. (по материалам Левобережья Днестра) // Stratum plus. — 2003—2004. — № 5. — С. 400—425.
- Горбаненко С.А. Сільське господарство слов'ян другої половини I тис. н. е. (за матеріалами Лівобережжя Дніпра) // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — 2004. — С. 301—314.
- Горбаненко С.А. З приводу використання різних типів знарядь для обробки ґрунту // Проблеми історії і археології України: Тез. докл. — 2004а. — С. 80—81.
- Горбаненко С.А. Землеробство жителів городищ поблизу с. Волинцеве // Археологія. — 2005. — № 1. — С. 75—81.
- Горбаненко С.А. Землеробство слов'ян останньої чверті I тис. н. е. // Археологія. — 2006. — № 3. — С. 73—79.
- Горбаненко С.А. Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е. — К., 2007.
- Горбаненко С.А. Природничі методи у вивченні сільського господарства слов'ян // Збірн. наук. праць Науково-дослідного інституту українознавства. — 2007а. — Т. 15. — С. 177—187.
- Горбаненко С.А., Журавльов О.П., Пашкевич Г.О. Сільське господарство жителів Пастирського городища. — К., 2008.
- Горбаненко С.А., Колода В.В., Пашкевич Г.О. Землеробство жителів салтівського селища Коробові Хутори // Археологія. — 2009. — № 3. — С. 82—92.
- Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство мешканців поселення Верхній Салтів // Археологія. — 2010. — № 1. — С. 27—42.
- Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.). — К., 2010.
- Горбаненко С.А., Каравайко Д.В. Землеробство носіїв юхнівської культури // У друку.
- Григорович Ю. Просо. — Харьков, 1933.
- Дегтярев Г.В. Погода, урожай и качество зерна яровой пшеницы. — Л., 1981.
- Елагин И.И. Просо на целинных и старопахотных землях. — М., 1955. — Сер. V, № 9.
- Журавлев О.П. Животноводство и охота у племен эпохи бронзы на территории Северного Причерноморья и Приазовья // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья. — 1991. — С. 137—138.
- Журавлев О.П. Остеологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья. — К., 2001.
- Зеленин Д.К. Русская соха, ее история и виды. — Вятка, 1907.
- Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. — М., 1991.
- Известия Аль-Бекари и других авторов о Руси и славянах. — СПб., 1878.
- Карта Украины // <http://maps.vlasenko.net/>
- Карта Украины // <http://ukrmap.org.ua/Ukraine.htm>
- Кириянов А.В. История земледелия Новгородской земли // МИА. — 1959. — № 65. — С. 306—362.
- Кириянов А.В. Земледелие восточного славянства (VI—IX вв.) // Возникновение и развитие земледелия. — 1967. — С. 171—189.
- Козак Д.Н. Орне знаряддя землеробства енеолітичної доби // АБУ за 1999—2000 рр. — 2001. — С. 127—129.
- Козак Д.Н. Енеолітичний комплекс з с. Хрінниківка Демидівського району на Рівненщині // Археологія. — 2002. — № 2. — С. 91—97.
- Козак Д.Н., Прищеп Б.А., Шкорпад В.В. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). — К., 2004.
- Колода В.В., Горбаненко С.А. Землеробство салтівської культури (за матеріалами Мохначанського городища) // Vita antiqua. — 2009. — С. 261—280.
- Колода В.В., Горбаненко С.А. Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне. — К., 2010.
- Коробушкина Т.Н. Земледелие на территории Белоруссии в X—XIII вв. — Минск, 1979.
- Кравченко Н.М., Пашкевич Г.А. Некоторые проблемы палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.) // Археология и методы исторических конструкций. — 1985. — С. 177—190.
- Краснов Ю.А. Некоторые итоги и задачи изучения истории земледелия в советской археологии // КСИА. — 1969. — № 118. — С. 58—68.
- Краснов Ю.А. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы // МИА. — 1971. — № 174. — 167 с.
- Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М., 1987.
- Краснов Ю.А. Рало из Бреста // КСИА. — 1987а. — № 190. — С. 19—25.
- Культурная флора СССР: Т. 1. Пшеница. — Л., 1979.
- Т. 2, ч. 1. Рожь. — Л., 1989.
- Т. 2, ч. 2. Ячмень. — Л., 1990.
- Левашова В.П. Сельское хозяйство. Очерки по истории русской деревни // Тр. ГИМ. — 1956. — № 32. — С. 19—103.
- Лихачев В.А. Рало из погребения у с. Верхняя Маевка // Древности степного Поднепровья (III—I тыс. до н. э.). — 1982. — С. 51—53.
- Лысов В.Н. Просо. — Л., 1968.
- Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — К., 1987.
- Мамонов В.С. Старинные орудия для обработки почвы из с. Староселье на Днестре // СЭ. — 1952. — № 4. — С. 67—90.
- Минасян Р.С. Классификация ручного жернового постава (по материалам Восточной Европы I тысячелетия н. э.) // СА. — 1978. — № 3. — С. 101—112.
- Миролюбов И.А. Орудия вторичной обработки почвы и уборки урожая из Старой Ладogi // АСГЭ. — 1976. — № 17. — С. 119—124.
- Михайлина Л.П., Пашкевич Г.О., Пивоваров С.В. Рільництво слов'яно-руського населення межириччя верхнього Пруту та середнього Дністра // Археологія. — 2007. — № 2. — С. 57—66.
- Михеев В.К. Подонье в составе хазарского каганата. — Харьков, 1985.
- Парфенов П.Д. Письма о сельском хозяйстве юго-западной России // Русский вестник. — 1873. — Т. 106. — № 8. — С. 635—669.
- Пашкевич Г.А. Палеоботанический анализ злаков // Е.В. Максимов, В.А. Петрашенко. Славянские памятники у с. Монастырек на среднем Днестре. — К., 1988. — С. 131—134.

- Пашкевич Г.О. Локальні палеоетноботанічні комплекси черняхівської культури // VIII Подільська істор.-краєзнав. конф.: Тези доп. секц. археології. — 1990. — С. 36—37.
- Пашкевич Г.А. Палеоетноботанические находки на территории Украины (неолит — бронза): Каталог. — Препр. — К., 1991.
- Пашкевич Г.А. Палеоетноботанические находки на территории Украины: Памятники I тыс. до н. э. — II тыс. н. э.: Каталог I. — Препр. — К., 1991а.
- Пашкевич Г.А. Палеоетноботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н. э. — II тыс. н. э.: Каталог II. — Препр. — К., 1991б.
- Пашкевич Г.А. Палеоетноботанические находки на территории Украины: Древняя Русь. Каталог. — Препр. — К., 1991в.
- Пашкевич Г.А. Культурные растения Украины от неолита до средневековья (по палеоетноботаническим материалам): Дис. ... д-ра биол. наук в форме науч. докл. 03.00.05. — К., 1992.
- Пашкевич Г.О. Палеоботанічні дослідження в Україні // Нові технології в археології. — 2002. — С. 282—293.
- Пашкевич Г.О. Археологія та палеоетноботаніка // Археологія. — 2005. — № 2. — С. 80—88.
- Пашкевич Г.А., Горбаненко С.А. К вопросу о земледелии племен салтовской культуры (по материалам поселения Роголик) // Древности. — 2004. — С. 225—236.
- Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Каталог палеоботанических материалов памятников слов'янських культур // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Матеріали та дослідження / АДІУ. — 2010. — Вип. 3. — С. 105—123.
- Петров В.П. Подсечное земледелие. — К., 1968.
- Підоплічко І.Г. До питання про свійські тварини трипільських поселень Халеп'я, Андріївка, Усатове // Наук. зап. ПМК. — 1937. — Кн. 2. — С. 111—120.
- Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989.
- Пономарев Н.А. История техники мукомольного и крупяного производства. — М., 1955. — Ч. 1.
- Природа Украинской ССР. Почвы. — К., 1986.
- Приходнюк О.М., Горбаненко С.А. Сільське господарство жителів ранньосередньовічного Пастирського городища // Археологія. — 2008. — № 2. — С. 48—59.
- Растениеводство. — М., 1986.
- Рыбаков Б.А. Календарь IV в. из земли полян // СА. — 1962. — № 4. — С. 66—89.
- Слободин В.М. К вопросу о развитии и смене систем земледелия (от времен его возникновения на территории СССР до I тыс. н. э.) // МИЗ. — 1952. — 1. — С. 9—65.
- Смирнов В.Р., Соснихина С.П. Генетика ржи. — Л., 1984.
- Справочник животновод-любителя. — Днепропетровск, 1982.
- Томашевський А.П. Нарис історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби // Археол. студії. — 2003. — № 2. — С. 132—160.
- Томашевський А.П. Просторові тапалеоекологічні дослідження Південноруських земель: результати, нові підходи, перспективи // Проблеми давньоруської та середньовічної археології / АДІУ. — 2010. — Вип. 1. — С. 174—206.
- Третьяков П.Н. Подсечное земледелие в Восточной Европе // ИГАИМК. — 1932. — Вып. 1, т. 14. — 40 с.
- Цалкин В.И. Фауна из раскопок боршевских и роменских городищ // СА. — 1969. — № 4. — С. 91—101.
- Шрамко Б.А. К вопросу о технике земледелия у племен скифского времени в Восточной Европе // СА. — 1961. — № 1. — С. 73—90.
- Шрамко Б.А. Древний деревянный плуг из Сергеевского торфяника // СА. — 1964. — № 4. — С. 96—99.
- Шрамко Б.А. Про час появи орного землеробства на південному сході Європи // Археологія. — 1972. — № 7. — С. 25—35.
- Шрамко Б.А. Модель бычьей упряжки скифского времени // Древности Евразии в скифо-сарматское время. — 1984. — С. 231—255.
- Шрамко Б.А. Комплекс глиняных скульптур Бельского городища // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку. — 1996. — С. 67—87.
- Яздржевский К. О значении возделываемой ржи в культурах железного века в бассейнах Одры и Вислы // Древности славян и Руси. — 1988. — С. 98—99.
- Янушевич З.В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. — Кишинев, 1976.
- Янушевич З.В. Земледелие в раннем триполье // Первобытная археология. Поиски и находки. — 1980. — С. 225—234.
- Янушевич З.В. Культурные растения Северного Причерноморья: палеоетноботанические исследования. — Кишинев, 1986.
- Янушевич З.В., Маркевич В.И. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Пруто-Днестровского междуречья // Интродукция культурных растений. — 1970. — С. 83—110. <http://www.wikimapia.org/>
- Lange E. The development of agriculture during the first millennium A.D. // Geologiska Föreningens i Stockholm Föreläsningar. — 1975. — V. 97. — P. 115—124.

С. А. Горбаненко

МЕТОДЫ ИНТЕРПРЕТАЦИИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ МАТЕРИАЛОВ

Материал рассматривается индуктивным и дедуктивным способами. Первым оцениваются факты, присущие материалам и процессам; вторым подводятся итоги для конкретизации положений и проводится выбор тех, что характеризуют сельское хозяйство жителей определенного поселенческого памятника.

S. A. Gorbanenko

METHODS OF INTERPRETATION OF AGRICULTURAL MATERIALS

The article summarizes interpretation researches of agricultural materials from archaeological sources. The methods of interpreting the material: individual parts and their comparison.

Material is considered by inductive and deductive methods. The first one assesses facts inherent in the materials and processes; second one summarizes the terms and choices of those that characterize the farming of the certain settler monument.

А. А. Н у р ж а н о в
(А л м а т ы)

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ АРХИТЕКТУРЫ ДВОРЦОВОГО КОМПЛЕКСА ГОРОДИЩА КУЛАН

Статья посвящена возникновению и характеристике дворцового комплекса городища Кулан VII—XIII вв. — одного из городов средневекового Казахстана, который отнесен к типу городищ с длинными стенами. В топографии сочеталось ремесленно-торговое ядро и сельскохозяйственная округа, располагавшаяся в предместье и окруженная стенами.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Кулан, Таласская долина, пахса, сырец, шахристан

Архитектурная археология как определенная категория исследований существует давно и играет немаловажную роль в археологической практике. Она направлена на изучение архитектурных фрагментов, погребенных в толще культурных наслоений и представляет собой среду науки, сферу которой образует синтез истории, археологии и искусствознания.

Ведущим принципом самого метода архитектурной археологии является изучение архитектурных остатков как некоего развивающегося во времени организма, история которого запечатлена как в самих архитектурных фрагментах, так и в культурных напластованиях, заполняющих покинутые строения. Кроме натурного изучения памятников архитектурно-археологическое исследование предусматривает интерпретацию материалов полевых работ и включение их в общий контекст истории, культуры и искусства. Зримое представление о красоте утраченного архитектурного образа призвана дать реконструкция, основанная на археологических наблюдениях, расчетах и привлечении близких аналогий.

В Средней Азии имеется уже значительный опыт архитектурно-археологических исследований. Благодаря работам историков архитектуры и искусствоведов Лаврова В.А., Нильсена В.А.,

Орлова М.А., Пилявского В.И., Пугаченковой Г.А., Хмельницкого С.Г. и других выявлены и изучены архитектурно-археологические памятники различных эпох, накоплены материалы по истории строительства и связанного с ним производства, на основе обобщения обширной информации подняты вопросы исторических и стилевых закономерностей в становлении местных архитектурных школ отдельных историко-культурных областей и многое другое.

Условия и процессы формирования городской культуры в долинах рек Чу и Таласа, имевшего в средневековые историческую и этническую общность со Средней Азией и Восточным Туркестаном, отличалась от характера урбанизации юго-западных, южных и юго-восточных областей этого обширного региона. До середины I тысячелетия нашей эры вся территория Северного Притяньшанья была местом обитания кочевых скотоводческих племен, находясь как бы на периферии древних цивилизаций. С V—VI вв. и на шесть последующих столетий Чуйская и Таласская долины превращаются в цветущие оазисы земледельческой и городской культуры.

Образование и развитие городов Средней Азии и Казахстана при всех общих закономерностях не было шаблонным, имело свои особенности. Структура средневековых городов также не была единой и зависела от объективных условий процесса градообразования. Этот вывод особенно важен и характерен для средневекового Казахстана, где формирование городских центров происходило в условиях исторически сложившегося взаимодействия оседло-земледельческого и кочевого населения, что сказалось на топографии и типах городов, своеобразии городской культуры [Акишев, 1983, с. 5—11].

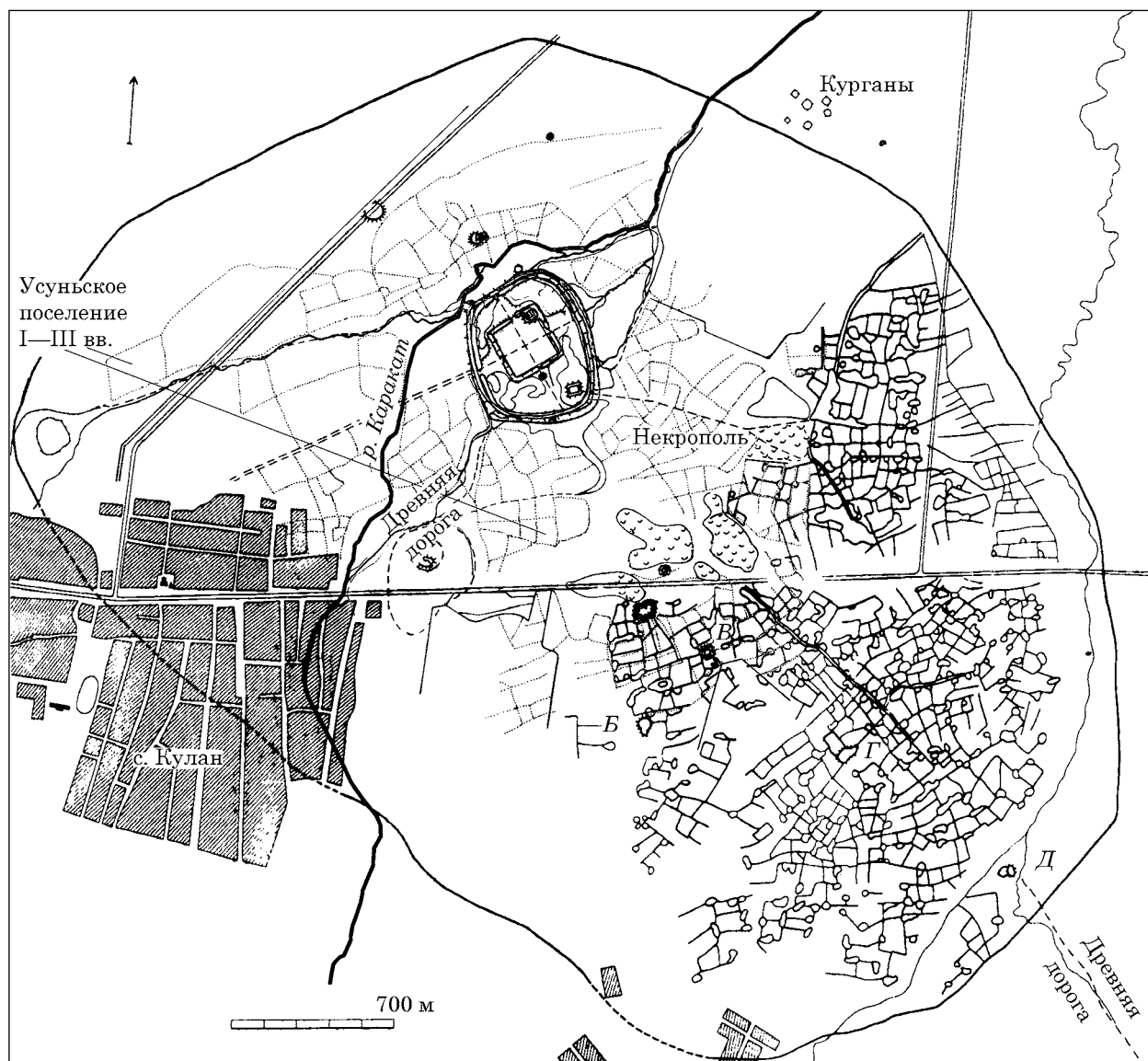

Рис. 1. Топографический план городища Кулан

Городище Кулан, (рис. 1) расположенное у восточного края современного села Кулан на берегу реки Карагат (приток р. Шу), представляет собой возвышенную площадку почти квадратной формы с крутыми склонами, ориентированную углами по странам света. Высота ее около 7 м и размер с СЗ на ЮВ 214 м. Шахристан со всех сторон окружен земляным валом, высотой от 0,3 до 0,5 м. Обнаружены остатки четырех проездов внутри городища. В северном углу шахристана, выявлены остатки цитадели в виде квадратного в плане бугра с площадкой на нем, ориентированной, как и шахристан, углами по сторонам света. Размер площадки 46×46 м, высота над окружающей местностью около девяти метров, а над площадкой шахристана около 2 м. Площадка цитадели со всех сторон окружена земляным валом высотой от 2,0 до 2,5 м над ней с остатками 4-х башен на углах.

Вся местность вокруг шахристана на значительное расстояние сильно заболочена, на

ней сохранились остатки ранних сооружений в виде крупных земляных холмов, местами сливающихся между собой. Вокруг шахристана сохранились остатки массивного земляного вала высотой от 2,5 до 5,0 м и шириной у основания от 10 до 15 м. Вал этот проходит на расстоянии 60—130 м от основания шахристана и в плане образует неправильный пятиугольник. Размеры его с севера на юг составляет около 600 м, а с запада на восток — 500 м. Общая длина этого вала около 1900 м. Снаружи вала, у его основания, сохранились остатки рва. Глубина его в настоящее время достигает 1,6—1,8 м, ширина — 7—10 м. За рвом местность была частично заболочена. Весь этот комплекс, в свою очередь окружен земляным валом, охватывающим площадь свыше 15 км^2 , на которой расположено значительное количество остатков отдельных построек в виде земляных холмов разной формы и размера. Наибольшей густоты остатки построек достигают в восточной части шахристана.

Все углы цитадели были укреплены башнями, остатки которых отчетливо прослеживаются в виде выступающих округлых возвышений. Снаружи городище окружено рвом, сохранившим глубину около 1 м и ширину в 15 м. К городищу примыкала сельская округа площадью 19—21 км².

Все исследователи учитывают, во-первых, наличие на городище Кулан длинных стен, во-вторых — особенности средневековых городов Таласской и Чуйской долин, синхронных Кулану и находившихся в сходных с ним естественно-географических и социально-экономических условиях.

Городище это еще в конце XIX в. В.В. Бартольд [Бартольд, 1966, с. 40], а еще ранее Томашеком отождествлялось с древним городом Куланом.

Художник С.М. Дудин, участвовавший в экспедиции В.В. Бартольда, писал, что при проезде через Тарты (Кулан) «нельзя не заметить длинного (около полуверсты) невысокого вала, пересекающего, несколько наискось, дорогу и заканчивающегося у большого двухъярусного холма. На восток от деревушки и вала, на расстоянии более версты, встречаются следы второго вала, идущего, по видимому, параллельно первому» [Бартольд, 1963, с. 33].

В 1936 г. на территории городища были проведены первые археологические раскопки САЭ ИИМК и Казахстанского филиала АН СССР, возглавляемым А.Н. Бернштамом. В результате раскопок выяснилось, что первое оседлое поселение в районе Кулана появилось уже в первые века новой эры. На территории шахристана был заложен шурф, доведенный до глубины 2,25 м и давший керамику в основном сходную с керамикой Тараза, датированную VIII—XIII вв. При сем поливная, так называемая караханидская керамика, на этом городище встречается значительно реже, чем на городище Тараза. Никаких более или менее существенных остатков крупных архитектурных сооружений, на основании которых можно было бы судить об архитектурно-строительных приемах, при шурфовании выявлено не было [Бернштам, 1941, с. 44].

Город Кулан известен в письменных источниках, относящихся к первой половине VII в. В маршрунике китайского паломника Сюань Цзяня и в истории династии Тан он упомянут под названием Цзюй-лань. Арабские географы ибн-Хордадбех и Кудам помещают Кулан в 14 фарсах западнее города Тараза. Кудам сообщает: «песок между Таразом и Куланом с северной стороны, а за ним пустыня из песка и гальки, а в ней ехидны, (она тянется) до границы кимаков» [Волин, 1960, с. 74]. По словам же автора X в. Ал-Макдиси «Кулан — укрепленный (город), соборная мечеть в нем (т. е. шахристане) он уже опустел, он на большой Тараской дороге» [Волин, 1960, с. 76]. Особый

интерес представляет сообщение анонима «Худуд-ал-Алем» (конец X в.), который в числе городов, принадлежащих карлукам, называет город Кулан, говоря, что «Кулан маленький округ, граничащий с мусульманами. В нем есть посе́вы» [Волин, 1960, с. 83]. Из этого сообщения можно заключить, что этот город в конце X в. принадлежит еще карлукам, что противоречит цитированному выше сообщению Макдиси, который, насколько известно, лично посетил этот город до того, как был составлен аноним «Худуд-ал-Алем». Автор географического словаря Якут, составивший свой труд в 20-х гг. XIII в., сообщает: «Кулан — приятный городок на границе тюрков, со стороны Мавераннахра» [Волин, 1960, с. 87].

С Куланом связан ряд известных исторических событий: так, здесь в 740 году был убит тюркешским князем Курсулем последний каган Ашина — Сынь. В 840 г. до стен кулана доходили арабские войска [Волин, 1960, с. 82].

Стратиграфический раскоп (К.М. Байпаков, 1964—1965 гг.) площадью 30 м², заложенный на цитадели городища, прорезал слой на глубину 4,5 м. В стенах шурфа удалось проследить три разновременных строительных горизонта. Археологический материал свидетельствует, что городище существовало с VII по XIII вв.

В 1964, 1987—1990 гг. и с перерывами по настоящее время раскопки велись на отдельных буграх, находящихся в сельской округе городища. Один из них, названный Луговое А, по форме напоминал усеченную пирамиду высотой 5 м и размерами у основания — 30 × 40 м. Археологическими раскопками полностью раскрыто центральное сооружение, имевшее, как выяснилось, «гребенчатую» планировку, характерную для раннесредневековых замков Средней Азии и Казахстана. Замок состоял из семи помещений [Байпаков, 1966, с. 61]. Исследован еще один овальный холм, высотой 5 м и диаметром 20—25 м, находящийся в 3,5 км южнее центральных развалин. Как выяснилось, холм скрывал в себе остатки сельской усадьбы. В одном из ее помещений находилась мастерская по переработке винограда [Байпаков, 1964, с. 28].

Условно названный как отдельно стоящий бугор «Луговое Г» находился в 2 км к юго-востоку от шахристана. В топографии «Луговое Г» различаются: центральная часть в виде бугра подквадратной в плане формы с размерами в основании 45 × 40 м, высотой 5 м, и примыкающего к нему участка (50 × 70). Стена, окружающая двор сохранилась на высоту 1,5—2 м.

Работы по изучению подземных конструкций высокого здания были начаты с закладки двух шурфов. Их целью было выяснение наличия фундамента и платформы, а также существование более ранних строительных горизонтов.

В результате, шурф № 1 (рис. 2) показал, что, во-первых, вскрытое здание не имеет фун-

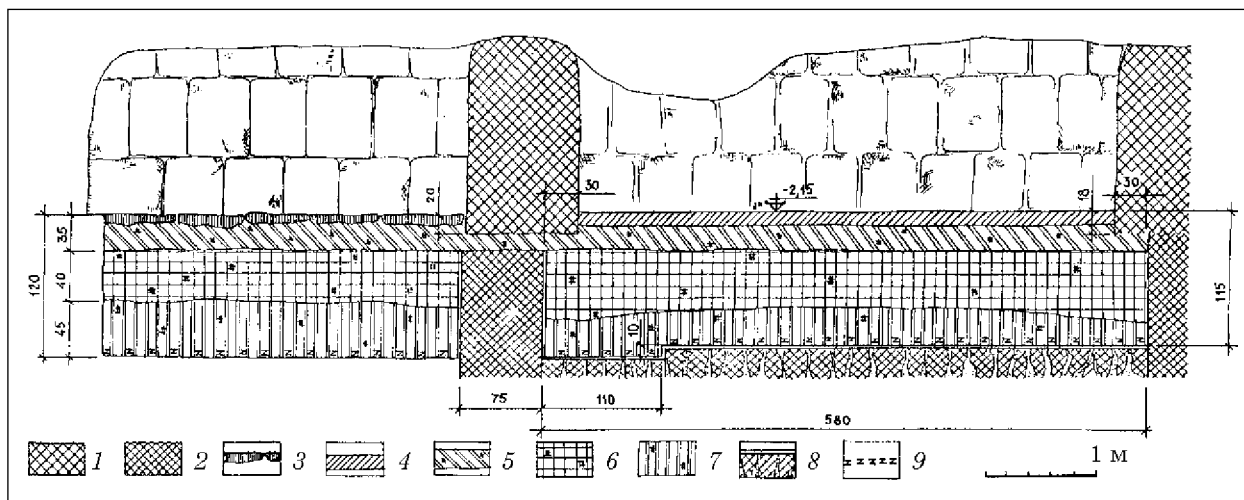

Рис. 2. Луговое Г; разрез I—I: 1 — пахсовые стены III строительного периода, 2 — пахсовые стены II строительного периода, 3 — пол из каменных плит, 4 — пол из сырцового кирпича, 5 — глино-песчаный слой с включением, керамики, древесного угля, костей животных, 6 — забутовка из кусков пахсы с включением керамики, древесного угля, костей животных, 7 — глино-песчаный слой с включением обломков сырцовых кирпичей, керамики, окаленной штукатурки, древесного угля, костей животных, 8 — мощение пола из кусков пахсы с глиняной обмазки, 9 — остатки сгоревших деревянных конструкций перекрытия

дамента — стены лишь незначительно заглублены относительно пола. Во-вторых, это здание построено на остатках другой, более ранней постройки, и стены его упираются на плотную массу пахсовой забутовки, заровнявшей раннесредневековые руины. В третьих обнаруженный шурфом строительный горизонт не был первым, т. к. его стена из пахсовых блоков лежит на натечных прослойках и культурном слое. В-четвертых, открывшаяся стена нижнего строительного горизонта материкового основания свидетельствуют о том, что здесь находится склон холма. В-пятых, можно предположить, что существуют остатки первоначальной постройки, стены которой были установлены непосредственно на холм, используемый как естественная платформа.

Шурф № 2 (рис. 3) был заложен в юго-западном углу двора. Под покрытием пола, представляющего собой утрамбованный слой глины (толщиной 10 см) на подсыпке из смеси глины и гача (5 см), обнаружили забутовки (30—50 см) из бесформенных кусков пахсы и сырцового кирпича. В слое изредка попадались кости животных, мелкие невыразительные кусочки керамической посуды, кирпичная крошка и вкрапления древесного угля. Под забутовкой лежала прослойка окаленной глиняной штукатурки толщиной 10—17 см; ниже — смесь обожженных кусков пахсы, золы и древесного угля поверх сгоревших бревен. Это — слой переменной толщины (от 18 до 35 см) покрывал пол из сырцовых кирпичей, расположенных на глубине 95 см (или — 3,40 м от нулевой отметки). Кирпичи размером 29 × 21 см имели красновато-оранжевый цвет обожженной глины.

По структуре стены куланских построек, различаются: однородные, выполненных целиком

из пахсы или сырца, и комбинированные, в которых пахсовые ряды чередуются с одним или несколькими рядами кирпичей. Так, в «Луговом А» в основании стены лежит ряд блоков, поверх которых уложены три ряда прямоугольного сырца попеременно «ложком» и «тычком». Сверху — вновь пахсовые блоки и три ряда сырцовых кирпичей. Иногда в одном здании сосуществовали два вида кладки. Например в «Луговом А» наружные стены были пахсовыми, однородными, внутренние комбинированные. В «Луговом Б» — наружные также из пахсы, внутренние — из сырцового кирпича.

Пахса в стенах укладывалась слоями от 42 см до 1,0 м, с последующей нарезкой их отвесными (в VII—IX вв.) и наклонными (в IX—XI вв.) швами. Размеры пахсовых блоков были разными и не зависели от времени строительства. Так, блоки размером 120 × 120 × 70 см и 100 × 100 × 70 см отмечены на слоях VII—VIII вв., на цитадели в «Луговом А» и в IX—X вв. в «Луговом Г». В это же время на «Луговом Г» часть стен сложена из блоков размером 100 × 120, 35 × 100 см при высоте 50 см, а для VII—VIII вв. характерна кладка из блоков 70 × 70 × 75 см и 42 × 44, 60 × 55 см.

Сырцовый кирпич тоже разный, но весь прямоугольной формы: 48 × 24 × 10, 48 × 22 × 11, 30 × 22 × 12, 30 × 18 × 8 см. Кирпичи преимущественно были из обыкновенной коричневой глины, лишь в одном случае на объекте «Луговое Г» в слоях VII в. были встречены цветные сырцовые кирпичи — в завале возле наружной стены — красного и желтого цветов, а в помещении — серо-зеленые, из которых была сооружена кладка суфы и вымощен пол. Суфа сложена на растворе из желтой глины с широкими горизонтальными и вертикальными швами.

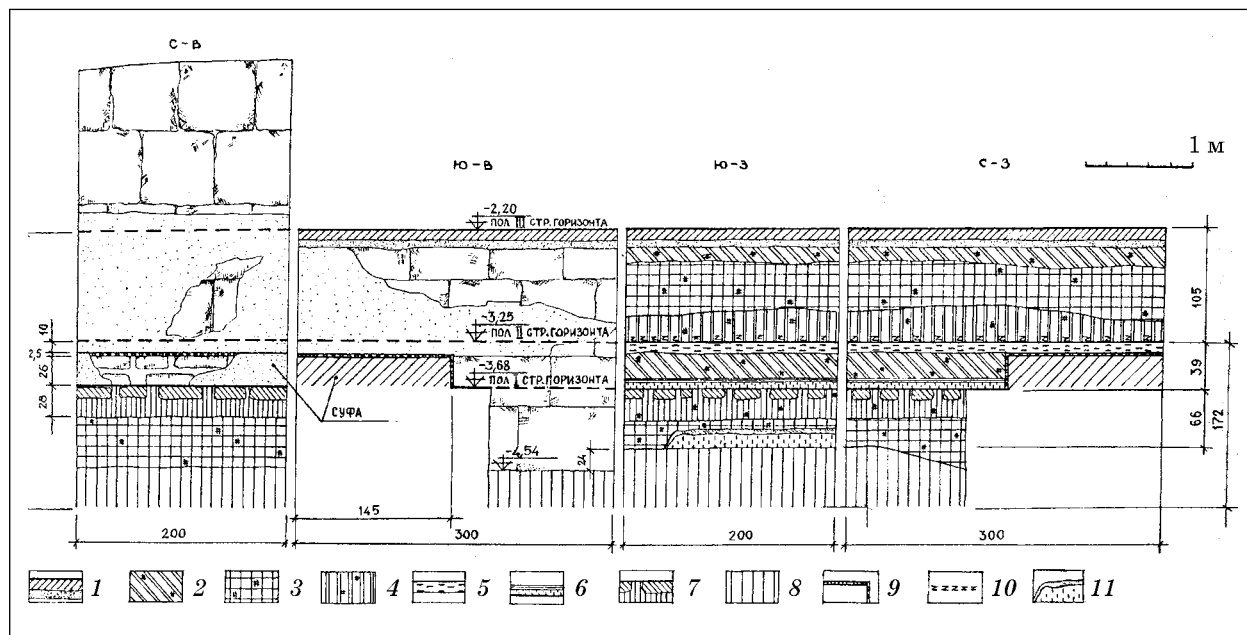

Рис. 3. Луговое Г; шурф 2, развётка: 1 — пол из сырцового кирпича на подсыпке из смеси глины и ганча, 2 — глино-песчаный слой с включением керамики, древесного угля, костей животных, 3 — забутовка из кусков пахсы с включением керамики, древесного угля, костей животных, 4 — глино-песчаный слой с включением обломков сырцовых кирпичей, керамики, окаленной штукатурки, древесного угля, костей животных, 5 — пол: утрамбованная глина, 6 — натечный (2,5—3 см) и надувной (3—4 см) слои, 7 — пол из обломков сырцового серо-глиняного кирпича, 8 — коричневый суглинок с вкраплением древесного угля (вверху) и корней растений, 9 — штукатурка, 10 — остатки сгоревших деревянных конструкций перекрытия, 11 — глина (8 см) и сунепь (15 см)

По структуре и конструкции стены средневековых построек городища Кулан аналогичны среднеазиатским и восточно-туркестанским. Совпадают характер кладки, методы изготовления пахсы, наличие уклонов наружных стен, а размеры кирпича близки к аналогичному материалу, встречающемуся в строениях этого же периода на территории Шаша (Ак-тепе), Уструшаны (Кала-Боло), в Фергане (Мунчактепе), в Согде (Афрасиаб, замок на горе Муг и другие) [Нильсен, 1966, с. 224—231], в Северном Тохаристане (Зангтепа, Хайрабадтепа) [Литвинский, Соловьев, 1985, с. 74], в Чуйской долине Краснореченское городище, Ак-Бешим. Употребление в кладке стен цветного кирпича известно в памятниках VII—VIII вв. в Согде (Гардани Хисор) [Якубов, 1988, с. 96—97] и в Таласской долине (Ак-Тобе I у с. Орлова) [Бубнова, 1963, с. 125—143].

Полы в помещении делались преимущественно глинобитными. При продолжительном обживании здания образовывалось несколько уровней полов, которые устраивались по слою строительного мусора. Интерес представляет пол, обнаруженный в среднем строительном горизонте (VII—VIII вв.) объекта «Луговое Г» — мощный, выложенный из некрупных кусков пахсы, плотно пригнанных друг к другу. Лицевая поверхность выровнена. Толщина такого покрытия 30—35 см. Связующий раствор — глина. В верхнем строительном горизонте «Лугового Г» кроме глинобитных полов,

устроенных по забутовке и выравнивающей подсыпке из смеси глины и ганча с толщиной подсыпки 20—25 см, встречались выкладки из сырцового кирпича толщиной 10 см. Все полы из лесовых материалов покрывались глиняной обмазкой толщиной 5—7 мм; в жилых помещениях поверх нее наносился слой ганча. Глинянно-ганчевые обмазки время от времени обновлялись, что давало в итоге плотное многослойное покрытие пола.

Перекрытия помещений были сводчатыми и балочными. В здании объекта на «Луговом А» своды были выполнены в технике «наклонных отрезков» из прямоугольного кирпича, на «Луговом Г» в помещении 8 здания верхнего строительного периода замечена клинчатая кладка свода. Пролеты помещений 2,7—3,0 м. К сводчатым конструкциям исследователи архитектуры относят и арочные перемычки над входами. Таковые были обнаружены на объекте «Луговое А», где ширина внутренних проемов равнялась 55 см. Арки полуциркульной очертания сложены клинчатой (вернее веерной) кладкой с подтеской на клин только верхних, замковых кирпичей.

Пример купольного покрытия представлен в одном из помещений здания на «Луговом А». Купол, сложенный из прямоугольного кирпича кольцевой кладкой покрывал помещение размером 4,3 × 4,3 м. Купол заходил за стены помещения на 30—35 см, так что у пят оставались сегментовидные полочки [Байпаков, 1966,

Рис. 4. Фото многокомнатного дома в усадьбе

с. 66]. Над стенами по периметру помещения проходила кирпичная выступающая полочка, в углах на нее посажены перспективно-арочные тромпы. В щипце меньшей арочки — два уложенных плашмя друг на друга кирпича. Такая купольная конструкция архаична и характерна для начального этапа развития купольных покрытий. Аналогичные купола были обнаружены в Чуйской долине на городище Ак-Бешим в буддийском храме [Кызласов, 1959, с. 29], на Афрасиабе [Шишкин, 1940, с. 13], в кешке Ак-Тепе в Ташкенте [Воронин, 1955, с. 144], в цитадели Кафыр-кала [Литвинский, Зеймаль, 1973, с. 153], в помещении на Аджина-Тепе [Литвинский, 1987, с. 183—190] и на территории Казахстана во дворцовом здании городища Актобе 2 [Максимова и др., 1968, с. 26—27].

В архитектуре пригородных зданий городища замечены также и плоскокровельные стоечно-балочные конструкции. Так, на «Луговом Г» деревянные покрытия отмечены во все периоды существования зданий. В здании верхнего и среднего горизонтов это были навесы, устроенные по периметру внутреннего двора и крыши с небольшим скатом над просторными помещениями. На всех вскрытых площадях второго строительного горизонта на полах лежали обугленные остатки балок, настилов и камышового покрытия. Балки размером 13—15 см по ширине опирались на стойки или непосредственно на стены. Расстояние между стойками около 2 м. Основание некоторых из них было закреплено в тумбах сырцового кирпича. Высота ее 40 см, размер в плане 60 × 60 см. В тумбе сохранились остатки сгоревшей стойки диаметром 22 см. Второй способ крепления — это заделка в специальных гнездах размером 55 × 37 см, оставленных в платформе, огибающей по трем сторонам двор и приподнятой над полом на 50 см. Вверху деревянные стойки соединялись прогонами, на которые были уложены балки, обрешетка из жердей диаметром 5 см и камышовый настил, обмазанный слоем глины.

Таким образом, выявлен большой многокомнатный дом в усадьбе (рис. 4). Дом с двумя дво-

рами: внутренним, окруженным по периметру помещениями, и внешним, огороженным стеной и включавшим, по-видимому, хозяйственные постройки. Аналогичный тип жилища с примыкающим двором, защищенным стенами, был характерен для Чуйской долины периода раннего и развитого средневековья. Так, подобная объемно-планировочная организация жилища применялась в замках Краснореченского городища [Чуйская долина, 1950, с. 30—36; Кожемяко, 1961, с. 21; 1962—1963, с. 36—38], а в X—XIII вв. воплотилась в усадебных домах того же Краснореченского городища и на Буране [Кожемяко, 1967, с. 51].

Что касается дворовой структуры самого комплекса, то это спланированная схема была традиционной для Средней Азии. Компонировка помещений вокруг квадратного двора применялась в первые века до нашей эры в постройках Бактрии-Тохристана [Нильсен, 1969, с. 155—156] кушанского и раннесредневекового времени, а также в замковом строительстве Хорезма [Толстов, 1950, с. 215] и Мерва [Пугаченкова, 1969, с. 215] в Чуйской долине на Краснореченском городище.

Топография городищ с длинными стенами в долинах Чу и Таласа, в том числе и средневекового Кулана в X—XII вв., была близка топографии шашских городов, где сочетались и ремесленно-торговое ядро, и его житница — сельскохозяйственная округа, располагавшаяся в предместье и прилегающей местности и окруженная стенами.

Кулан и синхронные ему крупные города Таласской и Чуйской долин развивались аналогично, имея много общего в исторической топографии [Нуржанов, 2009, с. 172—176].

Акишев К.А. Перспективы изучения позднесредневековых городов Казахстана // Средневековая городская культура Казахстана и Средней Азии. — 1983. — С. 5—11.

Байпаков К.М. Раскопки раннесредневекового замка в Семеречье // ВАН КазССР. — 1966. — № 6. — С. 61—66.

Байпаков К.М. Раскопки раннесредневековой мастерской в Семеречье // ВАН КазССР. — 1964. — № 7. — С. 28.

Бартольд В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью в 1893—94 гг. — М., 1966. — Т. 4.

Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья. — М., 1963. — Т. 2. — Ч. 1.

Бернштам А.Н. Памятники страны Таласской долины: Историко-археологический очерк. — Алма-Ата, 1941.

Бубнова М.А. Средневековое поселение Ак-Тобе у с. Орловка // Археологические памятники Таласской долины. — 1963. — С. 125—143.

Волин С.Л. Сведения арабских историков IX—XVI вв. о долине реки Талас и смежных районах // Тр. Ин-та ист., археол. и этногр. — 1960. Т. 8. — С. 74—87.

Воронина В.Л. Элементы архитектуры в замке Ак-тепе близ Ташкента по данным археологических ра-

бот 1941 г. // Тр. Ин-та ист. и археол. АН УзССР. — 1955. — Т. 7. — С. 144.

Кожемяко П.Н. Отчет о полевых археологических работах на развалинах в Краснореченском городище в 1961 г.

Кожемяко П.Н. Отчет о раскопчной работе на Краснореченском городище в 1962—1963 гг.

Кожемяко П.Н. Раскопки жилищ горожан X—XII вв. на Краснореченском городище // Древняя и ранне-средневековая культура Киргизстана. — 1967. — С. 51.

Кызласов Л.Р. Археологические исследования на городище Ак-Бешим в 1953—1954 гг. // Тр. Киргиз. археол.-этнограф. эксп. — 1959. — Т. 1. — С. 29.

Литвинский Б.А., Соловьев В.С. Средневековая архитектура Тохаристана. — М., 1985.

Литвинский Б.А., Зеймаль Т.И. Раскопки на Аждина-тепа и Кафыркала в 1970 г. // Археологические работы в Таджикистане. — 1973. — Вып. 10. С. 153.

Литвинский Б.А. Древнее и раннесредневековое строительное дело в Восточном Туркестане (в свете археологических открытий в Средней Азии) // Центральная Азия. Новые памятники письменности и искусства. — 1987. — С. 183—190.

Максимова А.Г. и др. Древности Чардары. — Алма-Ата, 1968.

Нильсен В.А. Архитектура Средней Азии V—VIII вв. — Ташкент, 1966.

Нильсен В.А. Кызыл Кыр // История материальной культуры Узбекистана. — 1969. — С. 155—156.

Нуржанов А.А. О топографии городища Кулан // М-лы междунар. науч. конф. «Маргулановские чтения — 2009» (22—25 апреля 2009 г.). — 2009. — Т. I. — С. 172—176.

Пугаченкова Г.А. К познанию античной и ранне-средневековой архитектуры Северного Афганистана. — Ташкент, 1969.

Толстов С.П. Древний Хорезм. — М., 1950.

Чуйская долина // МИА. — 1950. — № 14.

Шишкин В.А. Из археологических работ на Афрасиабе // Изв. Уз ФАН СССР. — 1940. — № 12. — С. 13.

Якубов Ю. Раннесредневековые сельские поселения горного Согда. — 1988.

А. А. Н у р ж а н о в

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ АРХІТЕКТУРИ ПАЛАЦОВОГО КОМПЛЕКСУ ГОРОДИЩА КУЛАН

Таким чином, архітектурно-будівельні особливості міст раннього середньовіччя в Семиріччі не виходять за рамки середньоазійської архітектури і будівельних традицій, що йдуть із глибини століть. При порівнянні стін ранньосередньовічних міст Семиріччя з укріпленнями міст Середньої Азії і Південного Казахстану виявляється їх близькість і однотипність як в обладнанні, так і в будівельній техніці. Проте помітні зміни у форматі цегли і вдосконалення будівельної техніки; наявність посилення фортифікаційної захисту поселень та замків хліборобів, пов'язаних з епохою суспільства, що почало феодалізуватися, в місцях традиційних кочовищ.

A. A. N u r z h a n o v

SOME FEATURES OF ARCHITECTURE OF PALACE COMPLEX OF SITE OF ANCIENT SETTLEMENT OF KULAN

Thus, architecturally — building features of cities of the early Middle Ages in Semireche aren't beyond the Central Asian architecture and the building traditions going from time immemorial. At comparison of walls early medieval the cities of Semirechja with strengthenings of cities of Central Asia and Southern Kazakhstan their affinity and uniformity, as in the device, and the building technics is found out. However changes in a format of bricks and perfection to the building technics are appreciable; strengthening fortification protection of settlements and locks farmers, connected with an epoch feudalizing societies in places traditional nomads is available.

М. С. Сергеева
(Київ)

ОБРОБКА ТА ВИКОРИСТАННЯ ПОРОЖНИСТОГО РОГУ У КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Допис висвітлює проблему використання порожнистого рогу диких та свійських тварин у косторізній справі Київської Русі. Розглядаються ритуальний та побутово-практичний аспекти використання рогових чохлаів за археологічними, писемними та етнографічними матеріалами.

Ключові слова: косторізна справа, Поділ, роговий чохол, ритон, пастуший ріжок.

Одним з питань, яке поки що не знайшло достатнього висвітлення у літературі, є можливість використання у давньоруській косторізній справі порожнистого рогу свійських тварин (бика, кози), а також деяких диких (тур, зубр тощо). Порожнистий ріг та його фрагменти зі слідами пили неодноразово зафіксовані на давньоруських пам'ятках, а також скрізь у середньовічній та пізньосередньовічній Європі [Schofield, Vince, 1994, p. 111]. Іноді на окремих ділянках фіксуються великі скупчення зазначеного матеріалу, що може вказувати на його застосування у виробництві. Проте вироби з порожнистого рогу у давньоруських шарах практично відсутні. Навіть у Новгороді, де характер ґрунту сприяє кращому збереженню органічних матеріалів, виробів давньоруського часу з порожнистого рогу не виявлено [Смирнова, 1998, с. 7]. Отже, з одного боку, нема підстав твердити про скільки-небудь важливе значення цього матеріалу для давньоруських косторізів, проте, з іншого боку, наявність скупчень обпиленних рогів на деяких давньоруських садибах потребує пояснення. Вказані обставини змушують більш уважно звернутися до зазначеного виду сировини.

Порожнистий ріг — це кістковий стрижень, вкритий роговим чохлаом, що росте разом з кістковим стрижнем від основи рогу (рис. 1,

1). З роками він вкривається новими шарами рогової речовини. Це обумовлює його шарувату структуру. Досить тонкий біля основи, роговий чохол поступово потовщується, створюючи на верхівці твердий, так званий монолітний, кінець. Після вилучення стрижня залишається роговий чохол, який зазвичай називають просто рогом. Він і є тією сировиною, з якої у пізніші часи виготовляли різноманітні вироби. Властивості порожнистого рогу сприяють його використанню як сировини у косторізній справі. Він досить міцний і пружкий, що є важливим для деяких видів виробів (наприклад, гребенів). Порожнистий ріг піддається обробці навіть простим ножом і добре полірується. Полірована рогова поверхня має декоративний ефект. Описані властивості, а також доступність обумовили віддання переваги цьому матеріалу з боку косторізів пізнього середньовіччя та нового часу. Основною вадою порожнистого рогу є необхідність додаткових підготовчих операцій, пов'язаних з вилученням кісткового стрижня. Саме це могло бути однією з основних причин того, що у часи, коли щільний ріг диких копитних надходив до майстрів у достатній кількості, віддавали перевагу саме йому. Позитивною якістю щільного рогу є наявність досить потужного зовнішнього шару компактної речовини. Цей матеріал в'язкий і пружкий, його легко різати навіть без додаткової обробки, хоч часто на підготовчому етапі його попередньо розпарювали з метою більшого розм'якшення. У Київській Русі щільний ріг цілком переважає як сировина для косторізного виробництва. Щодо порожнистого рогу, за джерелами давньоруського часу у цей період простежується дуже вузька сфера його використання.

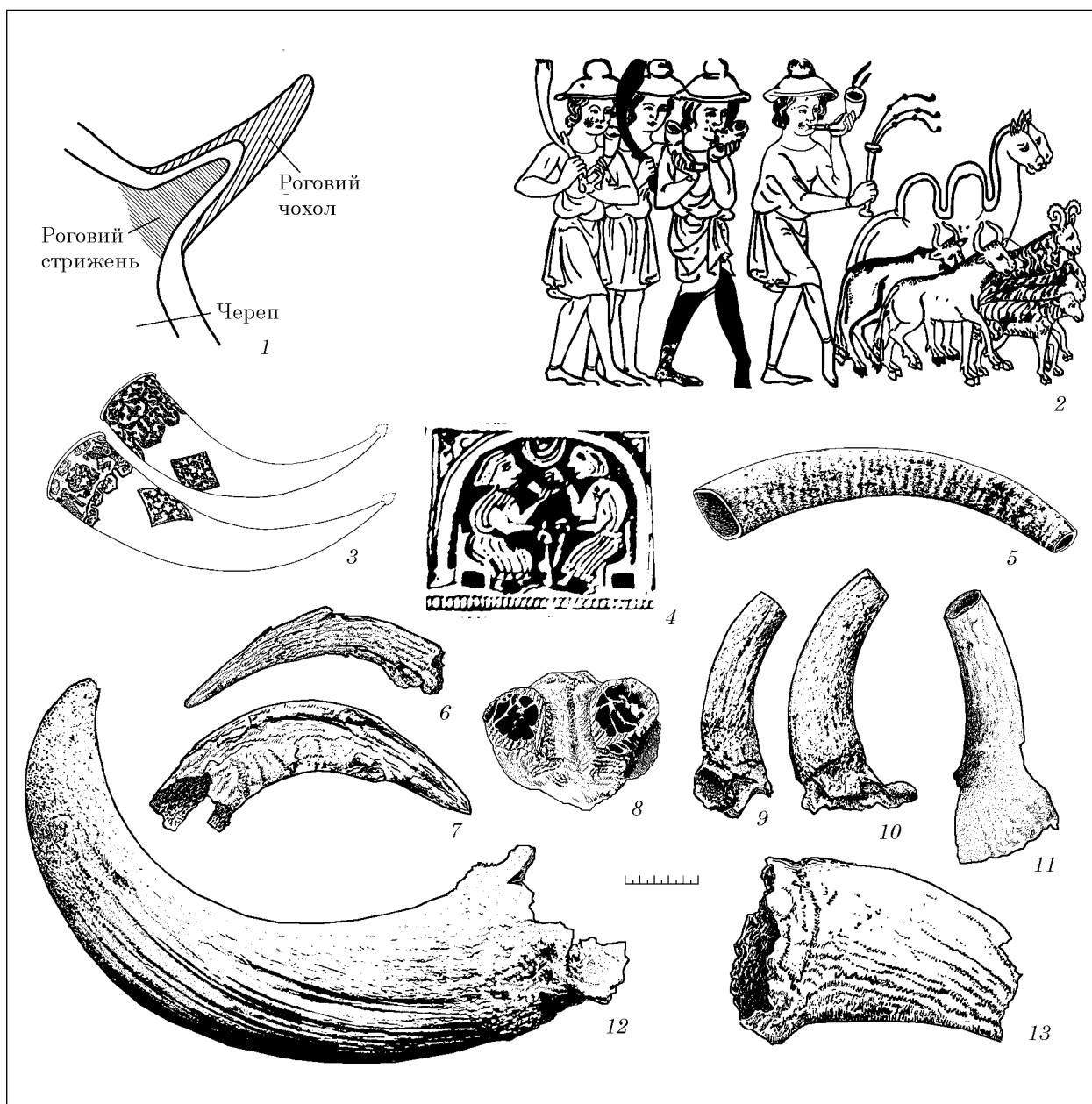

Рис. 1. 1 — структура порожнистого рогу; 2 — зображення пастухів з ріжками на мініатюрі Веліставової Біблії 1340 р. (прорисовка мініатюри з: [Staššiková-Štukovská, 1981, obr. 14]); 3 — ритони з турячих рогів з Чорної могили у Чернігові (за: [Рыбаков, 1949, рис. 18]); 4 — зображення людини з рогом на двостулковому наручній зі скарбу поблизу с. Городище Хмельницької обл. (за: [Якубовський, 1975, рис. 8, 3]); 5 — пастуший ріжок з с. Смоліно колишньої Мінської губернії (прорисовка з фотографії за: [Финченко, 1982, с. 89—90, рис. 5]); 6—7 — рогові чохла з Воїнської Греблі; 8 — череп кози з відпиляними рогами (Київ, Поділ, вул. Набережно-Хрещатицька, 9); 9—11 — рогові стрижні з відпиляними кінцями (9—10 — Київ, Поділ, вул. Оболонська, 12; 11 — Воїнська Гребля); 12 — роговий стрижень рогу тура (Київ, Поділ, Ярославський пр., 4); 13 — уламок рогового стрижня рогу тура (Київ, вул. Володимирська, 7—9; прорисовка з фотографії з НА ІА НАН України)

Найбільш відомими виробами з рогових чохлав були ритони з турячих рогів, які вважалися репрезентативним та культовим посудом. Судячи з мініатюри Радзивилівського літопису, їх застосовували як посуд для пиття на князівських бенкетах. Турячі роги неодноразово згадуються у билинах, де вони виступають переважно в обрядовому контексті [Липец, 1969, с. 229—238]. З зазначеним контекстом пов'язана та-

кож людина з рогом (рис. 1, 4), зображена на двостулковому наручній зі скарбу, виявленого біля с. Городище Хмельницької обл. [Якубовський, 1975, рис. 8, 3]. Порівняємо новгородські зображення міфологічних істот (русалок), які також п'ють з рогів [Бочаров, 1983, рис. 81; 82]. Використання з цією метою порожнистих рогів великих тварин (насамперед турів) поширено у просторі і часі — від палеоліту до середньовіч-

ча, що обумовлено відповідним ставленням до цих великих тварин. Славнозвісні окуття турячих рогів з Чернігова [Рыбаков, 1949, рис. 18] (рис. 1, 3), які є справжніми творами мистецтва, демонструють ставлення до них як до коштовних та репрезентативних речей. Серед київських матеріалів не збереглося артефактів, що їх без сумніву можна трактувати як залишки посуду з турячих рогів. Можна згадати знайдений на Подолі залізний предмет, прикрашений позолоченою платівкою, який інтерпретовано як окуття рогу [Гупало, Івакін, Сагайдак, 1979, с. 60, рис. 17], проте така трактовка є гіпотетичною. В. Гончаров згадує знахідку турячого рогу у зв'язку з похованням за обрядом тілоспалення, що його було досліджено у 1955 р. на ділянці за адресою вул. Володимирська, 7—9. За визначенням В.І. Зубаревої (Бібікової), рог належав дорослій самиці тура [Юра, 1955, л. 40 об.]. Тут також було виявлено плечову кістку тура і кістки барана та тазову кістку коня [Гончаров, 1957, с. 124—125]. Отже, зазначені тварини так чи інакше мали відношення до поховального обряду, проте згаданий рог не має відношення до ритуального посуду, оскільки збережений фрагмент був роговим стрижнем, а не чохлам, з якого могли виготовити ємність (рис. 1, 13).

Роги (точніше, рогові стрижні) великих диких копитних — турів або зубрів — без слідів обробки іноді зустрічаються, особливо у Києві. Отже, кияни якимось чином використовували кісткові матеріали, які належали зазначеним тваринам. Їх розташування на побутових пам'ятках поза контекстом використання заважає реконструкції їх конкретного символічного змісту, який міг актуалізуватися у повсякденному житті або господарській діяльності. Можна припустити, що вони зберігалися як мисливські трофеї або / та апотропеї. У Києві турячі роги іноді зустрічаються під нижніми вінцями будівель, що дозволяє трактувати їх як жертви, які практикували під час закладки житла. Зокрема, Я.Є. Боровський надає інформацію про два такі роги, підкладені під кут зрубу Х ст., дослідженого на Подолі [Боровський, 1992, с. 73]. Аналогічний екземпляр було виявлено роботами Подільської експедиції 2001 р. (рис. 1, 12).

Можна припустити, за деякими аналогіями, що крім ритуального посуду з порожистого рогу виготовляли також простіші духові музичні інструменти — мисливські та пастуші ріжки. На території Південної Русі залишків подібних речей поки що не виявлено, проте загалом вони відомі як у середньовіччі, так і пізніше. Зображення пастуших ріжків є на мініатюрі Веліславової Біблії 1340 р. [Staššiková-Štukovská, 1981, obr. 14]. Використання рогових чохлаів для виготовлення пастуших духових інструментів зафіксовано також в етнографії. Вони добре відомі, наприклад, у Поліссі [Назіна,

1989, с. 430—431]. Прикладом може стати пастуший рог з с. Смоліно колишньої Мінської губернії, який зберігається у фондах МАЕ (рис. 1, 5). Він виготовлений з рогу кози, має довжину 16 см, і на ньому можна відтворити кілька звуків натурального звукоряду. Пастух використовував описаний рог як сигнальний інструмент [Финченко, 1982, с. 89—90, рис. 5].

Як ритони, так і ріжки виготовлялися з рогового чохла, звільненого від стрижня. При цьому він зберігав природну форму рогу. Як нестійкий органічний матеріал чохла не зберігаються у ґрунті, проте здогадно відходами від виготовлення ріжків можуть бути деякі рогові стрижні — цілі, але з відпиляними кінцями (рис. 1, 9—11). Принаймні їх форма нагадує форму ріжків.

У зв'язку з обробкою порожистого рогу слід окремо відзначити цікаву знахідку двох рогових чохлаів свійських тварин, які походять з однієї з клітей у Воїнській Греблі (рис. 1, 6—7). Це поки що єдина відома нам знахідка спеціально знятих рогових чохлаів свійських тварин на території Середнього Подніпров'я. Зазначені екземпляри не несуть слідів будь-якої обробки. Не виключено, що вони призначалися для виготовлення невеликих ємностей або сигнальних ріжків. Слід звернути особливу увагу на те, що обидва рогові чохлаи походять з одного комплексу. Це дозволяє припустити особливий інтерес до цього матеріалу з боку конкретної людини, можливо, майстра, який опанував практику обробки цього виду сировини.

Інших способів використання порожистого рогу, крім наведених вище, на давньоруських пам'ятках не простежено. Виявленню дійсного місця рогових чохлаів у виробництві заважає їх відсутність у давньоруських культурних нашаруваннях. Щодо розпиляних фрагментів рогових стрижнів, можна висказати деякі міркування з приводу сфери їх використання. Основну базу для цього дають київські матеріали, оскільки саме у Києві виявлені великі скупчення рогових стрижнів зі слідами пиляння [Сергеева, 2011, с. 48—50].

Обрізані або відпиляні роги свійських тварин у значній кількості траплялися на Десятинному пров., 8, розкопки 1939 р. [Шовкопляс, 1973, с. 110, рис. 1, 2], кілька рогів корови з відпиляними гострими кінцями були виявлені неподалік — у Десятинному провулку, 3 [Килиевич, Чернов, Брайчевская, 1979, табл. XII, 2]. Концентрація рогів на садибі, дослідженій у Десятинному пров., 8, на думку Г.М. Шовкопляс, могла свідчити про наявність тут косторізного виробництва, проте це твердження не можна вважати безспірним.

На можливе використання цього різновиду кісткової сировини можуть вказувати ма-

теріали з окремих садиб, що їх досліджено на Київському Подолі.

На ділянці, дослідженій на вул. Щекавицькій, 29, у рові, де містилися відходи косторізного виробництва, знайдено 22 відпиляні роги кози без будь-яких інших слідів обробки. Ще один ріг кози був у ямі, що також була пов'язана з косторізним комплексом (яма № 12). Окремі екземпляри належали рогам корови та барана. У найбільшій кількості роги корови були виявлені на садибі, дослідженій на вул. Оболонській, 12 на Подолі [Сагайдак, Сергеева, Михайлов, 1997, с. 34; Сергеева, 2011, с. 25]. Наявність на ділянці слідів різних ремесел: косторізного, бронзолivarного та склоробного, не дозволяє пов'язувати знахідку рогів виключно з косторізним комплексом. Серед матеріалів, що виявлені на Набережно-Хрещатицькій, 21, відомий розпиляний уздовж ріг корови. Із зазначеною ділянкою пов'язано насамперед склоробне виробництво, а косторізні матеріали репрезентовані незначною кількістю [Сергеева, 2011, с. 49]. Особливий інтерес представляє ділянка, досліджена на вул. Набережно-Хрещатицька, 9. Роги були виявлені у межах комплексу, пов'язаного зі склоробним та металургійним виробництвом. Косторізне виробництво тут не зафіксоване. Всього на дослідженій ділянці у межах двох розкопів було виявлено більше десяти рогів корови та кози зі слідами пиляння, у тому числі в одній з ям містилося три фрагменти черепів корови і череп кози з відпиляними рогами (рис. 1, 8), три фрагменти відпиляних рогових стрижнів корови тощо. Там само були виявлені й інші кісткові залишки [Сергеева, 2011, с. 50]. Цікавою знахідкою була кінцева частина рогового чохла, але без слідів обробки. Невеликі розміри цього екземпляру не дозволяють вбачати в ньому заготовку для будь-якої ємкості типу ритона. Загалом, за даними з давньоруських пам'яток, наявні фрагменти рогів, розпиляних як поперек, так і уздовж.

Отже, порожнистий ріг, безсумнівно, використовували у виробництві, але яким чином? З наведених вище подільських прикладів видно, що в деяких випадках пиляні рогові стрижні містилися на садибах, де фіксувалося косторізне виробництво, але така ситуація простежувалася не завжди. У цьому зв'язку можна погодитися з В.Є. Фльоровою, яка цілком слушно зазначає, що само по собі скупчення рогу, навіть відпиляного або розрізаного на частини, не може бути однозначно визначено як свідчення рогообробки, якщо разом з ними не було знайдено заготовок, браку, або готових виробів. Це стосується також і щільного рогу, який широко використовували у косторізному виробництві, але насамперед слід звернути увагу на порожнистий ріг, для якого сліди пиляння є єдиним зафіксованим способом обробки вихідного матеріалу [Флерова (Нахапетян), 2000,

с. 99]. Деякі дослідники трактують скупчення порожнистих рогів як відходи миловаріння або сліди діяльності чинбарів [Смирнова, 1998, с. 6]. Проте відходи діяльності чинбарів повинні бути репрезентовані не тільки рогами, але й іншими кістками. Ріг також могли заготовляти як сировину для варіння клею [Флерова (Нахапетян), 2000, с. 99]. Виготовлення клею з сировини тваринного походження — технологія, широко відома у просторі і часі. Цей клей називається тваринним і визначається як «розчин природних органічних високомолекулярних речовин, екстрагованих або виварених з кісток, копит, міздри і луски» [Запаско, 2000, с. 321]. Клей з кісткових матеріалів могли використовувати для різних потреб, у тому числі для сполучення деталей з кістки з іншими частинами виробу, виготовленими з інших матеріалів, наприклад рогових накладок на луки з дерев'яною основою [Каминский, 1982]. Можливість клеїти кістку за допомогою тваринного клею може пояснити присутність відпиляного порожнистого рогу у межах косторізних комплексів, проте навіть у цьому разі вони мали суто технічне призначення. А присутність фрагментів порожнистого рогу у виробничих комплексах, пов'язаних з іншими видами ремісничої діяльності, може слугувати додатковим аргументом на користь їх трактування як технічної сировини. Загалом питання потребує подальших додаткових досліджень, які з точки зору вивчення стародавніх виробничих технологій можна вважати перспективними.

Боровський Я.Є. Світогляд давніх киян. — К., 1992.
Бочаров Г.Н. Резьба по кости в Новгороде (X—XV века) // Древний Новгород. История. Искусство. Археология. — 1983. — С. 111—140.

Гупало К.М., Івакін Г.Ю., Сагайдак М.А. Дослідження Київського Подолу (1974—1975 рр.) // Археологія Києва. Дослідження і матеріали. — 1979. — С. 38—62.

Запаско Я.П. Декоративно-ужиткове мистецтво. Словник. — Львів, 2000. — Т. 1.

Каминский В.Н. О конструкции лука и стрел северокавказских аланов // КСИА. — 1982. — № 170. — С. 48—51.

Кирилович С.Р., Чернов С.М., Брайчевская Е.А. Отчет о раскопках 1979 года Старокиевского отряда Киевской археологической экспедиции на территории Киевского детинца в усадьбе № 3 по Десятинному переулку // НА ІА НАН України. — Ф.е. — 1979/16а.

Липец Р.С. Эпос и Древняя Русь. — М., 1969.

Назіна І.Дз. Рог // Етнаграфія Беларусі. — Мінск, 1989. — С. 430—431.

Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // МИА. — 1949. — № 11. — С. 7—93.

Сагайдак М.А., Сергеева М.С., Михайлов П.С. Новые находки древнерусского ремесла в Киеве // Древности, 1996. — 1997. — С. 31—37.

Сергеева М.С. Косторізна справа у стародавньому Києві. — К., 2011.

Смирнова Л.И. Косторезное ремесло средневекового Новгорода: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — М., 1998.

Финченко А.Е. Восточнославянские народные музыкальные инструменты в собрании МАЭ // Памятники культуры народов Европы и европейской части СССР / СМАЭ. — 1982. — Т. 38. — С. 82—93.

Флерова (Нахапетян) В.Е. Рогообработка в Саркеле — Белой Веже: сырье и технология // Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья. — 2000. — С. 99—110.

Шовкопляс Г.М. Про косторізне ремесло в стародавньому Києві // Середні віки на Україні. — 1973. — Т. 2. — С. 109—122.

Юра Р.А. Дневник № 1 Киевской экспедиции Института археологии АН УССР // НА ІА НАН України. — Ф. е. 1955/4.

Якубовський В.І. Давньоруський скарб з с. Городище Хмельницької області // Археологія. — 1975. — Вип. 16. — С. 87—104.

Schofield J., Vince A. Medieval Towns. — London, 1994.

Staššiková-Štukovská D. K problematice sredo-európskych aerofynov 7—13 storocia // SIA. — 1981. — Ročn. XXIX. — N 2. — S. 393—422.

М. С. Сергеева

ОБРАБОТКА И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОЛОГО РОГА В КИЕВСКОЙ РУСИ

В статье рассматриваются возможности использования в Древней Руси полого рога диких (тур) и

домашних (корова, коза) копытных. Археологические источники свидетельствуют об использовании рога тура в ритуале (закладная жертва) и для изготовления ритуальных и репрезентативных сосудов. Полый рог домашнего скота могли применяться для изготовления духовых музыкальных инструментов. Использование этого вида костного сырья в косторезном ремесле не зафиксировано. Находки распиленных роговых стержней на усадьбах ремесленников разных специальностей могут свидетельствовать об использовании полого рога в качестве технического сырья (изготовление клея и др.).

M. S. Sergeeva

PROCESSING AND USE OF HORN IN KIEV RUS

The article deals with a possibility of use of horn of wild (aurochs) and domestic (cow, goat) ungulates. Archaeological sources testify to using aurochs' horn in ritual (foundation offering) and for ritual and representative vessels making. Horn of cattle could be employed for making wind musical instruments. Using of this kind of osseous raw material in bone carving is not fixed. The finds of sawed horn cores in the yards of craftsmen of different specialities could testify to use of horn as technical raw material (making of glue etc.).

С. П. Тараненко, В. В. Янченко

(Київ)

РОСЛИННИЙ ЛАНДШАФТ ДИТИНЦЯ ВЕРХНЬОГО КИЄВА У ДАВНЬОРУСЬКИЙ ЧАС. СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ

У роботі представлена спроба реконструкції рослинності на території Верхнього Києва у X—XIII ст. Висновки базуються на результатах палінологічного, палеоботанічного, геоморфологічного аналізів, а також даних археології та письмових джерел. Територія міста розбита на ряд зон (рядові садиби, феодалний двір, монастирські та міські землі тощо), у яких, на думку авторів, повинні простежуватись спільні риси рослинного ландшафту.

Ключові слова: Київ, садиба, монастирські землі, оригінальний рослинний покрив, городні культури, садові культури.

Питання щодо рослинного ландшафту давнього Києва довгий час залишалося не просто відкритим, а й навіть знаходилося поза увагою науковців. За останні десятиріччя були опубліковані декілька статей з результатами палінологічних та палеоботанічних аналізів, в яких безпосередньо мова йшла про рослинність Верхнього Києва X—XII ст. як природного так і антропогенного походження [Безусько, 2000, с. 279—283; 2000а, 389—391; Пашкевич, 1991, с. 3; 1997, с. 40—41; 2002, с. 211—213]. Була спроба об'єднати всі існуючі дані з цієї проблематики, враховуючи результати вищезазначених аналізів, а також дані геоморфології, археології, писемних та наративних джерел. При проведенні порівняльного аналізу між різними джерелами дослідження даної проблематики автори дійшли висновку, що найбільша кількість збігів припала на наступні види дерев: дуб, сосна, липа, ясен, вільха, волоський горіх, ялина; садових — яблуна, слива та вишня; чагарників — малина, терен; городніх — буряк, горох; лікарських — валеріана, материнка, конвалія звичайна, гірчак зміїний; декоративних — волошка синя, рутвиця орликолиста; велика кількість зернових культур та безліч бур'янових рослин [Тараненко, Янченко, 2011].

До недавнього часу досить важко було уявити, що в наші дні така інформація зацікавить не тільки дослідників середньовічних міст, а й набуде більш конкретного, прикладного застосування. Мова йде про проект В.В. Янченко парк «Київська Русь». Мета цього проекту — відтворення культурної столиці східнослов'янських держав, стовпа світової культури, відтворення, з максимальною історичною достовірністю культурного і архітектурного образу дитинця Києва V—XIII ст. у масштабі 1 : 1 і створення атмосфери Київської Русі. Проект реалізується, як будівництво дитинця Києва (місто Володимира) в його історичних розмірах і історичному оточенні, а саме будівель і споруд, що існували в V—XIII ст.: оборонних споруд, палацу князя Володимира, палацу княгині Ольги, Десятинної церкви, ротонди, гридниці тощо. На основі всіх знань сучасної науки, з урахуванням історичних, етнографічних й археологічних даних. Вражає не тільки масштабність проекту, а й принципова точка зору на абсолютну науковість проекту. При робочій групі, що створює цей проект, заснований історичний клуб, до складу якого входять провідні спеціалісти слов'яно-руської археології України та Росії: В.О. Булкін, М.М. Ієвлев, С.В. Белецький, А.І. Ганжа, Г.Ю. Івакін, О.М. Іоанісян, А.О. Козловський, А.М. Кірпи́чников, В.К. Козюба, О.В. Комар, О.І. Кутовой, Ю.А. Лівшиць, В.І. Лук'яненко, М.І. Мільчик, С.Я. Ольговський, В.Ф. Отченашко, М.А. Сагайдак, Р.В. Терпиловський. Така потужна група гарантує своєю участю в проекті науковість висновків щодо запланованих реконструкцій.

Спроба відтворення рослинного ландшафту Верхнього Києва, безумовно, має базуватися на історико-топографічній основі [Асеев, 1982,

с. 160; Толочко, 1972] з обов'язковим урахуванням соціальних характеристик об'єктів. Не викликає сумніву те, що насадження на рядових садибах відрізнялися від насаджень боярських та монастирських дворів, не кажучи вже про площі майданів та навколишній простір біля палаців і сакральних споруд.

Для детального розгляду запропонуємо розбити історико-топографічні райони міста, що могли мати оригінальний рослинний покрив, на наступні групи: рядові садиби, боярські садиби, територія монастирів, простір навколо сакральних споруд, простір навколо князівських палаців та вільний від будь якої забудови, простір (торгові площі, можливо, парки-сади).

Рядові садиби. Найбільша кількість досліджених садиб відкрита у «місті Володимира», на території деяких з них зафіксовано ювелірні та косторізні майстерні [Кириєвич, 1982]. Але в зв'язку з тим, що ці дослідження проводилися на досить невеликих ділянках, встановити площу і структуру їх забудови досить складно [Козловський, 2008, с. 241]. Для аналогії ми можемо скористатися даними для цього періоду з Київського Подолу, де площа рядових садиб складала за А.І. Кутовим — 120—250 м² [Кутовий, 1981, с. 66] і за П.П. Толочком 250—350 м² [Толочко, 1981, с. 90]. Для того, щоб гіпотетично уявити можливість насаджень на території рядових садиб, необхідно чітко уявляти, яка площа залишалася вільною від забудови та господарських комплексів. Можна скористатися підрахунками дослідників Новгород, які, аналізуючи масову забудову, використовували коефіцієнт щільності забудови садиби. Виявилося, що на новгородських розкопках площа споруд ніколи не перебільшувала 50 % від площі садиби [Петров, Сорокін, 1997, с. 54—63]. Тобто ми можемо уявити, що більша половина території садиби була не забудована, але треба враховувати вірогідність існування наземних легких господарських будівель (які погано фіксуються під час розкопок), відхоже місце (або компосна яма), місце під транспортний засіб та можливі фуражні заготовки, переходи між об'єктами у внутрішньому просторі садиби, та місце для можливих специфічних для господаря потреб (наприклад, якщо це ремісник тоді необхідно більше площі для виробництва — місце для заготовки сировини для його продукції тощо). Після цих врахувань вільна територія зменшиться щонайменше вдвічі. Також дуже важливим для майбутньої реконструкції є чітке уявлення основних прийомів планувальної організації садиб: розміщення основних груп споруд у тильних стосовно вулиці ліній частотолів; уздовж червоних ліній; уздовж бокових ліній частотолів; з житлами в тильних лініях і допоміжними спорудами — в бокових; «Г» і «П»-образне планування споруд, що переходить в суцільну периметральну; вільне планування [Кутовой, 1981, с. 66].

Дані палінологічного та палеоботанічного аналізів підтверджують наявність на садибах

городніх культур — буряка, гороху. Виходячи з представлених вище цифр можливої вільної площі садиб, можна вважати, що рядовий киянин мав невеликий город, але виключно для власних потреб. Оскільки за літописними даними городи киян могли розташовуватися за межами міста, на північний захід від Подолу, в районі р. Либідь [Тараненко, Янченко, 2011]. Більш вірогідною нам здається присутність окремих плодкових та ягідних дерев — яблуні, груші, вишні, сливи, волоського горіха та ягідних чагарників — терну, малини, залишки зерен яких зафіксовані на давньоруських садибах [Пашкевич, 1997, с. 41]. Власне кажучи, присутнім на садибі було те, що може бути в нагоді в господарстві, але не в промислових масштабах.

Боярські садиби. Свідчення про існування боярських садиб (або феодалних дворів) у Верхньому Києві неодноразово трапляються в літописах та підтверджені дослідниками [Богусевич, 1957, с. 14; Каргер, 1959, 263—284]. Більшою мірою великі феодалні двори були характерні для Верхнього міста, що було осередком земельної знаті і багатого купецтва. На жаль, прослідкувати їх розміри також не вдалося. На Подолі виявлено середні садиби (600—700 м²), в яких, судячи з розкопок на Червоній площі, проживали представники купецького стану. Садиб великих, площею 1000 м² і більше, добре відомих по розкопках Новгорода, на Подолі не знайдено. Це не означає що їх не було [Толочко, 1981, с. 91]. Також П.П. Толочко, використовуючи літописну статтю 945 року про дитинець Києва часів княгині Ольги, припустив, що на «территории древнейшего детинца, занимавшего площадь около 2 га, во второй половине XI в. находились четыре боярские усадьбы. Если предположить, что примерно половина этой площади отошла к расположившимся здесь усадьбам Десятинной церкви, «Деместника» и Мстислава, то и тогда можно считать, что на одну боярскую усадьбу придется болем чем 2000 м². Конечно же, здесь проживали не только семьи названных бояр, но и многочисленная челядь, а также ремесленники» [Толочко, 1981, с. 91—92]. Всього за підрахунками П.П. Толочка з 16 дворів міського патріціату Києва, які називає літопис, близько десяти, що належали боярам та воеводам, можна локалізувати у Верхньому місті (Никифора, Коснячка Чудіна, Гордятина, Воротислава, Путяти, Гліба, Ратши, Борислава і Василька) [Толочко, 1972, с. 119].

Для реконструкції необхідно враховувати досвід дослідників Новгород, які прослідкували тенденцію зменшення коефіцієнта площі забудови при збільшенні розміру садиби, при цьому «середні» та «більші» садиби характеризуються виключно розрідженою щільністю забудови [Петров, Сорокін, 1991, с. 56]. Таким чином, менша експлуатація території під забудову та господарські об'єкти, дозволяє розміщення об'єктів, не пов'язаних з господарською діяльністю, а більше

з естетичним навантаженням. Треба враховувати, що соціальна стратифікація накладала свій відбиток і на таку сторону побуту, як внутрішнє планування садиби-двору. Тому можливим може бути розміщення, як плодкових дерев (вишня, слива, яблуня) в вигляді невеликого саду, так і квіткового палісаднику (волошка синя, рутвиця орликолиста) та дерев, які не обов'язково були корисними з-за своїх плодів, а несли естетичне задоволення своїм виглядом чи могли відповідати своєрідній моді, законодавцем якої міг бути, звичайно, князь та його найближче оточення.

Монастирські землі. Серед відомих на X—XIII ст. монастирів Києва, що базувалися у Верхньому місті, нам відомі Янчин, Федорівський (місто Володимира); Георгіївський, Ірининський (місто Ярослава); Михайлівський Золотоверхий (Дмитріївський) (місто Ізяслава-Святополка); Семенівський (Копирів кінець) [Толочко, 1972, с. 128—129; рис. 36]. Враховуючи те, що територія Києва, безумовно, була розпланована, і, напевно, дуже рідкими були випадки змін в планувальній структурі, площа монастирських господарств не зазнавала змін.

Монастирі традиційно мали своє господарство, але ж в основному за межами міста, на землях, подарованих чи виділених князем; як правило, там було присутнє городництво. В центрі міста звичайно важко через брак землі розбити великий сад, парк чи палісадник, як наприклад, в Києво-Печерській Лаврі.

Зелені насадження на території Києво-Печерської Лаври є своєрідним композиційним елементом пам'яток архітектури. Вони відігравали важливу роль у їхньому образному сприйманні. Прямих картографічних джерел цього періоду майже не збереглося. Дуже скупі літописні згадки про монастирські сади. Не забезпечують достатньої інформації поодинокі зображення рослин в іконографічних джерелах.

На прохання дирекції заповідника, Ботанічний сад Академії наук України ім. М.М. Гришка, розробив проект реконструкції насаджень на території Києво-Печерського заповідника. Загальновідомо, що крім дуба, акації, ялини, тополі, кленів традиційними для лаврської флори були плодкові дерева, такі як яблуня, вишня, горіх грецький; з декоративних: липа серцелиста, клен гостролистий, а також грабові та ільмові. Садове квітництво вважалося однією із особливостей Києво-Печерського монастиря. Серед квітів, що часто згадуються в монастирських книгах, — примули, незабудки, лілії. Особливого значення мала така квітка, як барвінок. Розквітала вона на цвинтарях і на територіях монастирів ранньої весни. В старовину монастирі буквально були засаджені цією синьою квіткою. Рослина не вибаглива, багаторічна, з нею пов'язано багато цікавих легенд [Толочко Л., 2007, с. 35, 36].

Досвід проекту відродження рослинності Києво-Печерської Лаври може бути корисним

і для нашого проекту, оскільки проектанти передбачають вирощування у кожному секторі окремої деревної породи. Автори дають рекомендації, як висаджувати плодкові, на якій відстані одне від одного. Той перелік рослин, що пропонується для висадки, відповідає деревно-чагарниковим насадженням монастирських садів на рівні видів [Лазайкін, 1995, с. 128].

Простір навколо сакральних споруд та князівських палаців. Ми об'єднали ці дві групи об'єктів, тому, що, на наш погляд, саме навколо них рослинність могла бути ідентичною — величною, розкішною, неординарною. Минулі роки існували звичаї та традиції у використанні насаджень біля храмів, княжих палаців і інших споруд. Зв'язок природи з архітектурним ансамблем є частиною національного колориту. Архітектурні споруди, об'єднані в одне гармонійне ціле з зеленими насадженнями, створюють неповторні за своєю красою комплекси [Толочко Л., 2007, с. 32].

На сьогоднішній день існуючі результати аналізів, звичайно, не зможуть дати чітку відповідь про те, що саме могло рости біля чи навколо найбільших, найвеличніших споруд в місті. Але, напевно, найкрасивіші, наймогутніші дерева, що можуть асоціюватися з владою. Серед дерев, зафіксованих аналізами, могли бути дуб, ясен, ялини і т. д. Але при всій повазі до результатів аналізів, екстер'єр комплексу князівського палацу міг, наприклад, прикрашатися вічнозеленими рослинами, які асоціюються з вічним життям. Це може бути туя, кипарис. Київ протягом всього свого існування був великим торговим центром, до якого з'їжджалися купці з різних країн. Цілково ймовірно, що вони серед іншого товару привозили з собою і рідкісні рослини та їх насіння. Крім цього, найдивовижніші рослини могли потрапляти до Києва в якості військових трофеїв. Підтвердженням цьому є згадка в літопису про повернення князя Олега з походу на Константинополь, де серед військових трофеїв — «золота, павалок, вина і всякого узороч'я», згадуються «овочі». Очевидно, що йдеться не лише про овочеві культури, а й про різноманітні, і в першу чергу вічнозелені рослини, які культивували у Візантії.

Але для того, щоб прикрасити територію садиби вічнозеленими рослинами не обов'язково завжди імпортувати. Оскільки навіть в наші дні в Києві на території національного природного парку «Голосіївський» росте представник вічнозелених рослин — ялівець звичайний — *Juniperus communis* з родини кипарисових — *Cupressaceae*. Ми можемо вважати, що у Києві в давньоруські часи могли рости місцеві види вічнозелених рослин.

Ідея оздоблення вічнозеленими рослинами була також запропонована спеціалістами Ботанічного саду НАН України ім. М.М. Гришка в проекті реконструкції рослинності Києво-

Печерського заповідника. Для вертикального оздоблення стін вони пропонують використовувати площі звичайний — *Hedera helix* — вічнозелений чагарник, який своїм численним присоскоподібним корінням чіпляється до дерев, каміння й інколи сягає до 30 м висоти (лист № 5).

Вільний міський постір. В цю групу можуть входити торгові площі, майдани, можливо, парки. Ця соціально-топографічна категорія виявляється найбільш складною, оскільки археологічних даних не існує, єдине, на що ми можемо спиратися, це писемні джерела, які свідчать про існування Бабиного Торжка — торгові площі навпроти Десятинної церкви [Літопис Руський, 1989, с. 531].

Про існування подібних об'єктів писав В.А. Богусевич, який виділив на території «міста Володимира» для XI—XIII ст. крім феодальних та церковних дворів — одну «общественную площадь» [Богусевич, 1957, с. 19]. Рослинність в таких місцях, звичайно, має бути організованою, такою, що підкреслює важливість цього місця і зв'язок його з владою, оскільки нам відомо, що саме торгові площі були місцями, де проголошувалися державні укази, де завжди збиралися люди. Тому навіть від організації простору цієї площі залежало дуже багато. Можливо, по периметру могла бути дубова алея, а по центру, наприклад, — ялина.

Реконструкція рослинного ландшафту Верхнього Києва, безумовно, складне питання, що потребує об'єднаних зусиль археологів, істориків, архітекторів, ботаніків та спеціалістів з ландшафтного дизайну. Розроблений науковий апарат, що склався з результатів палінологічного та палеоботанічного аналізів [Тараненко, Янченко, 2011] стане надійним підґрунтям у вирішенні даної проблеми. Обережне використання писемних джерел та останніх розробок спеціалістів Ботанічного саду може закріпити існуючі дані та дозволить втілити в життя ідею авторів проекту «Парк Київська Русь».

Асеев Ю.С. Архитектура Древнего Киева. — К., 1982.

Безусько А.Г., Безусько Т.В., Івакін Г.Ю., Томашевський А.П., Безусько Л.Г. Перші відомості про флору та рослинність Києва у X ст. н. е. (за матеріалами палінологічних досліджень) // Наук. зап. НаУКМА. — 2000. — Спец. вип. — Т. 18, ч. 2. — С. 279—283.

Безусько Т.В., Томашевський А.П., Івакін Г.Ю. Нові дані про флору та рослинність стародавнього Києва (за матеріалами палінологічних досліджень) // Наук. зап. НаУКМА. — 2000. — Спец. вип. — Т. 19. — С. 389—391.

Богусевич В.А. Про феодальні двори Києва X—XIII ст. // Археологія. — 1957. — Т. XI. — С. 14—20.

Каргер М.К. Древний Киев. — М.; Л., 1959. — Т. I; 1961. — Т. II.

Кирилович С.Р. Детинец Киева IX — первой половины XIII века. — К., 1982.

Козловський А.О., Ієвлев М.М. Садиба першої половини XIII ст. в «місті Володимира» давнього Києва // Дньєслово. — 2008. — С. 241—257.

Кутовой А.И. Усадьбы как основные элементы градостроительной структуры древнерусского города // Древнерусский город. — 1981. — С. 66.

Лазайкін Л.Д. До питання про відновлення зелених насаджень на території Києво-Печерського заповідника // Архитектурно-археологические исследования в Киеве и Киево-Печерской Лавре. — 1995. — С. 124—130.

Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця. — К., 1989.

Пашкевич Г.А. Палеоботанические находки на территории Украины. Древняя Русь. Каталог. Препринт. — К., 1991.

Пашкевич Г.О. Палеоботанічні дослідження Києва. // АДУ. — 1997. — С. 40—41.

Пашкевич Г.О. Палеоботанічні дослідження 2001 року // АБУ 2000—2001 р. — 2002. — С. 211—213.

Петров М.И., Сорокин А.Н. О размерах усадеб древнего Новгорода // Новгород и Новгородская земля. История и археология. — 1997. — Вып. 11. — С. 54.

Проектные разработки по теме «Реконструкция насаждений Киево-Печерского заповедника». — 1986. — Лист № 5.

Тараненко С.П., Янченко В.В. До питання про реконструкцію рослинного ландшафту Верхнього Києва X—XIII ст. як природного, так і антропогенного характеру // Лаврський альманах. — 2011. — У друці.

Толочко Л. Зелені насадження на території Києво-Печерського монастиря і проблема вирішення озеленення у монастирських комплексах // Київська старовина. — 2007. — № 6. — С. 30—41.

Толочко П.П. Історична топографія стородавнього Києва. — К., 1972.

Толочко П.П. Массовая застройка Киева X—XIII вв. // Древнерусские города. — 1981. — С. 63—94.

С. П. Тараненко, В. В. Янченко

РАСТИТЕЛЬНЫЙ ЛАНДШАФТ ВЕРХНЕГО КИЕВА В ДРЕВНЕРУССКОЕ ВРЕМЯ. ПОПЫТКА РЕКОНСТРУКЦИИ

В работе представлена попытка реконструкции растительности на территории Верхнего Киева X—XIII вв. Выводы основываются на результатах палинологического, палеоботанического, геоморфологического анализов, а также данных археологии и письменных источников.

S. P. Taranenکو, V. V. Janchenکو

VEGETABLE LANDSCAPE OF UPPER KIEV IN OLD RUSSIAN TIME. ATTEMPT OF RECONSTRUCTION

This article presents the attempt of reconstruction of vegetation in of Upper Kiev X—XIII ct. Conclusions are based on results of palynological, paleobotanic, geomorphologic analyses, and also on the archaeological information of and writing sources.

М. М. В і д е й к о

(Т р и п і л л я)

ПИТАННЯ РЕКОНСТРУКЦІЇ ОЗБРОЄННЯ УЧАСНИКІВ ГРЮНВАЛЬДСЬКОЇ БИТВИ: КИЇВСЬКА ХОРУГВА

Етнічний склад представників військового прошарку Київської землі на початок XV ст. відзначався різноманітністю в силу її прикордонного статусу. Наслідком цієї різноманітності було використання різних зразків озброєння. В обладунках поєднувалися «східні» традиції (типи шоломів, широке використання кольчуг, східних типів бригантинних обладунків, вірогідне використання архаїчних ламелярних обладунків, шабель, певних типів сокир, татарських луків) з «західноєвропейськими» (шоломи-бацинети, нагрудники, латний захист рук та ніг, мечі, арбалети) і «литовськими» (шоломи-«тікельхуби», щити-навези).

К л ю ч о в і с л о в а: Грюнвальдська битва, Київська хоругва, 1410 рік, аматори-реконструктори, обладунок, арбалет, рогатина.

2010 року було урочисто відзначено 600-ту річницю Грюнвальдської битви, яка мала місце 15 липня 1410 року на полях між селами Грюнефельде (нині — Грюнвальд) і Танненберг (нині — Стембарк). У цій битві об'єднані сили союзників, Королівства Польського та Великого князівства Литовського, Руського і Жемойтського здобули перемогу над військом держави Тевтонського Ордену. Незважаючи на липневу спеку, ювілейного року кілька тисяч реконструкторів, в тому числі з України, розіграли перед глядачами епізоди цієї історичної події (рис. 1). Більшість учасників намагалася якомога ретельніше відтворити одяг, обладунки та озброєння учасників битви.

Уважне вивчення фотоматеріалів та участь у ювілейній інсценізації показали, що незважаючи на вихід в 2010 році на поле бою «Галицької хоругви» (рис. 1, 2, 3), уявлення більшості українських (і не лише українських) реконструкторів про те, як мали виглядати хоругви із земель Русі, переважно досить далекі навіть

від існуючих розробок фахівців. З іншого боку, вивчення фахової літератури в галузі археології та зброєзнавства, ряду писемних джерел показали, що тема потребує подальшого вивчення. Дана стаття є спробою розробити певні засади до реконструкції «київської хоругви» та показати приклади їх можливої реалізації.

З історичних джерел відомо, що союзники виставили близько сотні тактичних підрозділів — хоругов, які презентували різні регіони Центральної та Східної Європи — від Познані до Кракова і Вільна, від Львова і Смоленська до Києва і Золотої Орди. На час Великої Війни з Орденом одна частина частина руських земель знаходилися під владою Корони Польської, інша — Великого Князівства Литовського (ВКЛ). Загалом, із сорока трьох vexillia (хоругов) ВКЛ, які перелічено у «Хроніці» Яна Длугоша більшість походила з руських земель, серед них згадана Київська — vexillum Kyoviensis [Długosii, 1876, Р. 42]. Це означає, що Київська земля, якою на той час управляв князівський намісник, виставила принаймні дві-три сотні воїнів. Загальна чисельність війська ВКЛ у поході в землі «панів пруських» сучасними дослідниками визначається переважно в межах 10000—12000 [Nadolski, 2003].

Грюнвальдська битва, як відомо з її описів, відбулася за участю виключно кавалерійських підрозділів. У джерелах не згадано про участь піхоти з будь-якої сторони. Можна зрозуміти, коли ця тема підіймалася у XIX або XX ст. (напр.: [Kuczyński, 1966], коли актуальними вважалися питання «вирішальної ролі народних мас в історії». Тому дивно зустрічати у працях сучасних істориків необґрунтовані твердження, що князь Вітовт мав у війську «три піхотні полки з Смоленська» [Черкас, 2010, с. 121].

Рис. 1. Інценізація Грюнвальдської битви 2010 року, Польща: 1 — «Галицька хоругва», представлена ре конструкторами з різних міст України під знаменом із зображенням галки; 2 — знаменоносець «Галицької хоругви» у «руському озброєнні»; 3 — учасники «Галицької хоругви»

Як виглядали ці багатотисячні армії? Пересічна людина може судити про це переважно із фільмів, картин, ілюстрацій до художніх творів. Однак, на жаль, навіть найкращі з подібних творів відтворюють, як правило, картину далеку від реальної — і це стосується не лише костюмів чи зброї, але й поведінки, мови персонажів, не кажучи про відтворення батальних сцен.

Більш достовірними, на перший погляд, мали б вважатися музейні експозиції. Однак навіть знайомство з музеєм Грюнвальдської битви, створеним на місці подій, не кажучи про інші, викликає масу запитань і сумнівів у аде-

кватності представленого. Це і не дивно — адже минуло понад 600 років, мало що збереглося, а на підставі того, що є у розпорядженні вчених, часом складно відтворити повну картину.

Археологічні дослідження на полях під Грюнвальдом проводилися із значним розмахом у XX ст., однак за всі роки досліджень археологи змогли похвалитися 28-ма одиницями знахідок, які можна було якось пов'язати із подіями 1410 року [Rajewski, 1963, S. 114—118; Wolski, 2008, S. 57—110]. Більшість виявлених археологами реліквій склали вістря стріл — до арбалетних болтів і кілька — до луків. Знайдено було також уламок меча і фрагменти латної

рукавички та деякі дрібні фрагменти залізних виробів — частин спорядження людей і коней [Wolski, 2008, S. 100]. Чи не найважливішою знахідкою стали поховання, виявлені навколо каплиці, спорудженої по битві представниками Ордену та в інших місцях — антропологам вдалося встановити причину смерті кількох десятків учасників битви [Wolski, 2008, S. 97—98].

Значні дослідження проведено зброезнавцями з Польщі, які змогли зібрати чимало інформації, в тому числі з археологічних досліджень, стосовно озброєння учасників битви [Glosek, 1996; Uzbrowienie w Polsce..., 1990; Nowakowski, 2004; та ін.].

Подібних за обсягом праць по зброезнавству, які б враховували фонди вітчизняних музейних збірок та дослідницьких установ, наразі не існує. Однак це не означає, що не варто вже зараз намагатися відтворити найбільш достовірні версії комплектів озброєння учасників Грюнвальдської битви, які прибули туди з Київщини або Волині. Історія заслуговує на повагу, отож відповідальне ставлення до відтворення її у найменших подробицях якраз і є виявом подібної шани до предків.

Не додають подробиць і повідомлення, які можна знайти на сторінках давніх хроні. Так, широко відоме місце з твору Я. Длугоша, де сказано, що «...Окрім того були у литовському війську Олександра Вітовта, великого князя Литви, хоругви, під якими стояли лише вершники (*milites*¹) литовські, руські, самагітські і татари. Ці хоругви, однак, мали нещільні ряди і менше зброї, ніж польські; також і конями вони не могли зрівнятися з поляками...» [Długosii, 1876, P. 41]. Однак кількома сторінками раніше той самий автор наводить розмову у Великого магістра Ордену, який скептично поставився до озброєння литовського війська (на думку якого, у князя Вітовта було більше людей з ложками, ніж зі зброєю), на що було сказано: «військо князя Вітовта не лише велике і сильне (*magnum et potentem*), але й забезпечене кращою зброєю (*optimis armis*)» [Długosii, 1876, P. 17]. Отож бачимо, що погляди на якість бойового спорядження війська ВКЛ вже кілька сотень років тому часом могли бути діаметрально протилежними.

У вивченні та реконструкції озброєння XIV—XV ст. на землях України в останні десятиліття зроблено лише перші кроки, здебільшого на ниві публікації окремих знахідок та комплексів. Чи не єдина узагальнююча праця, присвячена військовій справі в Україні у другій половині XIV — першій половині XV ст., яка належить В.О. Микитишину, стосовно озброєння військових формувань з території України, на жаль, містить ряд тверджень, які не відпові-

дають реальному стану речей [Микитишин, 2003, с. 11—14].

Більш вагомим і ґрунтовним у вивченні зброярства та військової справи ВКЛ є доробок істориків з Білорусі, презентований насамперед працями Ю. Бохана [Бохан, 2002; 2003]. Зауважимо, що в якості ілюстрацій згаданий автор охоче використовував вироби реконструкторів з Білорусі, які презентують зразки обладунків та зброї кінця XIV — початку XV ст. [Бохан, 2003, с. 8, 15, 19, 21, 30, 32 та ін.; 2010, с. 118, 124—125].

Як не дивно, найбільш активними у цьому питанні виявилися не вчені, а аматори-реконструктори, які намагаються, враховуючи відомі зразки матеріальної культури, іконографічні та писемні джерела, створити найбільш вірогідний образ «воїнів Грюнвальда» зі Сходу. Деякі результати цієї праці було опубліковано 2010 року [Відейко, 2010]. Представлено реконструкції, створені Р. Анисенком, О. Вангородським, М.М. та М.Ю. Відейками, Є. Гордієнком, П. Комаренком, М. Кузьменком, С. Середенком та І. Фурлетом. Ця тема не є простою, про що можуть свідчити критичні зауваження на адресу вказаного видання та досить гарячі дискусії на реконструкторських форумах. Тема озброєння та спорядження воїнів ВКЛ часів Грюнвальда в останні роки користувалася значною увагою реконструкторів з Білорусі, Росії та України. Про це свідчить той факт, що кількість переглядів лише кількох тем на форумах перевищила 60000 [Відейко, 2010, с. 7].

Склалося два напрямки у підході до питань реконструкції образу воїнів русинських хоругв ВКЛ: перший ґрунтується на вірогідності переважання тут «східних традицій», презентованих з одного боку власне традиціями Русі, з іншого — татарськими, ординськими впливами. Його прибічники посиляються переважно на певні археологічні знахідки (та їх статистику), іконографію. Другий напрямок наголошує на вагомому внеску традиції «західних» і також ґрунтується на археології, іконографії, і, що особливо цікаво, — залученні письмових джерел про поставки озброєння до ВКЛ з Польського Королівства та місцевого її виробництва. Найбільш продуктивним, на нашу думку, було б врахування обох позицій — насамперед у випадках, коли висновки ґрунтуються на надійних і достовірних джерелах.

Даний матеріал має на меті висвітлити практичні розробки, зроблені в останні роки. При їх здійсненні бралася до уваги та обставина, що предмети озброєння у середньовіччі могли бути у вжитку впродовж кількох десятиліть² [Uzbrowienie w Polsce..., 1990, S. 32]. Отож під Грюнвальдом 1410 року цілком можливо було

1. Частіше цей термін перекладають, як «лицарі», що, на нашу думку, не зовсім точно відображає реальність початку XV ст.

2. Організаторами інсценізації Грюнвальдської битви встановлено допуски в межах 1350—1420 pp. — тобто 70 років [http://www.grunwald1410.pl/regulaminy/Regulamin%202010.pdf].

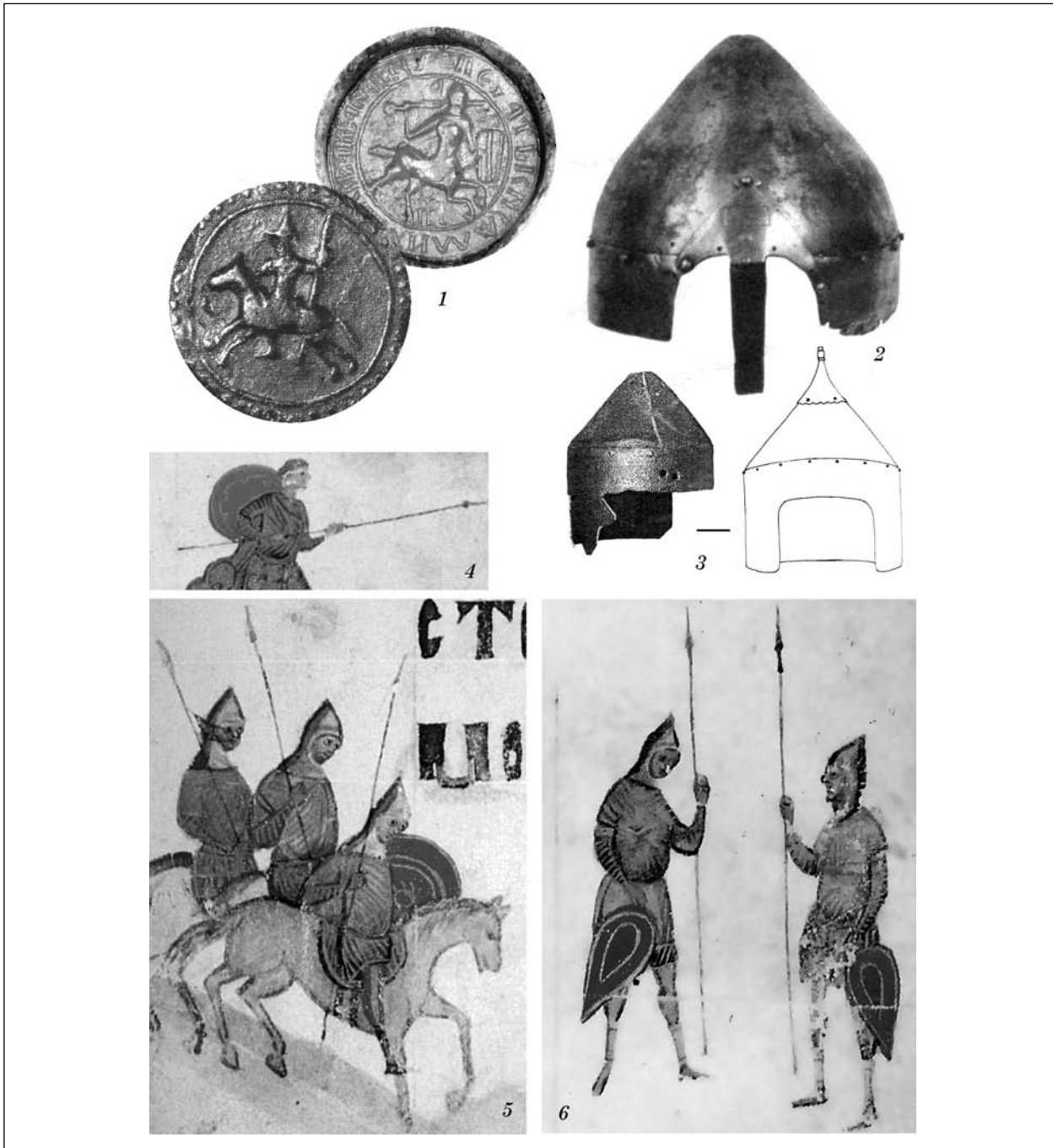

Рис. 2. Іконографічні, музейні та археологічні джерела, використані для реконструкції обладунків та зброї: 1 — печатки князів ВКЛ; 2 — шолом із зброярні князів Радзивіллів з Несвіжа (за Ю. Боханом); 3 — шолом з Білої Калитви (за К.О. Жуковим); 4—6 — мініатюри з Київської псалтирі (за Г.І. Вздорновим)

побачити зразки обладунків чи зброї, виготовлені впродовж останньої чверті, а то і третини XIV ст. Встановити асортимент та вигляд цих виробів можна на підставі археологічних, іконографічних та писемних джерел.

При реконструкції вигляду воїнів київської хоругви ми виходили з наступних обставин, встановлених на підставі писемних джерел:

До військової служби були забор'язані особи, які тримали земельні володіння. Їх перелік (за категоріями) відомий з письмових джерел того часу — князі (*duces*), пани (*baronibus*), бояри

(*nobiles*) [Яковенко, 2008]. Важливим є те, що майновий статус згаданих вище осіб міг значно різнитися навіть у межах одного рангу, що мало знайти вияв у асортименті, кількості та якості озброєння.

На службу перелічені категорії військової еліти виступали на чолі озброєних почтів з воїнів та у супроводі слуг. Найбідніші — могли виступати одноосібно.

Особливою категорією вояків були гарнізони замків, що знаходилися під юрисдикцією Великого Князя, яких на Київщині налічують,

за різними даними, від 9 до 12. Відомо, що у XV ст. військові контингенти мали виставляти монастирі — власники земель, забор'язаних військовими службами. Можливо, ситуація на початку століття у цьому питанні виглядала аналогічною.

Етнічний склад представників військового прошарку Київської землі на початок XV ст. відзначався різноманітністю в силу історичних подій минулих часів, прикордонного статусу, а також наявності представників центральної влади Корони Польської та ВКЛ [Яковенко, 2008, с. 59—70, 161—195, 271—284]. Йдеться про наявність значного числа бояр-русинів, нащадків номадів, оселених ще на кордонах Русі (наприклад — князі Половці з Лівобережжя Дніпра), татар, а також окремих осіб з інших регіонів ВКЛ призначених на уряди, навіть поляків та німців (військових фахівців, надісланих до замків). Наслідком цієї різноманітності могло бути використання переліченими вище категоріями осіб різних зразків озброєння, згідно власних традицій та можливостей.

У озброєнні та обладунках могли поєднуватися «східні» традиції (типи шоломів, широке використання кольчуг, східних типів бригантинних обладунків, вірогідне використання архаїчних ламелярних обладунків, шабель, певних типів сокир, татарських луків) з «західноєвропейськими» (шоломи-бацинети, нагрудники, латний захист рук та ніг, мечі, арбалети) і «литовськими» (шоломи-«пикельхуби», щити-павези).

Таким чином, працюючи в подальшому над відтворенням зовнішнього вигляду воїнів з Київщини часів Грюнвальдської битви ми маємо взяти до уваги вірогідність значного різноманіття складу земської хоругви з огляду на соціальний та правовий статус, економічні можливості, етнічну специфіку та традиції. Певною мірою ця обставина знайшла відображення у «Хроніці» Яна Длугоша, коли він подає опис огляду війська ВКЛ, зробленого князем Олександром-Вітовтом незадовго до битви:

«...Олександр, великий князь Литви, ... займався шиккуванням литовського війська; розділив його по стародавньому звичаю предків на клини і хоругви (*per cuneos et turmas*); поставив у кожному клині всередину вершників (*milites*) на гірших конях або недостатньо добре озброєних, яких оточували інші на більш сильних конях і краще озброєні... (*equitati potiori et insigniter armati includebant*)» [Długosii, 1876, Р. 19].

Слід зауважити, що вигляд учасників ювілейної інсценізації Грюнвальдської битви суттєво різнився від того, що можна було побачити на полі 600 років тому не у сенсі достовірності, наявності тих чи інших зразків обладунків чи зброї. Найбільша різниця полягала в тому, що за числом повних комплектів «білої зброї», зразків найдосконаліших (на ті часи) кон-

струкцій шоломів тощо сучасні реконструктори, вірогідно, значно переважали своїх історичних попередників.

Справа в тому, що згідно писемних джерел хоругви складалися не лише з лицарів-копійників, але й з стрільців, причому у співвідношенні 1 : 2 [Kuczynsky, 1966; Nadolsky, 2003, Р. 359—361]. Однак це вже має стосунок до певних особливостей власне самого реконструкторського руху, а не наукового відтворення озброєння давніх армій.

Питання про озброєння копійників та стрільців, його склад і вартість неодноразово і достатньо докладно розглядалося у багатьох працях [Kuczynsky, 1966; Nadolsky, 2003, *Uzbrojenie w Polsce...*, 1990]. В якості копійників виступали, як правило, землевласники різного ступеня заможності, а стрільцями — люди з їх почту.

Можна спробувати скласти на підставі викладених вище загальних положень приблизний перелік особового складу київської хоругви, маючи на увазі наступне відтворення певних персонажів:

1. Командир хоругви;
2. Хорунжий;
3. Копійники різного ступеня заможності: пани, бояри різної етнічної належності — русини, литвини, татари, воїни з гарнізонів, князівські дружинники;
4. Стрільці різної етнічної належності і з різною зброєю: русини, литвини (лук, арбалет) і татари (лук).

Таким чином для відтворення лише військової частини хоругви слід реконструювати комплекти озброєння принаймні для 12—14 персонажів. Аби картина була повною, то до цього переліку слід додати супроводжуючих осіб, які виступали в обозі — слуг, візників. Є підстави вважати, що це завдання досить складне і може вимагати чималого часу і зусиль.

Реконструкція відбувається у кілька етапів, які передбачають визначення персоналії / статусу об'єкта, складання переліку комплекту озброєння, пошук відповідних прототипів, встановлення технології виготовлення зразків, пошук (розробка) креслень, практична робота по відтворенню. Окремі компоненти, як правило, замовляються у відповідних фахівців на підставі поданої документації. В процесі роботи та по її завершенню можливе обговорення із фахівцями та зацікавленими особами.

Нижче ми наведемо приклади реконструкції лише кількох персонажів із наведеного вище переліку, щоб дати уявлення про можливі результати роботи. Йдеться про пана литовського походження, боярина-русина, та стрільця — арбалетника. Ми торкаємося лише комплектів зброї та захисних обладунків, залишаючи при цьому поза межами нашого дослідження питання реконструкції одягу, спорядження, предметів побуту, необхідних у поході, які являють собою окрему, не менш складну тему.

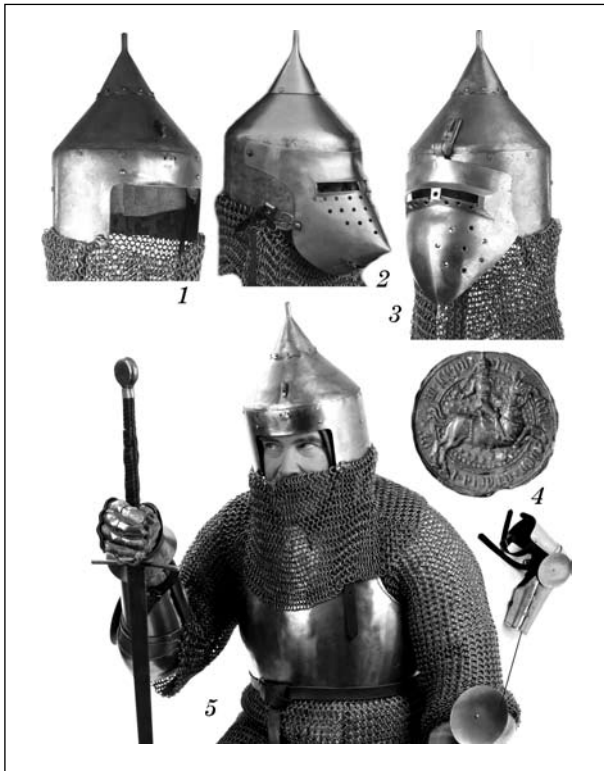

Рис. 3. Пан з Київщини (реконструкція): 1—3 — варіанти шолома; 4 — князівська печатка ВКЛ із зображенням подібного шолома; 5 — обладунок та озброєння пана з Київщини (фрагмент)

Пан з Київської землі (рис. 3). За визначенням Яковенка до числа панів входили особи, які вирізнялися з решти знаті походженням, отчинним характером землеволодіння, заможним майновим становищем (не завжди), часто обіймали важливі державні посади. Їх чисельність могла сягати приблизно чверті кількості благородного стану [Яковенко, 2008, с. 158—159, 166]. На Київщині відомі панські родини, які тримали землю з часів князів Ольгерда та Вітовта [Яковенко, 2008, с. 168]. Враховуючи майновий статус та положення в суспільстві, представники групи «панів» складали найкраще озброєну частину війська. Вони могли дозволити собі цілком сучасне спорядження та зброю, в тому числі «західного» зразка. В той же час це озброєння могло мати певні особливості відповідно до етнічної належності пана, наявності певних речей (часом архаїчних) в арсеналі, тощо. Відповідно до цих міркувань і було підібрано комплект озброєння для «пана з Київської землі».

Захисне озброєння: шолом типу «шкельхуб» із забралом; кольчуга, нагрудник, латний захист рук та ніг, латні рукавиці, щит — павеза. Зброя: спис-сулиця, півтораручний меч, кинджал.

Шоломи подібного типу зображено на князівських печатках ВКЛ, відомі за знахідками на території Орденської держави (місцева назва «pekilhub»), а також Східнолі Європи

(Біла Калитва, Торжок) (рис. 2, 1, 3). Зображення воїнів у подібних шоломах відомі також за мініатюрами Радзивілівського літопису, які, проте, датують більш пізнім часом.

Походження подібних шоломів дослідники пов'язують як із впливами балтських племен [Бохан, 2002, с. 36], так і східними — монголо-татарськими [Горелик, 2003, с. 231—240]. Існує також думка, що циліндро-конічні шоломи хоча і постали в свій час під східними впливами, однак є «продуктом загальноєвропейських процесів розвитку військової справи і захисного спорядження» [Жуков, 2005, с. 228].

Технологія виготовлення — кування (конічний купол, нижня циліндрична частина із вирізом для обличчя, шпиль) з наступним поєднанням клепками впотай або пайкою (рис. 3, 1).

Захист шиї та плечей забезпечував авентайл (бармиця), закріплений в нижній частині шолома. При відсутності забрала авентайл захищав нижню частину обличчя. Відомі випадки оснащення шоломів цього типу, які датують кінцем XIV — початком XV ст., забралами різних типів [Wasiak, 2009]. В даному випадку встановлено кріплення типу «клапвізор» і забрало із горизонтальною оглядовою щілиною, яке має одну перетинку посередині. Як варіант можливе встановлення забрала типу «собачий писок» на двох шарнірах (рис. 3, 2—3).

Корпус захищено кольчугою, захист посилено нагрудником (рис. 3, 5). Кольчуги з території ВКЛ та Київщини зокрема відомі за знахідками фрагментів під час археологічних розкопок. Для даного періоду відомо про застосування нагрудників для посилення захисту. Порівняно невисока вартість (20 грошів) проти ціни кольчуги, яка складала від 96 до 480 грошей, робила їх досить доступним, як на той час, видом захисного озброєння [Uzbrojenie w Polsce..., 1990, S. 340, tabl. 9]. Технологія виготовлення: кування, загартування. Кріплення за допомогою трьох шкіряних ремінів.

Використання латного захисту рук та ніг ґрунтується на писемних джерелах стосовно придбання комплектів для відряджених у Київ вояків [Rachunki dworu..., 1896], даних про вартість комплектів [Uzbrojenie w Polsce..., 1990, S. 340, tabl. 9]. Так ціна повного комплекту латного захисту кінцівок на початку XV ст. становила від 2—2,5 до 3—3,5 гривень залежно від якості, а також місця виготовлення. З рахункових книг короля Ягайла відомо про дарування різним особам подібних обладунків. Подібний королівський подарунок (оцінений у 2,5 гривні) було зроблено у 90-ті роки XIV ст. королівському пушкарю Зброжку, направлено-му до Києва [Rachunki dworu..., 1896].

Викладене вище робить вірогідним використання подібних захисних засобів — нагрудників, латних конструкцій для рук та ніг — принаймні найзаможнішими представниками

Рис. 4. Руський боярин з Київщини(реконструкція): 1—3 — відтворення шолома; 4 — наруч; 5 — боярин у захисних обладунках, з щитом та списом

військової еліти Київщини. Зразком для виготовлення даного комплекту слугував латний захист кінцівок, відомий за іконографічним та археологічним матеріалом. Технологія виготовлення — кування. Кріплення наплічників — за допомогою ременів з пряжками, а також тонких шкіряних ремінців, пришитих до одягу під кольчугою. Захист ніг у верхній частині закріплено аналогічним чином до одягу під кольчугою, решта — ременями з пряжками.

Описаний вище комплект захисного озброєння міг бути також надбаний впродовж тривалого часу — в якості трофея, подарунку. Пан з київської землі цілком міг собі дозволити замовлення обладунку у майстернях, приміром, Кракова. Для підтримання захисного озброєння у стані бойової готовності пани могли мати у своїх володіннях майстерню, здатну забезпечити поточний ремонт. Рештки подібної майстерні XV ст. було досліджено свого часу Л. Виногородською у Брацлаві [Виногородська, 2004, с. 80—82].

Рис. 5. Стрілець-арбалетник з почту пана (реконструкція): 1 — шолом з бармицею; 2 — наручі; 3 — арбалет та болти, вістря болта; 4 — арбалетник у обладунках, готовий до пострілу

Вірогідно, саме подібним чином озброєні вершники і були поставлені князем Олександром-Вітовтом на чолі «клинів», які він уряджав шостого липня 1410 року, незадовго до Грюнвальдської битви.

Руський боярин з Київської землі — копейник (рис. 4). Більшість військовозобов'язаних із Київщини складали руські бояри. Відповідно до майнового стану і обсягу «служби» вони мали вирушати на війну у супроводі двох стрільців як копейники, або ж одноосібно — «з списом і щитом».

Для цієї категорії воїнів більш типовим можна вважати збереження «східних» (в тому числі місцевих) традицій. Цю обставину можна пояснити наступними міркуваннями: впродовж тривалого часу на Київщині, на той час прикордонному регіоні ВКЛ, було вироблено комплекти озброєння, найбільш пристосовані до місцевого театру бойових дій та найбільш вірогідного супротивника, в ролі якого у другій половині XIV — XV ст. виступали військові сили татарських правителів та Великого князівства Московського.

Захисні обладунки мали забезпечувати свого господаря від ворожих стріл та шабель,

лишаючись при цьому достатньо легкими. Шоломи без забрал, з бармицями, забезпечували власнику достатньо добрий огляд поля бою, необхідний для прицільної стрільби з лука та спостережень за маневрами супротивника. В якості іконографічного джерела використано зображення з «Київської псалтирі» (рис. 2, 4—6), яку датують 1397 р. [Вздорнов, 1978].

Пропонована нами реконструкція комплекту озброєння руського боярина включає: шолом, кольчугу, наручі, круглий щит, шаблю, сокиру та спис-сулицю.

Шолом сферо-конічний, відкритого типу, відтворений за прототипом, знайденого біля м. Торжок (РФ), який відповідає періоду початку XV ст. Технологія виготовлення — кування, клепка впотаї (рис. 4, 1—3).

Бармиця (кольчужна), яка захищає шию та частково обличчя, закріплена за допомогою шкіряного підвісу. Він, у свою чергу, закріплений на шоломі скобами (вервелами). За археологічними знахідками відомі також варіанти кріплення бармиці до підшоломника [Толочко, 2003, рис. 46]. Відомі випадки прикрашання бармиці вставками із мідних кілець. Захист підсилено набивним підшоломником з пелериною.

Наручі двостулкові, східного типу, в якості прототипів використано археологічні матеріали [Толочко, 2003, рис. 47, 1—2]. Технологія виготовлення: кування, кріплення частин на завісах. На руці наручі закріплено ремнями з пряжками (рис. 4, 4).

Круглий щит прототипом має зображення із «Київської псалтирі». Там показано щити подібної форми, пофарбовані у червоний колір. Виготовлений з дерева, форма — конічна. Центр посилений умбоном, виготовленим із заліза. На нього могли приймати в бою удар списа та рублячої зброї. Наявність довгого ремня дає змогу в разі необхідності, носити щит на спині.

Шаблю відтворено на підставі археологічних знахідок другої половини XIV — першої половини XV ст. В цей час вони, на думку дослідників, хоча і не витіснили меч, але у східних регіонах ВКЛ могли з ним конкурувати і були поширені насамперед серед татар, яких було чимало серед підданих Великого князівства. Технологія: кування, гартування. Довжина клинка близько 90 см.

Спис (рогatina) відтворений за археологічними знахідками другої половини XIV — першої половини XV ст. [Беляева, 1982; Беляева, Кубишев, 1995]. Подібна зброя могла використовуватися як на війні, так і на полюванні. Вістря ромбоподібне в перетині, довжина 40 см (відомі вироби довжиною понад 50 см. Така форма давала змогу наносити ефективні колючі та рублячі удари. Технологія: кування, гартування. Держак, довжиною 1,8 м, виготовлено з твердого дерева. Відносно невелика довжина

держака давала змогу використовувати подібні списи як металю зброю.

На разі ми не маємо однозначних відомостей про участь бійців з Київщини у військових діях проти Ордену до Грюнвальдської битви. Візуальне порівняння вигляду важко озброєного лицаря у шоломі із опущеним забралом і захищеного кольчугою боярина у відкритому шоломі на перший вигляд не залишає сумніву у тому, хто має вийти переможцем у двобої. З іншого боку, на думку польських дослідників, озброєння руських бояр наприкінці XIV — на початку XV ст. не було «гіршим» порівняно до західноєвропейського, воно «було іншим» і так само добре забезпечувало своїх господарів.

Однак це зауваження діє лише у випадку, коли військо застосовується на полі бою відповідним чином. Перебіг Грюнвальдської битви показав, що хоругви ВКЛ не змогли витримати удару важко озброєних клинів війська, очолюваного маршалом Ордену Фрідріхом фон Валленродом. Так сталося не в останню чергу саме через різницю в озброєнні — лави польського війська, озброєного аналогічним чином, хоругви Куно фон Ліхтенштейна не змогли розладнати. Однак ті ж самі воїни з хоругв ВКЛ пізніше добре зарекомендували себе під час оточення та переслідування ворога.

Стрілець-арбалетник з почту пана (рис. 5). Маючи відповідні зобов'язання, пан або боярин повинен був виставити в похід не менше двох кінних «стрільців». Їх озброєння забезпечувалося коштом, або із арсеналу господаря [Nowakowski, 2004] та залежало значною мірою від заможності останнього. Його особливості визначалися також етнічною належністю пана та його уподобаннями і традицією. Наприклад, вже у другій половині XIV ст. зафіксоване широке використання арбалетів військом ВКЛ, в тому числі і у польових битвах. Знахідки вістрів арбалетних стріл XIV—XV ст. та частин арбалетів на Київщині можуть свідчити про використання цієї зброї місцевими військовими формуваннями.

Стрільці не мали комплекту, характерного для «кошійничого озброєння». Це стосувалося насамперед меншої кількості обладунків, відсутності списа і наявності простішої (корд, сокира) зброї ближнього бою, і, звичайно, візнялися також меншими розмірами бойових коней.

Пропонована реконструкція комплекту стрільця включає шолом, кольчугу, наручі, щит, арбалет, меч та кинджал (рис. 5).

В якості прототипа шолома використано зразок із зброярні князів Радзивіллів у Несвіжі (рис. 2, 2). Його датують XIV—XV ст. [Бохан, 2003, с. 6]. Дослідники звертали увагу на його подібність до т.зв. «тюрбанних шоломів» східного зразка та вірогідність переробки даного виробу із захопленого на війні. Технологія: куван-

ня, монтування окремих частин — купола та циліндричної частини і наносника клепками впотай. Набивний підшоломник приклепано до купола (рис. 5, 1). Комплектується бармицею, яка прикриває шию та частково — обличчя. Бармиця закріплена на шоломі, як варіант — може кріпитися до шкіряного підшоломника.

Кольчугу одягнено на захисний одяг, виготовлений з кількох прошитих шарів тканини. Захист передпліч — прості латні наручі, закріплені кожен парою ременів з пряжками (рис. 5, 2). Додатковий захист — простий трикутний щит-тарч з довгим ременем, який дає змогу в разі потреби носити щит на спині.

Арбалет (рис. 5, 3) із композитною дугою, виготовленою з кількох проклеєних шарів дерева. Для захисту від вологи дуга обмотана на клею шаром тканини і вкрита шаром стійкого лаку. Дуга на ложі закріплена за допомогою мотузки (конопля). Тятиву скручена з натуральних ниток — конопля. Натягування тятиви — за допомогою металевого гака, закріпленого на поясі. Арбалетні болти: дерево, куті залізні вістря, призначені для враження супротивника у металевих та набивних обладунках, носили на поясі у шкіряній сумці.

Реконструкція стрільця-лучника з почту руського боярина може включати подібний комплект озброєння із заміною арбалета на лук татарського зразка, меча на бойову сокиру та відповідний підбір типів шолома і наручів (використаних у частині, присвяченій руському боярину).

Викладені вище приклади реконструкції не можуть бути достатньо досконалими, в першу чергу через недостатню джерелознавчу базу.

На жаль, відсутність презентативного археологічного матеріалу XIV—XV ст. з території Київщини звужує можливості і примушує на разі залучати дані з інших територій. Однак слід мати на увазі, що історична Київська земля у вказаний період мала межі, відмінні від сучасної Київської обл. — на північному сході вона місцями виходила практично на сучасні кордони України, а на заході часами сягала Південного Бугу або і Дністра. Так само іншими були кордони на півночі і, особливо, на сході.

Тим не менш розпочата реконструкторська робота має певні перспективи, враховуючи необхідність відтворення інших персонажів з військового минулого Київщини XIV—XV ст., визначених у даній праці. 2012 року широко буде відзначено 650-річчя битви на Синіх Водах, з перемогою в якій пов'язане відновлення Київського князівства під владою нащадків Великого князя Ольгерда. Певна частина вже зробленого може бути використана для заходів, пов'язаних із цією знаменною датою, в тому числі із вірогідною інсценізацією битви на Синіх Водах, робота над якою вже розпочалася.

Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII — XIV в. — К., 1982.
Беляева С.О., Кубишев А.И. Поселення Дніпровсько-го Лівобережжя X—XV ст. — К., 1995.
Бохан Ю.М. Структура войска Вялікага княства Літоўскага ў другой палове XIV — XV ст. // *Castrum, urbis et bellum*. — 2002. — С. 79—89.
Бохан Ю.М. Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV — канца XVI ст. — Мінск, 2002.
Бохан Ю.М. Зброя Вялікага княства Літоўскага 1385—1576. — Мінск, 2003.
Бохан Ю. Ваяры Грюнвальдскай бітвы. — Мінск, 2010.
Вздорнов Г.И. Исследование о Киевской Псалтири. Киевская Псалтирь. — М., 1978.
Виногородська Л.І. Археологічні дослідження на замчищі у смт.Брацлав Вінницької області в 2003 р. // *АВУ* 2002—2003 рр. — 2004. — С. 79—83.
Відейко М.М. Грюнвальд, Хоругви зі Сходу. — К., 2010.
Горелик М.В. Шлемы и фальшионы: два аспекта взаимодействия монгольского и европейского оружейного дела // *Степи Евразии в эпоху средневековья*. — 2003. — Т. 3. — С. 231—244.
Бумбалаускас А., Марзалюк І., Черкас Б. Грюнвальдська битва — битва народів. — К., 2010.
Длугош Я. Грюнвальдская битва (перевод с латинского). — Москва; Ленинград, 1962.
Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. — Белая Церковь, 2007.
Жуков К.А. К истории шатровидных шлемов на Руси XIII—XV вв. // *Куликово поле и Юго-Восточная Русь в XII—XIV вв.* — 2005. — С. 216—234.
Микитишин В.О. Військова справа в Україні у другій половині XIV — першій половині XV ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 2003.
Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — СПб, 2003.
Томашевський А. Середньовічна овруцька волость і феномен овруцької околничної шляхти // *Наук. зап. з укр. історії*: Зб. наук. ст. — 2008. — Вип. 20. — С. 466—489.
Черкас Б. Східні хоругви ВКЛ у битві — втікачі чи звитяжці? // *Грюнвальдська битва — битва народів*. — К., 2010. — С. 120—121.
Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV — до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. — К., 2008.
Długosii Joannis Historiae Polonicae libri XII. — Cracoviae, 1876. — T. XIII.
Głosek M. Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich, Warszawa — Łódź 1996. — 143 s.
Kuczyński S.M. Wielka Woyna z Zakonem Krzyżackim w latach 1409—1411. — Warszawa, 1966.
Nadolsky A. Grunwald 1410. — Warszawa, 2003.
Nowakowski P.A. Średniowieczne arsenale w prywatnych zamkach polskich rycerzy // *Archeologia Historica Polona*. — 2004. — T. 14. — S. 211—222.
Rachunki dworu króla Władysława Jagiełły i królowej Jadwigi z lat 1388 do 1420 // *Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*. — 1896. — T. XV.
Rajewski Z. Archeologia w poszukiwaniach Grunwaldu // *Z otchłani wieków*. — 1963. — XXIX. — Zeszyt 2. — S. 114—118.
Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350—1450. — Łódź, 1990.
Wasiak W. Identyfikacja średniowiecznych przedstawień ikonograficznych z realnymi egzemplarzami broni, na przykładzie

wyobrażenia hełmu typu pekilhube z polichromii w kościele św. Andrzeja w Strzelnikach koło Brzegu // *Broń i wojna w dziejach człowieka*. — 2009. — S. 117—131.
Wolski K. Polski pola bitew w świetle archeologii. — Raciborz, 2008.

М. М. В і д е й к о

ВОПРОСЫ РЕКОНСТРУКЦИИ ВООРУЖЕНИЯ УЧАСТНИКОВ ГРЮНВАЛЬДСКОЙ БИТВЫ: КИЕВСКАЯ ХОРУГВЬ

Этнический состав представителей военной прослойки Киевской земли в начале XV в. отличался разнообразием в силу ее пограничного статуса. Следствием этого разнообразия было использование различных образцов вооружения. В доспехе уживались «восточные» традиции (типы шлемов, широкое использование кольчуг, восточных типов бригадинных доспехов, возможное использование архаического ламелярного доспеха, сабель, определенных типов топоров, татарских луков) с «западноевропейскими» (шлемы-багинеты, нагрудники, латная защита рук и ног, мечи, арбалеты) и «литовскими» (шлемы-«пикельхубы», щиты-павезы).

М. М. W i d e j k o

RECONSTRUCTION OF WEAPONS OF PARTICIPANTS OF THE GRUNWALD BATTLE: THE KYIV GONFALON

On July, 15, 1410 the united forces of the Polish Kingdom and Grand Duchy of Lithuania won a great victory over the forces of the Teutonic Ordnaat. This event for the last ten years become popular between reenactors from many European countries. Ukrainian groups take part in Grunwald battle inscenization for many years. Most participants tried to reproduce as closely clothes, armor and weapons of participants of the battle.

Careful study of photographs and experience from mentioned above event showed that despite the withdrawal in 2010 on the battlefield «Galician banners», the most of the Ukrainian (and not only Ukrainian) reenactors have not true imagination about the warfare of the military forces from territory of Rus, which in XV century was divided between the Polish Kingdom and Grand Duchy of Lithuania.

On the other hand, the study of professional literature in the field of Archeology and History of Medieval warfare, a number of written sources show that the issue needs further study. This article is an attempt to develop some principles for the reconstruction of «Kyiv Gonfalon», mentioned in written sources related to Grunwald battle. We want also to present show some examples of their possible implementation in reconstruction of the local warfare complexes.

Г. С. Богуславський
(О д е с а)

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ АРХЕОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО МІСЬКОГО РЕМЕСЛА (за матеріалами Білгорода на Дністрі)

У роботі зроблена спроба охарактеризувати маловідому за писемними та археологічними джерелами ремісничу складову в історії середньовічного Білгорода-Дністровського (Акджа Кермена, Аспрокастро). Особливу увагу приділено рибальству, домобудуванню, керамічному виробництву, склоробній та монетній справі. Зроблене припущення про існування на даній пам'ятці професійних організацій ремісників.

Ключові слова: Білгород, Акджа Кермен, Аспрокастро, урбаністичний центр, урбанізований соціум, реміснича діяльність, карб Аспрокастро.

Міста за усіх часів ставали центрами концентрації населення, яке займається ремеслами та торгівлею. Функція концентрації саме цих галузей економіки іманентна для урбаністичних центрів від самого часу їх виникнення. Середньовічного міста, як і у європейському, так і у близькосхідному варіанті це стосується повною мірою [Ле Гофф, 1995, с. 62; Іналджик, 1998, с. 162—163]. Саме у місті, власне, і кристалізується професійне ремесло, яке стає заняттям цілих спеціальних соціально-виробничих груп. З іншого боку, поруч із професійним ремеслом і в умовах урбанізованого соціуму зберігається така форма ремісничої діяльності, яку визначають, як промисел або домашнє ремесло, і яка суміщається з основною сферою діяльності індивіда з життєзабезпечення — виробництвом продуктів харчування, землеробського чи скотарського. За недостатності фактичного матеріалу визначити характер того чи іншого ремесла в тому чи іншому суспільстві буває складно.

Співвідношення історичних свідчень, які походять з писемних та археологічних джерел, також є доволі складною проблемою, що часто виникає під час археологічного вивчення се-

редньовічних пам'яток. Середньовіччя на загал є епохою доволі багатою на писемні джерела, як наративні, так і документальні. Але навіть для середньовічної епохи джерельна база не охоплює всіх аспектів існування урбаністичних центрів.

Дана робота присвячена тій інформації писемних, і археологічних джерел, що стосуються питань ремісничого виробництва в одному окремо взятому міському центрі Північно-Західного Причорномор'я кінця XIII — кінця XV ст. — Білгороді на Дністрі (він же тюркською Акджа Керман, грецькою — Аспрокастро). Політична належність міста в зазначений час змінювалася: від початку свого існування близько 1290 р. до 1370-х рр. воно було іклімом (округом) Улусу Джучі (Золотої Орди), від 1370-х до 1484 р. — належало Молдавському воєводству, причому більшу частину цього часу — як автономна «комуна» [Iorga, 1899, p. 37].

Білгород золотоординського та молдавського періодів — це середньовічне місто, про життя якого, окрім суто політичного аспекту, ми майже не маємо відомостей у сучасних йому пам'ятках писемності. Ремесло середньовічного Білгорода залишилася поза увагою відомих нам писемних джерел. Це обумовлене їх специфікою: це переважно нотатки іноземців, інтерес яких був суто практичним, а сама практика — торгівельною. І в золотоординській, і у молдавській період головну увагу привертала основна економічна роль, яку відігравав Білгород, а це була роль не ремісничого центру, а великого транзитного порту [Богуславський, 2006, с. 21—22, 24—25].

Але й археологічні джерела з теми «ремесло середньовічного Білгорода» не дуже багаті. Нерівномірним є хронологічний розподіл ма-

теріалу. Мусимо констатувати практичну відсутність чітких виділених комплексів «молдавського століття» (близько 1380—1484 рр.), що не дозволяє впевнено вести мову про ремесло цього часу на археологічному матеріалі. Цьому фактові є цілком об'єктивні пояснення: середньовічні шари на пам'ятці перекрито фортифікацією Білгородської фортеці почасти сучасною забудовою міста, яке існує досі [Богуславський, 2008, с. 46—51]. Незважаючи на відносну численність матеріалів ординської епохи, добре дослідженим є хіба що домобудування цього урбаністичного центру, до речі, вельми специфічне, якому немає повних аналогів навіть в сусідніх золотоординських містах Янгі Шехрі (городище Старий Орхей) та Костештах [Кравченко, 1986, с. 38]. Практично єдиним ремеслом, про існування та характер якого ми можемо судити з численного корпусу археологічних даних, є гончарне; тут відомі і виробничі комплекси, і доволі ґрунтовно вивченою є численна продукція місцевих гончарів [Кравченко, 1986, с. 38—81]. Інші ремесла представлені в археологічному матеріалі Білгород-Тірського городища дуже невиразно.

Тож у нашому викладі ми змушені будемо звертатись до певних екстраполяцій.

Промисли або ремесла, пов'язані з обробкою продуктів харчового виробництва, мають для Білгорода мінімальну джерельну базу або не мають такої зовсім. У писемне джерело (один з актів контори ді Понцо — див. нижче) потрапила поодиноким згадка пекаря — мешканця Монкастро, італійця [Руссев, 1999, с. 70]. Можна припускати, що існувало в місті й кушнірство, хоча свідченням тому лише знахідки кістяних «коників» в золотоординських стратиграфічних шарах. Вивіз шкір з білгородського порту у XV ст. був транзитом продукції з внутрішніх областей Молдови та з України [Іналджик, 1998, с. 145]. Безумовно існували такі типові жіночі домашні ремесла, як прядіння та ткацтво, можливе й існування в місті професійного ткацького ремесла (одного з основних у середньовічну епоху) та, звичайно, кравецтва; але текстильна галузь господарства маркована лише поодинокими знахідками бронзових наперстків та голок і шилець, як кістяних, так і бронзових. Деякі великі голки та шила певно маркують і шевську справу [Кравченко, 1986, с. 83].

На відміну від місцевого землеробства та скотарства [Богуславський, 2011а, с. 16—21], рибальський промисел білгородців згадується у джерелах молдавського часу. Саме «білгородські рибалки» 1455 р. увійшли в конфлікт з братами Сенарега та зруйнували замок генуезців; при цьому історія з замком Ілліче показує, що білгородські рибалки не обмежувалися у своїй риболовлі гирлом Дністра — адже конфлікт відбувся на Нижньому Дніпрі [Iorga, 1899, р. 73; Руссев, 2008, с. 324—329]. Згадаємо й репліку венеціанського хроніста Доменіко

Мальп'єро: османи, переселяючи 1484 р. із завойованого Аспрокастро місцевих мешканців, «залишили ледве двісті сімей рибалок» [Iorga, 1899, р. 161—162]. Минулі рибні багатства Північно-Західного Причорномор'я також добре відомі. Промисловими видами у XIV—XVI ст. тут були оселедець та осетр, що мешкають на межі солоних та прісних вод, а також тріска та коропп [Іналджик, 1998, с. 145]. Здобич білгородських рибалок, певно, постійно потрапляла на стіл городян, забезпечуючи їм частину продуктів харчування. Ми навряд чи помилимося, припустивши, що потрапляла риба на внутрішній ринок як у свіжому, так і в соленому, копченому та в'яленому вигляді — переробка продуктів рибальства передбачається сама собою. Між тим, серед товарів, що експортуються з Білгорода, риба начебто не згадується ні в XIV, ні в XV ст. Натомість османські митні реєстри періоду одразу після турецького завоювання (1490—1512 рр.) як порт активного вивозу солоні риби у діжках знають сусідню (нижньодунайську) Кілію, яка почала цей експорт ще до завоювання [Іналджик, 1998, с. 145].

Активне заняття білгородців рибальством передбачає наступну обробку його продукції, а відтак — приміщення для сушіння риби, коптильні, ємності для солі. Практично ж при розкопках середньовічних шарів Білгород-Тірського городища подібних споруд поки що не знайдено. Дані про вивіз солі в епоху, що нас цікавить, відомі також для Кілії середини XIV ст. [Полевой, 1979, с. 66]; у другій чверті XV ст. відомий факт відправлення судна за сіллю з Кілії до згаданого вище замку Ілліче на Дніпро. Мабуть, надаремно з Кілії вивозили саме солону рибу — оброблену, можна впевнено стверджувати, на місці, в гирлі Дунаю [Руссев, 2008, с. 327]. Не маємо сумніву, що подібним промислом займалися і білгородці, адже рибальство та обробка його продуктів зазвичай існують поруч. Але заради справедливості відзначимо, що це не документовані факт, а екстраполяція.

Практично єдине ремесло з категорії обробки продуктів харчового виробництва, свідчення про яке присутні в археологічному матеріалі золотоординських горизонтів Білгорода — це ремесло косторізів. Воно представлене залишками заготовок та виробами; спеціальних майстерень заняття цим промислом зазвичай не потребувало. Репрезентативними є кількість та асортимент кістяних виробів, абсолютна більшість з яких виготовлялася на місці. Відомі знахідки гребінців, голок, також руків'я ножів, шильця, футляри для голок, «коники», різного роду накладки, навіть прості шахові фігурки, а також деяка кількість гральних кісток-астргалів (тюрк. альчик) [Кравченко, 1986, с. 85]. Щоправда останні, за спостереженням автора, набагато більш численні у античних шарах Білгород-Тірського городища, тому знахідки із змішаних шарів напевно у більшості не є середньовічними. Взагалі, зважаючи

на традиційність форм більшості виробів з кістки (тих же голок, шилець, астрагалів) та на суттєве порушення середньовічних шарів на більшій частині площі Центрального розкопу [Богуславський, 2008, с. 46—51], далеко не певним є хронологічний розподіл подібного матеріалу між античними та середньовічними горизонтами.

У золотоординських будівельних горизонтах Білгороду доволі численними є глинобитні печі-тандири. У житлових будинках ординського міста тандири заглиблені у долівки приміщень. Але відомі й відкриті тандири, що стоять у двориках або на вуличках [Кравченко, 1986, с. 20—38; Самойлова, Кожокару, Богуславський, 2002, с. 180—184; Богуславський, 2005, с. 80—86]. Враховуючи, що тандир функціонально — піч для приготування їжі, можна у якості гіпотези припустити, що деякі з відкритих «вуличних» тандирів використовувалися для переробки продуктів землеробства та скотарства — приготування хлібу та обробки м'яса — у масштабі, ширшому за домашній (тобто, маркують роботу принаймні пекарів). Можливо, вони слугували точками вуличної торгівлі їжею? У сучасних центральноазійських тюркських областях (наприклад, в уйгурів) і маленька їдальня, і ресторан національної кухні завжди має власний тандир для приготування спеціальних страв [Ахметшин 2002, с. 263—265; 2003, с. 60—62].

Для демонстрації того, що не може бути реконструйоване за наявними писемними та археологічними джерелами для золотоординського Акджа Керману, нам доведеться звернутися до матеріалу з Кілії. Цю важливу інформацію надають генуезькі нотаріальні акти (в середині XIV ст. у Кілії знаходилася велика генуезька колонія). В тому числі — великий, понад дві сотні документів, архів картулярія Антоніо ді Понцо; акти контори ді Понцо вузько датуються 1360—1361 рр., але відображають ситуацію значно більшого хронологічного діапазону [Коновалова, 1989, с. 302—309; Руссев, 1999, с. 25—27]. У цих генуезьких документах нижньодунайського аналога та сусіда (квазі-«близнюка») Білгороду [Богуславський, 2011, с. 29—35], датованих серединою XIV ст., згадується чимала кількість професій, пов'язаних з обробкою продуктів землеробства та скотарства: мірошники, пекарі, різники, чоботарі, кушніри, кравці [Полевой, 1979, с. 66—67]. При цьому список, певно, не повний: ми вже згадували про вивіз з міста солі, а в наступному столітті — й солоної риби; оскільки як балканській, так і італійській харчовій культурі притаманна любов до сирів, тож вірогідна наявність сироварів. З іншого боку, продукція якісного виноробства та ткацтва (грецьке вино та італійське сукно, а у XV ст. також бавовна і шовк з Анатолії) до Кілії імпортувалася [Полевой, 1979, с. 66; Іналджик, 1998, с. 145]. А в цілому «кілійський список» — це типовий набір професій відповідного

кола для будь-якого середньовічного міста як на Заході, так і на Сході [Ле Гофф, 1995, с. 71—73; Іналджик, 1998, с. 166—172]. Слід гадати, що Білгород XIV—XV ст. не мав сильно відрізнятися від сусіднього урбаністичного центру, з яким його власна історія була пов'язана досить тісно.

Виходячи із загальних міркувань про характер ремесла епохи розвиненого середньовіччя, ремесло металургів золотоординського та молдавського Білгорода (ковалів, зброярів, а також ювелірів) можна вважати професійним. Але в археологічних матеріалах воно представлено недостатньо. Частково це пояснюється тим, що в ґрунтах на пам'ятці метал погано зберігається, потрапляючи до рук дослідників часто сильно пошкодженим корозією. Тим не менш, з золотоординського шару походять нечисленні знахідки знарядь праці, зброї та прикрас [Кравченко, 1986, с. 81—83]. Ювелірне ремесло представлене також рідкісними знахідками бронзових виробів — бубонців, гудзиків, литих перснів. Середньовічні типи металевих виробів виділяються за аналогіями з виробами синхронних пам'яток, але часто мають дуже широке датування [Кравченко, 1986, с. 84].

Було поставлено і питання про існування в золотоординському Білгороді професійного ремесла склоробів. Скляні прикраси атрибутовано за аналогіями у синхронних матеріалах столичних золотоординських міст Нижнього Поволжя; на думку дослідниці, вони є занадто простими за виконанням, аби вважатися ввезеними [Кравченко, 1986, с. 86—87]. Фрагменти скляних посудин золотоординського часу, що зустрічались при розкопках на Білгород-Тирському городищі, мають не лише нижньоволзькі, а й середньоазійські аналогії [Абдуразаков, Безбородов, 1966, с. 39—49]. Ставити питання про наявність місцевого виробництва скляних виробів можливо фактично лише в силу того, що склоробна справа знаходила собі застосування у виготовленні полив, а місцеве виробництво полив'яної кераміки в Акджа Кермані є твердо доведеним [Кравченко, 1986, с. 86]. Разом із тим нічого конкретного про роботу місцевих склоробів за наявними на даний момент археологічним даним сказати неможливо. На нашу думку більшість скляних прикрас та посудин з числа білгородських знахідок є все ж таки імпортом — вірогідно, з ремісничих центрів Нижнього Поволжя (посуд — також і з Мавераннахру).

Знову звертаючись до паралелей з Кілії, відзначимо у генуезьких документах епохи Улусу Джучі з цього міського центру згадки представників кількох ремісничих професій: бондарів, ковалів, зброярів-«балістаріїв». При цьому у Кілії, де на відміну від Аспрокастро, існувала численна італійська громада, частина ремісників була переселенцями з Апеннін [Полевой, 1979, с. 67]. Кілійські дані, як і у інших випад-

ках, з певною обережністю можна екстраполювати на Ақджа Керман.

Єдиним ремеслом, розвиток якого у Білгороді XIV, а почасти і XV ст., добре забезпечене археологічним матеріалом, є гончарне. У горизонті першого будівельного періоду золотоординського шару (кінця XIII — початку XIV ст.) було досліджено невеликий фрагмент ремісничого кварталу із залишками гончарних печей [Кравченко, 1986, с. 38—39]. Було виявлено декілька комплексів виробничого призначення, які перекривали оборонну забудову римської Тіри [Кравченко, 1979, с. 115—135]. Конструктивні аналогії білгородським гончарним горнам відомі як з територіально найближчих золотоординських пам'яток Пруто-Дністровського межиріччя, Янгі Шехру та Костешть [Полевой, 1969, с. 87—90], так і з Криму [Якобсон, 1950, с. 146—150; 1979, с. 48—58].

Добре вивченою є продукція гончарів золотоординського Білгорода. Ақджа Керман не був міжнародно значущим центром керамічного виробництва, місцева кераміка не йшла на експорт, обслуговуючи потреби лише місцевого населення. Типовою для золотоординських горизонтів Білгорода є т.зв. жовто-червона стрічкова кераміка, яка також є характерною для сільських поселень округи Янгі Шехру та Костешть; зустрічається вона і у самих цих містах [Полевой, 1964, с. 185—189; 1969, с. 109; Абызова, Бырня, Нудельман, 1981, с. 51]. Браковані екземпляри даної категорії кераміки траплялися разом з полив'яними фрагментами в комплексах згаданих вище гончарних горнів першого будівельного горизонту золотоординського Білгорода [Кравченко, 1986, с. 49—50]. Виробництво у золотоординському Ақджа Кермані власної глазурованої кераміки засвідчено знахідками гончарних горнів, заготовок виробів під поливу, фрагментів бракованих посудин та численних сіпай — триногих підставок, які використовувались під час випалу та сушіння глазурованих виробів [Кравченко, 1986, с. 64].

Ремісники золотоординського Ақджа Керману виготовляли полив'яну кераміку в загальному наслідуванні керамічних традицій т.зв. візантійського кола [Кравченко, 1986, с. 64—67; Богуславский, 2007, с. 5—6]. Це свідчить, що у керамічному виробництві золотоординського міста (принаймні, у сфері виготовлення парадного глазурованого посуду) чільне місце належало майстрам, для яких рідними були балканські традиції гончарства — тобто, належали вони переважно до християнського населення Ақджа Керману. Характерною є тотожність кераміки Ақджа Керману місцевому виробництву полив'яного посуду найближче розташованого до нього золотоординського міста — Янгі Шехру. На червоноглиняну глазуровану кераміку міста на Реуті [Абызова, Бырня, Нудельман, 1981, с. 55—79] вирішальний вплив справили керамічні традиції вихідної зони появи пересе-

ленців, засновників Янгі Шехру — міст Нижнього Поволжя [Булатов, 1976, с. 78—102]. Ці східні традиції представлені в Ақджа Кермані дуже опосередковано.

На тій же ділянці, що і гончарні горни, було досліджено також дві печі для випалу вапна; їх можна характеризувати як ями-печі, достатньо типові для традиційного виробництва по випалу вапна з вапняку, простеженого навіть у XX ст. [Кравченко, 1979, с. 130—131]. Випал вапна — це одна з виробничих операцій у галузі будівельної справи. Остання також займала місце особливого професійного ремесла (а власне, навіть групи ремесел) у середньовічних містах як у Європі, так і в мусульманському світі.

Трохи зупинимось на ақджакерманському домобудівництві. Матеріали багаторічних розкопок у 1940—1970-х рр. жилих кварталів Ақджа Керману другої — третьої чверті XIV ст. було опубліковано А.О. Кравченко [Кравченко, 1975, с. 131—141; 1986, с. 24—35]; матеріали нових розкопок 1996—2004 рр. публікувалися автором [Самойлова, Кожокару, Богуславский, 2002, с. 180—184; Богуславский, 2005, с. 80—86]. Це дозволяє доволі повно характеризувати особливості житлового будівництва Ақджа Керману 1330—1360-х рр.

У якості будівельного матеріалу житлових споруд домінує камінь, місцевий вапняк, т.зв. ракушняк; для його здобуття використовувались часто будівлі античної Тіри. Для закріплюючого розчину та обмазки долівок та стін застосовувалась жовта глина; цегла у житловому домобудівництві зустрічається зрідка. Будинки мурувалися наземні та, зазвичай, безфундаментні; стіни їх зводилися переважно у постіпно-ложковій техніці викладки каменю, як тришарові (з середнім шаром забивки бутовим каменем та землею), так і двошарові, без внутрішнього шару. Трапляється, що по-різному викладено стіни одного приміщення; стіни можуть бути поєднані як впритул, так і переплетені. Характер викладки часто дуже недбалий. Внутрішні фасади стін зазвичай несуть шар жовтоглиняної обмазки, на якому іноді простежувалися залишки вапняної штукатурки білої, а в одному випадку червоної. Долівки житлових приміщень оформлювалися двома засобами: шаром жовтоглиняної обмазки, або — утрамбованої землі. У якості опалювальних споруд в будинках превалюють глинобитні печі-тандири, заглиблені у підлогу приміщення. З точки зору планування зводилися майже виключно прямокутні приміщення у різній кількості; одно-, дво-, і трикамерні будинки. Місцями було простежено кам'яні вимостки двориків; система забудови кварталу іррегулярна, вірогідно, без вулиць [Кравченко, 1986, с. 20—38; Самойлова, Кожокару, Богуславский, 2002, с. 180—184; Богуславский, 2005, с. 80—86].

Загальні традиції цього домобудування походять переважно від східних зразків. Без-

фундаментна кладка є характерною для середньовічних пам'яток Великого Степу та суміжних регіонів, включаючи Середню Азію, Монголію та Маньчжурію [Блохин, 2001, с. 137]. Інтер'єр будинків описаних вище житлових кварталів, і тих, які розкопувались у 1940—1970-х рр. А.О. Кравченко, і тих, які у 1998—2004 рр. досліджувались автором, дуже характерний. Останцеві або, частіше, викладені з дрібного каменю лежаки-суфи, обмазані шаром жовтоглиняної обмазки, мають всередині них опалювальні канали-кани. Домінування у якості опалювальних споруд заглиблених у долівку жилих приміщень тандирів (хоча зустрічаються й печі) все ще маркує побутову культуру близьку до середньоазійської [Кравченко, 1986, с. 21]. Конструкція з П-подібними суфами та канами за своїм походженням ще східніша, зразки її добре відомі від уйгурських міст басейну Тарима до Маньчжурії та Кореї [Блохин, 2001, с. 138]. Поєднання центрально- та середньоазійських рис домобудування було типовим для центрального регіону Улусу Джучі у Нижньому Поволжі [Егоров, 1970, с. 185—187]. Треба гадати, саме звідти воно й з'явилося у Ақджа Кермані [Кравченко, 1986, с. 37; Богуславський, 2005, с. 86] — так само, як і у Янгі Шехрі та в Костештах [Полевой, 1969, с. 26; Полевой, Бырня, 1974, с. 13, 29, 37; Абызова, Бырня, Нудельман, 1981, с. 18—19; Рябой, 1993, с. 7—8].

Тим не менш, домобудівні традиції Ақджа Керману в порівнянні не лише з поволзькими, але й з янгішехринськими, є дуже своєрідними. Головна їх особливість — вони не можуть бути зведеними до власне золотоординських, навіть враховуючи строкатість та синкретизм, притаманні етнічно та культурно змішаному суспільству, яким було золотоординське. Серед місцевої будівельної специфіки т. зв. кладка у ялинку, що зрідка трапляється в Ақджа Кермані, має закавказьке походження [Кравченко, 1986, с. 21]; простежений нами звичай заміняти фундамент могутнім нижнім рядом з величезних блоків (більшість з них було взято з панцирів захисних куртин античної Тіри) [Богуславський, 2005, с. 86] характерний для Північного Кавказу. Ці риси маркують позаординське походження деяких груп ақджакерманського населення XIV ст. У цьому зв'язку панування кам'яної, а не саманної викладки стін можна вважати місцевим вкладом населення Балкан та Північно-Західного Причорномор'я в загальну копичку звичаїв та навичок. Подібне змішання традицій фіксує й своєрідна опалювальна споруда в одному з розкопаних автором будинків, яка конструктивно є «тандироподібною вертикально-двокамерною піччю» [Богуславський, 2005, с. 85].

Майстерність будівельників-каменярів молдавської епохи найкращим чином засвідчує Аккерманська фортеця, збудована у кілька прийомів за «молдавське століття».

Вперше фортеця «Монхастро» з'явилася у картографічному джерелі під 1396 р. [Codex Latinus Parisinus 7239]; цей малюнок дуже схожий на реальний вигляд Цитаделі Білгородської фортеці [Шлапак, 2001, с. 18, рис. 2]. Гіпотеза про генуезьке походження цієї споруди [Кочубинский, 1889, с. 546] не дуже ймовірна. Фортецю зведено у візантійських будівельних традиціях (і за конструкцією, і за технологією), а західноєвропейські елементи частково фіксуються вже на останньому етапі її побудови в молдавський час — у викладці зовнішніх стін Громадянського двору [Бертьє-Делагард, 1900, с. 78—79; Шлапак, 2001, с. 146—149]. Технологічні та конструктивні аналогії окремим елементам Білгородської фортеці можна простежити і в архітектурі фортеці XV ст. Мангупського князівства в Криму [Кирилко, 2005, с. 82—237].

Нарешті, нумізматичні матеріали надають нам свідчення про ще одну галузь ремесла, що існувала у молдавському Білгороді. Це міське карбування XV ст., т. зв. карб Аспрокастро. Добре відомий тип монет білгородського карбування середини XV ст. на аверсі повторює загально молдавські монетні символи (і взагалі наслідує молдавський тип), але на реверсі несе невеликий рівносторонній т. зв. грецький хрест та круговий грецький напис АСПРОКАСТРОУ [Бырня, 1995, с. 14]. Відомі два типи «карбу Аспрокастро», які різняться видом зображеного хреста, що, безумовно, відображає різночасові емісії. Датування цих монет традиційно обмежується серединою століття (1432—1457 рр.) — періодом усобиць між князіннями сильних господарів Олександром чел Буна та Штефаном чел Маре, але може бути і дещо старшим [Полевой, 1990, с. 167—168; Богуславський, Дергачова, 2011, с. 82]. До кінця 1420-х — початку 1430-х рр. відноситься ще одна серія молдавських монет, які є анепіграфними, але несуть на реверсі аналогічне типам карбу Аспрокастро зображення хреста. Найвірогідніше трактування цього монетного типу — визнання його хронологічно першою емісією молдавського Білгорода, початком «карбу Аспрокастро». Хрест на цій та пізніших емісіях традиційно трактується як герб міста [Полевой, 1990, с. 170—171].

Обіг цих монет був синхронним обігу монет загально молдавських типів, карбованих у Сучаві (знахідки останніх теж добре відомі у Білгороді). Треба гадати, що карб Аспрокастро обслуговував виключно внутрішні потреби емоного внутрішнього ринку великого торгівельного порту, який столична монета не могла повністю наситити. Обіг карбу Аспрокастро за межами міста, певно, не дозволявся господарською владою; принаймні Білгород-Тірське городище виступає єдиним місцем, звідки походять монети всіх типів АСПРОКАСТРОУ [Руссєв, 2003, с. 159—161]. Окрім мідної монети відомі джучидські срібні дірхеми з надкар-

буванням у вигляді такого ж хреста, як і на одному з типів карбу Аспрокастро (з точками між плечами хреста). Датування цих надкарбувань найвірогідніше 1440-і — початок 1450-х рр.; білгородське їх походження загальновізантійське [Коциевский, 1990, с. 155—156; Болдурияну, Бакуменко-Пырнэу, 2011, с. 48—52].

Питання про те, хто ініціював усі види міського монетного карбування, вирішуються однозначно: це могла бути тільки міська влада, представлена керівництвом автономної міської громади на кшталт муніципії або комуни. Найкраще тому підтвердження — позначення на монетах назви міста. «Карб Аспрокастро» — це автономний міський карб, символ особливого статусу вільного міста, «комуни» [Беляков, 1990, с. 181; Руссев, 2003, с. 161]. І нам відомо, що 1458 р. у рекомендації уряду Генуезької республіки начальникові своїх чорноморських колоній — консулові Кафи — прямо згадується «communis Maurocastro» [Паламарчук, 2003, с. 139].

Статус Білгорода XV ст. як «комуни» дозволяє зробити невелику соціологічну післямову.

У містах середньовічної Європи ремісники об'єднувались у професійні корпорації — цехи. Жорстка цехова регламентація ремісничої діяльності, слабка спеціалізація всередині цехів, обмеженість ринків збуту (тут давалася ознака загальна натуралізація феодалного господарства), цеховий консерватизм — всі ці та інші основні риси середньовічного європейського варіанту міського ремесла давно і добре вивчені [Ле Гофф, 1995, с. 67—70]. Більше того, дещо подібна система ремісничих корпорацій існувала і в мусульманських країнах Близького Сходу [Іналджик, 1998, с. 162—175]. В археологічному матеріалі золотоординської епохи в Білгороді (а також у Костештах та Янгі Шехрі) добре простежена концентрація принаймні гончарного (в Янгі Шехрі — і металургійного) виробництва на певних ділянках городища [Кравченко, 1979, с. 115—135; Полевой, 1969, с. 39—59; Рябой, 1993, с. 8]. На жаль, серед золотоординських міст Подністров'я лише у Янгі Шехрі більш масштабні порівняно з Костештами та Білгородом дослідження дозволили більш-менш повно виявити просторову структуру ремісничих кварталів [Рябой, 1993, с. 8—9; Бырня, Рябой, 1995, с. 15—17]. Це є стандартною і навіть обов'язковою ситуацією для середньовічного (та й для давнього [Оппенгейм, 1990, с. 29—30]) міста, коли ремісники однієї спеціальності селяться разом, займаючи певний компактний квартал [Ле Гофф, 1995, с. 70], а у мусульманських містах — навіть обов'язково маючи власний спеціалізований ринок [Іналджик, 1998, с. 163].

Ремісничі корпорації у XIV—XV ст. добре відомі у країнах, що оточують Пруто-Дністровське межиріччя — там, де збереглися писемні джерела, — в Україні, в Болгарії, в Криму.

(Масштаб цього явища в містах України, де воно простежується з останньої чверті XIV ст., добре дозволяє оцінити робота В. Балущка [Балущок, 1993, с. 9—22]). З генуезьких колоній Криму для XIV ст. відомі навіть статuti цехів [Полевой, 1969, с. 208]. Здається очевидним, що і у білгородській «комуні» існували професійні організації ремісників, вірогідно, цехи типового європейського зразку. Але у ті писемні джерела, що дійшли до нас, не потрапила жодна, навіть побіжна, згадка про них. І в цьому питанні ми знову змушені визнати дуже суттєву обмеженість нашої джерельної бази.

Абдуразаков А.А., Безбородов М.А. Средневековые стекла Средней Азии (опыт химической характеристики). — Ташкент, 1966.

Ахметшин Н.Х. Тайны Шелкового пути. Записки историка и путешественника. — М., 2002.

Ахметшин Н.Х. Тайны великой пустыни. Миражи Такла-Макан. — М., 2003.

Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. — К., 1993.

Беляков А.С. Медные монеты белгородской чеканки XV в. // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. — 1990. — С. 180—185.

Бертье-Делагард А.Л. О состоянии Аккерманской крепости // ЗООИД. — 1900. — Т. XXII. — С. 75—82.

Блохин В.Г. К вопросу о реконструкции и этнокультурной интерпретации золотоординского однокомнатного четырехугольного в плане дома // НАВ. — 2001. — Вып. 4. — С. 136—139.

Богуславский Г.С. Северо-Западный квартал (новые данные о городской застройке золотоординского Акчакермана по материалам раскопок 1999-2004 годов) // КНП. — 2005. — № 63. — С. 80—86.

Богуславский Г.С. К вопросу о причинах османского завоевания Четата Албэ // ДП. — 2006. — Вып. VII. — С. 21—26.

Богуславский Г.С. Поливная керамика местного производства из новых раскопок золотоординского Акчакермана // «Поливная керамика Восточной Европы, Причерноморья и Средиземноморья в X—XVIII вв.»; II междунар. науч. конф. (Ялта, 19—23 ноября 2007 г.): Тез. конф. — 2007. — С. 3—7.

Богуславский Г.С. Деякі зауваження до стратиграфії середньовічних шарів Білгород-Тирського городища // ДП. — 2008. — Вып. VIII. — С. 46—52.

Богуславский Г.С. Килия и Белгород: проблемы общности или параллелизма развития // ДП. — 2011. — Вып. IX. — С. 29—35.

Богуславский Г.С. Некоторые аспекты взаимоотношений горожан и кочевников в Северо-Западном Причерноморье золотоординского времени // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Взаимовлияние культур / БЧ. — 2011. — Вып. XII. — С. 16—21.

Богуславский Г.С., Дергачева Л.В. Молдавские монеты из раскопок 2005—2007 гг. в Гражданском дворе Белгород-Днестровской крепости и некоторые проблемы постройки стен Гражданского двора // Зап. отд. нумизматики и торевики Одесс. археол. музея. — 2011. — Вып. 1. — С. 73—91.

Болдурияну А., Бакуменко-Пырнэу Л. Средневековые молдавские монеты, найденные в Белгороде-Днестровском // ДП. — 2011. — Вып. IX. — С. 43—53.

Булатов Н.М. Классификация красноглиняной поливной керамики золотоордынских городов // Средневековые памятники Поволжья. — 1976. — С. 73—107.

Бырня П.П. К вопросу об автономии Белгорода в конце XIV — начале XV вв. // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья: Тез. докл. науч. конф. — 1995. — С. 14—15.

Бырня П.П., Рябой Т.Ф. Некоторые данные о топографии золотоордынского города Шехр ал-Джедид // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья: Тез. докл. науч. конф. — 1995. — С. 15—17.

Абызова Е.Н., Бырня П.П., Нудельман А.А. Древности Старого Орхей (золотоордынский период). — Кишинев, 1981.

Егоров В.Л. Жилища Нового Сарая // Поволжье в Средние века. — МИА. — 1970. — № 164. — С. 172—193.

Иналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300—1600. — К., 1998.

Кирилко В.П. Крепостной ансамбль Фуны (1423—1475 гг.). — К., 2005.

Коновалова И.Г. Итальянские купцы в Северо-Западном Причерноморье в XIII в. // ДГ, 1987. — 1989. — С. 302—309.

Коциевский А.С. Надчеканка татарских монет в средневековом Белгороде // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. — 1990. — С. 156—165.

Кочубинский А.А. Лапидарные надписи XV столетия из Белгорода, что ныне Аккерман // ЗООИД. — 1889. — Т. XV. — С. 506—547.

Кравченко А.А. Жилые комплексы золотоордынского Белгорода // МАСП. — 1975. — Вып. 8. — С. 131—143.

Кравченко А.А. Производственные комплексы Белгорода XIII—XIV вв. // Античная Тира и средневековый Белгород. — 1979. — С. 115—135.

Кравченко А.А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII — XIV в.). — К., 1986.

Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. — М., 1995.

Оппенгейм А. Лео. Древняя Месопотамия: Портрет погибшей цивилизации. — М., 1990.

Паламарчук С.В. Из проблематики истории Белгорода XV века // ДП. — 2003. — Вып. V. — С. 136—143.

Полевой Л.Л. Об одной из групп керамики на поселениях XIV в. в Пруто-Днестровском междуречье // Материалы и исследования по археологии и этнографии Молдавской ССР. — 1964. — С. 182—196.

Полевой Л.Л. Городское гончарство Пруто-Днестровья в XIV в. — Кишинев, 1969.

Полевой Л.Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII—XV вв. — Кишинев, 1979.

Полевой Л.Л. Редкая серия молдавских монет Белгорода на Днестре и некоторые вопросы его истории XV в. // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. — 1990. — С. 165—179.

Полевой Л.Л., Бырня П.П. Средневековые памятники XIV—XVII вв. // АҚМ. — 1974. — Вып. 7.

Руссев Н.Д. На рубеже миров и эпох. Города низовьев Дуная и Днестра в конце XIII — XIV вв. — Кишинев, 1999.

Руссев Н.Д. Молдавия и «Параталасия»: свидетельства нумизматики // ДП. — 2003. — Вып. V. — С. 158—166.

Руссев Н.Д. Молдавские средневековые монеты в Нижнем Поднепровье // ДП. — 2008. — Вып. VIII. — С. 324—330.

Рябой Т.Ф. Шехр ал-Джедид — золотоордынский город Днестровско-Прутского междуречья: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — М., 1993.

Самойлова Т.Л., Кожокару В., Богуславский Г.С. Античная Тира — средневековый Белгород (отчет о раскопках за 1996—1999 гг.) // Tyras — Cetatea Alba / Belhorod-Dnistrovs'kyi. — I. Săpăturile 1996—1999. — 2002. — С. 51—189.

Шлапак М. Белгород-Днестровская крепость. Исследование средневекового оборонного зодчества. — Кишинев, 2001.

Якобсон А.Л. Средневековый Херсонес (XII—XIV вв.) // МИА. — 1950. — № 17.

Якобсон А.Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. — Л., 1979.

Iorga N. Studii istorice asupra Chiliei și Cetătei Albe. — București, 1899.

Г. С. Богуславский

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДСКОГО РЕМЕСЛА

(по материалам Белгорода на Днестре)

Статья посвящена проблемам изучения ремесленного производства в средневековом городе в низовьях Днестра — Белгороде (Акджа Кермане, Аспрокастро) золотоордынского и молдавского периодов (конец XIII — конец XV вв.). Рассмотрены проблемы источниковой базы исследования средневекового ремесла, в первую очередь, археологические материалы из старых и новейших раскопок Белгород-Тирского городища. Сделаны некоторые выводы о характере городского ремесла в Акджа Кермане / Аспрокастро изучаемого периода. Особо отмечены трудности подобного исследования, вызванные недостатком доступных нам письменных источников и ограниченностью археологической части источниковой базы.

G. S. Boguslavsky

SOME PROBLEMS OF THE ARCHAEOLOGICAL STUDY OF THE MEDIEVAL CITY CRAFTS (on the materials from Bilgorod-upon-Dniester)

The paper considers the problems of researching the city crafts in the medieval urban center on the Low Dniester — Bilgorod (Aqcha Kerman, Asprocastro) of the Golden Horde and Moldavian periods (late XIII — late XV cent.). It deals with the problems of the sources of the study in the sphere of the medieval crafts, especially the archaeological materials from the old and latest excavations on Bilgorod-Tyras hillfort. The paper contains some conclusions about the character of the city crafts in the medieval Aqcha Kerman / Asprocastro. Also noticed some troubles of such researches, which is based on the lack of their narrative and the shortage of their archaeological base.

НАШІ АВТОРИ

- АКИМОВ Денис Валерійович** — кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри політичної історії історичного факультету Воронізького державного університету, Росія.
- АПАРЄЄВА Олена Костянтинівна** — старший науковий співробітник Луганського відділу Східноукраїнської філії ІА НАН України ЛНУ імені Тараса Шевченка.
- БАШКАТОВ Юрій Юрійович** — молодший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України.
- БОГУСЛАВСЬКИЙ Григорій Степанович** — молодший науковий співробітник відділу археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України.
- БУРДО Наталія Борисівна** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту — бронзового віку Інституту археології НАН України.
- ВАРАЧОВА Ксенія Григорівна** — старший лаборант науково-дослідної лабораторії Германіо-Слов'янської археологічної експедиції Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.
- ВІДЕЙКО Михайло Михайлович** — заступник директора Київського обласного археологічного музею.
- ВІДЕЙКО Михайло Юрійович** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту — бронзового віку Інституту археології НАН України.
- ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович** — аспірант відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України.
- ГЕЙКО Анатолій Володимирович** — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.
- ГОПКАЛО Оксана Вікторівна** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України.
- ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України.
- ЗАГОРОДНЯ Ольга Миколаївна** — науковий співробітник Донбаського державного технічного університету.
- ІВАНОВА Світлана Володимирівна** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Одеського відділу Інституту археології НАН України.
- КОТЕНКО Вікторія Володимирівна** — студентка Магістерської програми «Археологія та давня історія України» НаУКМА.

КРАКАЛО Ірина Володимирівна — головний зберігач фондів Кременчуцького краєзнавчого музею.

КРАСИЛЬНІКОВ Костянтин Іванович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

ЛИСЕНКО Сергій Дмитрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту — бронзового віку Інституту археології НАН України.

ЛЯМКІН Віталій Валерійович — співробітник Комсомольського історико-краєзнавчого музею.

МАГОМЕДОВ Борис Вікторович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України.

МИЛАШЕВСЬКИЙ Олександр Степанович — аспірант відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України.

НУРЖАНОВ Арнабай Абишевич — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу урбанізацій і номадизму Інституту археології ім. А.Х. Маргулана, Казахстан.

ОВЧИННИКОВ Едуард Вікторович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології енеоліту — бронзового віку Інституту археології НАН України.

ПЕРЕВЕРЗЄВ Сергій Віталійович — завідувач сектору археології та пам'яткознавства Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф МНС України.

ПРОБЕЙГОЛОВА Олексій Сергійович — науковий співробітник Луганського відділу Східноукраїнського філіалу Інституту археології НАН України.

ПУГОЛОВОК Юрій Олександрович — магістр історії, старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації.

СЕРГЄЄВА Марина Сергіївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Відділу археології Києва Інституту археології НАН України.

СИДОРЕНКО Олександр Володимирович — молодший науковий співробітник Полтавської експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України.

СИНІКА Віталій Степанович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії «Археологія» Придністровського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка, Молдова.

СОРОКУН Андрій Анатолійович — молодший науковий співробітник сектору археології та пам'яткознавства Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф МНС України.

СУПРУНЕНКО Олександр Борисович — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України.

ТАРАНЕНКО Сергій Пантелієвич — науковий співробітник Центру археології Києва Інституту археології НАН України.

ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Ростислав Всеволодович — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ФАЙЗУЛЛІНА Діана Фаридівна — кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри музеєзнавства Казанського державного університету культури і мистецтв, Росія.

ФІДЕЛЬСЬКИЙ Сергій Анатолійович — науковий співробітник науково-дослідної лабораторії «Археологія» Придністровського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка, Молдова.

ФІЛАТОВ Дмитро Олександрович — науково-дослідної лабораторії Германослов'янської археологічної експедиції Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

ЯНЧЕНКО Володимир Володимирович — президент благодійної організації «Слов'янський фонд».

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АДІУ	— Археологія і давня історія України
АКМ	— Археологическая карта Молдавской ССР
АЛЛІУ	— Археологічний літопис Лівобережної України
АЛЮР	— Археологическая летопись Южной Руси
АН УРСР	— Академія наук УРСР
АН УССР	— Академия наук УССР
АО	— Археологические открытия
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки Української РСР
АС	— Археологический сборник
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БСЭ	— Большая советская энциклопедия
БЧ	— Боспорские чтения
ВГУ	— Воронежский государственный университет
ВУАК	— Всеукраїнська археологічна комісія
ДОЗССП	— Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья
ДГ	— Древнейшие государства на территории СССР
ДП	— Древнее Причерноморье. Материалы Чтений памяти проф. П.О. Карышковского
ЕТЦ	— Енциклопедія трипільської цивілізації
ЗНТШ	— Записки наукового товариства Шевченка
ЗОАО	— Записки Одесского археологического общества
ИА АН УССР	— Институт археологии академии наук Украинской ССР
ІА НАН України	— Інститут археології Національної академії наук України
ІМК	— Інститут історії матеріальної культури
ИГАИМК	— Известия Государственной академии материальной культуры
КНП	— Культура народов Причерноморья
КрКМ	— Кременчуцький краєзнавчий музей
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА РАН	— Краткие сообщения Института археологии Российской академии наук
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры

МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики
МАСП	— Материалы по археологии Северного Причерноморья
МАЭСУ	— Музей археологии и этнографии Слободской Украины
МГУ	— Московский государственный университет
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
МИЗ	— Материалы по истории земледелия
МЧК	— Могильники черняховской культуры
НА ИА НАН Украины	— Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины
НА ІА НАН України	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НаУКМА	— Національний університет «Києво-Могилянська академія»
НАВ	— Нижневолжский археологический вестник
ОДПАП	— Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини
ПАЗ	— Полтавський археологічний збірник
ПАП	— Пам'ятки археології Полтавщини
ПКМ	— Полтавський краєзнавчий музей
РА	— Российская археология
РАН	— Российская академия наук
РСМ	— Раннеславянский мир
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СКМА	— Статистико-комбинаторные методы в археологии
СМАЭ	— Сборник Музея антропологии и этнографии
ССПіК	— Старожитності Степового Причорномор'я і Криму
СЭ	— Советская этнография
Тр. ... АС	— Труды ... археологического съезда
Тр. ГИМ	— Труды Государственного исторического музея
УБЖ	— Український ботанічний журнал
ХГАДТУ	— Харьковская государственная Академия «Дорожно-транспортный университет»
ХГУ	— Харьковский государственный университет
ЦОДПА	— Центр охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обл.
ЦП НАНУ і УТОПіК	— Центр пам'ятокознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
ЧАК	— Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварской культур (V тыс. до н. э. — V в. н. э.)
BRGK	— Bericht der Römisch-Germanischen Kommission
MS	— Materiały starożytne
PAU	— Polska Akademia Umiejętności
SIA	— Slovenská Archeológia

Археологія і давня історія України. Вип. 5. Археологія:
А 874 від джерел до реконструкцій. — К.: ІА НАНУ, 2011. — 252 с.:
89 рис., 16 табл.

ISBN 978-966-02-5429-9 (серія)
ISBN 978-966-02-6146-4 (Вип. 5)

Збірник наукових праць представлено дослідженнями науковців різних країн, присвяченими висвітленню актуальних проблем археології та історії від найдавніших часів до епохи середньовіччя. Основою, що об'єднала під однією обкладинкою матеріали різних епох, стало прагнення дослідників максимально використати потенціал археологічних джерел для відтворення життя та побуту давнього населення Східної Європи.

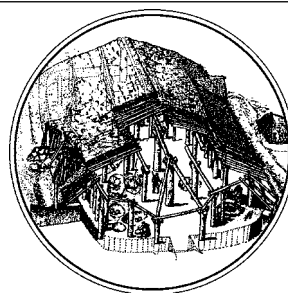
Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх хто цікавиться давньою історією України.

УДК 902/904(477)
ББК Т4(45)2/4я43

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 5

2011
КИЇВ

АРХЕОЛОГІЯ: від джерел до реконструкцій

Друкується в авторській редакції;
відповідальність за точність інформації
і правильність посилань несуть автори

Дизайн серії: С.А. Горбаненка
Рисунки: авторські
Комп'ютерна верстка: С.А. Горбаненка

Підписано до друку 30.09.2011. Формат 60 × 84/8.
Гарн. Century Schoolbook. Папір офс. Друк офс. Ум.-друк. арк. 29,3.
Обл.-вид. арк. 34,65. Тираж 300 екз.

Тираж віддруковано в друкарні ПП «Дніпрокварц», 39800, Полтавська обл., м. Комсомольськ,
вул. Гірників, 2, Зам. № 248. Тел. (05348) 76080
E-mail: POLICENTER@INBOX.RU

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовників і розповсюджувачів друкованої продукції
ДК № 4035 від 07.04.2011 р.